

T.C.
FIRAT ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANA BİLİM DALI
DİN FELSEFESİ BİLİM DALI

ALİ KEMAL'İN İLM-İ AHLAK ADLI ESERİNİN
LATİN HARFLERİNE AKTARILMASI VE
DEĞERLENDİRİLMESİ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

DANIŞMAN
Dr. Öğr. Üyesi Haydar DÖLEK

HAZIRLAYAN
Rasim ÇELİK

ELAZIĞ-2018

T.C.
FIRAT ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANA BİLİM DALI
DİN FELSEFESİ BİLİM DALI

**ALİ KEMAL'İN İLM-İ AHLAK ADLI ESERİNİN LATİN
HARFLERİNE AKTARILMASI VE DEĞERLENDİRİLMESİ**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

DANIŞMAN
Dr. Öğr. Üyesi Haydar DÖLEK

HAZIRLAYAN
Rasim ÇELİK

Jürimiz, ... tarihinde yapılan tez savunma sınavı sonunda bu yüksek lisans / doktora tezini oy birliği / oy çokluğu ile başarılı saymıştır.

Jüri Üyeleri:

- 1.
- 2.
- 3.

F. Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Yönetim Kurulunun ..... tarih ve ..... sayılı kararıyla bu tezin kabulü onaylanmıştır.

Prof. Dr.Ömer Osman UMAR
Sosyal Bilimler Enstitü Müdürü

ÖZET**Yüksek Lisans Tezi****Ali Kemal'in İlm-i Ahlak Adlı Eserinin Latin Harflerine Aktarılması ve
Değerlendirilmesi****Rasim ÇELİK****Fırat Üniversitesi****Sosyal Bilimler Enstitüsü****Felsefe ve Din Bilimleri Ana Bilim Dalı****Din Felsefesi Bilim Dalı****Elazığ-2018, Sayfa: XII+271**

Ali Kemal, Osmanlı Devleti'nin son dönemleri ile Cumhuriyet'in ilk yıllarında yaşamıştır. Birçok eser kaleme alan Ali Kemal, devlet adamı olarak da birçok önemli görevde bulunmuştur.

Çalışmamızın konusu olan "*İlm-i Ahlak*" adlı eserinde Ali Kemal, daha çok pratiğe ağırlık vermiştir. Ahlaki faziletler yeri geldiğinde ayet ve hadislerle temellendirmiş; ancak ayetlerin numaraları, sure isimleri ve hadis kaynakları sayfalarda belirtmemiştir. Bu eseri, Halep'te Mekteb-i İ'dâdî muallimi bulunduğu sırada Maarif Nezâreti tarafından açılan yarışmaya katılmak için i'dadilerin yedinci yılı ders programına uygun olarak hazırlamıştır.

Ahlak-ı amelî ve ahlak-ı nazarî olmak üzere iki ana bölümden meydana gelen ve yazarının daha çok "ferdî ve içtimai ahlak" üzerinde durduğunu belirttiği bu eser dinî kaynaklara, bilhassa konu ile ilgili ayet ve hadislerle dayanılarak hazırlanmıştır.

"Hatime" kısmında belirttiğine göre yazar eserini sade bir dille kaleme almakla beraber gerektiğinde edebî bir üslûp kullanmış, bu arada konu ile ilgili Arapça ve Farsça beyitlerle kelâm-ı kibarlara da yer vermiştir.

Hadisler konusunda Sahîh-i Buhârî ile Süyûtînin el - Camiu's- Sağır'inden istifade ettiğini ve mevzu hadisler için de Süyûtî'nin el-Le'âli'l-masnû'a fi'l-ehâdîsi'l - mevzuasına başvurduğunu belirtmiştir.

Eser Ali Kemal'in dinî bilgi ve görüşlerini aksettirdiği kadar dinî kaynaklara hâkimiyetini de göstermekte ve şimdiye kadar sözü edilmeyen önemli bir yönünü ortaya koymaktadır.

Ayrıca Türkçe, Arapça olmak üzere ahlaki ve hikemî manzumeler, peygamber kıssaları ve İslam tarihinden almış olduğu örnek ahlaki davranışlarla eserin muhtevasını zenginleştirmiştir. Eflâtun, Aristo, İbn Sina, gibi ünlü ahlak filozoflarından yaptığı nakiller, müellifin geniş bilgi ve kültürünü göstermekle beraber etki açısından esere büyük bir güç kazandırmaktadır. *İlm-i Ahlak*'ın Cumhuriyet'in ilk yıllarında Suriye'nin Halep şehrinde yazılması, o dönemde Osmanlı toplumunun bırakılmış ahlaki yapısını, dönemin aydınlarının ideal ahlak görüşlerini yansıtmaları ve kültürel etkileşim bakımından değerli bir eserdir.

Anahtar Kelimeler: Ali Kemal, Ahlak, Vazife, Vicdan, Aile, Devlet.

ABSTRACT**Master's Thesis****Ali Kemal's Transferring and Evaluation of the İlm-i Ahlak (Science of Moral)
Work to the Latin Letters****Rasim ÇELİK****Fırat University****Institute of Social Sciences****Department of Philosophy and Religious Sciences****Discipline of Religious Philosophy****Elazığ-2018, Pages: XII+271**

Ali Kemal lived between the last years of the Ottoman Empire and in the first years of the Republic (of Turkey). Ali Kemal, who wrote up many literal works, also performed many important duties as a statesman.

In his work titled "İlm-i Ahlak", Ali Kemal give weight to more practice. He based moral virtues with verse and hadith when the place comes; but the numbers of the verses, the names of the periods and sources of the hadith did not appear on the pages. He prepared this work in accordance with the seventh year's curriculum of the high scholls to participate in the competition opened by the Ministry of Education at the time of the Ottoman high school instruction in Aleppo.

This work, which has come from two main chapters as practical moral and speculative moral, and which the author has emphasized on "individual and social morality", is based on religious sources, especially on the related verses and hadiths.

According to the "Expilogue", the writer wrote up with a plain language to the author's work and used a literary style when necessary. In the meantime, he also included kelam-ı kibar (polite remark) in Arabic and Persian couplets.

He stated that Sahihi al-Bukhari and el - Camiu's- Sağır (written by Süyûti) were used for the hadiths and that made reference to Süyûti's el-Le'âli'l-masnû'a fi'l-ehâdîsi'l mevzua (make-up hadith book) for the mevzu (make-up) hadiths.

The work reflects the religious knowledge and views of Ali Kemal as well as his dominance over religious resources and reveals an important direction which is not mentioned up to now.

He has also enriched the content of his work with moral and gnostic poems, such as Turkish and Arabic, the prophet shorthand, and exemplary moral behaviors of Islam. The transcriptions he made from famous moral philosophers such as Eflatun (Plato), Aristotle, Ibn Sina(Avicenna), show great knowledge and culmination of the author, but also give a great deal of power in terms of effect. The writing of İlm-i Ahlak in the Syria city of Aleppo in the first years of the Republic is a valuable work in terms of cultural interaction and reflection of the moral structure of the Ottoman society at that time, the ideal morals of the intellectuals of the period.

Key Words: Ali Kemal, Moral, Mission, Conscience, Family, Government.

İÇİNDEKİLER

ÖZET	II
ABSTRACT.....	IV
İÇİNDEKİLER	VI
ÖN SÖZ	XI
KISALTMALAR LİSTESİ.....	XII
GİRİŞ	1
I. Ali Kemal'in Hayatı.....	1
I.I. Ailesi, Çocukluğu ve İlk Tahsil Yılları.....	1
I.II. Mekteb-i Mülkiye Yılları	2
I.III. Avrupa'ya İlk Fırası	3
I.IV. Halep'te Geçen Sürgün Yılları.....	4
I.V. Avrupa'ya İkinci Fırası ve Jön Türklerle İlişkileri.....	5
I.VI. Mısır'daki Faaliyetleri	6
I.VII. İkinci Meşrutiyet Devri Hayatı.....	7
I.VIII. Mütareke ve Milli Mücadele Devri	7
I.IX. Ölümü	10
II. İlmi Şahsiyeti.....	11
III. Eserleri	12
III.I. Matbu Eserleri	12
III.II. Basıma Hazır Olduklarından Bahsedildiği Halde Basılmayan Eserleri	14
III.III. Gazete ve Dergileri.....	15
IV. Ali Kemal'in İlm-i Ahlak Adlı Eseri	17
IV.I. Eserin Tanıtımı.....	17
IV.II. Eserin Yazılış Gayesi.....	17
IV.III. Eserin Önemi.....	18

BİRİNCİ BÖLÜM

1. ALİ KEMAL'İN İLM-İ AHLAK ADLI ESERİNİN DEĞERLENDİRİLMESİ	20
1.1. Nazari Ahlak	20
1.1.1. Ahlakın Mahiyeti ve Ahlak İlminin Tarihçesi.....	20
1.1.1.1. Ahlakın Kısımları	21

1.1.1.1.1. Genel Kısımlar	21
1.1.1.1.1.1. Hulk-ı Tabi'i	21
1.1.1.1.1.2. Hulk-ı Kesbi	22
1.1.1.1.1.2.1. Teorik (Nazarî) Ahlak	22
1.1.1.1.1.2.2. Pratik (Amelî) Ahlak	23
1.1.1.1.2. Özel Kısımlar	23
1.1.1.1.2.1. Hüsnu Ahlak: Emredilen farzları yerine getirmek... ..	23
1.1.1.1.2.2. Kübhü Ahlak: Yasaklanmış şeyleri işlemek gibi... ..	23
1.1.1.1.2.3. Ne Hüsün Ne de Kübüh Olan Ahlak: Hüsün ve kubuh ile mevsuf olmayıp mübah ve câiz olandır	23
1.1.2. Ali Kemal'in İlmi Ahlakı Tanımlaması	23
1.1.3. Ahlakın Tanınmasında Üç Faktör	26
1.1.3.1. İnsani Tercih	26
1.1.3.2. Fiilin Mahiyeti	26
1.1.3.3. Fiilin Etki ve Neticesi	27
1.1.3.4. Husün ve Kübüh (İyi ve Kötü)	27
1.1.3.5. İlm-i Ahlak ile İlm-i Nefs Arasındaki Münasebet	29
1.1.3.6. İnsan Fiilleri İradi Mi Yoksa Zorunlu Mudur?	29
1.1.3.7. İlmi Ahlakın Dayanakları	30
1.1.3.8. İlmi Ahlakın Çocuk Terbiyesi ile Münasebeti	31
1.2. Vazife ve Özellikleri	32
1.2.1. Ahlak ve Vazifenin Yaptırımları	33
1.2.2. Ahlaki Vicdan ve Değeri	34
1.2.3. Ahlakın Mahiyeti	36
1.2.4. Ahlaki Sorumluluk	37
1.2.5. Hareket Özgürlüğünü Kaldıran Durum ve Arızalar	38
1.2.6. İrade-i Cüz'iyeyi Değiştiren Sebepler	38
1.2.7. Ahlaki Görevler	40
1.2.8. Ahlak Kanunu	40
1.2.9. Ahlak Kurallarının Tesbiti	42
1.2.9.1. Haz	43
1.2.9.2. Mutluluk	44
1.2.9.3. Duygular	44

1.2.10. Akıl Ahlak İlişkisi	45
1.2.11. İnsan Haysiyet	46
1.2.12. Hukuk ve Vazife Arasında Münasebet.....	46
1.2.13. Vazife Çeşitleri.....	47
1.2.14. Adalet ve Şefkat	47
1.2.15. Fazilet	50
1.2.16. Saadet	51
1.2.17. Ahlakın Kuvvetlendirilmesi	52
1.3. Ahlak-ı Ameli.....	54
1.3.1. Konusu, Bölümleri ve Vazifenin Kısımları.....	54
1.3.1.1. Şahsi Vazifeler	55
1.3.1.2. Toplumsal Vazifeler	55
1.3.2. Şahsi Görevler	56
1.3.3. Şahsi Faziletler	57
1.3.4. Kuvve-i Akliye ve Hüsnü Tedbir	58
1.3.5. İrade-i Cüz'iyeye İlişkin Vazifeler.....	59
1.3.5.1. Şecaat	59
1.3.5.2. Sıdk	59
1.3.5.3. Taahhüd	60
1.3.5.4. Antlaşma	60
1.3.5.5. İnsanın Şerefi	60
1.3.5.6. Hayat	61
1.3.5.7. Çalışmak	61
1.3.5.8. Savurganlık	61
1.3.5.9. İnsan ve Tabiat.....	62
1.3.5.10. Ruh Sahibi; Bitki ve Hayvanlara Karşı İyilik Vazifesi.....	63
1.4. Toplumsal Görevler	63
1.4.1. Kişiler Arasında Münasebet	63
1.4.2. Adalet Görevi	64
1.4.3. Can Güvenliği.....	65
1.4.4. Mudafa-i Nefsin Meşruiyeti	66
1.4.5. İdam Cezası	66
1.4.6. Akla Hürmet	67

1.4.7. Yalan ve Riya	67
1.4.8. Düşünceye Saygı	67
1.4.9. İnsan Onuruna ve Şerefine Saygı	68
1.4.10. Başkasının Mal ve Mülküne Saygı	69
1.4.11. Sözleşmeler ve Sözleşmenin Önemi	70
1.5. Faziletler ve Reziyetler	71
1.5.1. İhanet	71
1.5.2. Nifak	71
1.5.3. Fesad	71
1.5.4. Nankörlük	72
1.5.5. Sırları Ortaya Çıkarmak	72
1.5.6. Dalkavukluk	72
1.5.7. Haset	72
1.5.8. Kötü Nefs	73
1.5.9. Şefkat	73
1.5.10. İyilikler	73
1.6. Aile Hayatı	73
1.6.1. Aile Vazifesi	73
1.6.2. Evlilik	75
1.6.3. Evlilik Şartları	75
1.6.4. Karşılıklı Haklar	76
1.6.5. Çok Evlilik ve Boşanma	77
1.6.6. Velayet Görevi	78
1.6.7. Çocukların Ebeveyne Karşı Görevleri	78
1.6.8. Çocukların Birbirlerine Karşı Görevleri	79
1.6.9. Aile Hissi	79
1.7. Şehirleşme Görevleri	80
1.7.1. Mülk ve Devlet	80
1.7.2. Vatandaşlık Görevleri	80
1.7.2.1. Umumi Kanuna Bağlılık	81
1.7.2.2. Vergi	81
1.7.2.3 Askerlik Görevi	82

İKİNCİ BÖLÜM

2. İLM-İ AHLAK'IN LATİN HARFLERİNE AKTARIMI	83
2.1. Mukaddime	83
SONUÇ	265
BİBLİYOGRAFYA	267
EKLER	270
Ek 1. Orijinallik Raporu	270
ÖZ GEÇMİŞ	271

ÖN SÖZ

Ahlak, toplumsal bir varlık olan insanın bir arada mutlu, huzurlu, barış içinde yaşayabilmesi için oluşturulan kurallar bütünü olarak tarif edilebilir. İnsan için oldukça önem arz eden ahlakın her dönemde üzerinde durulduğu görülmektedir.

Osmanlı Devleti'nin son döneminde üzerinde ısrarla durulan konulardan biri de ahlak meselesidir. Devletin çöküşünde ve toplumun bozulmasında ahlaksızlığın büyük payı olduğunu düşünen kişiler tarafından ahlak ilmine önem verilmiş, devleti bulunduğu bu durumdan kurtarmak amacı ile ahlak kitabı yazma ve yazdırma faaliyetine girişilmiştir. Bu dönemde okullarda özel olarak ahlak dersleri okutulmaya başlanmış, okullar için ahlak ders kitapları hazırlanmıştır. Ali Kemal de bu dönemde ahlak kitabı yazan aydınlardan biridir.

Ali Kemal'in *İlm-i Ahlak* adlı eseri tezimizin konusunu oluşturmaktadır. 20. yy'da kaleme alınmış olan bu eser Osmanlı Devleti'nin son dönemi, Cumhuriyetin ilk yıllarının ahlaki yapısını yansıtmışından dolayı önem arz etmektedir. Genel olarak eserde nazari ve ameli ahlak konuları ele alınmakla birlikte ameli ahlaka daha ziyade ağırlık verilmiştir. Yazar, konuları beyan ederken düşüncelerini; Kur'an-ı Kerim ayetleri, Hadisler ve bazı büyük düşünürlerin sözleriyle desteklemiştir. Ayrıca yazarımızın Batı'da da yaşamış olmasından dolayı Batı kültürünün izlerini de eserde görmek mümkündür.

Tezimiz giriş ve iki bölümden oluşmaktadır. Girişte Ali Kemal'in hayatı ve tezimizin konusu olan eseri hakkında bilgi vermeye çalıştık. Bunu yaparken hem Ali Kemal'in kendi eserlerinden hem de onun hakkında kaleme alınmış diğer eserlerden istifade etmeye çalıştık. Birinci bölümde eserin üzerine değerlendirmede bulunduk. İkinci bölümde ise yazarımızın eserinin Osmanlıcadan latin harflerine aktarımını yaptık. Eserde; Kur'an ayetleri, hadisler ve bazı edebi yazılar Arapça asıllarıyla olduğu gibi yazılmıştı. Onları da Türkçeye tercüme ettik. Eserde başka herhangi bir değişim yapmaksızın olduğu gibi latin harflerine aktarımını gerçekleştirdik.

Tezin tamamlanması konusunda yardımlarından ve teşviklerinden dolayı danışmanlığımı yürüten hocam Dr. Öğr. Üyesi Haydar DÖLEK'e ve bu konuyu öneren hocam Dr. Öğr. Üyesi Mustafa ÜLGER'e ve yine kapısını bize her zaman açık tutan ve her türlü yardımını esirgemeyen değerli hocam Dr. Öğr. Üyesi Murat GÖKALP'a ve son olarak yine yardımlarını benden esirgemeyen değerli hocam Necattin ÇELİK'e ve hayatımda ve çalışmamda enerji kaynağım olan çok sevdiğim arkadaşım Tuba ÇELİK'e teşekkürlerimi sunarım.

KISALTMALAR LİSTESİ

a.g.e.	: Adı geçen eser
a.g.m.	: Adı geçen makale
a.g.t.	: Adı geçen tez
a.s	: Aleyhi's-selam
C.	: Cilt
c.c.	: Celle celalühu
Çev.	: Çeviren
Der.	: Derleyen
DİA	: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi
Haz.	: Hazırlayan
S.	: Sayı
s.	: Sayfa
s.a.v.	: Sallallahu aleyhi ve sellem
Sad.	: Sadeleştiren
TDV	: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları
Ter.	: Tercüme eden
Vd.	: Ve diğerleri
Yay.	: Yayın
Yön.	: Yönetmen

GİRİŞ

I. Ali Kemal'in Hayatı

I.I. Ailesi, Çocukluğu ve İlk Tahsil Yılları

Ali Kemal'in babası çalışkan, dindar bir kimse olan ve aile hayatına, saltanata bağlılığıyla tanınan, Balmumcu ve İki Divitli lakaplarıyla Mumcular Kethüdası Hacı Ahmet Hamdi Efendi'dir. Süleyman Ağa'nın oğlu olan Hacı Ahmet Hamdi Efendi, aslen Çankırı'nın Karapazar Nahiyesi Kalfat Köyü'nden olup 1815 tarihinde dünyaya gelmiştir.¹ Ali Kemal'in annesi Hanife Feride Hanım ise bir Çerkez cariye idi ve Hacı Ahmet onu ilk eşinin vefatından sonra satın almıştı.² Ali Kemal, Ömrüm adlı eserinde kendisinden küçük iki kız kardeşinin de olduğunu beyan eder.³

Ali Kemal'in doğum tarihi ile alakalı farklı rivayetler mevcut olmakla birlikte, kendisinin değişik sebeplerle bizzat belirttiği tarih olan 1869'u doğum tarihi olarak kabul etmek daha gerçekçi ve doğru olacaktır.⁴ Onun ilk resmi kayıtlardaki asıl ismi Ali Rıza olarak geçmektedir. Ali Kemal'in Ali Rıza olan ismini, Namık Kemal'e olan hayranlığından dolayı Mülkiye yıllarında Ali Kemal olarak değiştirdiği tahmin edilmektedir. Mekteb-i Mülkiye'ye Ali Rıza adıyla başlayıp Ali Kemal olarak mezun olmuştur. Sınıfında kendisinin dışında Ali Rıza isminde birkaç öğrenci daha bulunması ve aynı zamanda kendisinin o yıllarda farklı gazete ve dergilerde yazılarının da yayınlanmaya başlaması, bu isim değişikliğinin ayrı bir nedeni olmuş ve Mekteb-i Mülkiye yıllarından itibaren artık tüm yazılarını Ali Kemal olarak imzalamıştır.⁵

1874'te mahalle mektebine başlayan Ali Kemal'in Süleymaniye'de Mekteb-i Feyziye'de dini ilimler okuduğu rivayet edilir.⁶ O, Ömrüm'de okula başlayış merasimini ayrıntılı ve çok canlı bir biçimde anlatır.⁷

Ali Kemal, ailesinin bu okuldan yeterince memnun kalmaması üzerine buradan alınıp Kaptanpaşa Mekteb-i Rüştîyesine kaydedirilirse de 93 Harbi ismiyle tarihe geçen 1877/1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nın gelip kapıya dayanması ve İstanbul'a Balkanlardan

---

¹ Faruk Gezgin, *Ali Kemal: Bir Muhaliğin Hikâyesi*, İstanbul 2010, s. 15; Mustafa Uzun, "Ali Kemal", *DİA*, C. II, İstanbul 1989, s. 405.

² Orhan Karaveli, *Ali Kemal*, İstanbul 2009, s. 28; Osman Özsoy, *Gazetecinin İnfazı*, İstanbul 1997, s. 32-33.

³ F. Gezgin, *a.g.e.*, s. 17-18; Ali Kemal, *Ömrüm*, Haz. M. Kayahan Özgül, Ankara 2004, s. 157-158.

⁴ O. Özsoy, *a.g.e.*, s. 26.

⁵ Ali Kemal, *Sorbonne Dârülfünûnu'nda Edebiyat-ı Hakikiye Dersleri*, Haz., Bahriye Çeri, Ankara 2007, s. 7; O. Özsoy, *a.g.e.*, s. 26.

⁶ F. Gezgin, *a.g.e.*, s. 18.

⁷ Ali Kemal, *Ömrüm*, s. 15.

binlerce muhacirin gelmesi Ali Kemal'in yaşantısını da etkiler. Savaş sırasında Balkanlar'dan göçüp gelen muhacirlerin her ailenin yanına geçici misafir olarak verilmesinin de yetmemesi üzerine, bunlara ek olarak okulların da iskân için ayrılması ve bundan dolayı eğitime son verilmesi, Ali Kemal'in de kısa bir zaman için de olsa okulsuz kalmasına neden olur.⁸

Muhacirlerle alakalı gerekli düzenlemeler yapıp okullar tekrar eğitime başlayınca, ailesi Ali Kemal'i bu defa Gülhane Rüştüye-i Askeriyesi'ne kaydettirir.⁹ Ali Kemal'in bu okulda serseri bir şekilde yaşaması okul camiasını rahatsız eder nihayet Rüştüye'den 1882 yaz mevsimi başlarında kovulur.¹⁰

Rüştüye hayatı böylece diplomasız sona eren Ali Kemal, babasının yanında ticaret hayatına alışmaya çalışır. Sabahları babasıyla beraber namazı Süleymaniye Camisi'nde eda etmekte, namazdan sonra "İzhar, Kafîye Şerhi, İzzi, Merah, Tuhfe-i Vehbi, Gülistan, Baharistan" gibi cami derslerini dinlemektedir. Bunlardan Tuhfe-i Vehbi, Gülistan ve Baharistan'la alakalı dersler hoşuna gitmektedir. Öteki dersler ağır gelir. Ama Ali Kemal bu derslerin faydasını Mekteb-i Mülkiye'de görecektir.¹¹

Bir gün camiden eve dönerken komşuları Başmabeyinci İzzet Bey, Ali Kemal'i Tuhfe-i Vehbi'den Gülistan'dan sınav yapar, onu çok zeki bulur. Babasından, Mekteb-i Mülkiye'ye gönderilmesini talep eder. Böylece İzzet Bey'in teşviki, annesi Hanife Feride Hanım'ın ısrarı ve Hafız Behram Ağa'nın aracılığıyla, Saray Zabıtlarından olan dayısının da yardımıyla Mekteb-i Mülkiye'ye yazdırılır.¹²

I.II. Mekteb-i Mülkiye Yılları

Ali Kemal'in Mekteb-i Mülkiye'ye giriş tarihi hakkında farklı rivayetler bulunmaktadır. Fakat Mülkiye'nin 1883 yılında yatılıya geçtiği düşünüldüğü zaman Ali Kemal'in de Mülkiye'ye başlama tarihi 1883-1884 öğretim yılı kabul edilebilir.¹³

Mekteb-i Mülkiye'ye başlayan Ali Kemal, yeni okuluna adım attığı andan itibaren bambaşka bir insan olduğunu ve dünyaya bakışının değiştiğini, fikren, ruhen yeni bir kişilik kazandığını, âleme sevgisinin ziyadeleştiğini, kuşlardan ve

⁸ Ali Kemal, *a.g.e.*, s. 16-17; O. Özsoy, *a.g.e.*, s. 34.

⁹ O. Özsoy, *a.g.e.*, s. 35.

¹⁰ Ali Kemal, *a.g.e.*, s. 22; F. Gezgin, *a.g.e.*, s. 21.

¹¹ F. Gezgin, *a.g.e.*, s.21; Mustafa Uzun, *a.g.m.*, s. 405.

¹² Ahmet Fikret Kılıç, *Ali Kemal'in Gazete ve Mecmualardaki Kültür-Edebiyat-Sanat Yazıları*, (Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Erzurum 1989, s. XII-XIII.

¹³ F. Gezgin, *a.g.e.*, s. 23-24.

uçurtmalardan ziyade, o andan itibaren daha çok kitaplardan zevk almaya başladığını ifade eder.¹⁴

Mekteb-i Mülkiye’de yaramaz, haşarı çocuk hallerini bırakan Ali Kemal edebiyat ve basınla meşgul olmaya başlar. Ufku genişler; çünkü dönemin en iyi mektebinde, en iyi hocaların elinde yetişmektedir. Dönemin iki önemli gazetesi Ceride-i Havadis ve Tercüman-ı Hakikat’i okumakta ve özellikle edebî sütunlardaki faaliyeti yakından izlemektedir. Tarih duygusu, zevki ve görüşü ve Batıyla alakalı belli bir bakış açısı kazanmasında kendisine tesiri olan Ahmet Mithat’ı çok okumakta, Muallim Naci’yi beğenmektedir. Hocalarının etki atmosferinde kalan Ali Kemal’in birinci sınıftan itibaren vezin ve kafiye denemelerinden ibaret olan ilk çalışmaları, 1885 yılından itibaren iyi sonuçlar vermeye başlar.¹⁵

Dördüncü sınıfa başlayan Ali Kemal, dönemin en iyi mektebinde okuduğu halde, memlekette hürriyetin noksanlığını hissetmektedir. Bundan dolayı istibdat idaresinin aleyhine her şeyi denemeyi arkadaşlarıyla beraber düşünür. Zorba saydıkları bir idareye karşı kayda değer faaliyet gösterdiğini düşünmeyen talebeler, evlerdeki sohbetlerinde Avrupa’ya, hatta Amerika’ya kaçmaktan sık sık söz etmeye başlar. Ama o esnada bunu fikirden harekete geçiremezler. Ali Kemal de Avrupa’ya kaçmayı düşünmekle birlikte bu işi bir müddet daha erteler. Bu arada da bir özel mektepte 1887 yazına doğru iki ay kadar Fransızca’yı öğrenmek için sabırla çabalar. Sene sonu sınavları yaklaştığı ve bir derece hedefine de ulaştığı için Mekteb-i Mülkiye’ye döner. Hatıratında ifade ettiğine göre artık Avrupa’ya kaçmasının haricinde, gözünde ne mektebin ne de basının önemi kalmıştır.¹⁶

I.III. Avrupa’ya İlk Firarı

Ali Kemal ve arkadaşı Uşşakizade Süleyman, 1887 yılının Temmuz ayında vapurla İstanbul’dan ayrılırlar. Önce vapurla Marsilya’ya, oradan da trenle Paris’e intikal ederler.¹⁷ Paris’e ulaştıklarında Fransızca öğrenmek amacıyla arkadaşı Süleyman’la beraber özel bir hoca tutarlar.¹⁸ Daha sonra Ali Kemal, Cenevre’de olan arkadaşı Sadık Belig’in daveti üzerine Cenevre’ye gider.¹⁹ Cenevre’de Fransızca

¹⁴ Ali Kemal, *a.g.e.*, s. 25.

¹⁵ Ali Kemal, *Ömrüm*, s. 25-26; F. Gezgin, *a.g.e.*, s. 25.

¹⁶ Ali Kemal, *a.g.e.*, s. 96-97; F. Gezgin, *a.g.e.*, s. 27.

¹⁷ Ali Kemal, *Ömrüm*, s. 100-103; O. Özsoy, *a.g.e.*, s. 43.

¹⁸ Ali Kemal, *a.g.e.*, s. 103; O. Özsoy, *a.g.e.*, s. 44.

¹⁹ Ali Kemal, *a.g.e.*, s. 110; O. Özsoy, *a.g.e.*, s. 44.

öğrenmeye ağırlık veren Ali Kemal, bir süre sonra yeterince Fransızca'yı öğrendiğine kanaat getirince Paris'e geri döner.²⁰ Bir müddet sonra Paris'ten tekrar Cenevre'ye dönen Ali Kemal, Cenevre'ye ikinci gelişinde, Petersburglu bir Rus kızı olan Mademoiselle Rozenschild ile tanışır. Madam Rozenschild aniden ülkesine dönünce Ali Kemal de bu dönüşü hüzünlenip kendi memleketine döner.²¹ Böylece 1887 Temmuz'unda ayrıldığı İstanbul'a dokuz ay sonra 1888 ilkbaharında geri döner.²² Ali Kemal bu kısa Cenevre ve Fransa yolculuğunda şahit olduğu siyasi tablodan çok etkilendiğini ifade eder.²³

İstanbul'a dönen Ali Kemal yarım kalan tahsilini tamamlamak için Mekteb-i Mülkiye'ye tekrar başlar. Ali Kemal Avrupa'dan döner dönmez oralarda müşahede edip öğrendiklerini İstanbul'da uygulama hevesine düşer. Başta mektep arkadaşlarıyla bir cemiyet kurar. Bu cemiyet zaman zaman toplanırdı. Dördüncü toplantılarında hararetli bir tartışma olur ve çok geçmeden de toplantı basılıp orada bulunanların hepsi karakola götürülür. Kötü bir niyetlerinin olmadığı anlaşılınca serbest bırakılıp okullarına teslim edilirler.²⁴

I.IV. Halep'te Geçen Sürgün Yılları

Ali Kemal ve arkadaşlarının başlarından geçen tutuklanma olayından bir süre sonra serbest bırakılmaları, daha sonra tekrar toplanmaları ve toplantılarının da sert tartışmalarla geçmesi yeni bir tutuklanmanın habercisi olur. Nitekim çok geçmeden tekrar tutuklanırlar.²⁵ Bir müddet hapis hayatından sonra Ali Kemal'in arkadaşlarından Hüsamettin Şam'a, Tahir Kenan Yemen'e, Memduh Konya'ya, Fahri ile Ali Kemal de Halep'e sürgün edilirler.²⁶ Böylece son sınıfında okuduğu Mekteb-i Mülkiye'yi de tamamlayamadan, gizli siyasi cemiyet kurma suçundan Halep'e sürgün edilen Ali Kemal, yanına annesi ve iki kız kardeşi ile uşak, aşçı ve hizmetçilerini de alarak 1889 Temmuz ortalarında bir Rus vapuruyla yola çıkar.²⁷

²⁰ O. Özsoy, *a.g.e.*, s. 45.

²¹ Ali Kemal, *a.g.e.*, s. 118-119; O. Özsoy, *a.g.e.*, s. 45; Orhan Karaveli, *a.g.e.*, s. 30.

²² Ali Fikret Kılıç, *a.g.t.*, s. XIX.

²³ Ali Kemal, *a.g.e.*, s. 116.

²⁴ Ali Kemal, *a.g.e.*, s. 122-124; O. Özsoy, *a.g.e.*, s. 47; F. Gezgin, *a.g.e.*, s. 32-34.

²⁵ Ali Kemal, *a.g.e.*, s. 138-140.

²⁶ O. Özsoy, *a.g.e.*, s. 49-52; *Büyük Larousse Sözlük ve Ansiklopedisi*, C.I, İstanbul 1986, s. 382.

²⁷ Ali Kemal, *a.g.e.*, s. 157-158; F. Gezgin, *a.g.e.*, s. 55; Hilmi Ziya Ülken, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, İstanbul 2011, s. 340.

Halep Valisi Hasan Hakkı Paşa Ali Kemal'in Halep'e gelmesinden bir süre sonra ona defterdarlıkla alakalı bir görev verir. Ali Kemal, bu ilk vazife esnasında Halep ve çevresinde rüşvetle yoğun bir biçimde mücadele eder. Valiler aracılığıyla bir ucu İstanbul'a kadar uzanan yaygın bir rüşvet salgınının mevcudiyetini üzümlere müşahede eder.²⁸

1891 yılı başında Ali Kemal, Halep'te mevcut olan Mekteb-i İdadi'ye Lisan-ı Osmani Muallimliği yapmak üzere tayin olunur. Bir süre muallimlik yaptıktan sonra buranın müdürlüğüne atanır. Birkaç ay sonra da Maarif Müdür vekilliğine tayin edilir. Ali Kemal bu sırada Maarif Nezareti'nin, mekteplerde okutulacak ders kitaplarıyla alakalı yaptığı yarışmaya katılır ve *İlm-i Ahlak* isimli eseriyle ahlak dersi kitabı alanında birincilik kazanır. Ancak daha sonra yapılan tetkikler neticesinde kendisinin sürgün olarak Halep'te bulunduğu anlaşılınca, hem birincilik derecesi iptal edilir, hem de maarifteki vazifesinden ihraç edilir. Halep Maarif Müdürü Tefvik Bey, başarılı bulunduğu ve takdir ettiği Ali Kemal'i vazifeden çıkarmak istemez. Vazifeden alınma emrini bekleterek onu vazifeden almaz. Maarif Nezareti emri yerine getirmekte geciken Tefvik Bey'i başka bir yere tayin eder.²⁹

Ali Kemal, Halep'te karşılaştığı bu son olayların neticesinde hava değişikliği için izin ister. İzinli bulunduğu süre içinde ailece İstanbul'a dönerler. 22 Haziran 1895'de Sadarete bir yazı yazan Ali Kemal İstanbul'a kesin olarak dönme isteğini iletir. Onun bu arzusu ret edilmiş olacak ki, Eylül ayında gizlice Paris'e gider.³⁰

I.V. Avrupa'ya İkinci Firarı ve Jön Türklerle İlişkileri

Ali Kemal, Eylül 1895'te Paris'e ulaştığı bu ikinci dönemde, Abdülhamit'e karşı muhalif bir düşünceye sahip olan Jön Türkler grubuna üye olur. II. Abdülhamit bunları Osmanlı Devleti için tehlikeli görüp anlaşmak ister. Anlaşmayı kabul ettikleri takdirde Jön Türk üyelerine çeşitli görevler verileceğini vaad eder. Neticede II. Abdülhamit ile Jön Türkler arasında anlaşma yapılır. Anlaşmanın ardından Ali Kemal'e de Brüksel Sefaret Kâtipliği vazifesi verilir. Ali Kemal daha sonra eğitimine devam etmek için Brüksel'den Paris'e döner. Paris'te bulunduğu zaman zarfında bir yandan İkdam gazetesinin Paris muhabirliğini yaparken, diğer yandan da yarım kalan eğitimini

²⁸ O. Özsoy, *a.g.e.*, s. 54.

²⁹ Ali Kemal, *a.g.e.*, s. 183-187; O. Özsoy, *a.g.e.*, s. 54-55; Ali Kemal, *Makaleler*, Haz. Hülya Pala, İstanbul 1997, s. 12.

³⁰ O. Özsoy, *a.g.e.*, s. 55.

tamamlar ve Siyasal Bilgiler Okulu'ndan (Ecole Libre des Sciences Politiques) 1899 yılında mezun olur. Böylece bu mektebi bitiren ilk Türk talebelerinden birisi olarak diploma alır. Bu sırada Edebiyat ve Hukuk Fakültelerinin de derslerine devam eder. Ali Kemal Paris'ten *İkdam*'a her hafta bir mektup yollar. Mektupları *İkdam*'da, "Muhabir-i Mahsusumuzdan Mektup" ismiyle yayınlanır. Ali Kemal'in ilki 24 Eylül 1895'de yayınlanan bu yazıları daha sonra "*Paris Musahabeleri*" ismiyle biraraya toplanır ve kitaplaştırılır.³¹

I.VI. Mısır'daki Faaliyetleri

Paris'e ikinci defa gidişindeki en büyük amacı, bir üniversite bitirebilmek ve Batı'yı daha iyi anlayabilmek olan Ali Kemal bu amacını büyük oranda gerçekleştirir. Ancak isminin Jön Türkler arasında jurnalciye çıktığı gibi *İkdam*'daki muhabirlik vazifesi de sona erer ve yazı yazması yasaklanır. Maddi sıkıntılar yaşamaya başlaması üzerine kendisine yapılan teklifi kabul ederek Ekim 1900'ün başlarında, Ahmet Celalettin Paşa'nın eşi İsmet Hanım'ın çiftliğine müdür olarak Kahire'ye gider.³²

Kahire'de bulunduğu zaman zarfında rahat eden Ali Kemal, Mısır İngiliz idaresi altında olması hasebiyle yazılarını rahatça yazma imkânı elde eder. İstedığı vakit de Avrupa'ya çok kolay gider. Avrupa'ya gidişlerinde bu sırada Cenevre'ye de sık sık uğrar. Bu gidişlerinden birinde Cenevre'de, babası İsviçreli, annesi İngiliz olan Winifred Brun adlı kızla tanışır. Onunla bir yıl sonra aynı yerde buluşmak üzere sözleşerek Mısır'a döner. Bir yıl sonra 1903 yazında Lucerne'de iki genç yine buluşur ve evlenmeye karar verirler. Kızın ailesinin bulunduğu Londra'da evlilik gerçekleşir. Daha sonra eşini yanına alarak tekrar Kahire'ye döner.³³

11 Haziran 1908'de İstanbul'a dönebilmek için hükümetin iznini talep eden Ali Kemal, hükümetin kendisini bağışladığını bildirmesi ve İstanbul'a dönüşüne müsaade etmesi üzerine Kahire'yi terk eder ve Paris üzerinden İstanbul'a döner.³⁴

³¹ O. Özsoy, *a.g.e.*, s. 57, 60-62; Hilmi Ziya Ülken, *a.g.e.*, s. 125-128; Sina Akşin, *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*, Ankara 2009, s. 67-71; Birol Emil, *Türk Kültür ve Edebiyatından-2- Şahsiyetler*, Ankara 1997, s. 152-154; Hüseyin Cahit Yalçın, *Edebiyat Anıları*, Haz. Rauf Mutluay, İstanbul 1975, s. 93-97.

³² Orhan Karaveli, *a.g.e.*, s. 32-33; O. Özsoy, *a.g.e.*, s. 64; F. Gezgin, *a.g.e.*, s. 103.

³³ O. Özsoy, *a.g.e.*, s. 65; F. Gezgin, *a.g.e.*, s. 108-109.

³⁴ Ali Kemal, *Ömrüm*, s. 204; O. Özsoy, *a.g.e.*, s. 65.

I.VII. İkinci Meşrutiyet Devri Hayatı

İstanbul'a ilanını hiç beklemediği İkinci Meşrutiyet'ten bir gün evvel, 22 Temmuz 1908'de dönen³⁵ Ali Kemal, devletin karşı karşıya bulunduğu fesadın önüne nasıl geçilebileceği hususunda daha önceki hizmetlerini ve tecrübelerini de aktaran yazılı bir dilekçeyi II. Meşrutiyet'in ilan edilisinin ertesi günü yani 24 Temmuz'da Mabeyn'e sunar. II. Meşrutiyet'in ilanı üzerine gelişen olaylarla alakalı düşüncelerini sunmak üzere saraya davet edilir.³⁶

Bu dönemde Paris'te kaldığı zaman zarfında muhabir olarak görev yaptığı *İkdam* gazetesine başmuharrir olan Ali Kemal, Mülkiye'de de derslere girmeye başlar ve okulda Osmanlı Tarihi anlatır. Ali Kemal Meşrutiyet'in ilanından sonra İktidara gelen İttihat ve Terakki'ye karşı olumsuz tavrını her halükarda ortaya koymaya çalışırdı.³⁷

İstanbul'da yoğunlaşan iç çalkantıları bastırmak için merkezi Selanik'te bulunan Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti, Hareket Ordusu'nu İstanbul'a gönderir. Ordu İstanbul'a varınca çeşitli birlik komutanlarından generallerin başkanlığında üç ayrı Divan-ı Harp kurar. Birinci Divan-ı Harb'in ilk kararı basınla alakalı olur ve bilhassa da Ali Kemal'i yakından ilgilendiren bir karar alır. Ali Kemal, müebbet sürgün cezasına çarptırılır. 22 veya 23 Nisan 1909'da ailesini İstanbul'da bırakan Ali Kemal vapura binerek tekrar Avrupa'ya firar eder.³⁸

I.VIII. Mütareke ve Milli Mücadele Devri

Ali Kemal, 22 Temmuz 1912'de Gazi Ahmet Muhtar Paşa başkanlığında yeni bir hükümetin iktidara gelmesi ve siyasi suçlara af çıkarması üzerine üç yıllık bir zaman diliminden sonra Ağustos ayında tekrar İstanbul'a döner. İstanbul'a döndükten kısa bir müddet sonra, *İkdam*'ın başmuharriri olarak 5 Eylül'den itibaren yazılarını tekrar yazmaya başlar.³⁹

23 Ocak 1913'de Babıali Baskını olarak tarihe geçen olay gerçekleşir. Enver Paşa sekiz on fedai ile beraber hükümete bir baskın yapar. Harbiye Nazırı Nazım Paşa katledilir. Sadrazam Kamil Paşa da istifaya zorlanır. İttihatçılar Padişah üzerinde de

³⁵ F. Gezgin, *a.g.e.*, s. 119; Hilmi Ziya Ülken, *a.g.e.*, s. 341-342.

³⁶ O. Özsoy, *a.g.e.*, s. 67; F. Gezgin, *a.g.e.*, s. 119-120.

³⁷ O. Özsoy, *a.g.e.*, s. 68; F. Gezgin, *a.g.e.*, s. 120-121; Sina Akşin, *a.g.e.*, s. 178; Ali Kemal, *Makaleler*, s.12-13; Mustafa Uzun, *a.g.m.*, s. 406.

³⁸ O. Özsoy, *a.g.e.*, s. 74-75; F. Gezgin, *a.g.e.*, s. 129-130; Orhan Karaveli, *a.g.e.*, s. 33-34.

³⁹ O. Özsoy, *a.g.e.*, s. 76; Ali Kemal, *Sorbonne Dârülfünûnu'nda Edebiyat-ı Hakikiye Dersleri*, s. 21.

baskı uygulayarak, Hareket Ordusu'nun eski komutanı Mahmut Şevket Paşa'yı Sadrazam yaptırırlar.⁴⁰

Darbecilerin ilk icraatı muhalifleri toplamak olur. Ali Kemal de bundan nasibini alır ve 23 Ocak akşamı tutuklanarak Bekir Ağa bölüğüne getirilir. Viyana'ya sürgün edilen Ali Kemal ancak 1913 yılı Mayıs ayı ortalarında tekrar İstanbul'a geri dönebilir.⁴¹

İstanbul'a döndükten sonra artık kendi gazetesini çıkarmaya karar veren Ali Kemal, *Peyam* ismini taşıyan gazetesini 14 Kasım 1913'de yayınlamaya başlar. Ali Kemal'in kendi gazetesindeki ilk yazısının ismi "Peyamımız Meramımız" başlığını taşır.⁴²

Bu sırada Ali Kemal Viyana'da iken tanıştığı Tophane Müşiri Zeki Paşa ile Büyükkada'da karşılaşır ve bu tarihten itibaren sık sık biraraya gelirler. Ali Kemal yakından tanıma imkânı bulduğu bu ailenin küçük kızı Sabiha'ya evlenmek üzere talip olur. Kız tarafı aradaki büyük yaş farkından dolayı önce endişe ederse de, sonunda nikâh yapılır ve 1 Ocak 1914'de Ali Kemal'le Sabiha Hanım evlenirler. Evliliği takip eden bu ilk aylar, aynı zamanda Ali Kemal'in hayatının da en sakin zamanlarına denk gelmektedir.⁴³

Ancak uzun bir süre geçmeden Ali Kemal gazetesi *Peyam*'ın, hükümetin iç ve dış politikalarındaki bazı uygulamalarını eleştirmesi üzerine sıkıntılarla karşı karşıya kalır. Nitekim *Peyam*, hükümet tarafından 22 Temmuz 1914'de kesin olarak kapatılmaya kadar geçen zaman zarfında da değişik tarihlerde iki defa kapatma cezası alır.⁴⁴

Ali Kemal'in gazetesinin kapatılmakla yetinilmeyip kendisinin de yazı yazmaktan men edilmesinin üzerinden çok vakit geçmeden I. Dünya Savaşı meydana gelir. Bu olay üzerine Büyükkada'daki evine çekilen Ali Kemal, savaşla geçen bu uzun süre içinde bol bol kitap okuma imkânı bulur.⁴⁵

Ali Kemal mütareke sonrası, gerek yazdıklarıyla gerekse de Devlet'in çeşitli kurumlarında görev icra ettiği zaman dilimlerinde hep Milli Mücadele karşıtı tavır

⁴⁰ O. Özsoy, *a.g.e.*, s. 78; Sina Akşin, *a.g.e.*, s. 351-352.

⁴¹ Ali Kemal, *Makaleler*, s. 12-13; Orhan Karaveli, *a.g.e.*, s. 34; O. Özsoy, *a.g.e.*, s. 78-79; Sina Akşin, *a.g.e.*, s. 351-352; Yahya Kemal, *Siyasi ve Edebi Portreler*, İstanbul 1986, s. 83.

⁴² *Türk Ansiklopedisi*, C.II, Ankara 1948, s. 88; O. Özsoy, *a.g.e.*, s. 79; A. Fikret Kılıç, *a.g.t.*, s. 661-664.

⁴³ Orhan Karaveli, *a.g.e.*, s. 35; O. Özsoy, *a.g.e.*, s. 80; Ali Kemal, *Ömrüm*, s. V; Fikret Kılıç, *a.g.t.*, s. XXIV.

⁴⁴ O. Özsoy, *a.g.e.*, s. 80-81.

⁴⁵ O. Özsoy, *a.g.e.*, s. 81.

sergilemiştir. Bu duruşunu Devlet görevinden istifa ettikten sonra da, çıkardığı *Peyam* gazetesiyle devam ettirmiştir.⁴⁶

Mustafa Kemal Paşa 19 Mart 1920’de vilayetlere, livalara ve kolordu kumandalarına bir tamim yayınlar ve Ankara’da bir Meclis toplanması yolunda acele seçim yapılmasının gerektiğini ifade eder. Bunu da; “Ankara’da fevkalâde salâhiyete malik bir Meclis, millet işlerini yönetmek ve denetlemek üzere toplanacaktır” diyerek beyan eder. İstanbul’dan ayrılarak Ankara’ya giden mebusların Ankara’da yeni bir meclis açma düşüncesi içinde olduklarını anlayan Ali Kemal, bunu İttihatçılığın yeniden hortlaması olarak görür ve bu hareketi İttihatçı “Ocağın yeni bir faaliyeti” olarak değerlendirir.⁴⁷

23 Nisan 1920 tarihinde Ankara’da Türkiye Büyük Millet Meclisi açılır. Bu arada Ali Kemal Ankara’da Meclisin açılacağı gün yazdığı yazısında, Padişah’ın ve hükümetin etrafında toplanmanın önemini anlatır. Ali Kemal’in bu yazısı da çok geçmeden etkisi görülür. TBMM’nin Ankara’da açıldığı gün, bazı vilayetlerde vatandaşlar dükkânlarını kapatırlar ve telgraf haberleşmesini keserler.⁴⁸

Ali Kemal, Londra Konferansı’na Ankara’nın İstanbul’dan ayrı ve bağımsız olarak iştirak etmesine şiddetli bir biçimde tepki gösterir. Ali Kemal’e göre, önümüze gelen her türlü barış müzakeresi bir şanstır.⁴⁹ Netice itibariyle bu Konferans’tan da bir sonuç alınamadan geri dönülmesi üzerine Ali Kemal; “şimdi ne yapacağız?” diye sorar ve yine her zaman olduğu gibi konferanstan bir netice alınamamasının Ankara’nın tavrından kaynaklandığını ve bunun da İttihatçılığın bir göstergesi olduğunu yazar.⁵⁰

TBMM ordularının 19 Ekim 1922 tarihinde İstanbul’a girişi, TBMM tarafından daha evvel gıyabında idam kararı verilen Ali Kemal’i ve onunla beraber bazı muhalifleri de iyice endişelendirir. Nitekim bu insanlar, gelişen son olaylarla alakalı kendi düşüncelerini arz etmek üzere aralarında Mustafa Sabri Efendi’nin de yer aldığı bir heyetle Padişah Vahdettin’le görüşmeye giderler. Görüşmede Tevfik Paşa Hükümetinin Ankara hükümetine fazla prim verdiğini ve bundan dolayı durumlarının tehlikeye düştüğünü ifade ederler.⁵¹

⁴⁶ Sina Akşin, *a.g.e.*, s. 468-470; O. Özsoy, *a.g.e.*, s. 85; F. Gezgin, *a.g.e.*, s. 154.

⁴⁷ Sabahattin Selek, *Anadolu İhtilâli*, İstanbul 1965, s. 293-295; O. Özsoy, *a.g.e.*, s. 177.

⁴⁸ Mustafa Kemal Atatürk, *Nutuk*, İstanbul 2004, s. 335-340; O. Özsoy, *a.g.e.*, s. 181.

⁴⁹ O. Özsoy, *a.g.e.*, s. 207.

⁵⁰ O. Özsoy, *a.g.e.*, s. 212.

⁵¹ O. Özsoy, *a.g.e.*, s. 270; F. Gezgin, *a.g.e.*, s. 210.

TBMM 1 Kasım 1922'de Hilafet ve Saltanat'ın birbirinden ayrılmasına ve Saltanatın kaldırılmasına karar verir. Karar aynı gün, İstanbul'da bulunan TBMM temsilcisi Refet Bey tarafından Yıldız Sarayı'nda Sultan Vahdettin'e iletilir. Osmanlı Devleti'nin Son Sadrazamı durumunda bulunan Tevfik Paşa da 4 Kasım 1922'de kabinesiyle beraber istifa eder. Böylece İstanbul'un bütün kontrolü 5 Kasım 1922'den itibaren TBMM'ne geçer ve Ankara Hükümeti İstanbul'a resmen hâkim olmuş olur.⁵²

I.IX. Ölümü

İstanbul'un Ankara'nın eline geçtiği 5 Kasım 1922 tarihi Ali Kemal için de mühim bir dönüm noktası teşkil eder. Zira bu tarih, aynı zamanda Ali Kemal'in acı sonunun başlangıç tarihidir. Ankara Hükümeti'nin İstanbul'a hâkim olduktan sonra yaptığı ilk faaliyetlerden biri, Ali Kemal'in tutuklanmasını istemek olmuştur denilebilir. Nitekim aynı gün, Ankara emniyetinden altı sivil memur, yaptıkları incelemeler neticesi o esnada berberde tıraş olduğunu öğrendikleri Ali Kemal'i kaçırmak üzere İstanbul'un deniz kenarındaki bir semti olan Samatya'ya, oradan da denizyoluyla İzmit'e götürürler.⁵³ İzmit'e ulaştırıldığında doğruca I. Ordu Karargâhına götürülüp teslim edilir. Burada onun sorgusunu Nurettin Paşa yapar. Sorgulama bittikten sonra Ali Kemal, hapis haneye götürülmek üzere karakoldan çıkarılırken dışarda kendisini bekleyen kalabalığı görünce başına gelebilecekleri hisseder ve muhafız Necip Ali'den kalabalığı yatıştırmasını ister. Halkın aniden saldırması üzerine bu esnada kendisi de yaralanan muhafız Necip Ali Bey vakanın ortasından kenara çekilmek zorunda kalır. Ali Kemal başına taşların yağdığı ilk anda metanetini bozmamaya çalışır, fakat daha fazla dayanmaya gücü kalmaz ve çok geçmeden kendini yerlerde sürünürken bulur.⁵⁴

İzmit halkı, vatan haini olarak gördükleri Ali Kemal'in kendi mezarlıklarına gömülmesini istemedikleri için, cenazesi ortada kalır ve gömülmesi de ayrıca problem olur. Sonunda cenaze belediye görevlileri tarafından mezarlığa yakın bir yere kazılan çukura defnedilir. Ali Kemal'in mezarının başına bir mezar taşı konup konmaması bile günlerce tartışmalara neden olur. Gelen tepkilerden dolayı mezarın başına bir mezar taşı

⁵² O. Özsoy, *a.g.e.*, s. 273-274; Sina Akşin vd., *Türkiye Tarihi 4: Çağdaş Türkiye 1908-1980*, Yay. Yön., Sina Akşin, İstanbul 2005, s. 104; Özer Ozankaya, *Cumhuriyet Çınarı*, Ankara 1995, s. 141-144; Mustafa Kemal Atatürk, *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri*, Der. Nimet Arslan, Ankara 1961, s. 279-280.

⁵³ F. Gezgin, *a.g.e.*, s. 217; O. Özsoy, *a.g.e.*, s. 275.

⁵⁴ Erdoğan Tokmakçioğlu, *Ünlü Türk Hainleri*, Ankara 2011, s. 10; O. Özsoy, *a.g.e.*, s. 278-280; Mustafa Uzun, *a.g.m.*, s. 407; Hüseyin Cahit Yalçın, *Edebiyat Anıları*, Haz. Rauf Mutluay, İstanbul 1975, s.97.

veya işaret konulmadığı için gömüldüğü mezara ait izler de zamanla ortadan kaybolur. Ali Kemal'in mezar yeri uzun süre devam eden incelemeler neticesinde ancak 1950 yılında tespit edilebilmiştir.⁵⁵

II. İlmî Şahsiyeti

Ali Kemal, Osmanlı Devleti'nin başkenti İstanbul'da yaşaması ve zengin bir aile çocuğu olmasından dolayı genel ve özel eğitim alma imkânına sahip olmuştur. İlk yıllarında gençliğin vermiş olduğu heyecanından dolayı örgün eğitimi aksamasına rağmen, ilmi, fikri, felsefi, siyasi, edebi ve dini ilimlere kayıtsız kalmamıştır.

Ali Kemal'in ilk siyasi, fikri, politik ve edebi yazıları 1885 yılında gazetelerde çıkmaya başlamıştır. *Tercüman-ı Hakikat* ve *Saadet* gazetelerinde ilk şiirlerini yayınlamış ve arkadaşları İbrahim Fehim ve Hüsamettin ile birlikte Şubat 1886'da da *Gülşen* mecmuasını çıkarmıştır.⁵⁶

Daha sonra Avrupa'ya firarıyla beraber Ali Kemal gerek Cenevre'de, gerekse de Fransa'da şahit olduğu siyasi mücadele ve politik müzakerelerden etkilenmiş olup bu konuda siyasi ve politik eğitim almış ve bunun içindir ki iyi düzeyde Fransızca öğrenmiştir.⁵⁷ Avrupa dönüşü edindiği politik ve siyasi bilgilerini yayma hevesi neticesinde hükümetin olumsuz tepkisini aldığından Halep'e sürgün edilmiştir.⁵⁸

Ali Kemal Halep'te Abbasi dönemi kültür, ahlak ve felsefi eserlerine aşina olmuş ve bu alanda meşhur olan birçok ilim adamıyla tanışmıştır. Kaleme aldığı *İlm-i Ahlak* isimli eser doğu kültürü ahlak felsefesini yansıtan en belirgin kanıttır.⁵⁹

Ali Kemal ilmi araştırmalarında Türkçe, Arapça, Farsça ve Fransızca eserlerden faydalanmıştır. Kayınpederi Zeki Paşa'nın ölümünden sonra onun kütüphanesindeki kitap mirasına sahip olmuştur. Kitap toplamayı kendisine büyük merak edinmiş, çarşıya bitişik; sahaflara sürekli uğramış, elyazması, eski cilt, nadir nüsha, nefis hatlar düşkünü olmuş, nihayet zengin bir koleksiyonu ortaya çıkarmıştır. Eşine ve oğluna bıraktığı tek miras da bu olmuştur.⁶⁰

⁵⁵ F. Gezgin, *a.g.e.*, s. 228-229; O. Özsoy, *a.g.e.*, s. 286.

⁵⁶ Ali Kemal, *Ömrüm*, s. 72-78; F. Gezgin, *a.g.e.*, s. 26; O. Özsoy, *a.g.e.*, s. 40-41.

⁵⁷ Ali Kemal, *a.g.e.*, s. 116; Ali Kemal, *Makaleler*, s. 12.

⁵⁸ O. Özsoy, *a.g.e.*, s. 47.

⁵⁹ F. Gezgin, *a.g.e.*, s. 32-34.

⁶⁰ Orhan Karaveli, *a.g.e.*, s. 85-87; Yahya Kemal, *a.g.e.*, s. 73.

III. Eserleri

Siyasi yazıları ve gazeteciliğiyle meşhur olan Ali Kemal'in kaleme aldığı en önemli yazıları; edebiyat, dil ve tarih konularındadır. Yazdıklarının ancak küçük bir bölümü sonradan kitap haline getirilmiş, kalan büyük kısmı ise gazete ve dergilerde olduğu gibi kalmıştır.

III.I. Matbu Eserleri

İki Hemşire

Ali Kemal'in Halep'teki sürgün yıllarında, bir bölümünün kendisinin yaşadığı olaylardan hikâye edilen bir romanıdır.⁶¹

Çölde Bir Sergüzeşt

Bu eser de yine yazarın Halep'teki yaşantısının üzerindeki etkilerinden esinlenerek kaleme alınmış bir romandır.⁶²

Bir Safha-i Şebap

Daha önce zikredilen *İki Hemşire* ve *Çölde Bir Sergüzeşt* romanlarının bir arada neşredilmesinden meydana gelmektedir.⁶³

Paris Musahabeleri

Ali Kemal'in Paris'ten *İkdam*'a gönderdiği yazılarını topladığı eseridir.⁶⁴

Fetret

Ali Kemal'in siyasi, edebi ve sosyal görüşlerinin yer aldığı ve kahramanın şahsında kendini ve ailesini anlattığı, bundan dolayı bir nevi otobiyografisi olma vasfını taşıyan romanıdır.⁶⁵

Râşit Müverrih mi? Şair mi?

Ali Kemal'in edebiyatımızda eleştiri türünde kaleme aldığı bir eseridir. Bu eser onun tenkitçi tarafını ve kültürünün genişliğini göstermektedir.⁶⁶

Sorbon Dârülfünunu'nda Edebiyat-ı Hakikiye Dersleri

Ali Kemal'in eleştiri tarzı yazılarının içinde yer aldığı eseridir.⁶⁷

⁶¹ Mustafa Uzun, *a.g.m.*, s. 407; F. Gezgin, *a.g.e.*, s. 247; O. Özsoy, *a.g.e.*, s. 293.

⁶² Ali Kemal, *Ömrüm*, s. 162; Mustafa Uzun, *a.g.m.*, s. 407; F. Gezgin, *a.g.e.*, s. 247; O. Özsoy, *a.g.e.*, s. 293.

⁶³ Ali Kemal, *a.g.e.*, s. 203; F. Gezgin, *a.g.e.*, s. 248.

⁶⁴ F. Gezgin, *a.g.e.*, s. 247; Mustafa Uzun, *a.g.m.*, s. 407.

⁶⁵ Mustafa Uzun, *a.g.m.*, s. 407.

⁶⁶ Mustafa Uzun, *a.g.m.*, s. 407; F. Gezgin, *a.g.e.*, s. 248.

⁶⁷ Ali Kemal, *Edebiyat-ı Hakikiye Dersleri*, Haz., Bahriye Çeri, Ankara 2007, s. 16; F. Gezgin, *a.g.e.*, s. 247.

Makaleler

Eser, Ali Kemal'in *Peyam* gazetesinin (1913-1922) edebi ilavesi olan *Peyam-ı Edebi*'de yayımladığı makaleleridir.⁶⁸

Bir Safha-i Tarih

Memleket içinde ve dışında meydana gelen günlük vakaların ilhamıyla *İkdam*'da yayımladığı yazılardan oluşan bir eserdir.⁶⁹

Mesele-i Şarkiye: Medhal

Ali Kemal bu eserde “Şark meselesi”nin mahiyetini, ortaya çıkışını, aşamalarını, bunun esasında bir hilal-salip mücadelesi olduğunu yerli ve yabancı birçok ilim adamının eser ve fikirlerinden yola çıkarak ortaya koymaya çalışır.⁷⁰

Kadın Mektupları

Ali Kemal'in Marcel Prevost'tan tercüme ederek *İkdam*'da yayımladığı bir eserdir.⁷¹

Ömrüm

Eser, Ali Kemal'in Halep'ten Paris'e firar edene kadar geçen ilk yirmi yedi yılının (1868-1895) hatıralarını kapsar.⁷²

Rical-i İhtilal

Bu eser, Fransız İhtilali'nin önde gelen isimlerinden olan Condorcet, Saint Just, Danton ve Robespierre'nin hayat hikâyelerinin anlatıldığı ve her açıdan tanıtıldığı bir eserdir.⁷³

İlm-i Ahlak

Ali Kemal'in Halep'te Mekteb-i İdadi muallimi bulunduğu esnada Maarif Nezareti'nin, okullarda okutulacak ders kitaplarıyla alakalı açtığı yarışmaya katılmak için idadilerin yedinci yılı ders programına uygun olarak hazırlamış olduğu ahlak ders kitabıdır.⁷⁴

Jülyet'in İzdivacı

Ali Kemal, bu eseri Marcel Prevost'dan tercüme eder.⁷⁵

⁶⁸ Ali Kemal, *Makaleler*, s. 7-8.

⁶⁹ Mustafa Uzun, *a.g.m.*, s. 407; H. Ziya Ülken, *a.g.e.*, s.341; F. Gezgin, *a.g.e.*, s. 248.

⁷⁰ Mustafa Uzun, *a.g.m.*, s. 407; F. Gezgin, *a.g.e.*, s. 248.

⁷¹ F. Gezgin, *a.g.e.*, s. 247; Mustafa Uzun, *a.g.m.*, s. 407.

⁷² Ali Kemal, *Ömrüm*, s. I-II.

⁷³ Mustafa Uzun, *a.g.m.*, s. 407; F. Gezgin, *a.g.e.*, s. 248.

⁷⁴ O. Özsoy, *a.g.e.*, s. 54-55; Mustafa Uzun, *a.g.m.*, s. 407-408; Orhan Karaveli, *a.g.e.*, s. 31.

⁷⁵ F. Gezgin, *a.g.e.*, s. 97, 247.

Tunus

Ali Kemal'in 1899 yılında Tunus'u gezerken etkilenip kaleme aldığı bir eserdir. Yazar bu küçük eserde hüznü, dramatik bir aşk hikâyesi anlatmaktadır.⁷⁶

Üç Tarz-ı Siyaset

Ali Kemal'in 1904 yılında Yusuf Akçura ve Ahmet Ferit ile aralarında *Türk*'te cereyan eden tartışmaları daha sonra bir araya toplayıp kitap halinde bastırması sonucunda oluşan eseridir.⁷⁷

Yıldız Hatırat-ı Elimesi

Ali Kemal'e ait olduğu düşünülen bu eserde, İstibdat döneminde acı çeken bir kadının hikâyesi anlatılır.⁷⁸

Edebiyat ve Siyasiyat

Yıldız Hatırat-ı Elimesi kitabının Ali Kemal'e ait olup olmama meselesi için zikredilen sebepler bu eser için de geçerlidir. Eserde tarihi konulara ağırlık verildiği görülür.⁷⁹

Tarih-i Siyasi

Ali Kemal'in Ali Reşat'la birlikte Charles Seignobos'dan tercüme ettiği üç ciltten oluşan eserin ilk cildir.⁸⁰

Bir Mahkûmun İzdivacı yahut Istakad Köprüsü Cinayeti

Ali Kemal'in Halep'te sürgün iken Alexis Puouillet'ten tercüme ettiği dört ciltlik eserdir.⁸¹

III.II. Basıma Hazır Olduklarından Bahsedildiği Halde Basılmayan Eserleri Hikâyeler

Ali Kemal'in İkdâm'da tercüme ve telif hikâyelerinin oluşturduğu eserdir.⁸²

Müselles Yahut Garam

Alexandre Dumas Fils ve Musset'den tercüme ettiği eserdir.⁸³

Kamus-ı Kemal

Hazırlanmış olan Türkçe sözlüktür.⁸⁴

⁷⁶ Mustafa Uzun, *a.g.m.*, s. 407; F. Gezgin, *a.g.e.*, s. 113-114, 247.

⁷⁷ Büyük Larousse, s. 382; F. Gezgin, *a.g.e.*, s. 117, 247.

⁷⁸ F. Gezgin, *a.g.e.*, s. 146, 248.

⁷⁹ F. Gezgin, *a.g.e.*, s. 146, 248.

⁸⁰ F. Gezgin, *a.g.e.*, s. 145, 247.

⁸¹ Ali Kemal, *Edebiyat-ı Hakikiye Dersleri*, s. 9; F. Gezgin, *a.g.e.*, s. 247.

⁸² Ali Kemal, *a.g.e.*, s. 170-171; F. Gezgin, *a.g.e.*, s. 91, 248.

⁸³ Ali Kemal, *a.g.e.*, s. 169-171; F. Gezgin, *a.g.e.*, s. 91, 248.

Bir Safha-i Hayat

Viyana'dan ayrılırken Bir Safha-i Hayat adında yazdığı yazılarından oluşur.⁸⁵

Nisvan-ı İhtilal

Ali Kemal'in *Peyam*'da daha sonra kitap haline getirmeyi düşündüğü yazı dizilerinden olan bir eseridir.⁸⁶

Cihan-ı Meşrutiyet

Yazarın 31 Mart olayından sonra Avrupa'ya kaçtıktan sonra kaleme aldığı eseridir.⁸⁷

Tarih-i Siyasi Dersleri

Ali Kemal'in kaleme almış olduğu yazılarında, yayınlamış olduğu dokuz tefrikanın bir araya toplanmasıyla oluşan eseridir.⁸⁸

Tercüme-i Şerif

Ali Kemal'le alakalı evrak arasında, onun için bir deneme sayılabilecek, eksik bir Kur'an tercümesi ve tefsirinin de bulunduğu tespit edilmiştir.⁸⁹

III.III. Gazete ve Dergileri

Gülşen

Ali Kemal'in Mekteb-i Mülkiye'de okurken arkadaşı İbrahim Fehim ile birlikte 27 sayı çıkardığı haftalık bir edebiyat mecmuası olarak yayınladığı ilk dergidir.⁹⁰

Mecmua-i Kemal

Ali Kemal'in Kahire'de bulunduğu dönemde yayınlamaya başladığı üç aylık dergidir. 1 Haziran 1901 tarihinde çıkan 224 sayfalık ilk sayısından sonra devam etmemiştir.⁹¹

Türk

Ali Kemal'in yine Kahire'de haftalık olarak çıkardığı bir gazetedir.⁹²

⁸⁴ F. Gezgin, *a.g.e.*, s. 91-92, 248.

⁸⁵ F. Gezgin, *a.g.e.*, s. 140, 248.

⁸⁶ F. Gezgin, *a.g.e.*, s. 142, 150, 248.

⁸⁷ F. Gezgin, *a.g.e.*, s. 145, 248.

⁸⁸ F. Gezgin, *a.g.e.*, s. 212, 215, 248.

⁸⁹ F. Gezgin, *a.g.e.*, s. 216, 248.

⁹⁰ Ali Kemal, *a.g.e.*, s. 8.

⁹¹ O. Özsoy, *a.g.e.*, s. 65, 293; Mustafa Uzun, *a.g.m.*, s. 408; F. Gezgin, *a.g.e.*, s. 115.

⁹² Ali Kemal, *Makaleler*, s. 12; F. Gezgin, *a.g.e.*, s. 91, 110; O. Özsoy, *a.g.e.*, s. 65; Mustafa Uzun, *a.g.m.*, s. 408.

Yeni Yol

İngiltere’de sürgün iken kendisine yöneltilen suçlamalara 18 Ekim 1909 tarihinde Paris’te tek başına çıkarmaya başladığı ve dostları tarafından neşriyatı pek sert bulunmayan *Yeni yol* mecmuasında cevap verir. Hükümetin 13 Kasım 1909’da yurda sokulmasını yasakladığı bu mecmua, 20 Aralık 1909 tarihli beşinci sayıda kapanır.⁹³

Peyam

1913 Eylül sonunda İkdam’dan ayrılan Ali Kemal, yılların verdiği tecrübeye dayanarak 14 Kasım 1913’te kendi gazetesi olan *Peyam*’ı çıkarır.⁹⁴

Peyam-ı Sabah

Ali Kemal, Dâhiliye Nazırlığı’ndan ayrıldıktan sonra, 2 Ağustos 1919’da *Peyam*’ı tekrar yayınlamaya başlar. Yılın sonuna kadar çıkan gazete, maddi sıkıntıdan dolayı 1 Ocak 1920’den itibaren Mihran Efendi’nin sermayesine sığınmak zorunda kalır. Mihran Efendi’nin sermayesiyle Ali Kemal’in tecrübesi birleştirilerek *Peyam-ı Sabah* yayınlanmaya başlanır. Gazetenin yayımı 1922 Eylül’üne kadar devam eder.⁹⁵

⁹³ Ali Kemal, *Ömrüm*, s. 205; Ali Kemal, *Makaleler*, s. 13; F. Gezgin, *a.g.e.*, s. 91, 131, 248; Mustafa Uzun, *a.g.m.*, s. 408; O. Özsoy, *a.g.e.*, s. 293.

⁹⁴ O. Özsoy, *a.g.e.*, s. 79, 293; Mustafa Uzun, *a.g.m.*, s. 408; A. Fikret Kılıç, *a.g.t.*, s. 661-664; F. Gezgin, *a.g.e.*, s. 136.

⁹⁵ Ali Kemal, *Makaleler*, s. 13; F. Gezgin, *a.g.e.*, s. 211-213; Mustafa Uzun, *a.g.m.*, s. 408; O. Özsoy, *a.g.e.*, s. 136, 170, 293; Erdoğan Tokmakçioğlu, *a.g.e.*, s. 10; Orhan Karaveli, *a.g.e.*, s. 82; *Türk Ansiklopedisi*, s. 88.

IV. Ali Kemal'in İlm-i Ahlak Adlı Eseri

IV.I. Eserin Tanıtımı

Ali Kemal, bu eserini Suriye'nin Halep şehrinde Mekteb-i İdadi muallimi bulunduğu esnada Maarif Nezareti'nin okullarda okutulacak ders kitaplarıyla alakalı açtığı yarışmaya katılmak için idadilerin yedinci yılı ders programına uygun olarak hazırladığı bir ahlak ders kitabıdır. Eser, alanında birincilik kazanır, fakat daha sonra yapılan araştırmalar sonucunda kendisinin sürgün olarak Halep'te bulunduğu anlaşılınca, hem birincilik derecesi iptal edilir, hem de maarifteki vazifesinden alınır.⁹⁶

Eser, ahlak-ı ameli ve ahlak-ı nazari olmak üzere iki ana parçadan oluşur. Düşünür, daha ziyade “ferdi ve içtimai ahlak” üzerinde durduğunu ifade eder. Eserde, Şeyh Beşir Gaza'dan aldığı tefsir, hadis ve Kur'an derslerinden de yararlanarak kitabında konuyla alakalı çokça ayet ve hadis kullanır. “Hatime” kısmında belirttiği üzere eseri sade bir dille kaleme almakla birlikte gerektiğinde edebi bir üslup kullanır, Arapça ve Farsça beyitlerle kelam-ı kibarlara da yer verir. Eser Ali Kemal'in dini bilgi ve görüşlerini aksettirdiği kadar dini kaynaklara hâkimiyetini de göstermektedir. Bu arada ahlakın toplumların sosyal yapısı üzerindeki etkilerine de güzel örnekler verir. 1891 yılında Halep'te Mekteb-i İdadi muallimi iken kaleme aldığı bu çalışma, 23 Nisan 1896'dan itibaren *Malumat*'ta haftada bir, parça parça basılmaya başlanmış fakat tamamlanamamıştır. Daha sonra, yazarın Osmanlıca yazdığı bu eser, Sabah Matbaası'nda 1330/1912 yılında 300 sayfa olarak kitap halinde basılır.⁹⁷

IV.II. Eserin Yazılış Gayesi

Ahlak ilminin gayesi; insanları yaratılış yapısına uygun olarak hareket etmelerini temin ederek mutluluğa ulaştırmaktır. Ahlak ilmi, bunun için insanlara doğru olanı, iyi olanı, iyi nitelendirileni, fazilet olarak telakki edileni, yani güzeli bildirir ve buna teşvik eder. İyi olan kişiyi şekillendirerek toplumun refahını hedef olarak alır. Fertlerin tek tek ruhen, bedenlen kendilerini iyi hissedecekleri yolları gösterir. Diğer yandan ise duygu ve düşüncelerin davranış ve temayüllerin aşırılıklarını göstererek dengeli hayatın kazanılmasına katkı yapmaya çalışır. Ali Kemal, şartların olduğu bir zaman diliminde yazdığı bu ahlak eseriyle bir nebze de olsa insanların iyi yetişmesine katkı yapmaya çalışmıştır.

⁹⁶ O. Özsoy, *a.g.e.*, s. 54-55; Mustafa Uzun, *a.g.m.*, s. 407-408; Orhan Karaveli, *a.g.e.*, s. 31.

⁹⁷ Ali Kemal, *İlm-i Ahlâk*, İstanbul 1912, s. 292-294; O. Özsoy, *a.g.e.*, s. 54-55; Mustafa Uzun, *a.g.m.*, s. 407-408; Orhan Karaveli, *a.g.e.*, s. 31; F. Gezgin, *a.g.e.*, s. 248.

IV.III. Eserin Önemi

Ahlak eğitimi bir devlet ve millet için hayati önem taşımaktadır. Kendisi ile barışık, ilkeli, faziletli ve hayatta karşılaştığı problemlerin üstesinden gelebilen toplumlarda huzur ve mutluluk hâkim olur. Ahlak eğitiminin amacından da anlaşıldığı gibi, bireyin ve toplumun huzurunu sağlama hususunda ahlak eğitimi önemli rol oynamaktadır. Dolayısıyla devletler vatandaşlarının mutlu ve huzurlu hayat yaşayabilmeleri için gerek örgün eğitim gerekse yaygın eğitim yoluyla iyi bir ahlak eğitimi vermeyi devlet politikası haline getirmelidirler.⁹⁸

Klasik Osmanlı dönemi eğitim kurumlarında müstakil bir ahlak dersi olmamakla birlikte bu dönemde önemli derecede ahlak felsefesi çalışmaların yapıldığı dikkat çekmektedir. Bu çalışmalar sonraki dönemlerin ahlak çalışmalarına yön vermiştir. Bu anlamda ana kaynağı İslam olan Klasik Osmanlı dönemi ahlak düşüncesi birçok alanda olduğu gibi ahlak eğitimi konusunda da İslam ahlak literatüründen etkilenmiştir.⁹⁹ Son dönem Osmanlı düşünürlerinde Ali Kemal'in "*İlm-i Ahlak*" eserinde İslam âlimlerinden İbn Miskeveyh (ö.1030),¹⁰⁰ Gazzâlî (ö.1111),¹⁰¹ Nasîruddîn Tûsî (ö.1274)¹⁰² izlerine rastlanmaktadır.¹⁰³

Klasik Osmanlı dönemini etkileyen kudema İslam ahlakçılarının eserlerinde hikmet, iffet, adalet ve şecaat kişilerde bulunması gereken faziletler olarak ifade edilmiştir. Cahillik, hırs, tamah, korkaklık ve zulüm ise kötü huy olarak görülmektedir. Ahlakçılar fazilet ve kötü huy olarak ifade ettikleri davranışları ayet ve sünnet ışığında açıklama yoluna gitmişlerdir.¹⁰⁴ Ali Kemal, ahlakı; bireysel, toplumsal ve devlet ahlakı olmak üzere üç ana başlık altında ele almıştır. Ali Kemal'in eserine bakıldığında ahlakın felsefi yönü üzerinde durduğu görülmektedir. Bunu yaparken de Yunan

⁹⁸ Hüsameddin Erdem, *Ahlak Felsefesi*, Konya 2009, s. 197-198; Mehmet Kasım Özgen, *Farabi'de Mutluluk ve Ahlak İlişkisi*, İstanbul 1997, s. 53-55.

⁹⁹ Umut Kaya, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Osmanlı'da Ahlak Eğitimi*, İstanbul 2013, s. 120-128.

¹⁰⁰ İlhan Kutluer, *İslam Felsefesi Tarihinde Ahlak İlminin Teşekkülü*, (M. Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi), İstanbul 1989, s. 284-285; Mehmet Bayraktar, "İbn Miskeveyh", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, İstanbul 1988, C. 20, s. 205.

¹⁰¹ Umut Kaya, *a.g.e.*, s. 26-27.

¹⁰² Umut Kaya, *a.g.e.*, s. 27.

¹⁰³ Zikdedilen bu önemli yazarlarla ilgili Ali Kemal'in, tezimizin konusu olan eserinin değerlendirmesini yaptığımız birinci bölümünde yeri geldikçe hem bu yazarların görüşlerine hem de Ali Kemal'in bunların görüşleri üzerine yaptığı tesbitleri dile getirdik.

¹⁰⁴ Umut Kaya, *a.g.e.*, s. 114-120.

felsefecilerinden Aristoteles, Eflatun ve Calinus'un görüşlerinden yararlanmışır.¹⁰⁵ Eserini Doğu ve Batı kültürünü sentezleyerek kaleme almasından dolayı oldukça önem arz etmektedir.

Ali Kemal, edebiyat ve siyaset tarihimizin önemli simalarından biridir. Gençliğin ilk yıllarından itibaren maceralı bir hayat yaşamış; eğitimi, arkadaşları, yurtdışı tecrübeleri, edebi-siyasi tercihleri, rejimle çatışma sonrası sürgün yılları, devlet adamlığındaki faaliyetleri, beklenmedik sonu ile hakikaten yazılmaya ve okunmaya değer bir ömür sürmüştür.¹⁰⁶ Hayatının bir meyvesi konumunda olan bu eserini inceleyip faydalanmaya çalışmak gerekir.

İnsanlar bilgi, mizaç ve yeteneklerine göre; mesleklerinde bir yol ve tarz geliştirirler. Artık geliştirilen bu "yol" kişinin o alandaki üslûbunu oluşturmuş olur. Bu da el sanatları, mimari, resim, edebiyat, hitabet gibi sahalarda farklı şekil ve özellikte kendini gösterir. Ali Kemal de "*İlm-i Ahlak*" adlı eserinde kendine özgü ve anlaşılır bir üslûp kullanmıştır. Eserinde hem ilmî hem de hitap ettiği kesimlere göre daha anlaşılır bir dil kullanmakla kalmayıp özellikle ahlaki konuları ele alırken sade bir üslûba başvurmuştur. Kötü olan ahlaki davranışlardan nasıl vazgeçileceğini "tedavisi" adını verdiği başlık altında kendine has üslûp özelliği ile işlemiştir.¹⁰⁷ Ali Kemal, bu eserinde bir yandan kendine has üslup kullanması diğer yandan ise ele aldığı konuları farklı perspektiflerde dile getirmesi eserin önemini açıkça ortaya koymaktadır.

---

¹⁰⁵ Ali Kemal, *İlm-i Ahlak*, İstanbul 1912, s. 179-180; Zikredilen bu filozofların görüşleri tezimizin değerlendirme bölümünde yeri geldikçe belirtilmiştir.

¹⁰⁶ Faruk Gezgin, *Ali Kemal: Bir Muhalifin Hikayesi*, İstanbul 2010, s. 7-12.

¹⁰⁷ Ali Kemal, *a.g.e.*, s. 18-20.

BİRİNCİ BÖLÜM

1. ALİ KEMAL'İN İLM-İ AHLAK ADLI ESERİNİN DEĞERLENDİRİLMESİ

Çalışmamız olan Ali Kemal'in *İlm-i Ahlak* adlı eserini değerlendirirken objektif olmaya büyük bir önem gösterdik. Değerlendirmeye eser merkezli olmak üzere birçok kaynaktan da istifade etmeye çalıştık. Değerlendirmeyi eserin başından başlayarak başlık başlık, konu konu inceleyerek detaylı bir şekilde sunmaya gayret ettik. Eserde; Kur'an, Hadis, islam ahlakçıları ve yabancı ahlakçılardan birçok alıntı olduğunu gördük. Biz de çalışmamızı buna göre rotasını belirliyerek değerlendirmede bulunduk. Ali Kemal'in yaşadığı dönem Osmanlı Devleti'nin son dönemi ve Cumhuriyet'in ilk yılları olması hasebiyle dönemin gerek siyasi gerek ekonomik gerekse de dini yapısını da göz önünde tutarak ve o dönemde kaleme alınan diğer eserleri de inceleyerek değerlendirmemizi ona göre yaptık.

1.1. Nazari Ahlak

1.1.1. Ahlakın Mahiyeti ve Ahlak İlminin Tarihçesi

Arapça'da "seciye, tabiat, huy, karakter" gibi manalara gelen "hulk" kelimesinin çoğulu olan ahlak; Ali Kemal'e göre, insanın iyi veya kötü olarak vasıflandırılmasına yol açan manevi nitelikleri, huyları ve insanın, bunların etkisiyle ortaya koyduğu iradeli davranışlarının bütünüdür. Ahlak, aynı zamanda bu konularla ilgili ilim dalının da adıdır.¹⁰⁸

Ona göre hiçbir toplum ahlaktan uzak yaşayamaz. Kaynağı ister dine, isterse de başka bir otoriteye dayansın, insanlar arası davranışların bir kısmı her zaman "iyi" ve "kötü" gibi değer yargılarına tabi tutulmakta ve bu yargıların bulunduğu yerde ahlâkî davranışlar söz konusu olmaktadır. Bu itibarla disiplin olarak ahlâkın, incelenmesi gereken vazgeçilmez bir alan olduğu söylenilmelidir. Ali Kemal'in de "*İlmi Ahlak*" adlı eserini kaleme almasının altında yatan sebep budur.¹⁰⁹

Çocukken büyüklerimiz bizi birçok şeye teşvik ederken birçok şeyden de men ederlerdi. İnsanoğlu hayatı boyunca daima emreden ve yasaklayan buyruklarla

¹⁰⁸ Ali Kemal, *a.g.e.*, s. 7-8; Enver Ören ve Heyeti, *Dini Terimler Sözlüğü*, C. 1, s. 14-15,194; Komisyon, *Dini Kavramlar Sözlüğü*, Ankara 2006, s. 13-14; Orhan Hançerlioğlu, *Felsefe Ansiklopedisi*, İstanbul 1993, C. 1, s. 32.

¹⁰⁹ Ali Kemal, *a.g.e.*, s. 8-9.

karşılaşmaktadır. Bu noktada iyi ve kötü, sakıncalı ya da sakıncasız gibi yargıların her toplumda -boyutları farklı da olsa- bulunduğunu söyleyebiliriz. Ahlak iyinin ve kötünün konu edildiği bir alandır.¹¹⁰

Düşünüre göre ahlak, insan yaşamı ve saadeti içindir. Çünkü ahlak olmayınca insan hayatı; musibetlerin en şiddetlisine müptela, (Örneğin; günümüzde Hiv vürüsü) insan haysiyet ve şereften yoksun, geleceği karanlık ve sosyal olarak ölümcül bir hastalığa düşmüş sayılır.¹¹¹

Ali Kemal bu ilmin XIX yüzyılda Osmanlıda yeni kurulmaya başladığını ileri sürer. Osmanlının ilk dönemlerinde ahlak için Hikmet-i Ameliyye, İlmü-l Edeb, İlmü Tehzibi'n- Nefs ifadeleri kullanılırken, son dönemlerde "Ahlak" ve "İlm-i Ahlak" terimleri kullanılmaya başlanmıştır. Ona göre cemiyetlerin ana cevheri, sosyal varlıklarının ve bekanın sebebi olarak görülen ahlak, aynı zamanda Ruh Tabibliği (Tıbb-ı Ruhani), olarak isimlendirilmiştir.¹¹²

Düşünürümüz, bilgi ile ahlak arasında sıkı bir münasebet görmektedir. Maarifi, ilim ve sanatları ahlaka dayandırır. Osmanlının tekrar eski güç, kuvvet ve canlılığına kavuşabilmesi için ahlaki meziyetleri, fazilet ve terbiyeyi ilmin ve bilginin önüne geçirmesi gerektiğini savunur. Neticede İslam cemiyetlerinde arzu edilen her çeşit maddi ve manevi kalkınmanın da ancak ahlaki faziletlerle sarılmakla mümkün olabileceğini ileri sürer.¹¹³

1.1.1.1. Ahlakın Kısımları

İslam ahlakçıları "hulk"u iki kısma ayırmışlardır:

1.1.1.1.1. Genel Kısımlar

1.1.1.1.1.1. Hulk-ı Tabi'i

İnsanın yaratılıştan gelen nitelikleri, tabiatıyla uyuşan veya yaratılışında gizli ve saklı bulunan ahlak.¹¹⁴

¹¹⁰ H. Erdem, *a.g.e.*, s. 31-35.

¹¹¹ Ali Kemal, *a.g.e.*, s. 8-9.

¹¹² Ali Kemal, *a.g.e.*, s. 12-13.

¹¹³ Ali Kemal, *a.g.e.*, s. 12.

¹¹⁴ H. Erdem, *a.g.e.*, s. 13.

1.1.1.1.2. Hulk-ı Kesbi

Fiil ve davranışlar şeklinde meydana gelip istikrar kazanan ve diğer insanlarla görüşüp kaynaşmaya, âdet ve alışkanlıklara dayanan huydur.¹¹⁵

Başta hadisler olmak üzere, İslâmî kaynaklarda “hulk” ve “ahlak” terimleri genellikle iyi ve kötü huyları, fazilet ve reziletleri ifade etmek üzere kullanılmış; faziletler “hüsnü'l-hulk”, “mehâsinü'l ahlâk”, “mekârimü'l-ahlâk”, “ahlâku'l-hasene” ve “ahlâku'l-hamîde” olarak vasıflandırılırken; reziletler “sü'ü'l-hulk”, “ahlâku'z-zemîme” ve “ahlâku's-seyyi'e” gibi terimlerle karşılanmıştır. “Ahlak” tabirinin yanında; yeme, içme, sohbet, yolculuk gibi günlük hayatın çeşitli alanlarıyla ilgili davranış ve görgü kurallarına, terbiyeli kibar ve takdire şayan davranış biçimlerine “edeb” veya “âdâb” da denilmiştir. İslâmî literatürde “edep” terimi ilk dönemlerden itibaren özel davranış alanları hakkında kullanılırken; “ahlak”, her türlü tutum ve davranışın kaynağı mahiyetindeki ruhî ve manevi melekeleri, insanın manevi terakkisini sağlamaya yönelik bilgi ve düşünce alanını ifade etmiştir. “Edeb” kelimesinden türeyen “te'dîb”in ise bir insanı herhangi bir konu hakkında bilgilendirip eğitime anlamı mevcuttur.¹¹⁶

Miladi sekizinci yüzyıldan itibaren yazılmaya başlanan edep kitaplarında, “edeb” teriminin, iyi bir eğitimle kazanılmış karakter disiplini, takdire değer hareketler, toplum içinde çeşitli kesimlerin birbirlerine karşı takınmaları gereken ve daha sonra “âdâb-ı muâşeret” denilecek olan medenî ve ahlâkî davranış tarzları ve bu hususlarda gerekli olan pratik bilgiler hakkında kullanıldığı görülür. Bu noktada; “ahlak” kavramının hem güzel hem de kötü ahlak şeklinde kullanımı göz önünde bulundurulursa, “edeb” kavramının “ahlak”ın “güzel ahlak” terimi ile temsil edilen kısmına tekabül ettiğini söyleyebiliriz.¹¹⁷

Ali Kemal tarafından genel kabul gören sınıflandırmaya göre, ahlak ilmi iki ana bölüme ayrılır:

1.1.1.1.2.1. Teorik (Nazarî) Ahlak

Ahlak ilminin bu kısmı; iyi ve kötünün ne olduğu, iyilik ve kötülüğün kaynağı, faziletin mahiyeti, vicdan ve sorumluluk meselelerini araştırır ve bu şekilde “ahlak”ın temel problemlerini çözmeye çalışır. Buna göre; teorik ahlak, pratik ahlaka zemin

¹¹⁵ H. Erdem, *a.g.e.*, s. 13-14.

¹¹⁶ Recep Kılıç, *Ahlakın Dini Temeli*, Ankara 2009, s. 1-2; İ. Agah Çubukçu, *İslam'da Ahlak ve Manevi Vazifeler*, Ankara 1974, s. 24-27; U. Kaya, *a.g.e.*, s. 21-23.

¹¹⁷ Ahmet Rifat, *Tasvir-i Ahlak*, Tercüman 1001 Temel Eser (62), s. 63-65; Enver Ören ve Heyeti, *a.g.e.*, C.1, s. 94.

hazırlamakta ve ona dayanak olmaktadır. Pratik ahlak, nazarı ahlakın tatbikatı mahiyetinde olduğundan, ahlak sahasındaki önemli tartışmalar genellikle nazarı ahlak sahasında yapılmaktadır.¹¹⁸

1.1.1.1.2.2. Pratik (Amelî) Ahlak

Nazarı ahlakın ortaya koyduğu prensiplerin insan hayatının çeşitli safhalarında ne şekilde tatbik edildiğini ve ortaya çıktığını inceleyen, ahlak ilminin bu kısmıdır. Amelî ahlak; şahsi hayat, aile, cemiyet, vatan ve insanlık sahaslarında kendini gösterir. İnsanın sorumluluğu; kendi nefsinden başlamak üzere sırasıyla, içinde yaşadığı aile, toplum, vatan ve bütün insanlık şeklinde bir yol izleyerek genişler.¹¹⁹

1.1.1.1.2. Özel Kısımlar

Ali Kemal'e göre ahlak üçe ayrılır:

1.1.1.1.2.1. Hüsnü Ahlak: Emredilen farzları yerine getirmek...

1.1.1.1.2.2. Kübhü Ahlak: Yasaklanmış şeyleri işlemek gibi...

1.1.1.1.2.3. Ne Hüsün Ne de Kübüh Olan Ahlak: Hüsn ve kubuh ile mevsuf olmayıp mübah ve câiz olandır.¹²⁰

1.1.2. Ali Kemal'in İlmi Ahlakı Tanımlaması

Ali Kemal, İlmi Ahlak'a İlmi Vazife tanımını yapmıştır. Fakat vazife adet üzerine hayr'ın işlemesinden ibarettir ki bunun meydana gelip dışa aks etmesine "fazil" ismi verilir. Onun bu tanımına göre ilmi ahlakı, "İlm-i Hayr" veya "İlmi Fazilet" olarak tanımlayabiliriz.¹²¹

Ahlak ilmi, amelî hikmetin birinci kısmı olarak insan nefsinin fiilleri, eylemleri ve huylarını araştıran bir ilimdir. Buna göre ahlak ilmi insanın yapması gereken övülen ve istenilen davranışlar ile kaçınması gereken kötü ve beğenilmeyen davranışları inceler. Ahlak ilminde övülen güzel fiiller ile beğenilmeyen kötü fiillerin seçime dayalı

¹¹⁸ Ali Kemal, *a.g.e.*, s. 7-8.

¹¹⁹ Ali Kemal, *a.g.e.*, s. 133.

¹²⁰ Ali Kemal, *a.g.e.*, s. 8.

¹²¹ Ali Kemal, *a.g.e.*, s. 95-96.

(ihtiyarî) olarak meydana gelmesi konusunda insanın bizzat kendisi incelenir ve her şahsın kendi davranış sınırları içinde yaptıkları dikkate alınır.¹²²

Düşünürümüz böylece ahlakı iki ana kısım üzerinden inceler. Biri “Nazari ahlak”tır ki ahlaki esaslarla ilgili teorileri, fikirleri; diğeri “Amelî ahlak”tır ki ahlaki vazifelerin kısımlarını, vasıflarını bildirir ve ahlaki meselelerin uygulanmasını anlatır. Dini mahiyetli ahlak teorileri pratik ahlaka daha çok önem verirken, dini içerikli olmayan ahlak nazariyeleri ise daha teoriktir. Bu bakımdan İslam ahlak düşünürleri; nazari ahlaktan daha çok amelî ahlaka ehemmiyet vermişlerdir.¹²³ Ahlakın pratik ve teorik olarak ayrılması, dinin ahlakla olan münasebetinin anlaşılmasında kendini göstermektedir.

Düşünürümüz, kendisinden önceki pek çok İslâm düşünürü gibi, ahlak ilmi ile tıbbî ilmi arasında bir yakınlık görüp ahlak ilmine Tıbb-ı Rûhânî adını vermiştir. Çünkü ahlak ilmi insan nefisinden bahseden bir ilimdir. Tıbbî sanatı ile cismanî bir ilim olarak bedeninin sıhhatini korumak ve devam ettirmek, hastalıkları gidererek tekrar sağlığına kavuşturmak mümkün olduğu gibi, Tıbb-ı Rûhânî adı verilen ahlak ilmiyle de insan nefsinin kötü huylarını gidermek, iyi ahlâkını devam ettirmek mümkün olur. Ahlak ilmi her şahsın kendi halleri ve davranışları ile ilgilidir. Ahlak kelimesinin tekili olan huy (hulk) ise Ali Kemal de İmamı Gazali gibi, “fikir ve düşünceye muhtaç olmadan fiillerin kolaylıkla ortaya çıkmasına sebep olan bir meleke” olarak tarif eder.¹²⁴

Ali Kemal; gülmek, ağlamak, gibi insani özellikleri meleke olarak görmüştür. Huy ve ahlak tarifi bir davranışın ahlaklı sayılabilmesi için gereken bazı kriterleri içerir. Bunun için öncelikle huy ve meleke ayırımının anlaşılmasına ihtiyaç vardır. Ona göre insanın özellikleri iki kısımdır. Birisi hâl, diğeri melekedir. İnsandaki özellikler utanmak ve gülmek gibi, yerleşik olmayıp çabuk kayboluyorsa ona hâl, cömertlik ve cesaret gibi, kaybolmayıp yerleşik durumdaysa ona meleke denir.¹²⁵

Düşünüre göre ahlakın değişmesi mümkündür ve kötü ahlakın yok edilmesi imkânsız değildir. Çünkü hiçbir huy tabii ve insanın yaratılışından değildir, aksine huy dış sebepler ve arızı alışkanlıklardan meydana gelir. Âlimlerin ve filozofların çoğu üçüncü görüşü kabul edip benimsemişlerdir. Kendisi de en doğru görüşün bu olduğunu ifade ederek ahlakın tamamen değişebileceği ve kötü huyların giderilebileceği

¹²² Ahmet Cevizci, *Paradigma Felsefe Sözlüğü*, İstanbul 2010, s. 33; H. Erdem, *a.g.e.*, s. 59-62.

¹²³ Ömer Nasuhi Bilmen, *Yüksek İslam Ahlâkı*, İstanbul 1949, s. 11-13.

¹²⁴ Ali Kemal, *a.g.e.*, s. 12-14; Mustafa Çağrıncı, *Gazali'ye Göre İslam Ahlakı*, İstanbul 2013, s. 81.

¹²⁵ Ali Kemal, *a.g.e.*, s. 7.

düşüncesine katılır. Düşünürümüz, peygamberlerin dine davetlerinin, ahlak âlimlerinin terbiye konusundaki öğütlerinin temelinde ahlakın değişebileceği düşüncesinin yattığına işaret eder.¹²⁶

Ahlakın değişmeye müsait olması ahlakın tabii olup olmaması problemiyle ilişkilidir. Ali Kemal, bu konuda filozofların farklı görüşleri olduğunu belirtir. Bazı filozoflara göre insan asıl yaratılışında sırf hayır, kemal ve mükemmellik üzerindedir. Bundan sonra şehvânî hislere uymak, dünyanın çirkin işlerine bağlanmak, saadet ve hayır elde etmeyi ihmal etmekle, şer ve kötülük yapanlara karışıp, kötü ahlakı kazanarak yaratılıştaki esasına ve fitri temeline muhalefet eder. Nitekim Peygamberimiz (a.s) hadis-i şerifinde: “*Her doğan fitrat-ı selîme üzerine doğar. Sonra anne babası onu Yahudi, Hristiyan veya Mecusi yapar*”¹²⁷ buyurarak bu gerçeğe dikkat çekmiştir.¹²⁸

Düşünürümüze göre ahlakın bu şekilde değişmeye müsait olması ahlak ilmine ihtiyaç olduğunun en büyük göstergesidir. Ahlakın tamamının değişebileceğine inanmayıp sadece bir kısmının değişmeye müsait olmasını kabul etmek bile ahlak ilminin gerekliliğini ortaya koyar ve bu durumu tıp ilmi ile karşılaştırır. Nasıl tıp ilmi bütün hastalıkları iyileştiremiyorsa ve bazı hastalıkları iyileştirmesi ona ihtiyacın bir göstergesi ise bazı huyların değişebilir olması da ahlak ilmine ihtiyacın bir göstergesi sayılmalıdır.¹²⁹

Ali Kemal, ahlakın pratik bir yaşam ve gönülden kulluk vazifelerini yerine getirme aşk ve heyecanı olarak tanımlamıştır. Ona göre en zor vazifeler ve en çetin yükümlülükler ahlakın üst zirvesidir. Vazifeyi yerine getirme aşk ve heyecanı insani fitrat ve vicdanda var olduğunu savunarak, insanın eğitim ve terbiye ile bu neşvü nema edebileceğini savunmuştur. Ona göre insan, iyiliği ve kötülüğü yapma gücüne sahiptir. Doğuştan gözü görmeyen birisine görmekten, kulağı duymayanın birisine duymaktan bahsedilemeyeceği gibi fitrat ve derununda ahlak yetisi olmayan birisine ahlaktan söz edilemez.¹³⁰

¹²⁶ Ali Kemal, *a.g.e.*, s. 5-6, 35-36; Nasiruddin Tusi, *Ahlak-ı Nasiri*, Çev. Anar Gafarov-Zaur Şükürov, İstanbul 2007, s. 81-86.

¹²⁷ İbrahim Canan, *Hadis Ansiklopeisi (Kütüb-i Sitte)*, C. 7, s. 33-34; Ali Kemal, *a.g.e.*, s. 35.

¹²⁸ Ali Kemal, *a.g.e.*, s. 35.

¹²⁹ Ali Kemal, *a.g.e.*, s. 14-16.

¹³⁰ Ali Kemal, *a.g.e.*, s. 29-31.

Ali Kemal'e göre ilmi ahlak bir vazife yetisi olduğu kadar da bir ilmi sanattır. Adeta erdemli insan olma sanatıdır. İlmî ahlak insanın nasıl olması lazım geldiğini bildirir.¹³¹

Onun düşüncesine binaen; insanı tekâmüle ulaştıran ahlak-ı haseneyi kazandırmak, insanı alçaltan (esfeli safiline düşüren) ve saptıran ahlak-ı seyyieden (kötü ahlaktan) koruyan ve korunma yollarını da gösteren ilmi ahlakın tedvin ve gelişmesinin gerekliliğinin önemini ortaya koymaktadır.¹³²

1.1.3. Ahlakın Tanınmasında Üç Faktör

Düşünüre göre ahlakın hangi ahlak kategorisinde olduğunun bilinmesi ve tespiti üç araştırma ve tespiti dayanır:

1.1.3.1. İnsani Tercih

*“İnsanı, yani a'mal-i hasene ve seyyiyeyi icraya muktedir ve hazır olan şahsı tedkik etmelidir. Bir şahsın âmali hasene veya seyyie sıfatıyla tavsif etmek için o şahıs mutlaka âkil ve fâil-i muhtar olmalıdır.”*¹³³

İnsanın yaptığı hareketlerin ahlaki sayılabimesi için irade sahibi ve hür olması gerekir. Buna binaen, bilmeden ve zoraki yapılan bir hareket, ahlaki sayılmaz. Çünkü ahlaki davranış, iradeli bir davranış arz eder. Bir davranışın iyi veya kötü olabilmesi için onu yöneten bir otoritenin olması gerekir. Ahlakçılara göre, ahlaki davranışları idare eden otoritelerin farklı olmalarına rağmen, hepsinde ortak olan bir nokta vardır; o da insan iradesinin hür olmasıdır.¹³⁴

1.1.3.2. Fiilin Mahiyeti

*“Hadd-i zatında hayır ile şerri, yani bir fiilin hüsün veya kâbih olmasını icab eden şeyi tedkik etmelidir.”*¹³⁵

Hayır, beşer tabiatına yerleştirilmiş olan bir yaratılış kanunu gereğince insanın temayül, rağbet ve muhabbet eylediği şeydir. Akıl, ilim, âdl gibi. Şer, yine o kanun gereğince insanın nefret hissettiği şeydir. Cinnet, cehl, zulüm gibi.¹³⁶

¹³¹ Ali Kemal, *a.g.e.*, s. 8.

¹³² Ali Kemal, *a.g.e.*, s. 9.

¹³³ Ali Kemal, *a.g.e.*, s. 8.

¹³⁴ H. Erdem, *a.g.e.*, s. 64-65.

¹³⁵ Ali Kemal, *a.g.e.*, s. 8.

¹³⁶ Ali Kemal, *a.g.e.*, s. 8-9.

Hüsün, insan tabiatında yumuşak huylu ve mükemmellik sıfatıyla öne çıkan, dünyada hidayet ve ahirette sevap icab ettiren şeydir.¹³⁷

Kabih ise insan tabiatında sert huylu ve eksik sıfat ile sıfatlanmış olan dünyada yerilmeyi, ahirette cezayı gerektiren şeydir. İyi olan fiiller, hayır olduğu için mükâfata şayan ve nizam-ı âlemin dayanmış olduğu kurallara boyun eğmiş yararlı olan işlerdir.¹³⁸

Kötü-Çirkin görülen fiiller, şer olduğu için cezaya layık ve âlemin düzeninin dayanmış olduğu kuralları bozmaya yönelik olan işlerdir.¹³⁹

İyiye kötüden, güzeli çirkinden, hayırlı işi kötü işten ayırma özelliği kâinatın yaratıcısı olan adaletli ve sınırlandırılmamışın, yani Vacib'ül Vücudun insana bir hediyesidir.¹⁴⁰

1.1.3.3. Fiilin Etki ve Neticesi

*“A'mal-i hasene ve a'mal-i seyieden neş'et eden netâici, yani hasenatın sezâvar olduğu mükâfat ile seyyiatın müstehak olduğu mucâzâtı tedkik etmelidir.”*¹⁴¹ Ali Kemal'e göre bir davranışın ahlaki olarak nitelendirilebilmesi için iradî ve kişide yerleşik (içselleştirilmiş) hale gelmiş olması gerekir. Ona göre insan kuvve-i iradiye, hissiyeye ve akliyeye sahip olup, bunlar insanı güzel ahlaka doğru cezbettirirler.¹⁴²

Düşünüre göre kul kendi fiilinin yaratıcısıdır. İnsan esasen hareketli bir yaratıktır. Fakat fiiliyatı bir hayvana veya cansıza benzemez. İnsan iradeye sahiptir. Yani istediği yolu seçer; istediği şeyi yapar; fiilinde, seçiminde serbesttir. Düşünürümüzün bu ifadeleri, bu konuda Mutezile mezhebinin görüşlerine katıldığını göstermektedir.¹⁴³

1.1.3.4. Husün ve Kübüh (İyi ve Kötü)

Ali Kemal'e göre iyilik ve kötülük vicdan ile bilinir ve tespit edilir. Düşünür, iyi ve kötüyü ayırt etme melekesi Cenabı Allah tarafından insanda fitri olarak var olduğunun düşüncesini savunmakla onun itikatta iyi ve kötünün akıl veya şeriâttan değil vicdanen bilinebilir tezinden itikatta “Eşâri” ve “Maturidi” gibi düşünmediği

¹³⁷ Ali Kemal, *a.g.e.*, s. 9.

¹³⁸ Ali Kemal, *a.g.e.*, s. 9.

¹³⁹ Ali Kemal, *a.g.e.*, s. 9.

¹⁴⁰ Ali Kemal, *a.g.e.*, s. 9.

¹⁴¹ Ali Kemal, *a.g.e.*, s. 9.

¹⁴² Ali Kemal, *a.g.e.*, s. 8-10.

¹⁴³ Ethem Ruhi Fığlalı, *Günümüz İslam Mezhepleri*, İzmir 2008, s. 573-574; Şerafeddin Gölcük, *Kelam Tarihi*, Konya 2009, s. 57-58; A. Kemal, *a.g.e.*, s. 10.

anlaşılmaktadır. İnsan yaratılış itibarıyla mükemmelliğe ehil olarak doğar. Eğer iyi ve kötünün farkına varmak bizde ruhumuzun yetisiyle hâsıl olmasa, yani tabiaten mevcud bulunmasaydı hiçbir terbiye ve tedris haricen onu bize ilka edemezdi.¹⁴⁴

Ali Kemal, ahlakın konusunun hatta kaynağının; ahkâm ve kuralları itibariyle muamelattan ibaret olduğunu öne sürmektedir. Dolayısıyla hayır ve şer (kötülük ve iyilik) problemlerini içeren her şeyin doğrudan doğruya ve sıkı sıkıya ahlakla münasebeti vardır, diye düşünmektedir.¹⁴⁵

Düşünöre göre, insan kurtuluşa ve yok olmaya kabiliyetiyle hayr ve şerri ayırmak, iyiliğe meyil gösterip şerden uzaklaşma fitratıyla yaratılmıştır. Hiçbir vakit insanların bir kısmına sadece iyilik ve bir kısmına sadece kötülük, bir kısmına da hem iyilik hem kötülüğe sahip denilemez. Genel olarak insanlar fitraten kabiliyette eşittirler. İnsanın yaratılış itibarıyla sahip olduğu duyguları, hayr ve şerri seçmesi de aslında fitraten kendisinde iyiliğin varolduğuna delalet eyler.¹⁴⁶ “İnsan, ef'alini vicdanınca muvazene eder, ya şevk ve inbisat veyahut kasvet ve ızdırıp his eyler ve a'maline göre mukadderatını tedkik ve istikbalini keşf eyler, sevk-i vicdan ile mücazat ve mükâfata muntazır olur.”¹⁴⁷

Düşünürümüz, Ahlak ve faziletin eğitim ile kazanılamayacağı düşüncesine katılmaz. Nasıl ki bir insanın mantık okumakla akıllı olamayacağı gibi, ahlak okumakla da ahlaklı olamaz tezine itiraz etmektedir. Ali Kemal ahlak ilmi sayesinde insanın iyi davranış ve üstün ahlakın yüceliklerine nüfuz edeceğini, dini emirlere ve ahlakın red ettiği kötü fiillere vakıf olacağını, neticede kötü ahlaktan uzaklaşıp iyi ahlaka yanaşacağını belirtir.¹⁴⁸

Osmanlı ahlakçıları şerri de "mutlak şer" ve "ahlaki şer" diye ikiye ayırırlar. Mutlak şer; tabiata, fitrata aykırı olup da nefse keder ve zarar veren şeydir. Ahlakı şer ise aslında kötü olup da failini de lanetlendiren şerdir.¹⁴⁹ Ali Kemal'e göre varlıkların düzenini değiştiren, âlemin genel nizamını bozmaya sebep olan her şey ahlaki şerdir.¹⁵⁰

¹⁴⁴ Ali Kemal, *a.g.e.*, s. 8-10.

¹⁴⁵ Ali Kemal, *a.g.e.*, s. 9.

¹⁴⁶ Ali Kemal, *a.g.e.*, s. 34-35.

¹⁴⁷ Ali Kemal, *a.g.e.*, s. 9.

¹⁴⁸ Ali Kemal, *a.g.e.*, s. 13-14.

¹⁴⁹ H. Erdem, *a.g.e.*, s. 62.

¹⁵⁰ Ali Kemal, *a.g.e.*, s. 96.

1.1.3.5. İlm-i Ahlak ile İlm-i Nefs Arasındaki Münasebet

İlmi ahlak ile ilmi nefsi karıştırmamak lazım. Düşünüre göre ikisi ayrı şeylerdir. Fakat aralarında büyük bir ilişki vardır. İlmi ahlak ne bir Melek'e ne de bir hayvanata hitap etmez. Ali Kemal: *"Bu iki ilim arasında münasebat-ı azimiye vardır; ilm-i vezâif'ür-ruh bize insan nedir? Nasıldır? Bildirir; ilm-i ahlâk ise, ne olmalı, nasıl olmalıdır? Gösterir. İlm-i vezâif'ür-ruh mahiyetleri itibariyle kuvva-yı nefs-i nâtıktan bahs eder; ilm-i ahlâk bunların usul ve suret-i isti'malini tayin eyler. Hülâsa, ilm-i vezâif'ür-ruh neye muktedir olduğumuzu; ilm-i ahlâk ise neye mecbur olduğumuzu öğretir."*¹⁵¹ Diyerek ikisinin arasındaki farkı ifade eder.

1.1.3.6. İnsan Fiilleri İrâdi Mi Yoksa Zorunlu Mudur?

Düşünüre göre insan, eyleminde tamamen ihtiyari ve özgürdür. O bunu eserinde şöyle ifade eder: *"Mahlûkat arasında yalnız insan vardır ki vazifeten ne yapmak lazımsa onu bilmek ve cebr olunmaksızın icra etmek istidadına hâizdir. Mahlûkat-ı sâire dahi kâffeten kavanin-i mahsusaya tâbidirler, fakat bu kanunları bilmeksizin, anlamaksızın takib ederler."*¹⁵²

Hürriyet, bedenın serbestçe hareket etmesi ve fiilleri gerçekleştirilmesi olarak nitelendirilir. Buna göre maddi hürriyet; vücuda, organizmaya ait bir hürriyet, manevi hürriyet ise kişinin kendi nefesine ait bir hürriyettir. Bir yerde ne kadar hürriyet varsa, o ölçüde bir ilerleme ve gelişme vardır. Hürriyetle gelişme ve sürat birbiriyle doğrudan orantılıdır. Çünkü insanlık esaretle değil, hürriyetle ayakta durur; esaret ise bütün faziletleri mahveder. Onun için, ahlak, esareti kesinlikle reddeder. Ahlak ve ahlaki davranışın en önemli şartlarından birisi insanın hür olmasıdır. Hür olmayan bir insanın davranışlarının ahlakiliğinden söz edilemez. Ali Kemal seçme gücü ve hürriyetin ancak akıl ile mümkün olduğunu, akılsızların davranışlarının sebep-sonuç ilişkisini kuramadıkları için sorumlu da tutulamayacaklarını belirtir.¹⁵³

Mutlak irade olarak belirtilen Allah'ın iradesi yanında, ahlak kanununun ve sorumluluğun temeli olan cüz'i irade vardır ki, işte insanlar için sözü edilen irade budur. Ali Kemal, sorumluluğun esasını iradeye bağlar. Düşünür, insanın iradesine yön veren

¹⁵¹ Ali Kemal, *a.g.e.*, s. 10.

¹⁵² Ali Kemal, *a.g.e.*, s. 10.

¹⁵³ Abdurrahman Şeref, *Ahlak İlmi*, Çev., Mevlüt Uyanık-Aygün Akyol, Ankara 2012, s. 39-42; Aristoteles, *Nikomakhos'a Etik*, Çev. Saffet Babür, Ankara 2012, s. 43-47; Metin Özdemir, *İslam Düşüncesinde Kötülük Problemi*, İstanbul 2001, s. 248-255; Hüsameddin Erdem, *Ahlak Felsefesi*, Konya 2009, s. 85-86.

bazı müeyyide ve eğilimlerden de bahseder. Bunlar arasında şehvet, öfke, tama', hırshaves, alışkanlık ve irsiyet iradeyi zayıflatan veya ortadan kaldıran etkenlerdir. Fakat bunlardan hiçbiri hürriyeti tamamen ortadan kaldıramaz. Bu noktada yapılacak şey, iradeyi güçlendirmek için onu eğitmek ve terbiye etmektir. İradesi güçlü insan hayattan yılmaz, güçlük ve zorluklardan kaçmaz, onlara karşı hep dimdik ayakta durur. Bu nedenle bütün başarılar güçlü iradelerin ürünüdür.¹⁵⁴

1.1.3.7. İlmi Ahlakın Dayanakları

Ali Kemal ahlaki değerlerin kaynağı konusunu o dönemde çok tartışılan bir problem olmadığı için oldukça kısa bir şekilde din-felsefe ilişkileri bağlamında ele almıştır. Ona göre güzel ahlaki davranışlar bir kaynağa dayanır ve bir gereksinme sonucu ortaya çıkarlar. Güzel ahlaki davranışların altında yatan değer ve yasalar ile bunları oluşturan şeylerin ne olduğu konusunda düşünürümüz iki farklı kaynak vermektedir. Birisi dini bir diğeri ise tabii yani insanın doğal eğilimleri, dolayısıyla ahlâkî yasa ve değerler bu iki kaynağa dayanır.¹⁵⁵

İslam ahlak teorilerinin temel kaynağı ve dayanağı ilâhîdir. Ali Kemal'e göre İslam ahlakı Kitap ve sünnete dayalı, akla ve hayat gerçeklerine uygun kaideler bütünü olarak ahlak tarihinde ve evrensel ahlak içerisinde yerini almıştır. İslam ahlakı zaman ve mekân kaydı olmaksızın bütün hayatı içine almaktadır. Merkezde insan olmak üzere insanın çevresindeki her şey ile olan münasebeti bu ahlak alanı içine girmektedir. Ahlak insan hayatının altyapısıdır. Bütün insani ve toplumsal yapı ve kurumlar bu altyapı üzerine bina edilir.¹⁵⁶

Kur'an'ın bir ahlâk kitabı olduğu ifade edilir. Kur'an'da ahlak ile ilgili olmayan ne vardır? Sorusunu kendimize yöneltirsek ahlakın temel dayanağı anlaşılabilir olacaktır. Kur'an, insanın önüne, iyi ve kötü ahlâkın özelliklerini sunar. "Hayr", "maruf", "ihsan", "hasene", "sıdk", "istikame", "şer", "münker", "seyyie", "fisk", "zûlm", "cehalet" ve "zan" kelimeleri Kur'an'da bu açıdan yer alan ifadelerdendir. Kur'an-ı Kerim, insanlığı hem bilgilendirmekte ve hem de bu bilgilendirme neticesinde insanın sorumluluğunu vurgulamaktadır. İnsan, özgür olduğu için mesul tutulmakta ve bilgilendirilmektedir. İnsan, bilgilendiği ölçüde, ahlakını olgunlaştırmakta ve gerçek hürriyete ulaşmaktadır. Genel olarak din, içerik olarak bünyesinde iman ibadet ve ahlak boyutlarını ihtiva

¹⁵⁴ Ali Kemal, *a.g.e.*, s. 42-45; H. Erdem, *a.g.e.*, s. 83-88.

¹⁵⁵ Ali Kemal, *a.g.e.*, s. 41.

¹⁵⁶ Ali Kemal, *a.g.e.*, s. 43-44.

ederken neden çoğunlukla kendini ahlâk üzerinden sunar? Çünkü insanın kemal sıfatına ulaşması ahlaki hasene ile mümkündür.¹⁵⁷

Ali Kemal ahlak kanununun ilahi bir kanun olduğunu, bunun koyucusunun da Allah olduğunu; en yüksek ve en gerçek ahlak kanununun ise İslam Dini olduğunu belirtir. Ona göre ahlak kanunu yapılması mecburi, umumi, belirli, açık ve uyulması mümkün olan bir kanundur.¹⁵⁸

Osmanlı ahlakçıları ahlak kanununun çeşitli özelliklerinden bahsederler. Bu özellikler Ali Kemal'e göre mecburilik, mutlaklık ve külliliktir. Bazılarına göre ise ahlak kanunu mecburilik, umumilik, luzumluluk, bilinirlik, sabitlik, mutlaklıktır.¹⁵⁹

1.1.3.8. İlmî Ahlakın Çocuk Terbiyesi ile Münasebeti

Müellif çocuğun aileden aldığı ilk intibai ahlak eğitiminin merkezine yerleştirir. Ahlaki faziletlerin kaynağı çocukların iyi şekilde terbiye edilmelerinde etkili bir yöntemdir. Düşünürümüze göre çocuğa ahlak, çocuk dünyasına göre anlatılmalıdır. Düşünüre göre, çocuklara din meselelerini doğrudan doğruya öğretme tarzını seçmek lazımdır. Akaid kitabını yazan kişi çocuk zekâsının gelişimini çok iyi bilmelidir. Çünkü insani cevherin, yani ruhun varlığı Allah'ın yaratıcı ve fail kudreti ile ilişkili ise de bu ruh cevherini terbiye edip güzelleştirmek insanın kendi iradesine bırakılmıştır. Ali Kemal'e göre çocuk terbiyesinde insan tabiatını iyi tedkik etmek gerekir. Bu da ilmi ruhtur. Ona göre ilmi ahlak çocuk eğitimin pedagojisidir. Çocukta her şeyden önce (utanma) duygusunu geliştirmeli, yani çocuk iyiyi kötüyü ayırt etmeli ve kötü şeyler yapmamalı. Utanma duygusu, terbiyenin ve terbiyeye müsait olmanın temelidir.¹⁶⁰

Düşünüre göre iyi şeylere, değerli ve yüce ahlaka, dini vecibeleri yerine getirmede ve kötülüğün sufliyetine ilmi ahlakla vakıf olunur. İşte ilm-i ahlak ile insan, güzel amellere, iyi ahlakın yüceliğine, dini işlere ve kötü ahlakın adiliğine vâkıf olur. İlm-i ahlak ile mümkün mertebe insanın kötü ahlakı giderilir, güzel ahlakı idame edilir. Bu durumda İlm-i ahlaka tıbbî ruhani demek yerinde olur.¹⁶¹

Müellifin çocuk ahlak terbiyesini ele alırken sıklıkla ve hassasiyetle üzerinde durduğu çocuğun yakın çevresinde, hayatında var olan somut şeylerden eğitimi

¹⁵⁷ İ. Agah Çubukçu, *İslam'da Ahlak ve Manevi Vazifeler*, Ankara 1974, s. 24-27; Mustafa Köylü, *Dünya Dinlerinde Ahlak*, İstanbul 2012, s. 172-175.

¹⁵⁸ Ali Kemal, *a.g.e.*, s. 96.

¹⁵⁹ Ali Kemal, *a.g.e.*, s. 59-60.

¹⁶⁰ Ali Kemal, *a.g.e.*, s. 12-13.

¹⁶¹ Ali Kemal, *a.g.e.*, s. 8-9.

başlatmak ve aşamalı bir şekilde uzak ve soyuta gitmek düşüncesi en köklü ve geçerli eğitim ilkelerinden birisidir. Kur'an-ı Kerim'in ilk indiği toplumu eğitirken kullandığı yaklaşımda da gördüğümüz bu eğitim ilkesi tedricilik olarak isimlendirilmekte ve kolaydan zora, somuttan soyuta, bilinenden bilinmeyene, yakından uzağa gibi, farklı formlarda uygulanmaktadır. Müellifin bu ilkeyi fikir eğitiminde güzel bir şekilde kullanmaya çalıştığı dikkati çekmektedir. Bu durum aynı zamanda çocukta bilişsel gelişimin somuttan soyuta doğru gerçekleştiğini öngören ve günümüz eğitim anlayışının temelini oluşturan bilişsel gelişim ve öğrenme kuramlarına da uygun düşmektedir.¹⁶²

Yeni doğan bebekleri hem dinimiz hem de örfümüz “melek” olarak nitelendirir. Ehl-i kitap inancının aksine doğan her çocuk iyilik, güzellik, İslâmî yaşam standardına uygun olarak yaratılmıştır. Yüce Peygamberimizin “*Her doğan fıtrat üzerine doğar. Sonra anne ve babası onu Yahudi, Hristiyan veya Mecûsî yapar*”¹⁶³ hadisi şerifi insanın ilk yaratılıştaki kusursuzluğunu, dünyaya geldikten sonra harici etkenlerle doğruluktan ayrıldığını bildirmektedir. İnsanın yaratılış gayesi Allah'ın ahlakı ile ahlaklanarak fıtratını bozmadan, güzel amellerle yaradanına dönmesidir.¹⁶⁴

Düşünürümüz, ailenin erkânından üçüncüsünü çocuklar olarak vermişti. Çocuklar neslin devamı ve İslâm ümmetinin çoğalması itibarıyla ailenin kurulması ve devam etme sebebi olduğu için anne ve babanın her ikisinin de çocuğun yetişmesinde görev ve sorumlulukları vardır. O, çocukların güzel yetişmeleri için doğumdan önce, doğum sırasında ve doğumdan sonra olmak üzere birkaç evrede incelemek gerektiğini ifade eder.¹⁶⁵

Ali Kemal, aileyi meydana getiren esaslar olarak anne, baba, çocuklar, hizmetçiler ve erzak (kut) sayar ve bunların aile içindeki yerlerini açıklar.¹⁶⁶

1.2. Vazife ve Özellikleri

Vazifenin tanımında ahlakçılar farklı görüşler ileri sürerler. Bazıları dinin emri, bazıları hayrın tayin ettiği hareket, bazıları ise aklın tayin ettiği şey, bir diğer grup ise hayır ve ahlak kanunlarının emrettiği iş; velhasılıkelam, şahsi ve sosyal hayatımızın

¹⁶² Ali Kemal, *a.g.e.*, s. 12-13.

¹⁶³ Buhârî, cenâiz 92; Ebû Dâvut, sünne 17; Tirmizî, kader 5.

¹⁶⁴ Kınalızade Ali Çelebi, *Ahlak-ı Ala'i*, Haz., Mustafa Koç, İstanbul 2012, s. 50-53.

¹⁶⁵ Ali Kemal, *a.g.e.*, s. 271-274.

¹⁶⁶ Ali Kemal, *a.g.e.*, s. 258.

düzenini idame etmek, saadet ve selamete ulaşmak için hem kendimize hem de başkalarına karşı yapmayı manen üzerimize aldığımız fiil ve durumlara vazife denir.¹⁶⁷

Her vazifenin sonunda bir hak doğar; her hak ve vazife de bir ortak fikirden ortaya çıkar. Ahlakçılara göre vazife fikri fitridir; onun esası hayra hizmet, şerden kaçmaktır. Yapılması gerekenleri yapmak, yapılmaması gerekenlerden kaçınmakla sorumlu olduğumuz şeydir.¹⁶⁸

Bazı ahlakçılar vazifeyi hayır'a ve bazıları da vicdana dayandırır. Hâlbuki vazifeyi Allah rızası için yapmak, vazife olduğu için yapmaktan daha üstündür. Bu nedenle de ahlakın ruhu vazifedir. Vazifeyi yerine getirmek ise hayırdır. İslam'da vazife, aynı zamanda ibadettir. Vazifenin gayesi akılcı ahlakçılarca, "vazife, vazife içindir"; Müslümanlarca, bir emri, Allah'ın emri olduğu için yapmaktır.¹⁶⁹

Vazifenin Başlıca Özellikleri:

- Lüzumlu ve zorunlu oluşu,
- Genel, evrensel ve değişmez olması,
- Yapılabilir ve gerekli olması,
- Mutlak olması,
- Mantıki bir düzen içinde olması
- Vazife vazife içindir.¹⁷⁰

1.2.1. Ahlak ve Vazifenin Yaptırımları

Ali Kemal'e göre bir kanuna uymak veya muhalefet etmek sonucu kişiye yüklediği mükâfat veya cezanın tamamına o kanunun müeyyidesi denir. Müeyyidelerde yaptırıcı bir güç vardır. Müeyyideler; kanuni, ahlaki ve ilahi olmak üzere üçe ayrılır. Osmanlı ahlakçıları da ahlaki müeyyideleri birçok kısımlara ayırmışlardır. Bunları içtimai, vicdani ve dini olmak üzere üçe ayırmak mümkündür. İnsanları kötülükten alıkoyan ve himaye edenlerden birisi kanunlar; diğeri ise sosyal içerikli yaptırımlardır. Ali Kemal cezai müeyyideleri vazife ve ahlak için bir yönlendirici kabul eder. Bunların sosyal hayatı korumaya yönelik cezai müeyyideler olduğunu belirtir. Sosyal baskı da

¹⁶⁷ Immanuel Kant, *Ahlak Metafiziğinin Temellendirilmesi*, Çev. İoanna Kuçuradi, Ankara 2009, s. 22-26; I. Kant, *Etik Üzerine Dersler 1*, Çev. Oğuz Özügül, İstanbul 1994, s. 59-64; H. Erdem, *a.g.e.*, s. 50-51.

¹⁶⁸ Ali Kemal, *a.g.e.*, s. 99.

¹⁶⁹ İ. Agah Çubukçu, *a.g.e.*, s. 48-51; Ali Kemal, *a.g.e.*, s. 3; A. Şeref, *a.g.e.*, s. 51-54; Cafer Sadık Yaran, *Ahlak ve Etik*, İstanbul 2010, s. 89-100.

¹⁷⁰ A. Şeref, *a.g.e.*, s. 51-53.

ahlaki hayatın gerçekleşmesini sağlayan önemli bir müeyyidedir. Cezai müeyyideye göre daha dağınık ve efkâr-ı umumiyye'ye dayanır; halkın görüşünü yansıtır.¹⁷¹

İnsanın gönlünün iyilikte huzur ve mutluluk, kötülükte ise ıstırap ve pişmanlık duyması vicdani müeyyideyi meydana getirir. Ali Kemal vicdani müeyyideyi kabul etmekle birlikte, bazı tereddütleri de dile getirir. O bu müeyyideyi yeterli bulmaz; bu doğrultuda eğitilmemiş, cahil insanların ruhlarının vicdani bir rahatsızlığa düşmeyebileceğini belirtir. Bu şartlarda da vicdan mutlak otorite olarak kabul edilemez.¹⁷² İslam ahlakçalarına göre, ahlakın en büyük yaptırıcı gücü inançta yer almaktadır. Ali Kemal'e göre dini güç, ilahi ve kutsi hükümleri içine aldığından, dinin temeli olan esaslar ahlakın da temel dayanağı durumundadır. A. Şeref 'e göre ise ahlakın en büyük müeyyidesi "Allah korkusudur". Ahireti düşünmek de ahlak ve vazife için ayrı bir otoritedir. Ahlakçılar "eden bulur", "hiçbir suç karşılıksız kalmaz", "bu dünya etme bulma dünyasıdır" gibi tabii müeyyideleri de ahlak için geçerli müeyyide kabul ederler.¹⁷³

1.2.2. Ahlaki Vicdan ve Değeri

Teorik ahlakın en önemli meselelerinden birisi de vicdan ve vicdanın değeridir. Bu meseleyle ilgili bir takım tanımlar yapılmış, değeri tartışılmış, değişip değişmeyeceği üzerinde durulmuştur. Bazı ahlakçılar vicdanı ahlaki bir değer sayarken, bazıları onu sadece bir duygu olarak vasıflandırmıştır. Osmanlı ahlakçılarının çoğunun benimsediği tanım şu şekilde ifade edilebilir: Vicdan, iyiyi kötüden ayıran, bizi iyiye sevk eden ve kötüden uzaklaştıran bir hâkim kuvvettir.¹⁷⁴

Ahlak terbiyesinde temel dayanak olarak vicdan prensibini kabul eden müellif vicdanı insana genellikle doğruyu gösteren bir hakikat ışığı olarak kabul eder. Vicdan, yapılacak işlere karar verme ve gerçekleşen eylemleri yargılama fonksiyonunu icra eder. Bununla birlikte, kanunu uygulama kısmında duygu ve irade kontrolünün zayıflığı nedeniyle vicdanın hataya düşebileceğini, ihtiras ve fayda düşüncesini öne sürebileceğini de belirtir.¹⁷⁵

Hepimiz ahlak üzerinde düşünür, ahlak üzerinde konuşuruz. Davranışlarımızı gözden geçirir, yargılamalarda bulunuruz. Öyle ki insan irade sahibi olduğu için hürdür

¹⁷¹ Ali Kemal, *a.g.e.*, s. 116.

¹⁷² Ali Kemal, *a.g.e.*, s. 116.

¹⁷³ M. Çağrı, *a.g.e.*, s. 152-154; A. Kemal, *a.g.e.*, s. 17; A. Şeref, *a.g.e.*, s. 54-55.

¹⁷⁴ Ali Kemal, *a.g.e.*, s.17; A. Şeref, *a.g.e.*, s. 42-43; H. Erdem, *a.g.e.*, s. 100-102.

¹⁷⁵ H. Erdem, *a.g.e.*, s. 104-109; Ali Kemal, *a.g.e.*, s. 21-23.

ve davranışlarından da sorumludur. Düşüncenin sınırlarını aklımız, davranışlarımızın sınırlarını da var olan ahlaki paradigmalımız belirlemektedir. Akıl sahibi varlıklar olarak insan bu biricikliğini ahlakla taçlandırmalıdır. Bu da yaratılmışların şerefli olan insan için gereklidir.¹⁷⁶

Ali Kemal, "Vicdan nasıl meydana gelmiştir?" sorusunun çözümü üzerinde de durmuş ve vicdanın duygu, soyaçekim, deney ve akıldan meydana geldiğini ileri sürmüş ve bu dört farklı görüşü ortaya koymuştur.¹⁷⁷ Ayrıca vicdanın değeri ile ilgili olarak da bazı farklı görüşler ortaya çıkmıştır. Ali Kemal, St. Mill, H. Spencer ve Çağrışımçı ekol'e göre vicdan hata yapabilir. Vicdanın hâkimiyeti, vicdanın hataya kabiliyeti- vicdan her şahs için hayır ve şer meselelerinde tabii bir kuvve-i hâkimedir. Başka hiçbir kuvvet ona güç yetiremez. Vicdan bu hâkimiyetinde bazen yanılabilir.¹⁷⁸ Akılcı ve İskoçya Okulu doğrultusunda görüş serdedenlere göre ise vicdanın hata yapmayacağı görüşü benimsenir.¹⁷⁹

Bu meselede İslam ve Osmanlı ahlakçılarının birleştikleri bir nokta vardır; o da, vicdanın akla öncülük ettiği, onu düzenlediği, iyi ve kötü davranışlar sonucunda ruhun rahatlaması veya sıkıntıya düşmesidir. Vicdanı hataya götüren bazı sebepler vardır. Bunlar cehalet, eğilimler ve duygulardır. Vicdan geliştirilmezse körleşir, hatta yok olma tehlikesiyle bile karşı karşıya kalabilir. Hırs, menfaat, nefse karşı aşırı sevgi ve egoizm gibi çeşitli duygular da vicdanı yanıltabilir. Bu nedenle, insan hislerini iradesiyle kontrol altına almalıdır. Vicdanı hataya sevk eden bu üç etken ortadan kaldırılabilirse, o zaman insanda vicdan-ı selim teşekkül eder; işte ancak böyle bir vicdan akli yönlendirebilir; yüksek bir karar organı, bir temyiz mahkemesi haline gelebilir.¹⁸⁰

Ali Kemal, geniş ve dar vicdanı tanımlarken, tam ikisinin ortasında vicdani itmi'nanın olduğunu savunur. Nitekim şu sözleriyle de bunu dile getirir: "*Vicdanın mehasin ve nekâisi - kanun-u ahlâkın irâe eylediği vezâifin aded ve vüsatini tenkıs ve temdide meyyâl ise vicdana vâsi' denilir. Vicdan-ı vasi, bir vicdan-ı muhtidir ki hatiâtü hemen daima kabil-i galebe hatalardandır. Bu nev'i ahvâl ile muttasıf olanlar ahlâk hususunda kendilerinden daha müdakkik bulunanları hal ve hareketlerini göz önünde görüyorlar, bundan maada daha dakik bir ahlâkın tedrisat ve talimatını dinliyorlar; o*

¹⁷⁶ H. Erdem, *a.g.e.*, s. 67-68; İ. Agah Çubukçu, *a.g.e.*, s. 24-25.

¹⁷⁷ H. Erdem, *a.g.e.*, s. 105-106; Ali Kemal, *a.g.e.*, s. 15-28.

¹⁷⁸ Ahmet Hamdi Akseki, *Ahlak Dersleri (Ahlak İlmi ve İslam Ahlakı)*, Sad., Ali Arslan Aydın, İstanbul 2006, s. 101-102; Ali Kemal, *a.g.e.*, s. 21; H. Erdem, *a.g.e.*, s. 107.

¹⁷⁹ H. Erdem, *a.g.e.*, s. 107-108.

¹⁸⁰ H. Erdem, *a.g.e.*, s. 108; U. Kaya, *a.g.e.*, s. 345-348.

halde doğrudan doğruya vicdanlarının ikazatıyla değilse te'sirat-ı hariciye ile olsun ruhlarının halet-i meşukelerinden haberdar olurlar"¹⁸¹ "Gayet dar bir vicdan dahi vâsi' bir vicdanın muhalifidir. Böyle bir vicdan mübalağa eder, mecburiyetleri teksir eyler, büyük mahzurlara meydan verir"¹⁸²

Düşünürümüz bunlardan hariç vicdani muvesves'in varlığını savunuyor. Bazı mecburiyetlerin ehemmiyetini mübalağa ile büyük gösterir. Fenalıktan eser olmayan yerde fenalık görür. Böyle bir vicdan dar vicdanın bir çeşididir. Fakat bir çeşit muzdaribdir ki heyecan ve heyecan-ı daimi ile haksızlık eder.¹⁸³

1.2.3. Ahlakın Mahiyeti

Ameli Ahlak "Ferdî" ve "İçtimai" ahlak diye iki kısma ayrıldıktan sonra, İçtimai Ahlakı da "Aile Ahlakı", "Cemiyet Ahlakı" ve "Devlet Ahlakı" diye üçe ayırmak mümkündür. Osmanlıda bu üç içtimai ahlak önemli bir yer tutmakla beraber devlet ahlakının daha büyük bir önem taşıdığını görmekteyiz. Çünkü Osmanlı ahlakçıları, aile ve cemiyetin bekasının devletin bekasına, devletin bekasının da aile ve cemiyetin bekasına bağlı olduğunu çok iyi bilmekteydi. Ameli ahlakta, önce ferdin kemale ermesini sağlayacak olan fertle ilgili ahlaka yer verilmekte, bu babtan olmak üzere nefsi korumak, onu terbiye etmek, her türlü kötü davranışlardan kaçınıp iyiliklerle ve iyi hasletlerle donatma, Allah'a iman ve kulluk, peygamber sevgisi, şükür ve kanaat, tevekkül ve kazaya rıza, korku ve ümit ile Allah'a yalvarıp bağlanma vb. gibi meseleler yer almaktadır. Osmanlı, toplumun çekirdeği durumunda olan aileye ve onun ahlakına da çok büyük bir önem ve değer vermiştir. Çünkü Osmanlı ahlakçılarının büyük bir ekseriyeti ferdin ahlakının ailede gelişip temellendiği inancında hemfikirdir. Hatta denilebilir ki Osmanlı'nın yıkılış sebeplerinden birisi de ailenin bozularak asli vazifesini yerine getiremeyecek hale gelmesidir. Bu dönemde evlenme ve boşanmanın kötüye kullanıldığı da söylenebilir. Batı yanlıları kadını hem örf ve adetlerden uzaklaştırmak istemişler, hem de metres vb. kadınları kullanarak cemiyetin aileye karşı olan saygısını zayıflatarak onlara kötü örnek olmuşlardır.¹⁸⁴

¹⁸¹ Ali Kemal, *a.g.e.*, s. 27.

¹⁸² Ali Kemal, *a.g.e.*, s. 27.

¹⁸³ A. Şeref, *a.g.e.*, s. 73-74; Ali Kemal, *a.g.e.*, s. 28.

¹⁸⁴ Mehmet Aydın, *İslam Dini İlmihali*, Konya 1984, s. 340; A. H. Akseki, *a.g.e.*, s. 279-281; İ. A. Çubukçu, *a.g.e.*, s. 48-51; H. Erdem, *a.g.e.*, s. 111-112; U. Kaya, *a.g.e.*, s. 150-156; Ali Kemal, *a.g.e.*, s. 134.

1.2.4. Ahlaki Sorumluluk

Sorumluluk ve ahlak bilinci Ali Kemal'e göre vicdan ahlakından geçer. İnsan sorumlu bir varlıktır. Çünkü iyilik ve kötülüğü ayırt etme hissine sahiptir. İyiliği seçmeye, kötülükten kaçınmaya donanımlı olarak yaratılmıştır. İnsan kötülüğü alışkanlık haline getirip bu kötü amellerini vicdanına arz etse, bundan dolayı azab ve pişmanlık hissetmese de sorumludur. Çünkü insan, sosyal bir varlıktır. Davranışlarını yalnız kendi hesabına göre takdir edemez. İnsanların nefretine, Cenâb-ı Hakk'ın da onu cezalandırmasına sebep olur.¹⁸⁵

Ahlak, insanlara fazilet, iyilik ve kötülükten uzak kalmayı tavsiye eder. Bu atmosferde düşünecek olursak; ruhanî hastalıkların sebeplerini işaret ederek insan ruhunun bu hastalıklardan korunması için teorik ve pratik temelde insan referanslı bir disiplin olarak ahlakın lüzum ve faydası konusunda fikir birliği vardır, denilebilir. Toplumsal düzenin devamı, kamu huzuru ve hukuki olgunluğa ulaşılması ancak ahlak sayesinde.¹⁸⁶

Ali Kemal için ahlak, sosyal hayat için mutlaka olması gereken bir kurumdur. Ahlak hangi metotla ele alınırsa alınsın, ahlakın sosyolojik boyutu çok önemlidir. Toplumsal vasıfların ve kabiliyetlerin yerleşmesinde önemli bir fonksiyonu vardır. Öyle ki, sosyal ahlak bağlamında toplumun saadetini temin eden ahlaki davranışlar iyidir, toplumsal huzuru sağlayamayan davranışlar ve hareketler kötüdür. Bu nedenle ahlak, “Münasebât-ı beynel beşeriyedir.” “Merhamet-i içtimaiyedir.” Bu perspektiften düşünürün ahlak felsefesi bireysellikten ziyade toplumsallığı öne çıkarmaktadır.¹⁸⁷

Düşünürümüz insani ve ahlaki sorumluluk için iki şeyi şart koşmaktadır:

Birincisi: İnsanın akıllı ve özgür olmasıdır. Akıllı olmayıp küçük, akıl hastası ve bunamış olan sorumlu olmadığı gibi akıllı olup da fiilini bizzat seçip ve tercih etmeyen ve zor duruma düşmüş olan dahi sorumlu değildir.

İkincisi: İnsan fiilinin iyi ya da kötü olduğunu bilmesidir. İnsan için fiilinin iyiliğini, kötülüğünü bilmemesi alışıldık sebeplerden meydana gelebilir. Bunlardan ahlaka en çok etki edenler hata ve bilgisizliktir. Hata yoluyla işlenen fiile gereken hükümden ve hatanın derecelerinden sorumlu değildir. Ona göre bilmemezlik, ahlaki sorumluluğu bazen kaldırır, bazen de hafifletir.¹⁸⁸

¹⁸⁵ Ali Kemal, *a.g.e.*, s. 39.

¹⁸⁶ H. Erdem, *a.g.e.*, s. 31-35; A. Şeref, *a.g.e.*, s. 39-40.

¹⁸⁷ M. Çağrı, *a.g.e.*, s. 140-142; Ali Kemal, *a.g.e.*, s.179-180.

¹⁸⁸ Ali Kemal, *a.g.e.*, s. 39-40.

Ali Kemal'e göre kanun kural tanımayan bir dinsiz ahlaki kuralları ihlaldan sorumludur. Ona göre birinin kanun ve ahlaki kurallardan habersiz veya bilmemesi özürlü kabul edilmiş ve bu doğrultuda ilahi kanun ile beşeri kanun arasındaki farka dikkatleri çekmiştir.¹⁸⁹

1.2.5. Hareket Özgürlüğünü Kaldıran Durum ve Arızalar

Ali Kemal göre, insan eyleminde özgürdür. İnsan tercih ve seçiminde istediğini seçme duygusuna sahiptir. Ancak seçme ve hürriyet ancak akıl ile kaimdir. Akılsız insan eyleminin sebep ve sonuçlarını muhakeme edemez. His ve hayalini etkileyen dehşetli durumlarda rastgele sevk olunur. Bu halde aklın baştan gitmesi davranışta seçme ve sorumluluğu tam olarak kaldıracağı tezini savunmuştur.¹⁹⁰

Yine düşünürümüze göre, sarhoşluk aklın baştan gitmesi durumudur. O da aşırı dereceye varınca hürriyeti, binâenaleyh var olan sorumluluğu kaldırır. Fakat sarhoşluk aslında tercih edilen bir davranışın neticesidir. Sarhoş olarak bazı kötü davranışları ortaya çıkarabileceği tahmin edebilen kimsenin sarhoşluk halinde işlediğinden sorumlu olduğunu eserinde savunmuştur. Bunu şu sözleriyle ifade eder: *“Bu kaideye nazaran ilk defa olarak sarhoşluğu ihtiyar eden ve sekrin kendi tabitine derece-i tesirini bilmeyen insan hal-i sekîrde irtikab eylediği ef’alden ahlâken mes’ul olmayacaktır. Mes’uliyeti ancak fiil-i sekiri ihtiyar ettiğine münhasır kalacaktır. Fakat sarhoşluğu i’tiyad (mu’tad) eden ve bununla ne türlü netâice meydana verdiğini bilen adam bu vecihle evvelce tahmin ettiği ef’al-i mezmumeden sorumludur.”*¹⁹¹

1.2.6. İrade-i Cüz’iyeği Değiştiren Sebepler

Allah’ın insanlara vermiş olduğu sınırlı salahiyet ve tercih hakkına irade-i cüz’iye denir. İnsan iradesini iyiliğe sarf ederse Allah iyiliği, kötülüğe sarf ederse kötülüğü yaratır.¹⁹² Ali Kemal, bu irade-i cüz’iyeği dört sebebin değiştirebileceğini söylemektedir.

Bunlar:

- 1- korku,
- 2- hırs,
- 3- i’tiyad(alışkanlık),
- 4- tesir-i veraset(Varisi etkilemek).

¹⁸⁹ Erol Güngör, *Ahlak Psikolojisi ve Sosyal Ahlak*, İstanbul 2000, s. 138-139; Ali Kemal, *a.g.e.*, s. 41.

¹⁹⁰ H. Erdem, *a.g.e.*, s. 84-85; A. Kemal, *a.g.e.*, s. 41.

¹⁹¹ Ali Kemal, *a.g.e.*, s. 41-42.

¹⁹² Ahmet Cevizci, *a.g.e.*, s. 871-872.

Korku: Bizi tehdid eden bir eza ve ızdırabın düşüncesiyle ruhumuzda meydana gelen tesirdir. Korku iradeye tesir-i nüfuz eder.¹⁹³

Hırs: Korkuya benzer bir sonuç ortaya çıkarır. Bundan dolayı iradenin ona etkide bulunması zordur.¹⁹⁴

İ'tiyad: İrade-i cüz'iyeyi değiştiren üçüncü sebep i'tiyaddır. İtiyad, davranışların tekrarı ile meydana gelen bir meyil, bazı yönlerde doğru harekette his olunan bir kolaylıktır. İtiyad sorumluluğu kaldırmaz, azaltır.¹⁹⁵

Te'sir-i veraset: Ahlakın değişken olup olmaması onun doğuştan ve irsi(genetik) olup olmadığına bağlıdır. İbn Miskeveyh'e göre, ahlakın bir kısmı insan yapısının temelinden gelir. Bir insanın fazla cömert ve cesaretli olması gibidir. Diğer bir kısmı ise eğitim ve tekrarlarla kazanılır. Eğitim ve tekrarlar sonucu kazanılan ahlak değişir. Fakat Doğuştan gelen ahlaki yapı değişmez. Lakin ıslah edilmesi, iyileştirilmesi, güzel ve faydalı hedeflere yönlendirilmesi mümkün olur. İnsan doğuştan sahip olduğu huy ve yeteneklerini iyi veya kötüye kanalize edebilir.¹⁹⁶ Ali Kemal de genetik yoluyla sahip olunan ahlaki yapıya işaretlerle şöyle ifade eder: *“İnsan ebeveyninden bir mezac-ı tabii tevariüs eylediği gibi iyi ve fena bazı temayülat-ı mevrusede alır. Verasette irade üzerine icra-yı tesir eden bir kuvve-i hakikiye mevcut olduğu inkâr edilemez. Fakat hırs ve heves ile itiyad gibi veraset de hürriyeti ref' etmez. Ancak tadil eyler. Vakta ki temayülatı mevrusa fenadır; Vaktaki mezac-ı tabii hadiddir, fiska meyyaldır, o zaman hatiat daha az mucib-i töhmettir. Lakin herhalde hatiattır. İnsan hürriyeti sayesinde bu tesirata galebe çalmak iktidarına mâliktir. Vicdanımızda kendisine o galebeyi emr eder.”*¹⁹⁷

Düşünürümüze göre insan, ilmi ve araştırmaları çoğaldıkça ahlaki sorumlulukları da artmaktadır. Bu onun için bir yük değil, bilakis şereftir. Bu doğrultuda düşünür kendi kaleminden şöyle diyor:

“İşte mes'uliyeti tezyid eden her şey insan için bir nimettir, hakikatte mes'uliyet bir yükür; fakat mahlukât-ı medrukenen olmak meziyeti o yükü tahmil ediyor. Mes'uliyet-i insan için bir şeref, bir esas-ı temyizdir. Çünkü insanın mes'uliyeti mevcudat-ı saire ile münasebatı ve ihtiyacatı nisbetinde tenakuz ve tezayüd eyler. Bil-

¹⁹³ Ali Kemal, *a.g.e.*, s. 42.

¹⁹⁴ M. Çağrı, *a.g.e.*, s. 227-228; Ali Kemal, *a.g.e.*, s. 43.

¹⁹⁵ Ali Kemal, *a.g.e.*, s. 43-44.

¹⁹⁶ Ayşe Üzümlü, *İbn Miskeveyh'de Ahlak Fesefesi*, (Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Konya 2002, s. 36-39.

¹⁹⁷ Ali Kemal, *a.g.e.*, s. 44.

cümle mevcudat ile münasebetten külliyyen inkıta' halinde bulunmak şüphe yok ki mes'uliyeti mahv eder. Lakin ekser ahvalde insanı bu hal-i inkıta'da bulunduran cehldir. İlim ise insanın ihtiyacatını ve kâffe-i eşya ile münasebetini tezyid eyler. İhtiyacat ve münasebat tezayüd ettikçe hayr ve şer ile dahi alaka artar. Vazife çoğalır. Mes'uliyette vazifenin kesretine teb'an çoğalır."¹⁹⁸

1.2.7. Ahlaki Görevler

İnsan seçip yapma yönüyle iyi ve kötüyü işlemede özgürdür. Ama Allah'ın kanun koyması onun hayrı işleme şerden korunma yönünerdir. İyiliği yapmalı, kötülüğü yapmamalıdır.¹⁹⁹

Ali Kemal, ahlaki sorumluluğu şu iki örnekle vermektedir: Bir adamı sağlam bir zincir ile bir ağaca bağlayınız. Bu adam o zinciri kıramasın ve bu sebeple de oradan üç adımdan fazla uzaklaşmasın. O halde ne kadar çabalarsa çabalasın ağaçtan asla uzaklaşamaz. Bu bir zorlamadır. Şimdi o adamı hür bırakınız. Ağacın etrafında bir daire çiziniz. Kendisini ağacın yanında kalması için ikna ediniz. Buna ahlaken mecburdur. O adam o daireyi tecavüz edebilir. Maddeten buna gücü yeter. Mamafih tecavüz ederse vazifesini telef edeceğinden bir manevi bağ ile orada durur. Bu da bir ahlaki zorunluluktur.²⁰⁰

Düşünüre göre sınırlı (mahdud) ve manevi sorumluluklar vardır. Bunu şöyle ifade etmektedir: "*İnsan hayatını, hürriyetini, malını, mülkünü, aklını, hüsnü, şeref ve şöhretini muhafaza etmelidir. Bunlar vezâif-i mahduda ve maneviyedendir. Çünkü bu vazifelerde bir had-i muayyen vardır ki herkes o hadde kadar ifâ-yı vazifeye mecburdur. İnsan havas-ı tabiye ve akliye ve halkıyesini tevsii etmeli, şeref ve şöhreti tezyid eylemelidir. Bunlar da vezâif gayr-ı mahdudedendir.*"²⁰¹

1.2.8. Ahlak Kanunu

Ali Kemal'e göre, ahlak kanunu ile mantık hükümleri ve tabiat kanunları arasında farklılık vardır ve onlar gibi zaruri değildir. Bunu şöyle izah etmektedir: "*Kavanin-i mantıkiye bazı mevâd arasında bir münasebet-i zaruriye beyan eder. Mesela; küll-i cüz'iden daha büyüktür. Der. Bütün kavâid-i mantıkiye böyledir. Keza kavânin-i*

¹⁹⁸ Ali Kemal, *a.g.e.*, s. 47.

¹⁹⁹ A. H. Akseki, *a.g.e.*, s. 151-154; H. Erdem, *a.g.e.*, s. 93-94.

²⁰⁰ M. Çağrııcı, *a.g.e.*, s. 140-142; Ali Kemal, *a.g.e.*, s. 58.

²⁰¹ Ali Kemal, *a.g.e.*, s. 58.

hekimiye ve tabiye bazı hadisat arasındaki münasebat-ı zaruriyeden bahs eyler: Mesela; hararet, madene inbisat verir."²⁰² Ahlak kanunu irade ile şekillenir. İstem ve kurallardan çok; insan hakları, özgürlük, adalet, demokrasi gibi ilkeler ön planda tutulur. Yarar tüm insanlık içindir. Etik ilkeler göz önünde tutulur ve ahlak üstü bir anlayış oluşur. Evrensel ahlak düzeyi, bireyin ahlak ilkelerini kendinin seçip oluşturduğu, ahlak gelişiminin son aşamasıdır.²⁰³

Ahlak kanunu ile devlet kanunu arasında hüküm açısından ayrımını zorunlu kılan neden, ahlakın otonom olması, yürürlük kaynağının içte (vicdanda) bulunması ve buna paralel olarak, sorumlu olunan makamın da içte (vicdan) olması, buna karşın hüküm kanununa uyum zorunlu olması, dolayısıyla yürürlük kaynağı ve sorumlu olunan makamın dışta (devlet) olmasıdır.²⁰⁴

Hukukun amacı adaleti sağlamak iken ahlak; doğru ve iyiye ulaşmak ister. Hukuk da ahlak da insanların davranışlarını düzenler ve davranışlarına sınırlamalar getirir. Ancak hukuk kurallarının yaptırımları vardır, ahlak kurallarının yaptırımı yoktur. Hukuk kuralları yazılı olduğu halde ahlak kuralları yazılı değildir.²⁰⁵

Hukuk-ahlak ayrımını zorunlu kılan üçüncü neden ise, hukuk normunun daha belirgin ve sade olmasına karşılık, ahlakın temelde bireysel ve kişiden kişiye ve toplumdan topluma değişen bir nitelik taşıması ve hukuka oranla daha karmaşık bir yapıda bulunmasıdır. Düşünürümüz, ahlak kanunu insanların ulaştığı genel değerlerdir; yargısıyla şu düşüncüyü savunmaktadır: Aslında ahlak tek olmasına rağmen kişiler gelenek ve göreneklere, farklı toplum ve yörelere ve ailelerinden gördüğü kurallara göre değişen kural ve kavramlardan oluşan kuralları vicdanında değiştirerek yaratıcının koyduğu kuralları kendisine uyarladığı için ve o kadar uygulayabildiği için ahlak kavramı daha karmaşık bir hale getirilmiştir. Çünkü kişi nefsi ile mücadelesi sonucunda kendi yapabildiği kadarını en doğru kriter olarak görür ve kendini orta yolu bulmuş olarak niteler. Kanun-u ahlak nasihat ve sohbet olarak düşünülemez. Kanun-u ahlâk bir mecburiyettir. Vicdanın bir emridir, bir emr-i mutlakıdır. Burada insanı tanımak çok önemlidir. En doğru benim diyen ve çevresindekileri eleştirerek onlardaki yanlışları gören ve onları ahlaksızlıkla suçlayan kişi aslında aldanmıştır. Çünkü asıl olan kişinin kendini en ahlaksız olarak bilmesi ve aynı nefse sahip olmamız nedeniyle aynı

²⁰² Ali Kemal, *a.g.e.*, s. 60.

²⁰³ H. Erdem, *a.g.e.*, s. 91-92.

²⁰⁴ E. Güngör, *a.g.e.*, s. 145-149; H. Erdem, *a.g.e.*, s. 97-101.

²⁰⁵ Erol Güngör, *a.g.e.*, s.145-146.

ahlaksızlıkları işleyebilecek bir nefse sahip olduğumuzun farkında olmasını gerektirir. Çünkü insan o ahlaki kaideyi işlemese bile merak etmesi, izlemesi hatta ayıplaması bile onun meylini gösterir. Ve bu meyil her nefiste her insanda mevcuttur. Ancak kişi nefsin isteklerini kendi isteği sanır ve nefisini tanıyamadığı için de kendini tanıyamaz ve Rabbini de bilemez. Her insanda aynı nefis mevcuttur ve yetiştiği ortam ve ailesinden gördüğü ne kadarına izin verirse o ölçüde o kötülüğe meyil gösterir. Kur'an'da ahlakın anlatıldığı ayetleri incelersek ahlak tektir ve aslında kişiden kişiye değişmez. Sadece uygulama kişiden kişiye farklıdır. Biz nefis ile ruh arasında kendimize göre bir orta yol buluyor ve onu doğru bilip herkesin o noktaya yakın olmasını istiyoruz. Kişinin nefisini tanımaması sebebi ile ahlak kişiden kişiye değişmektedir. Evrensel ahlak ve toplumsal ahlak kuralları ise herkes tarafından benimsenen ve belli olan kurallardır. Bunlar da zaten herkesin standart olarak kötü olarak gördüğü ve genel itibariyle hukukta da suç olan fiillerdir. Adam öldürmek, hırsızlık, rüşvet, dolandırıcılık gibi.²⁰⁶

Ali Kemal'e göre İnsanların vicdanları bireysel ahlakı oluştururken bireylerin ahlakı da toplumların ahlakını oluşturur. O zaman vicdanımız bütün bir toplumu etkilemektedir. Bir ahlaki kural toplumun büyük çoğunluğu tarafından benimsenince de o kural toplumsal ahlak kuralını oluşturmaktadır.²⁰⁷

1.2.9. Ahlak Kurallarının Tesbiti

Ali Kemal, Ahlak kurallarının ilk ortaya çıkışının, bireyler arası ilişkilerin düzenlenmesi zorunluluğu ya da başka insanlara karşı tutum ve davranışların bir sorumluluk ilkesi temelinde düzenlenmesi gereksiniminden kaynaklanmış olabileceğini söylemektedir.²⁰⁸

Ahlak kavramlarına en yakın duran kavramların başında adalet gelmektedir. Adalet olmaksızın etik ilkeleri ve ahlâkîliği sağlayan özgürlük, eşitlik, mutluluk, huzur v.b kavramlardan söz etmek çok anlamlı olmayacaktır. Ahlak birçok unsura bağlı olarak toplumdan topluma, topluluklardan topluluklara farklılıklar taşımakta olup son derece göreceli ve değişken bir yapıya sahiptir.²⁰⁹

²⁰⁶ Ali Kemal, *a.g.e.*, s. 59; M. Çağrı, *a.g.e.*, s.140-145, 152-157; N. Tusi, *a.g.e.*, s. 81-86; Haris El-muhasebi, *Ahlak ve Arınma*, Ter., Rukiye Karaköse, İstanbul 2010, s. 23-24; Ali Zakheri, *İbn Miskeveyh'in Ahlak Felsefesi*, İstanbul 1997, s. 59-66; Mustafa Köylü, *Dünya Dinlerinde Ahlak*, İstanbul 2012, s. 172-175; Mehmet S. Aydın, *Tanrı-Ahlak İlişkisi*, Ankara 1991, s. 26-29.

²⁰⁷ H. Erdem, *a.g.e.*, s. 146-147.

²⁰⁸ Ali Kemal, *a.g.e.*, s. 66.

²⁰⁹ Ahmet Cevizci, *Paradigma Felsefe Sözlüğü*, İstanbul 2010, s. 11-12; Recep Kılıç, *Ayet ve Hadislerin Işığında İnsan ve Ahlak*, Ankara 2010, s. 47-50.

Toplumsal ahlak normları (Objektif ahlak kuralları) ise, yoksul durumda olan bir kimsenin yardımına koşmayı, başkalarının şeref ve haysiyetine karşı saygılı olmayı, başkalarının canına, malına ve namusuna göz dikmemeyi, verilmiş bir söze sadık kalmayı emreden ahlaki ilkelerdir.²¹⁰

Ali Kemal tüm tanım ve farklılıklara rağmen ahlak kurallarının belirlemesini üç nedene indirgemektedir. Bunlar da; enaniyet(nesf), hisler ve akıldır. O, bunu şu ifadeleri ile belirtmektedir: “*İnsan ya sevk-i enaniyet (nefsi) ile hareket eder, enaniyette bazen körükörüne ve harisane (bağlı) olur, bazen de ihtiyatkârane, arifane ve dakikane olur. Yahut sevk-i hissiyat ile hareket eder. Muhabbet gibi. Yahut sevk-i akıl ile, intizam-ı aleme ibrâz-ı hürmet için hareket eder. Tarih-i felsefenin arz eylediği mesâlik-i ahlâkın kâffesi bu üç kaideden beri üzerine müessesdir. Hiçbir meslek yoktur ki neticede bunlardan birine irca’ olunmasın.*”²¹¹

1.2.9.1. Haz

Haz, insanların iyiliği elde etmesinde rol oynamaktadır. Bu insanı iyiliğe yönlendirebileceği gibi kötü davranışlara da götürebilir. Bedensel hazlardan uzak kalıp onlara ölçülü yaklaşanlar iyi bir davranış sergilemiş olacağı gibi bunu yapamayan kişi haz düşkünü olarak vasıflandırılacaktır.²¹²

Düşünür, ahlak kurallarının haz olarak tanımlanmasını Aristo’ya dayandığını belirtmektedir ve bu görüşü de eleştirerek kabul etmemektedir. Ona göre Aristo ahlakın kaynağını hazza dayandırdığı için ümitsizliğe düşmüştür.²¹³ Haz ahlakının zararlarını da şu ifadeleri ile belirtmektedir: “*Tabii zevkin taharri-i mecnunanesi insanı böyle ye’s ve fütura düşürür, kuvve-yi akliyesini tezelzüle verir, hayatını telh ve tezlil eder. Zevk-i kanun ahlâkın evsafından hiç birini şamil değildir; kanun-u ahlâk: “Zevke giden her şeyi yap. Ne kadar zevke hizmet edersen meşrudur, zevke hizmet için ne yaparsan mübahtır.” der mi? Fazilet böyle mi olur? Böyle olsa neden şeref-i zatisini bilen her insan bu sözlere nazar-ı nefret ve kerahet ile bakıyor?*”²¹⁴

²¹⁰ E. Göngür, *a.g.e.*, s. 84-90.

²¹¹ Ali Kemal, *a.g.e.*, s. 66.

²¹² Nejdet Durak, *Aristoteles ve Farabi’de Etik*, Isparta 2009, s. 111-122.

²¹³ Aristoteles, *a.g.e.*, s. 194-197.

²¹⁴ Ali Kemal, *a.g.e.*, s. 67.

Düşünürümüz Aristo görüşü olan ahlak kurallarının dayanağı zevktir tezini, zevk hiçbir zaman ahlak kaidesi olarak kabul edilemeyeceği görüşüyle kesin bir şekilde ret eder.²¹⁵

1.2.9.2. Mutluluk

Bazı ahlakîyun, ahlak kanunun dayanağını “Mutluluk” olarak görmüşlerdir. Bu düşünce yunan filozofu Epikür’a dayanmaktadır. Epikür ve onun düşüncesinde olanlara göre insanların dünyada yaşamasının gayesi saadettir. Bu kurala dayanarak, temel amacın en yüksek derecede menfaat elde etmek olduğunu söyleyebiliriz.²¹⁶

Ali Kemal’e göre Epikür, insan tabiatının yalnızca hayvansal duygu kısmını ele almaktadır. Ahlakın gayesini, ne türlü olursa olsun, nasıl elde edilirse edilsin, hatta icab ederse hırsızlık gibi kötü bir işe bile müracaat olunsun, her çeşit hazdan ibaret gösteriyordu. Bu durum hırs ve gelip geçici isteklerin artmasına ve ahlak kurallarının da yok olmasına sebep olur. Hâlbuki Epikür’ün mesleği aksine bir kaide, bir intizam altında barış ve uyum içerisinde yaşamaktır. Bu meslek şu dört kaidede özetlenebilir:

- Sonucunda hiçbir sıkıntı çıkmayan lezzetlere yöneliniz.
- Hiçbir haz ve zevki doğurmayan sıkıntılı işlerden uzak durunuz.
- Sizi daha büyük hazdan uzaklaştıran veya sarhoşluk veren içki v.s. eğlencelerden uzak durunuz.
- Sizi daha büyük bir zahmetten kurtaran veya büyük bir hazla sonuçlanan zahmeti tercih ediniz. İşte sonradan İngiltere’de yüce menfaat veya büyük lezzet ismini alan meslek budur. İyice araştırıldığında görülür ki bu mesleğin esası da enaniyettir, lakin saf, dakik, nazik bir enaniyettir.²¹⁷

1.2.9.3. Duygular

İnsan bir davranışı ya nefsin, ya duyguların ya da aklın yönlendirmesi ile yapar. Bunlardan nefsin yönlendirmesi sonucu ortaya konulan davranışla ahlaki nizam meydana gelmez.²¹⁸

Aklın ve duyguların yönlendirmesini ise şu şekilde ifade edebiliriz: Aklın verdiği hükümler ya niyetler ya da maksatlardır; başka bir tabir ile davranışın ortaya

²¹⁵ Aristoteles, *a.g.e.*, s. 142-154; N. Durak, *a.g.e.*, s. 111-122; Ali Kemal, *a.g.e.*, s. 66-68.

²¹⁶ N. Durak, *a.g.e.*, s. 101-102; M. Çağrıncı, *a.g.e.*, s. 167-168; Ali Kemal, *a.g.e.*, s. 70.

²¹⁷ Ali Kemal, *a.g.e.*, s. 70-71.

²¹⁸ Ali Kemal, *a.g.e.*, s. 79-80; H. Erdem, *a.g.e.*, s. 69-71.

çıkmasından öncedir. Yahut davranış hâsıl olduktan sonradır. Birinci durumda akıl, kişiden çıkacak davranışın iyi veya kötü olduğunu muhakeme eder ve onu yapmanın iyi veya kötü olacağını tayin eder. İkinci durumda, davranış iyi ise güzel bulup beğenir, kötü ise ayıplar ve beğenmez. Akıl bu hükümleri verdikten sonra bizde bir takım ahlaki duygular meydana gelir. Örneğin: aklın hükmü niyet ve maksatlara ait ise, bu hüküm bizde bir muhabbet hissi veya bir nefret hissi doğurur.²¹⁹

1.2.10. Akıl Ahlak İlişkisi

İnsanın davranışlarının sonuçlarını önceden bilme ve duygularına hâkim olma gücüne akıl, bu güce sahip olana da, davranışlarını kötü duyguların etkisiyle değil de, önceden kestirebildiği sonuçlar hakkındaki düşüncesine göre ayarlaması sebebiyle akıllı denir.²²⁰ Düşünürümüz aklın ehemmiyetini şu ifadeleriyle dile getirmektedir: “*Akl ki Cenâb-ı Hak’ın insana bir mevhibe-i rabbaniyesidir, akıl ki (“Kişinin dini akıldır. Aklı olmayanın dini yoktur.”) Hadis-i şerifiyle neim-i subhaniyenin en muazzizlerinden add edilmiştir. Ve (“Kendisine akıl nimeti verilen kurtulmuştur.”) nazm-ı güzini ile bir lem’a-i nebah ve felaha benzetilmiştir. En hakiki kaide-i ahlâk en çok bu kaide-i ulviyeden istifade eder, en çok bu nur-u rahmaniden istifade eyler.*”²²¹

Ali Kemal’e göre akıl yalnız fitrata yönelik değildir. Pratiğe de bakar ve akıl insan iradesini tanzim edendir. Akıl insandaki sınırlı iradeyi mecburiyet altında tutar; büsbütün başka bir emr ile mükellef eder. Bu emir vazifedir.²²²

Düşünürümüze göre en büyük iyilik fazilettir. Fazilet tüm iyiliklerin kaynağıdır. Akıl üst seçenektir. Fazilet ile servet, sıhhat, şan ve şöhret bir araya konulsa akıl-ı mutlak fazileti tercih eder, diğerlerinden vaz geçer. Fazilet diğer iyilikleri ortaya çıkarır. Bunun sonucunda da mutluluk peyda eder. Ona göre bu dünyada fazilet ile mutluluk arasında daima bir uyumsuzluk bulunmaktadır.²²³

İrade-i cüz’iyyeyi sevk eden akıldır. Mademki yaptığımızdan sorumluyuz; öyleyse tercih hakkımız elimizde bulunmalıdır. Hür olmalıyız. Bu tercih akıl ile beraber olmalıdır. Böylece irade-i cüz’iye iyilikleri ortaya çıkarır.²²⁴

²¹⁹ A. H. Akseki, *a.g.e.*, s. 101; N. Tusi, *a.g.e.*, s. 81-86; A. Şeref, *a.g.e.*, s. 36-38.

²²⁰ A. Şeref, *a.g.e.*, s. 38; M. Çağrı, *a.g.e.*, s. 98-99.

²²¹ Ali Kemal, *a.g.e.*, s. 89.

²²² A. Şeref, *a.g.e.*, s. 51-52; Ali Kemal, *a.g.e.*, s. 89.

²²³ Ali Kemal, *a.g.e.*, s. 95; Nejdî Durak, *Platon ve Farabi Felsefesinde Erdem Kavramı*, Isparta 2009, s. 138-141.

²²⁴ M. Çağrı, *a.g.e.*, s. 121-123; Ali Kemal, *a.g.e.*, s. 98.

1.2.11. İnsan Haysiyet

Ali Kemal, tüm yaratılmışlar arasında hukuk ve vazife sahibi insan olduğu, bu iki yetinin yaratılmışlardan yalnız insana verildiği insanın akıl ve seçilmiş oluşundan dolayı olduğunu ifade eder. Düşünürümüze göre akıl ve hürriyet olmasaydı hukuk ve vazife olmazdı. Hukuk ve akıl; insanın haysiyetli, şerefli ve erdemli olup olmadığını belirtmektedir.²²⁵

1.2.12. Hukuk ve Vazife Arasında Münasebet

Hukuk vazifenin bir doğal sonucudur. Ahlaki çerçevede bir iktidar, bir tevfiğ, bir hürriyet sunar. Düşünürümüzün ifadesiyle hukuk: *“Bazı şeyleri icrâ yahut metalibe ilemek(ileşmek) iktidar-ı meşruıyedir. Vazifeye nisbeten hukuk ise evsaf-ı muhtereme ve muazzezeden nâşi şahs-ı ahlâkinin taârruzdan masuniyetidir.”* Hukuk bir ahlaki hâkimiyettir.²²⁶

Ali Kemal'e göre hukuk başlıca iki kısma ayrılır:

Şahsi hukuk: Bu hukuk, öyle bir çeşit hukuktur ki her şahıs beşere aittir. Bu hukuk öncelikle bir kanun ile yasaklanmamış her bir şey duygularla yapılır.

Sosyal hukuk: Bu hukuk da öyle bir hukuktur ki âmirlere, hâkimlere, ebeveyne aiddir. Bu hukuk o amirlere bu memurların iyiliği için verilmiştir. Amirlerin hükmetmek hukuku memurların itaat eylemek vazifesine karşılık gelir. İşte burada dahi birinin hukuku diğerinin vazifesine sebep olmaktadır.²²⁷

Düşünürümüze göre hukuk ile vazife; benzer ve ortak maddelerdir. Bunların biri diğerinin önüne asla geçmez. Biri diğerinden eski değildir, her ikisi de Allah'ın ihsanıdır.²²⁸

Ali Kemal, şahsi hukukun sosyal hukuka zemin hazırladığını şöyle ifade etmektedir: *“Hukuk-u şahsiye ve hukuk-u hâkimiyet bir menşe'den midir yahut biri diğerinden mi müstahreçtir? Bazıları iddia ettiler ki hukuk-u şahsiye cemiyete hükmet eden hukuk-u hâkimiyetin menbaıdır; insanlar ibtida-yı hilkatte istedikleri gibi hareket etmek keyfine mâlik idiler. Sonra tarik-i içtimâ girince aralarında bir kuvvet tesis ettiler, o kuvvete hâkimiyeti tevdi' eylediler.”*²²⁹

²²⁵ H. Erdem, *a.g.e.*, s. 83-88; Ali Kemal, *a.g.e.*, s. 98.

²²⁶ Ali Kemal, *a.g.e.*, s. 100.

²²⁷ E. Göngür, *a.g.e.*, s. 117-123; Ali Kemal, *a.g.e.*, s. 100-101.

²²⁸ Ali Kemal, *a.g.e.*, s. 102.

²²⁹ Ali Kemal, *a.g.e.*, s. 102.

1.2.13. Vazife Çeşitleri

Vazife (görev) ahlâkı Yeniçağ Alman düşünürlerinden İ. Kant (1724-1804) tarafından ortaya konulan bir ahlak anlayışıdır.²³⁰

Ali Kemal'e göre herkes için değişmeyen temel iyi "niyet"tir. En büyük değer de iyiyi arzu etmektir. İnsan için asl olan ise iyiyi istemektir. Ahlaki olanı temellendiren de değeri belirleyen de niyettir. Niyet iyi ise yapılan davranış ahlâkîdir. Bu anlamda ahlaki davranış sonucuna göre değerlendirilemez. Sonu ıstırap da verse ahlaki davranış daima tercih edilmelidir. Burada Kant'ın vazife kavramının mutlaklığı ortaya çıkmaktadır.²³¹

Düşünürümüze göre vazifeler umumiyetle şöyle tarif edilir: Vezâif-i mutlaka, Küllilik(Genellik) vezâif-i gayr-ı mutlaka; diğer bir ifadeyle: Vezâif-i müfide, vezâif-i gayr-ı müfide. Bu ayrımı iyi kavramak gerekir. Vazife, isminden anlaşıldığı üzere, kat'î ve mutlak olmalıdır. Gayr-ı mutlak bir şeye vazife ismi verilmemelidir. Bütün vazifelerin mutlak ve faydalı olması gerekir. Vazâif-i mutlakadan maksad öne şart sunmadan yapılması istenilen vazifelerdir. Bu vazifeler o derece kesin, o derece açık, o derece acildir ki bunlar için sınır yoktur. Az veya çok olamaz. Vazife-i gayri mutlaka herkesin ulaşamadığı üstün yüce mertebelerdir. Örneğin doktor olup insanlara yardımcı olmak gibi...²³²

Bu yaklaşımıyla Ali Kemal, ahlak yasasının zaruri olduğunu ortaya koymaktadır. İnsan özgürlüğünü ise vazifeye bağlamaktadır. "Yapabilirim, öyleyse yapmalıyım" buyruğu vazifenin buyruğudur. Düşünürümüze göre özgürlük ahlak yasasının şartıdır. Özgürlük olmasa ahlak kanunundan söz edilemediği gibi ahlak kanunu olmasa özgürlüğün farkına varılamaz.²³³

Düşünürün bütün çabası, vazife fikrini gerektiren eski baskılardan insanı kurtarmak ve kişisel(şahsî) iradeyi egemen kılmaktır. Ona göre hayatın en temel kanunu "doğal ayıklamadır", ilerlemenin ve gelişmenin koşulu da budur.²³⁴

1.2.14. Adalet ve Şefkat

Hukuk ile ahlak ve bunlara bağlı olarak adaletin birbirinden ayrılmaz değerler olduğu bir gerçektir. Hukuk, ahlak ve adalet üzerinde derin düşünülmesi gereken

²³⁰ Immanuel Kant, *Ahlak Metafiziğinin Temellendirilmesi*, Ankara 2009, s. 4-5; U. Kaya, *a.g.e.*, s. 146.

²³¹ I. Kant, *a.g.e.*, s. 43-44; Ali Kemal, *a.g.e.*, s. 104-105.

²³² Ali Kemal, *a.g.e.*, s. 104.

²³³ H. Erdem, *a.g.e.*, s. 88-90; Ali Kemal, *a.g.e.*, s. 105.

²³⁴ Ali Kemal, *a.g.e.*, s. 105.

kavramlardır.²³⁵ İçtimai hayatta mutlak vazifelerin tümüne adalet denilir. Adalet insanoğlunun yanında bir kanun hürmetidir.²³⁶

Adalet, hükümde doğru olmak, hakka göre hüküm vermek, eşit kılmak ve tarafsız davranmaktır. Adalet, Yüce Rabbimizin sıfatlarından biridir. Adil olan Allah (c.c) adil olmamızı, zulmü kendine haram kıldığından bizlere de “birbirlerinize zulmetmeyin”²³⁷ buyurmaktadır. Peygamberimiz: “*Aile fertlerine ve idaresi altında bulunanlara adaletli davrananlar Allah katında nurdan minberler üzerine oturacaklardır*”²³⁸ buyurarak, adaletle elde edilen manevi mertebeyi bildirmiştir.

Düşünürümüz toplumun adalet duygusuna yönelik şöylece serzenişte bulunur: Bizler çoğu zaman adaleti başkasından bekler, haklarımıza saygı gösterilmesini isteriz. Ancak unutmayalım ki aynı davranışı başkaları da bizden beklemektedir. Yüce Allah bizlere ana babamıza, eşimize, çocuklarımıza, akrabalarımıza, komşularımıza, işçimize, işyerimize, idaremizde olanlara ve tüm insanlığa karşı adil olmamızı emretmekte ve bizlere vicdani görevler yüklemektedir.²³⁹

Kur'an-ı Kerîm'de adalet sıfatından yoksun olan kişi dilsiz, âciz ve hiçbir işe yaramayan birisine benzetilerek böyle birinin, adalet faziletini kazanmış, dolayısıyla doğru yolu bulmuş olan birisiyle bir tutulamayacağı bildirilmiştir. Böylece adaletin bir kemal sıfatı olduğuna işaret edilmiştir. İnsanın Allah nezdinde en üstün değer ölçüsü olan takva erdemine nail olabilmesi için âdil olması ve adaletli söz söylemesi gerekmektedir.²⁴⁰

Ali Kemal, adalet tanımını örtülü olarak Kur'an ve hadise dayanarak şöyle ifade ediyor: “*Hiçbir şahsı bir âdi vasıta gibi add ve telakki etme- sana yapılmasını istemediğin şeyi başkasına yapma- hakikatleri bu kanunun ahkâmındandır.*”²⁴¹ Bu konuya şu ayet ışık tutmaktadır: “*Ey iman edenler! Bir topluluk diğer bir toplulukla alay etmesin. Belki de onlar, kendilerinden daha iyidirler. Kadınlar da kadınları alaya almasınlar. Belki onlar kendilerinden daha iyidirler. Kendi kendinizi ayıplamayın,*

²³⁵ A. Hamdi Akseki; *Ahlak Dersleri (Ahlak İlmi ve İslam Ahlakı)*, Sad., Ali Arslan Aydın, İstanbul 2006, s. 303-304; A. Hamdi Akseki, *İslam Dini*, Ankara 1977, s. 280-281; M. Çağrı, *a.g.e.*, s. 208.

²³⁶ A. Cevizci, *Paradigma Felsefe Sözlüğü*, İstanbul 2010, s. 11-12; A. Rifat, *a.g.e.*, s. 21-22.

²³⁷ Müslim, *Birr*, 55.

²³⁸ Müslim, *İmâra*, 18.

²³⁹ İbn Miskeveyh, *Ahlaki Olgunlaşım*, Çev., Abdulkadir Şener-İsmet Kayaoğlu-Cihad Tunç, Ankara 1983, s. 102-104; Ali Kemal, *a.g.e.*, s. 106-107.

²⁴⁰ M. Çağrı, *a.g.e.*, s. 209; Nasiruddin Tusi, *Ahlak-ı Nasiri*, İstanbul 2007, s. 112-114.

²⁴¹ Ali Kemal, *a.g.e.*, s. 106.

birbirinizi kötü lakaplarla çağırmayın. İmandan sora fâsıklık ne kötü bir isimdir! Kim de tevbe etmezse işte bu kimseler zalimlerdir."²⁴²

Ahlakın toplum ve toplumu idare eden idarecilerle oldukça sıkı bir ilişkisinin bulunması nedeniyle klasik ilimlerde ahlak ve siyaset birbirinden bağımsız ilimler olarak değil, bilakis birbiriyle sıkı biçimde irtibatlı iki ilim olarak ele alınmıştır. Nitekim "siyaset" kelimesinin nefsin eğitimi ve kontrolünü ifade eden bir kavram olarak (siyâsetü'n-nüfûs/ilmun-nefs) kullanılması da bunun bir göstergesidir. Bu nedenle ahlak eserlerinin genelinde "yöneticinin ahlakı" konusu ele alınırken siyaset felsefesi metinlerinde adaletin topluma ve toplum nezdinde bireye nasıl ulaştırılacağı sorun edilmiştir. Kısacası geleneğimizde ahlak ilminin "bireyin yönetimini", siyaset ilminin de "toplum ve devletin ahlakını" konu edinen ilimler olduğunu ifade edebiliriz. Bu nedenle adalet hem ahlakın hem de siyasetin temel kavramlarından birisidir. Siyasi ve ahlaki bir ideal olarak "adalet"i en iyi şekilde ifade eden düşünürümüz, adaleti Kur'an ve hadis ile temellendirmekte ve adaletin birey, toplum ve devlet arasındaki irtibatını açıkça ortaya koymaktadır.²⁴³ Nitekim bunu temellendiren birçok delil mevcuttur. Bunlardan birkaç tanesinde şöyle ifade edilir: *"Ey inananlar! Allah için adaleti yerine getirmede, adalet ve dürüstlüğün tanıkları olarak, adaleti gerçekleştirenlerden olun / adaleti yerine getirmede örnek olun. Bir topluluğun çirkinlik ve kötülüğü / bir topluluğa olan kininiz sizi adaletli davranmaktan alıkoymasın. Adaletli olun / adil davranın. Allah'ı dinleyin.*"²⁴⁴ *"Ey inananlar! Kendiniz, ananız, babanız ve yakınlarınız aleyhinde bile olsa, Allah için tanıklık ederken adaleti gözetin. Şahitlik yaptığınız kimseler, ister varlıklı olsun, ister yoksul olsun, Allah her iki tarafa da sizden daha yakındır. Öyleyse, kişisel çıkar ve duygularınıza uyarak, taraflı davranmayın. Gerçeği çarpıtırsanız veya tanıklık etmekten çekinirseniz, bilesiniz ki Allah yaptıklarınızı haber alır.*"²⁴⁵ *"Yemin olsun! Biz elçilerimizi apaçık kanıtlarla gönderdik, elçiler vasıtasıyla Kitabı ve ölçüyü indirdik ki, insanlar adaleti gözsünler.*"²⁴⁶ *"Allah, sorumluluklarınızı yürütürken, insanlara karşı adil davranmanızı öğütler. Allah size ne güzel öğüt veriyor.*"²⁴⁷

²⁴² Kur'an-ı Kerim, *Hucurat* 11.

²⁴³ Ali Kemal, *a.g.e.*, s. 104; E. Göngür, *a.g.e.*, s. 182-184; İ. A. Çubukçu, *a.g.e.*, s. 48-51.

²⁴⁴ K. Kerim, *Maide* 8.

²⁴⁵ K. Kerim, *Nisa* 135.

²⁴⁶ K. Kerim, *Hadid* 25.

²⁴⁷ K. Kerim, *Nisa* 58.

Şefkat ise, merhametten meydana gelen güzellik ve iyilikte emsalsiz iki övülmüş huydur.²⁴⁸ Ali Kemal'e göre şefkat, kişinin kendisi dışındaki insanlara fayda ve lezzet sağlamasıdır. Bu çerçevede ahlaklı insan kendisinin dışına çıkmış; kendisini aşmış insandır. Genelde Kur'an-ı Kerim ayetlerinde ve hadislerde bu tarz bir ahlak anlayışının öne çıktığını görmekteyiz.²⁴⁹

Şefkat, imandan kaynaklanır. Şefkatin manası, başkasının işinin tamamı için merhamet göstermektir ve kudreti yettiğince mahlûkata zarar veren her şeyin def'ine çalışmaktır. Hz. Peygamber; *“Merhamet etmeyene merhamet olunmaz”*²⁵⁰ buyurmuşlardır. Yaratılmışlara karşı şefkatli olan kişiye Cenâb-ı Hak merhamet eder. İnsan herkese şefkatle muâmele etmeli; yaşça kendinden büyük olanları saygıda kusur edilmemesi gereken bir baba, kendisiyle yaşıt veya kendisinden küçük olanları da, ister zengin, ister fakir olsun, şefkat gösterilmesi gereken bir kardeş olarak görmeli ve hepsinin gönlünü hoş tutma gayreti içerisinde bulunmalıdır.²⁵¹

Kısacası bu görüşe göre ahlak iyilik yapmak, sevgi beslemek, başkalarını sevmek anlamındadır. Düşünür bunu şöyle ifade eder: *“Şefkat, vezâif-i gayri mutlakanın heyet-i mecmuasıdır, kanun-u muhabbettir, bir münteha, bir maksad gibi add ve telakki olunan ebnâ-i beşere vakf-ı nefis eylemektir. Sana yapılmasını istediğin her şeyi başkasına yap- ahkâmı şefkattendir. Şefkat: Zarardan, fenalıktan imtina' ile iktifâ etmez, ebnâ-yı nev'e karşı nemelazımı bir hata, bir kabahat gibi çirkin görür, insani hemcinsine karşı daima imdad ve muavenet ve muhabbete âmade eder. Şefkat esasen faaldir; - mâna-yı müstahseniyle- müte'didir, nefiste kalmaz. Ahire de intişar eyler”*²⁵²

Düşünürümüze göre Adalet ile şefkat arasındaki alakaya gelince: Adalet ahlakın temelini kapsarken, şefkat ise zirvesini oluşturmaktadır. Biri ahlakın kökü iken, diğeri ise çiçeğidir.²⁵³

1.2.15. Fazilet

İnsan hem iyi hem de kötü niteliklerle donatılmış bir varlık olarak dünyaya gelmiştir. Bu durum insanda bir arınma ve gelişme ihtiyacını beraberinde getirmiştir. Bu

²⁴⁸ A. Rıfat, *a.g.e.*, s. 302-304.

²⁴⁹ Ali Kemal, *a.g.e.*, s. 107; A. Rıfat, *a.g.e.*, s. 303.

²⁵⁰ Ali Yardım, *Şihab'ül - Ahbar Tercümesi*, İstanbul 1999, s. 176.

²⁵¹ A. Rıfat, *a.g.e.*, s. 303; Komisyon, *Dini Kavramlar Sözlüğü*, Ankara 2006, s. 614-615.

²⁵² Ali Kemal, *a.g.e.*, s. 107.

²⁵³ M. Çağrıç, *a.g.e.*, s. 208-209; Ali Kemal, *a.g.e.*, s. 107.

noktada dini ahlakın önemi belirlemektedir. Dinî ahlakın ise en önemli konularından biri “erdem(ler) meselesi” olmuştur.²⁵⁴

Ali Kemal’e göre fazilet, insan bedeninde birçok işlerin meydana gelmesine sebep olur. Eğer bu güçlerden meydana gelen işler sahih akla uygun, güzel bir yönde ve itidal sınırında meydana gelirse, bu nevi işlere sebep olan huya erdem/fazilet, itidalden çıkarak ifrat veya tefrit taraflarına meydedip bu nevi işlerin meydana gelmesine sebep olursa bu huya da rezilet denir.²⁵⁵

İnsan bazı ahlaki adetler kazanmazsa bu derece birbiriyle bağlantılı olan vazifelerini tamamıyla ifa edemez. Bu adetler insana bu hususta yardım eylerler, işini kolaylaştırır.²⁵⁶

Sürekli vazifeyi yerine getirmeye çalışmak, var olan erdemlilikleri yerine getirme ve uygulama âdetine “fazilet” demişlerdir. Düşünürümüz bunu şu sözleriyle dile getirmektedir: “*Kudema (eski ahlakçılar) başlıca dört türlü fazilet beyan ederlerdi: İ’tidal, adalet, kuvvet ve hüsn-ü tedbir. Fakat envâ-ı fazilet daha müteaddiddir. Ef’al-i haseneyi icra ve seyyieden tevki etmenin ne kadar envaı varsa faziletin de o kadar envaı vardır.*”²⁵⁷

Düşünürümüze göre ahlaki hayatın temeli, fedakârlıktır. İçinde bencillik duygusu bulunan hiçbir davranışta fazilet yoktur. İnsan ancak başkaları için yaşamalıdır. İnsanların en iyisi insanları seven ve onlara yardımda bulunandır. Ali Kemal’e göre fazilet ehli olabilmek için fazileti bilmek gerekir.²⁵⁸,

1.2.16. Saadet

İslâm ahlak düşüncesinde “Saadet”, ahlakın nihai amacı olarak değerlendirilmiş ve bu konuda yazılan eserlerin en önemli meselelerinden birisi haline gelmiştir. Genel olarak insanın saadeti ön plana aldığı için Ali Kemal de mutlulukçu (eudemonist) bir ahlak anlayışına sahip düşünürler arasında yer almıştır.²⁵⁹

Ali Kemal, Allah’ın sevgisine ve gerçek saadete ulaşabilmek için tasavvufi bir anlayışla bedenî kirlere arınmayı tavsiye etmektedir. İnsan bu dereceye vasıl

²⁵⁴ A. Şeref, *a.g.e.*, s. 60-61.

²⁵⁵ Ali Kemal, *a.g.e.*, s. 108-109; Ömer Mahir Alper, *İbn Sina*, İstanbul 2010, s. 100-102.

²⁵⁶ Ali Kemal, *a.g.e.*, s. 108.

²⁵⁷ Ali Kemal, *a.g.e.*, s. 108.

²⁵⁸ Komisyon, *a.g.e.*, s. 174; Ali Kemal, *a.g.e.*, s. 108-109.

²⁵⁹ N. Durak, *Platon ve Farabi Felsefesinde Erdem Kavramı*, Isparta 2009, s. 125-126; M. Kasım Özgen, *Farabi’de Mutluluk ve Ahlak İlişkisi*, İstanbul 1997, s. 53-54; Ali Kemal, *a.g.e.*, s. 111.

olabilmek için nefsindeki maddeden kaynaklanan kirleri riyazet (bedensel ve ruhsal alıştırmalar) ile temizlemelidir.²⁶⁰

Mutlak saadetli kişi: Durumunu değiştirmeden sabit ve sağlam olarak bütün sıfat ve eylemlerini kontrol eden ve onlara herhangi bir hanel getirmeyen ve zamanların değişmesiyle değişmeyen, musibet ve belalar alevinde sabırsızlık etmeyen ve sıkıntı ve zorluk sellerinde şükür temellerini yırtarak kaçmayan, dikenli ve aşağılık şüpheleri itikat eteğine bulaştırmayan, insanların ona kötü davranmasıyla onun ihsan ve cömertliğinden eksiltmeyen ve başkalarının ona düşmanlık etmeleriyle onun dostluğuna hanel getirmeyendir.²⁶¹

Düşünüre göre insanın saadeti kazanması tamamen onun kendi gayretine bağlıdır. Çünkü Allah insanı fazilet ve mutluluğu elde edebilmesi için yaratmış, onu âlemin özü kılmış ve meleklerden daha üstün tutmuştur. İnsanın meleklerden daha faziletli olmasının sebebi onun ilmidir. Nitekim mutluluğa teorik ve pratik felsefenin tahsil edilerek ulaşabileceği düşüncesi onun tarafından sık sık dile getirilmiştir. Dolayısıyla insan aklını kullanarak hayrı ve fazileti elde edebileceği gibi, aksini yaparak mutluluktan uzaklaşır.²⁶²

Ali Kemal'in buradaki açıklamaları bireysel mutluluğa yöneliktir. Ancak o, insanın mutluluk ve yetkinliğe ulaşabilmesi için bir arada yaşamak ve insanlarla kaynaşmak zorunda olduğunu, çünkü diğer insanların yardımına ihtiyacının bulunduğunu dile getirir. Onun bu sözlerinden mutluluk ve yetkinliğin elde edilmesinin bireyden aileye, aileden topluma doğru genişleyen bir açılımla mümkün olduğu sonucu çıkar.²⁶³

1.2.17. Ahlakın Kuvvetlendirilmesi

Ali Kemal'e göre bireyler toplumda faziletli eylemler yaptıklarında mukafat, kötü ahlaki eylemler yaptıklarında ceza alıyorsa; bu uygulama o toplumda ahlaki destekler ve güçlendirir.²⁶⁴

²⁶⁰ Ali Kemal, *a.g.e.*, s. 111; İbn-i Sina, *Mutluluk ve İnsan Nefsinin Cevher Olduğuna İlişkin On Delil*, Çev. Fatih Toktaş, Ankara 2011, s. 27-29; N. Durak, *a.g.e.*, s. 126-128.

²⁶¹ M. Kasım Özgen, *a.g.e.*, s. 59-60; N. Durak, *a.g.e.*, s. 36-37; N. Durak, *Aristoteles ve Farabi'de Etik*, Isparta 2009, s. 67-68.

²⁶² E. Göngür, *a.g.e.*, s. 149-151; Ali Kemal, *a.g.e.*, s. 111.

²⁶³ Ali Kemal, *a.g.e.*, s. 115-116; M. Çağrı, *a.g.e.*, s. 167-169.

²⁶⁴ H. Erdem, *a.g.e.*, s. 174-176; Ali Kemal, *a.g.e.*, s. 116.

Düşünürümüze göre hukuksal yaptırımlar sonradan değil kanunla beraber var olmuştur. Ali Kemal'in bakışına göre ahlak kanunu, hukuk ve yönetim gibi geneldir; fakat bunlar gibi zaruri değildir. Yani sonucu hemen uygulanmayabilir. Örneğin ahlak kanununa muhalefet edip yalan konuşan biri peşinden bir ceza yemez; ama kanaatimce kendini yüksek yerden atıp muhalefet eden sonucunu hemen yaşar.²⁶⁵

Ali Kemal'e göre ahlak kanunu, kutsal bir kanundur. Riayet etmeyene felaket; riayet edene de saadet getirmelidir. Ahlaki kanun bu dünyada saygınlık ve hurmet görmekte; ahirette de sahibine ebedi saadet bahşetmektedir.²⁶⁶

Düşünürümüze göre ahlaki kanunun sahasında şunlar yer alır: Toplumsal Güç, Bireysel Güç ve Dini Güç.²⁶⁷

Toplumsal Güç: İşlenen bir suçun sonucunda, hapis ve sairedir. Bazen yapılan bir suçun cemiyetçe maddi cezası verilmezse de manevi cezayı hak eder ve bu uygulanır. Mesela ticaret yapan bir kişi doğruluğu bırakmışsa burada maddi bir ceza yemez; ancak insanlar bu adamın ticarete sadakatli olmadığından kendisiyle alışveriş yapmazlar ve böylece adam iflas eşğine gider.²⁶⁸ Düşünürümüz bu doğrultuda şöyle der: *"Hülâsa her cemiyet, bit-tabii' bireylerinden her birinin hukukunu temin etmek için kanunlar vaz' eder. Hizmetlerini iffet ve dirayetiyle ifâ eyleyenlere terakki, maaş, mükâfat-ı fahriye vaad eyler. Katle, iftiraya, sirkate tasaddi edeni hapis, cezayı nakdiye ve hatta idama bile mahkûm eder. Böylece bazı vezâifin icrası için her şahsa cebr eder ve kanun-u ahlâkın bazı ahkâmına bir kuvve-i teyidiye-i nizamiye verir."*²⁶⁹

Toplumdaki güç, bazen konulmuş kanunun cezası uygulanmasa dahi insanların vicdanı o ahlaki kuralı ihlal edeni mahkûm eder. Pek çok kişi ustaca hilelerinden dolayı cezadan kurtulur ama toplumun nefretinden yakasını kurtaramaz.²⁷⁰

Bireysel Güç: Bu gücü şahıs olmamız hasebiyle ceza ve mükâfat olarak kendimizde hazır buluruz. Bunlar bedenimizden, ruhumuzdan ve eşyadan doğar. İki çeşittir; biri maddi, diğeri de manevidir. Örneğin; iyi ahlak ve faziletler bedenimize sıhhat, sağlığımıza kuvvet, aile yaşantımıza mutluluk katar. Ahlaki her türlü tecavüz ve

²⁶⁵ Ali Kemal, *a.g.e.*, s. 117-118.

²⁶⁶ A. Şeref, *a.g.e.*, s. 58-59; Ali Kemal, *a.g.e.*, s. 118.

²⁶⁷ Ali Kemal, *a.g.e.*, s. 1118.

²⁶⁸ H. Erdem, *a.g.e.*, s. 99-100.

²⁶⁹ Ali Kemal, *a.g.e.*, s. 120.

²⁷⁰ E. Güngör, *a.g.e.*, s. 145-149.

ifrat; bedeni, maddi-manevi olarak zehirler ve bize dert-keder verir.²⁷¹ Bireysel gücün bir kısmının tamamı da ruhanidir, manevidir: Azap ve mutluluk gibi.²⁷²

Dini Güç: Bazen birçok durum ve şartlarda bütün güçler (toplumsal ve bireysel güçler) pek eksik, pek aciz kalabilir. Felaketle rezalet, saadetle fazilet arasında tam bir uyumluluk olmayabilir. Bundan dolayı insanların vicdanı kötü işlere tam ceza ve iyi işlere de tam mükâfat veren bir adaetli hâkime ve kâinatın yaratıcısına sığınır. Böylece ezeli ve ebedi hiçbir kimseye muhtaç olmayan güçlü Allah'ı bulur. İşte buna dini güç derler. Kişi ahiretteki durumunu ve o koşulları göz önüne getirir ve böylece hayatına nizam intizam verir.²⁷³

1.3. Ahlak-ı Ameli

1.3.1. Konusu, Bölümleri ve Vazifenin Kısımları

Biz birinci kısım olan Nazari Ahlak'ta, insan hareketlerinin amacı üzerinde durarak hayır ve şerrin ne olduğu, faziletin keyfiyeti, iyiliğin niçin yapıldığı, mutluluk, görev sorumluluğu, vicdan konuları üzerinde durduk. Böylece insanın, iyi ile kötünün, hayır ile şerrin farkını daha iyi kavrayıp iyiyi nasıl yapıp kötünden nasıl sakınacağını öğrenmiştik. Bu kısımda ise bu ilmin pratiğini öğreneceğiz.

Ahlak ilminin konusunu tanımlayan ahlâkçuların söylediği gibi, 'insanın uyması gereken kuralları ve yapması gereken görevleri' göstermek, ameli ahlakın alanı içine girmektedir. Her iki ahlak arasındaki fark ise, usul-u fıkıh ile fıkıh arasındaki fark gibidir.²⁷⁴

Yürümeye, konuşmaya ve anlamaya başlayan, hareket etme yeteneğini kazanan bir çocuk; fiziki özelliklerini geliştirme, vücudunu takviye ve hayatını muhafaza ile arzusunu ve beden uzuvlarını terbiye etmek, manevi özelliklerini terbiye etmek ve tercihi seçeneklerini idare ve güçlü arzusuyla güzel ve akıllı hareketleri ile günü geçirmek ve kendisinde büyük ustalık göstererek hayvanlar ve diğer canlılar ile günlük ilişkilerinde kişiliğini kaybetmemek için bazı kurallara uyar. İşte bu kurallar vezâif-i şahsiyemizi belirleyip meydana getirir. Biz insanoğlu toplumsal olarak yaşıyoruz. Akrabamız, kardeşlerimiz, çocuklarımız, hizmetçilerimiz, velhasılıkelam bir ailemiz var. Bir devletin ferdiyiz. O devletin erkân ve efradı ile daima münasebete sahibiz. Aynı

²⁷¹ M. Çağrı, *a.g.e.*, s. 201-202; Ali Kemal, *a.g.e.*, s. 123-124.

²⁷² Ali Kemal, *a.g.e.*, s. 126.

²⁷³ Ali Kemal, *a.g.e.*, s. 131-132.

²⁷⁴ H. Erdem, *a.g.e.*, s. 23-26.

dili konuşmayan, aynı kurallara tabi bulunmayan aynı hatırat, aynı âmale mâlik olmayan, fakat bizim gibi akıl ve irade ile hareket etmek duygusuna sahip oldukları için herhalde kendi cinsimizden bulunan birtakım insanlarla da muamelat ve münasebetteyiz. Bundan dolayı içinde yaşadığımız devletin diğer devletlerle münasebeti vardır. Bu muamelat ve münasebetten bile vezâif-i umumiye meydana gelir. Nihayet insanoğlu birtakım mezhepsel cemaatlere bölünmüştür ki bu cemaatlerin her biri farklı milletleri içine alır. Bundan da vezâif-i mezhebiye doğar. İşte araştırıp inceleyeceğimiz başlıca vazifeler bunlardır.²⁷⁵

1.3.1.1. Şahsi Vazifeler

- Kendini Koruma Vazifesi,
- Şerefini Koruma Vazifesi,
- Kendini Yetiştirme Vazifesi,
- Genel Düzene Karşı Saygı,
- Hayvanlara Karşı Merhamet Vazifesi.²⁷⁶

1.3.1.2. Toplumsal Vazifeler

- Genel Vazifeler: Adalet ve Şefkat Vazifesi
- Özel Vazifeler: Aile ve Vatan Vazifesi
- Toplumlar Arasındaki Vazifeler: Devletlerin Birbirleriyle Münasebeti
- Hukuksal Vazifeler²⁷⁷

Düşünürümüz başta insanı tek başına varsayar. İnsanın bu tek başına yaşam halinde diğer insanlardan her türlü münasebetten tecrid ediyoruz ve görüyoruz ki: İnsan her şeyden önce yaşamalı ve nefisini muhafaza etmelidir; ondan sonra şerefini gözetmeli, bütün özellik ve yeteneklerini geliştirmeli, kendi kendini ıslah ve ikmal eylemelidir. Bu durum insanın fitri yaratılış gereğidir.²⁷⁸

İnsanı ahlaken bulunduğu tabii âlemden tecrit edemeyiz. Ahlaki vazifelerin tayininde beşeri yaratılış fitratını nazar-ı itibare almalıyız. İşte bunun için ahlaki

²⁷⁵ A. Hamdi Akseki, *İslam Dini*, Ankara 1977, s. 230-231, 272-273; Ali Kemal, *a.g.e.*, s. 133.

²⁷⁶ Ali Kemal, *a.g.e.*, s. 134.

²⁷⁷ Ali Kemal, *a.g.e.*, s. 134.

²⁷⁸ Ali Kemal, *a.g.e.*, s. 135; A. Hamdi Akseki, *a.g.e.*, s. 230.

vazifeler umumiyetle insanın münasebette bulunduğu tüm eşya ve hususi olarak hayvanlar ile münasebetine bakar.²⁷⁹

Bir de insanı asli konumunda (sosyal varlık konumunda) yani bir gün bile haricinde yaşayamayacağı cemiyete varsayarak araştırırsak: Birinci olarak; cins, lisan, renk, milliyet gibi ihtilafı da göz önüne almayarak insanların genel olarak ilişkilerini ve aralarında var olan iyi-kötüyü gözden geçirirsek, o zaman adalet ve şefkat insanoğluna karşı ne hükm ediyor? Ne emr eyliyor? Görürüz.²⁸⁰

İkinci olarak da; farklı toplumlara ayrılmış bireylerin özel ilişkilerini nazar-ı dikkate alırsak; devlet ve ailenin iş ve işleyişinden ortaya çıkan aile sorumlulukları ve şehirleşmeyi (medineleşmeyi) meydana çıkarırız. Bundan sonra devletlerin aralarındaki münasebete bakılmalıdır. Çünkü hükümetler tabanındaki bireylerden oluştuğuna göre tabî ki onlara benzerler. Karşılıklı ilişkilerde ahlak kanunlarına tabidirler.²⁸¹

1.3.2. Şahsi Görevler

Düşünürümüze göre ahlak ilminde bireysel vazife iki temel üzerine kurulmuştur:

Birincisi; insanın kendi şahsını, yeteneklerini muhafaza ve geliştirme ile mükellefiyet kaidesi. İkincisi ise; insanın bizzat nefesine hürmet etmek ve şeref-i zatisini korumakla mükellef olması.²⁸²

Ali Kemal'in düşüncelerinin genelinde dikkati çeken vazife vurgusunu Kant sonrası İslâm ahlâkçılarında genel olarak görülen anlayışın bir parçası olarak değerlendirmek mümkündür. Müellif, insanın ahlâk eğitimi vasıtası ile münasebette bulunduğu varlıkları tanıyarak vazifelerini tam olarak belirleyebileceğini ön-görmektedir. Bu durum vazife ahlâkının müellif üzerindeki etkisini göstermektedir. Nitekim eserlerinde çocuğa erdem ve faziletleri kazandırmaktan çok vazifesini doğru tayin edebilme yeteneği kazandırma üzerinde durmaktadır. Deontolojik(ödev) ahlak kuramı ile 20. yüzyılın ahlâk düşüncesini önemli oranda şekillendirmiş olan Kant gibi, o da kendimize yapılmasını istemediğimiz şeyi başkasına yapmamayı en önemli vazife olarak tayin eder. Ona göre vazife toplumsal hukuktan kaynaklanan bir yükümlülüktür. Dolayısıyla vazifeyi belirleyen tek başına insan akli değil vatandaşlık hukukudur. Müellifin ahlâkî toplumsal açıdan temellendirme eğilimi, ahlâkî vatandaşlık eğitimine

²⁷⁹ R. Kılıç, *a.g.e.*, s.115-125; Ali Kemal, *a.g.e.*, s. 135.

²⁸⁰ Ali Kemal, *a.g.e.*, s. 135; H. Erdem, *a.g.e.*, s. 165-167.

²⁸¹ Ali Kemal, *a.g.e.*, s. 135; H. Erdem, *a.g.e.*, s. 194-195.

²⁸² Ali Kemal, *a.g.e.*, s. 136.

yaklaştırması ve vazife ahlâkına vurgusu aslında döneminin yaygın ahlâk ve eğitimi anlayışının yansıması olarak değerlendirilmektedir.²⁸³

Düşünürümüz intiharın şer'i ve akli bir yönünün olmadığını ve hiçbir şey elinden gelmeyen kötürüm bir insan dahi yaşamalı; çünkü onun vazifesi olmazsa da başkalarının ona karşı vazifesi vardır demektir.²⁸⁴ Ali Kemal'e göre insanın birinci vazifesi; nefsinin, hayatını muhafaza etmektir. Çünkü mukadderat-ı maneviyesini tamamlamak ve bil-cümle diğer vazifeleri yapmak için insanın yaşaması gerekir.²⁸⁵

Ali Kemal'e göre hayat, her türlü eziyetine ve mahrumiyetine nazaran kıymetlidir. Bu olumsuzluklar hayatın kendisine ait fenalıklar değildir. Kendi hatalarımızın faturasıdır veya geleneğin bize bıraktığı günahlardır. Bu olumsuzluklar hayatın kendisi değil azaplarıdır, düşmanlarıdır. Hayat kendi haddi zatında en büyük nimettir. Baki bir hayata göre kısadır ve sonu ölümdür. Buna çare de yoktur. Bu bağlamda en büyük nimet olan hayatın, çok kısa bir an olduğu düşüncesiyle ve bir fırsat olduğu farkındalığıyla hareket etmek gerekmektedir. Yaşamaya kıymet verilmelidir. Hayat hiçbir zaman ne kadar hazin olursa olsun eğer herkes kendinden daha bedbaht olanları düşünürse o zaman belalara tahamül etmek mümkün olur.²⁸⁶

1.3.3. Şahsi Faziletler

Yaşamak ve her türlü hayat zorluklarına katlanmayı kabul ettikten sonra; diğer bütün vazifeler iki temel üzerindedir: Şerefli olma vazifesi ve olgunlaşma vazifesi.²⁸⁷

Ali Kemal'e göre İnsan maddi ve manevi gücünü iyi koruyarak mükemmel olmaya ne kadar gayret gösterirse o derece fazileti kazanmaya ve rezillikten de sakınmaya kendisini hazırlamış olur.²⁸⁸

Ölçülü Olmak: Ali Kemal'e göre ölçülü olmak, duygusal gücün özel faziletidir. Ona göre toplumsal yaşamda insan normal süreçlerde veya mücadele halinde iken ölçülü olmaktan ayrılmamalı, yaptığı her iş mantıksal bir bütünlük taşımalıdır. Ali Kemal ölçülü olmayı şöyle ifade eder: "İ'tidal; ifrat ve tefritin ortası, erdemsizlikse ifrat ve tefrittir" Onun bu tanımıyla Aristocu bir yol çizmiş olduğunu görürüz. Bu

²⁸³ Ali Kemal, *a.g.e.*, s. 135-136; O. Hançerlioğlu, *Felsefe Ansiklopedisi*, İstanbul 1993, C. 5, s. 6-8; Seher Demirel, *Kant'ın Ahlak Felsefesi*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Kocaeli 2006, s. 5,10,17.

²⁸⁴ H. Erdem, *a.g.e.*, s. 115-116; Ali Kemal, *a.g.e.*, s. 140; A. H. Akseki, *Ahlak Dersleri*, Sad., A. A. Aydın, İstanbul 2006, s. 309-310.

²⁸⁵ Ali Kemal, *a.g.e.*, s. 141; A. Şeref, *a.g.e.*, s. 67-68.

²⁸⁶ M. Çağrı, *a.g.e.*, s. 197-198; Ali Kemal, *a.g.e.*, s. 140-141.

²⁸⁷ Ali Kemal, *a.g.e.*, s. 142.

²⁸⁸ A. Şeref, *a.g.e.*, s. 60-61; Ali Kemal, *a.g.e.*, s. 142.

duruma göre erdemlerden örneğin: Hikmet erdemi, ifrat tarafı olan kurnazlık ile tefrit tarafı olan aptallık; yiğitlik (şecaat) erdemi, cüretkârlık (tehevvür) ile korkaklığın (cubun); iffet, hazlara düşkünlük (şereh) ile isteksizliğin (humudu'ş-şehve); adâlet erdemi ise zulüm (zulm) ve zulme boyun eğmenin (inzilâm) ortasında yer alır. İfrat ve tefrit tarafındakiler ise erdemsizliklerdir.²⁸⁹

İnsanın yetilerinin kullanımında itidale riayet edilmesi gerektiğini ifade eden Ali Kemal, ahlaki durumlarda da itidalin temel şart olduğu düşüncesindedir. Esasen halife olmanın bir özelliği de budur. Çünkü insan olan, duygusal davranmaz, kızmaz sinirli olamaz. Şiddete şiddetle mukabele etmek, bireye veya topluma asla bir şey kazandırmaz.²⁹⁰

Düşünürümüz, nefsin yetilerinden hareketle temel erdemleri (fazilet) ve erdemsizlikleri (rezilet) açıklamaya çalışır. Bu üç yetiye bağlı olarak ifrat ve tefrit durumlarından uzak bir şekilde onların orta durumda (mutedil) olmalarından üç tür erdem ortaya çıktığını kabul eder. Düşünme yetisinin mutedil hareketinden hikmet (bilgelik), şehvet yetisinin mutedil hareketinden iffet (ölçülülük), gazap yetisinin mutedil hareketinden şecaat (cesaret) erdemi ortaya çıkar. Erdemlerin asılları (anaları) bu üçüdür ve bunların dışındaki erdemler onlardan türeyen şeylerdir. Bu üç erdemden her biri veya her ikisi de erdemsizlik olan ifrat ve tefrit ile çevrelenmiştir.²⁹¹

1.3.4. Kuvve-i Akliye ve Hüsnü Tedbir

Ali Kemal'e göre eski ahlak felsefecileri hüsnü tedbire hikmet demişlerdir. Hüsnü tedbir sağlıklı düşünmek ve düşüncede isabettir. Hüsnü tedbir, olumsuzluk ve zararı, iyi ve kötüyü birbirinden ayırmak için akıl gücünün becerisidir.²⁹²

Allah'ın insanlara ihsan ettiği nimetlerin en büyüğü ve en hayırlısı akıldır. Akıl öyle bir nimettir ki, din de, dünya da onunla anlaşılır ve onunla kazanılır. Bütün eşyanın mahiyet ve hakikati onunla idrak olunur ve inkişaf eder.²⁹³ Akıl, Cenab-ı Hakk'ın varlığını ve birliğini idrak ettiğinden dolayı, onun değerine paha biçilmez. Nitekim

²⁸⁹ Ali Kemal, *a.g.e.*, s. 150; N. Tûsî, *a.g.e.*, s. 119.

²⁹⁰ R. Kılıç, *a.g.e.*, s. 56-57.

²⁹¹ N. Durak, *Platon ve Farabi Felsefesinde Erdem Kavramı*, Isparta 2009, s. 134-135; Ali Kemal, *a.g.e.*, s. 145-146.

²⁹² Ali Kemal, *a.g.e.*, s. 149.

²⁹³ Yaşar Aydın, *Farabi*, İstanbul 2008, s. 105-107; M. Çağrı, *a.g.e.*, s. 49-50; İmam Gazali, *İhyau Ulumi'd-Din*, İstanbul 1993, C. 1, s. 203-204.

Peygamber Efendimiz (sav), Cenab-ı Hakk'ın akıldan daha büyük bir nimet yaratmamış olduğunu beyan etmiştir.²⁹⁴

1.3.5. İrade-i Cüz'iyeye İlişkin Vazifeler

1.3.5.1. Şecaat

Ali Kemal'e göre şecaat nefsin öfke duygusunun akla itaat etmesiyle kazandığı bir erdemdir, diğer ismiyle cesarettir. Kalpte olan bir kuvvet, iradede olan bir sebattır. Şecaatin zıddı korkaklıktır. Düşünürümüze göre akıl kuvvesinin erdemi hikmet, öfke kuvvesinin erdemi şecaat ve şehvet kuvvesinin erdemi ise iffettir. Ayrıca bu güçlerin uyumlu hareket etmelerinden dördüncü erdem olan adâlet erdemi ortaya çıkar.²⁹⁵

Düşünürümüz sabırsızlığı çocuk karakterinden saymış, sabırlı olmayı liderlik özelliklerinden saymıştır.²⁹⁶ Bu tezini şu ayet ve hadisle temellendirmiştir: *“Sabrettiklerinde onlardan, bizim emrimizle doğruya ileten önderler kaldık (çıkardık). Onlar ayetlerimize de kesin olarak inanıyorlardı.”*²⁹⁷ *“Hiç kimseye sabırdan daha hayırlı ve iyi bir özellik verilmemiştir.”*²⁹⁸ Ali Kemal, başlatılan bir işi tamamlamak için ortaya konulan metanete sebat demiştir.²⁹⁹

Ali Kemal'e göre, gerçekten yiğitlik erdemine ulaşmayı gaye edinmeksizin, mal ve mevki elde etmek uğruna savaflara katılmak, korkunç işlere girişmek veya üne kavuşmayı gaye edinerek yiğitliğe benzeyen fiil ve davranışlar sergilemek asla şecaatin bir ifadesi olamaz.³⁰⁰

1.3.5.2. Sıdk

İslami kaynaklarda doğruluk ve dürüstlük çok çeşitli kelimelerle ifade edilmekte olup bunların başında sıdk ve istikamet kavramları gelir. “İnsanın, söz ve davranışlarıyla niyet ve inancında doğru, dürüst ve iyilikten yana olması” şeklinde tanımlanabilecek olan sıdk erdemi genellikle yalanın zıddı olarak kullanılır. İstikamet de, “Allah'ın buyruğuna uygun şekilde doğru, dürüst ve temiz kalpli olma” demektir. Doğruluk ve dürüstlük erdemine sahip olan kişiye sıddık denir.³⁰¹

²⁹⁴ İ. Gazali, *a.g.e.*, s. 205.

²⁹⁵ Ali Kemal, *a.g.e.*, s. 152; N. Tûsî, *a.g.e.*, s. 108-109; M. Çağrıncı, *a.g.e.*, s. 205-206.

²⁹⁶ Ali Kemal, *a.g.e.*, s. 153.

²⁹⁷ K. Kerim, *Secde* 24.

²⁹⁸ Buhari, *Zekât* 50.

²⁹⁹ Ali Kemal, *a.g.e.*, s. 154.

³⁰⁰ Ali Kemal, *a.g.e.*, s. 153.

³⁰¹ A. Hamdi Akseki, *a.g.e.*, s. 225-228.

Doğru söylemek vicdani vazifede oldukça önemlidir. Yalan, kanun-i tabiata muhalefettir. Yalan toplumun yıkımıdır. Doğru sözlülük, yalandan kaçınmadır. Doğruluk; söz, fiil ve kalbin birbirine uyumudur.³⁰²

1.3.5.3. Taahhüd

Taahhüd etmek, bir işi kendi hür iraden ile yapmaya söz vermek demektir. Birine karşı bir şey taahhüd etmek söz verilen şeyin olması için o şahsa bir çeşit hak vermektir. Kendine karşı taahhüd etmek, bir şeye azm ve niyet etmekle aynıdır. Allah'a karşı ahd eylemek ise nezirde bulunmak demektir.³⁰³

1.3.5.4. Antlaşma

Ali Kemal'e göre ahitlerin bazıları yazı ve hukuksal olarak kanun teminatına alınmış, bazıları da şifahi konumundadır. İkisini de yerine getirmekten insan sorumludur. "ahde vefa" yani, verilen sözün mutlaka yerine getirilmesi ilkesidir. Kur'an, ahde vefayı bütün hayatın esası kabul eder: "*Ey iman edenler, (yaptığınız) akitleri yerine getirin...*"³⁰⁴ Ahde vefa ilkesi; herhangi bir fert, toplum ve devletin geçici çıkarları için asla ihlal edilemez. İnsanın faydalı zannettiği şeye aykırı bile görünse, her durumda ahde vefa göstermek maslahatın bizzat kendisidir. Verilen her söz ve taahhüt sorumluluk gerektirmektedir.³⁰⁵

1.3.5.5. İnsanın Şerefi

İnsan kendi hâkimi ve koruyucusudur. Kendi kendini göreve ve intizama pek güzel sevk edebilir. Şimdiye kadar ifade ettiğimiz şahsi faziletler sosyal hayat için oldukça önemlidir. Fakat öncelikle bunları asıl ve hakikatlarıyla, yani şahsi vazifeler gibi kendi kendimize karşı, bir mecburiyet olarak bilmek gerekir. İnsan evvela kendi şerefine değerini bilmelidir. Hatta dünyaya yalnız bile gelmiş olsa yine ona mecbur imiş gibi şahsi olgunlaşmayı bir dakika dahi gözden ayırmamalıdır.³⁰⁶ Her işte insan öncelikle kendi şerefini düşünmeli ve noksanlıktan uzaklaşıp yüce faziletlerin kendisine layık olduğu yönüyle şahsını ıslah ve ikmal etmeye çalışmalıdır.³⁰⁷

³⁰² M. Çağrı, *a.g.e.*, s. 213-216; Ali Kemal, *a.g.e.*, s. 154.

³⁰³ Ali Kemal, *a.g.e.*, s. 156-157.

³⁰⁴ K. Kerim, *Mâide* 1.

³⁰⁵ Komisyon, *a.g.e.*, s. 11; H. Erdem, *a.g.e.*, s. 186-188; Ali Kemal, *a.g.e.*, s. 158.

³⁰⁶ Ali Kemal, *a.g.e.*, s. 161; A. Rıfat, *a.g.e.*, s. 166-168.

³⁰⁷ Ali Kemal, *a.g.e.*, s. 162.

1.3.5.6. Hayat

Düşünürümüze göre ruh, beden ve fiziki güç arasında mükemmel bir bağ vardır. Ahlaken mükellef olduğumuz dereceye ulaşmak istiyorsak beden gücümüzü lüzumu derecesinde düzenleyip kullanmamız gerekir. Herkes vücudunun sıhhat ve selametini muhafaza etmeye, bedenini takviye ve güçlendirmeye mecburdur. Elden geldiği kadar beden sağlığını korumaya çalışmak bizim için bir vazife-i hakikiyedir.³⁰⁸

1.3.5.7. Çalışmak

“İnsan için ancak çalıştığı vardır.”³⁰⁹ İşte Kur’an’ın bu ifadesi bütün şahsi vazifeleri özetlemektedir. Boşboş durmak ölümdür. Düşünürümüze göre çalışmak toplumsal hayatın yaşam damarıdır.³¹⁰

1.3.5.8. Savurganlık

En aşağı, en zelil, rezâletlerden biridir. Servet tasarrufu eğer akıllıca yapılırsa bununla çok güzel sonuçlar ortaya çıkar.³¹¹ Ali Kemal’e göre insani şahsiyet ve ahlaki mertebeler yaşamın refah seviyesine bağlıdır. Servet ve refahın insani şahsiyet ve ahlaki meziyetlerde büyük etkisi vardır. Servet hemcinsine karşı insanın istiklalini ve şerefini korur. Bunu öğrenmek ve görmek isteyen gidip para borç istesin. Uğramadığı hakaret, görmediği kötü muamele kalmaz. Öyleyse tedbirli ve çalışkan olmak gerekir.³¹²

Düşünürümüze göre çalışmanın karşıtı oyundur. Oyunun altında bir hedef ve sahih gaye olmadığından menfi ve haramdır. Oyun bir meşgale ve meslek haline getirilirse bu zararlı ve bozucu olur. Böyle bir oyun vaktin boşa harcanması olur. Kumar oyununda insanın tesadüfen kazandığı para insanı savurganlık ve sefahate sürükler. Kumarda birinin karı, diğerinin kaybı vardır. Ali Kemal, böylece helal kazanç ve haram yoldan elde edilen paranın durumu hakkında açıkça beyanda bulunur.³¹³

³⁰⁸ E. Güngör, *a.g.e.*, s. 70-74; Ali Kemal, *a.g.e.*, s. 162.

³⁰⁹ K. Kerim, *Necm* 39.

³¹⁰ Komisyon, *a.g.e.*, s. 566; A. Rıfat, *a.g.e.*, s. 274-275; Ali Kemal, *a.g.e.*, s. 165.

³¹¹ Ali Kemal, *a.g.e.*, s. 171.

³¹² Ali Kemal, *a.g.e.*, s. 171; Hüseyin Karaman, *Ebu Bekir Razi'nin Ahlak Felsefesi*, İstanbul 2004, s. 172-175.

³¹³ İ. Agah Çubukçu, *a.g.e.*, s. 70-71; Ali Kemal, *a.g.e.*, s. 171-172; Lütfi Şentürk-Seyfettin Yazıcı, *İslam İlmihali*, Ankara 2009, s. 362-363.

1.3.5.9. İnsan ve Tabiat

Tabiat, Allah'ın Zatında bulunan sonsuz güzelliği ve nihayetsiz kemalâtı gösteren bir aynadır. Kâinattaki varlıkların yapısında görülen güzellikler ve sanatlar Allah'ın Rahman, Rahim, Kadir, Âlim, Hakîm gibi pek çok isimlerinin tecellisiyle vücuda gelmiştir. İnsan tabiat içerisinde yaşar; kuvve-i iradesiyle tabiata hâkim olur. Allah insanı tabiat üzerinde insanı kendine vekil, halife, tabiatı tanımak ve kâinat muhabbeti için yaratmıştır. Allah'ı tanımak ve Allah'ı sevmek insanın en büyük vazifesi ve en şerefli makamıdır. Yani insan, kendi vücudunda ve kâinattaki diğer bütün varlıklarda tecelli eden İlahi isimleri görüp, o isimlerle Allah'ı tanıyacaktır. O isimlerin güzelliğiyle Allah'ı sevecek ve o nispette Allah'a olan sevgisi artacaktır. Kâinat “Âlem-i Ekber” yani büyük âlem, insan ise, “Âlem-i Asgar” yani, kâinatın özeti ve küçültülmüş halidir. İkisinde de aynı kanunlar cereyan etmektedir. Cenab-ı Hak kâinatta olan her şeyi insanın istifadesine göre terbiye ve tanzim etmiştir. İnsan tabiatında en güçlü de değildir. İnsan tabiatı temaşa ederken ömrünün bir ağaç ömrü kadar olmadığını görür; böylece sübhanallah der ve gurur etmez.³¹⁴ Cenab-ı Hak, insan mahiyetinin ihtiyaçlarını yaratmıştır. Mesela, havayı insanın ciğerlerine, güneşi gözüne, bütün gıdaları midesine, tatları diline ve kokuları burnuna göre terbiye etmiştir. Tâ ki, insan bunlardan istifade edebilsin ve kendisine verilen bu duygu ve hisler ile Cenab-ı Hakk'ın varlığını ve birliğini, kudret ve azametini tefekkür etsin. Zira insan, kâinatın yaratılış sebebi, en son ve en mükemmel meyvesidir. Evet, ağaca yapılan bütün hizmet meyvesi içindir. Kâinat büyük bir kitaptır, yalnız insan onu okuyacak bir istidatta yaratılmıştır.³¹⁵

İnsan, ruh-beden ilişkisini dengede tutmak ve ruhu diğer bir tabirle, batınını ön plana çıkararak gayesi olan Allah'ı bilmek ve tanımak fikri ile çabalamalıdır. Bunu da kendisini diğer yaratılardan ayıran "akıl" ile yapabilir. Kâinatın yaratılışındaki sistemi, düzeni gören insan varlığını kabul ettiği "Allah"ı arama ve bulma çabasıyla sonunda ma'rifetu'llâha ulaşır.³¹⁶

Ali Kemal, yaratılışın sebebi olarak gösterilen ve "Allah'ın yeryüzündeki halifesi" şeklinde tanımlanan insanla dünya ve hatta daha geniş manada kâinat arasında münasebetler kurmuş ve insan vücuduyla evreni mukayese etmiştir.³¹⁷

³¹⁴ Ali Kemal, *a.g.e.*, s. 172-173; İ. Agah Çubukçu, *a.g.e.*, s. 8-10.

³¹⁵ N. Tûsî, *a.g.e.*, s. 38-44; Ali Kemal, *a.g.e.*, s. 173-174; R. Kılıç, *a.g.e.*, s. 122-125.

³¹⁶ İ. Agah Çubukçu, *a.g.e.*, s. 8-10,96-98.

³¹⁷ Ali Kemal, *a.g.e.*, s. 174.

1.3.5.10. Ruh Sahibi; Bitki ve Hayvanlara Karşı İyilik Vazifesi

Cansızlardan canlılara geçerken, insan ile diğer canlılar arasında büyük bir uyum olduğu görülür. Düşünürümüz, insanın hayvanlara ve bitkilere karşı davranışından dolayı sitem ederek onu hayvan ve ahmak oluşuyla eleştirmektedir.³¹⁸ Ali Kemal, insanın hayvanlara karşı insafsız davrandığını beyan eder. İnsanın hayvanlardan yararlanma hak ve yetkisi ihtiyaç oranına göredir. İhtiyaç dışı hayvana ilişmek gayri meşrudur.³¹⁹

Düşünürümüz, hayvanları üçe ayırmaktadır: Evcil hayvanlar, yararlı hayvanlar ve zararlı hayvanlar. Ali Kemal, evcil ve zararsız hayvanların yaşamları için bu hayvanlara zarar veren yırtıcı ve saldırgan hayvanların yok edilebileceğini ifade eder.³²⁰

1.4. Toplumsal Görevler

1.4.1. Kişiler Arasında Münasebet

Ali Kemal, bireysel insan tanımını veya bazı filozofların söylediği “tabiat insanı”, “tabiat adamı” gibi tanımlamaları bir hayalden ibaret sayar. Bu konuda Aristo’nun insan için “hayvani medeni”dir tezini savunur.³²¹

İnsan için içtimai hayat tabii durumdur. İnsan birbirine muhtaçtır. Ve toplumsal yapıda yaşamak zorunda olan tüm insanlara karşı içtimai vazifelerimiz yani toplumsal sorumluluklarımız vardır. Huzurlu ve mutlu bir toplum için bireyin diğer insanların haklarına saygı göstermesi gerekir.³²²

İnsanı toplumdan bağımsız olarak düşünmek mümkün değildir. Her insanın farklı ihtiyaçları vardır. Ondan bu ihtiyaçlarını tek başına karşılaması beklenemez. Evde, okulda ve sosyal hayatta insanların ihtiyaçlarının karşılanması, hayatın daha yaşanabilir olması için bir iş bölümü ve dayanışma gereklidir. Bu da ancak sorumluluk bilinciyle olur. İnsanın insanca yaşayabilmesi ve yaşanabilir bir çevrenin oluşması için herkesin alabileceği sorumluluklar vardır.³²³

Toplumda bir arada yaşayan insanlar arasındaki ilişkiler iş birliği ve iş bölümü yapmanın hem bir sonucu hem de gereğidir. Ferdin hükümete karşı sorumlulukları, hükümetin vatandaşına karşı sorumlulukları, buğdayı çiftçinin yetiştirmesi, unu

³¹⁸ A. Şeref, *a.g.e.*, s. 133; Ali Kemal, *a.g.e.*, s. 175.

³¹⁹ Ali Kemal, *a.g.e.*, s. 175; R. Kılıç, *a.g.e.*, s. 120-122.

³²⁰ Ali Kemal, *a.g.e.*, s. 176-177.

³²¹ N. Durak, *Aristoteles ve Farabi’de Etik*, Isparta 2009, s. 158-159; Ali Kemal, *a.g.e.*, s. 179.

³²² Ali Kemal, *a.g.e.*, s. 179-180; H. Erdem, *a.g.e.*, s. 146-147.

³²³ H. Erdem, *a.g.e.*, s. 147; E. Güngör, *a.g.e.*, s. 105-106.

değirmencinin öğüterek un yapması, ekmeği fırıncının üretmesi iş bölümünün göstergesidir. Toplum hayatının devamı için çalışmak, üretmek gereklidir. Bu nedenle insanlar ihtiyaçlarını karşılamak için iş birliği yapmak, dayanışma içinde olmak zorunda kalırlar. Birbirlerinin ürettiklerinden, hizmetlerinden yararlanırlar.³²⁴

Düşünürümüze göre, toplumsal hayat aile ile başlar, fakat aile ile bitmez. Aile sorumluluğu ve eğitiminden amaç insanı cemiyete faydalı olarak hazırlamaktır. Ali Kemal insanın toplumsal yaşamını balığın suda yaşamasına benzetiyor.³²⁵ Ali Kemal, toplumsal hayatın ilk insan kadar eskiye dayandığını ve bunun ilahi bir yapı olduğunu ifade eder.³²⁶

1.4.2. Adalet Görevi

Adalet; ahlakta, hukukta ve devletin devamının kendilerine bağlı olduğu diğer konularda tam uyumluluk anlamına gelir. Adalet vazifesini tamamlayan şefkat görevini de unutmamak gerekir. Adalet, insanlar arasındaki ilişkiye dayanır. Her insanın insan olma hasebiyle diğerlerine karşı sorumlulukları vardır.³²⁷

Düşünürümüze göre adâlet erdemlerin kendisine nispet edildiği bir ölçüdür. Bu ölçünün iki durumda gerçekleşmesi gerekir. Bunlardan ilki ferdî boyuttur ki, nitekim Ali Kemal, itidalin veya adâletin gerçekleşmesi gereken bu boyutunu ferdin adâleti kendisine uygulaması olarak niteler. Adâlet insan nefsinin kuvvelerin düzenlenmesi için kendisine başvurulmuş bir ölçüdür.³²⁸

Adâletin uygulanmasındaki ikinci boyut ise sosyal boyuttur. Bu belli zamanda, belli koşulda ve belli yerde sergilenen davranış ve muamelelerde aranan ölçülülüktür.³²⁹

Ayrıca âdil olmanın düşünürümüzün ahlâk felsefesinde Allah'ın halifeliği görevi ile de bağdaştırılmış olması kişinin hem kendine hem de başkalarına karşı âdil davranmasının ne kadar önemli olduğunu göstermektedir. Adâletin ikinci türüne gelince bununla, insanın kendi hemcinslerinin hakları, büyüklere saygılı davranma, emanetleri geri verme ve dolayısıyla insan ilişkilerinde insafli davranma noktasında yapması gerekenlerle ilgili olan adâlet kastedilmektedir. Adalet ile irtibatlı olan şefkatin tanımını Ali Kemal şöyle ifade eder: Şefkat, kişinin birisinin başına gelen istenmeyen bir halden

³²⁴ M. Çağrı, a.g.e., s. 258-260.

³²⁵ Ali Kemal, a.g.e., s. 183.

³²⁶ Ali Kemal, a.g.e., s. 184.

³²⁷ E. Güngör, a.g.e., s. 120-123; Ali Kemal, a.g.e., s. 188-189.

³²⁸ R. Kılıç, a.g.e., s. 47; Ali Kemal, a.g.e., s. 190-191.

³²⁹ Ali Kemal, a.g.e., s. 190-191; E. Güngör, a.g.e., s. 174-176.

etkilenmesi ve bunun giderilmesi için gayret göstermesidir.³³⁰ Düşünürümüz adaleti; hem cinsinin hukukuna riayet, işlenen suçun cezası ve sözleşmeye riayet olmak üzere üç kısma ayırır.³³¹

1.4.3. Can Güvenliği

Can güvenliği deyince akla ilk gelen insanın yaşama hakkıdır. Bu hak bütün hakların başında gelir. Bu hakka sahip olmayan bir kimsenin diğer haklara da sahip olması ve birtakım sorumluluklar yüklenmesi mümkün değildir. Allah'ın en güzel biçimde yarattığı insanın varlıklar arasında ayrı bir yeri ve değeri vardır. Kur'an-ı Kerim, "Biz insanı en güzel biçimde yarattık."³³² Diyerek onun Allah nazarındaki yerine ve bu âlemdeki konumuna işaret etmiştir. Kur'an-ı Kerim'in insanı "Ey İnsanlar" diye muhatap alması ve kâinattaki her şeyin onun emrine verilmesinden bahsetmesi, insana verilen değerini önemini belirtmektedir. O halde insan kendisine verilen bu değer karşılığını, Allah'a ve yarattıklarına karşı görev ve sorumluluklarını yerine getirmekle verebilir. Müslümanın bu görevlerini en güzel şekilde yapabilmesi; yetkililer tarafından can güvenliğinin sağlanmasına, kendisine değer verilmesine, kişilerin hak ve hürriyetine riayet edilmesine bağlıdır. İslam'da insan hayatına büyük önem ve değer verilmiştir. Kur'an-ı Kerim'de Yüce Allah; "*Kim, bir insanı, bir can karşılığı veya yeryüzünde bir bozgunculuk çıkarma (gibi bir sebep) olmaksızın öldürürse, o bütün insanları öldürmüş gibi olur. Her kim de birini (hayatını kurtararak) yaşatırsa bütün insanları yaşatmış gibi olur...*"³³³ buyurmaktadır. Tarihte haksız olarak çıkarılan savaşlar, kin, haset ve kavgalar sebebiyle nice canlara kıyılmış, ocaklar söndürülmüştür. Yüce Allah, bir müminin asla bir mümini öldüremeyeceğini bildirmektedir. Günümüzde ortadoğuda yaşanan dramatik olaylara baktığımızda bu dini ve ahlaki kuralın insanlar için ne kadar önemli olduğu ortaya çıkmaktadır.³³⁴

³³⁰ M. Çağrı, *a.g.e.*, s. 208-209; A. Rıfat, *a.g.e.*, s. 21-22; Komisyon, *a.g.e.*, s. 3-4.

³³¹ Ali Kemal, *a.g.e.*, s. 191.

³³² K. Kerim, *Tin Suresi* 4.

³³³ K. Kerim, *Maide Suresi* 32.

³³⁴ E. Güngör, *a.g.e.*, s. 70-74; H. Erdem, *a.g.e.*, s. 113-115; İ. A. Çubukçu, *a.g.e.*, s. 62-64; M. Çağrı, *a.g.e.*, s. 197-198.

1.4.4. Mudafa-i Nefsin Meşruyeti

Ali Kemal'e göre, fiilen kişiye pusu kurulmuş, kendisine silah çekilmişken erken davranıp haydudu etkisiz hale getirmek nefis mudafaasıdır.³³⁵ Nefsi müdafaa, bir kimsenin, kendisinin herhangi bir hakkına (can, mal, ırz) yönelen bir saldırıyı ortadan kaldırmak amacıyla, saldırıyı def etmek amacıyla, saldırı ile orantılı biçimde, saldırı sürerken, saldırıya verdiği karşılıktır.³³⁶

1.4.5. İdam Cezası

Düşünürümüze göre toplumun genel emniyetini ihlal edenlerin idam edilebilmeleri için özel hukuk adı altında yargılanması gerekir. Fakat bu cezanın çok ağır oluşundan birçok mahzuru vardır. Bu cezanın birçok kere vicdani umumiyeyi çok rahatsız edecek şekilde uygulandığı görülmüştür.³³⁷

Ali Kemal, tüm olumsuzluklara rağmen idam cezasına Kur'an perspektifinden bakar ve onu Kur'an ile temellendirir. Nitekim Kur'an-ı Kerim'de bu konu şöyle ifade edilir: *Ey iman edenler! Öldürülenler hakkında size kısas farz kılındı. Hür hür ile köle köle ile kadın kadın ile kısâs olunur. Öldürülenin velisi tarafından, öldüren lehine bir şey affolunursa (diyet için) yapılacak uygulama örfe göre normal olmalı ve en iyi bir şekilde ona ödenmelidir. Bu size Rabbinizden bir kolaylık ve rahmettir. Artık bu hükümden sonra kim haddi aşarsa ona acı bir azap vardır. Sizin için kısasta hayat vardır, ey tam akıllı insanlar*³³⁸

*"Her kim haksız olarak öldürülürse onun velisine yetki verdik. O da öldürmede haddi aşmasın. Çünkü ona yeterince yardım olunmuştur"*³³⁹

*"Biz Tevrat'ta onlara şu hükümleri farz kılmıştık: Cana can, göze göz, buruna burun, kulağa kulak, dişe diş ile kısas yapılır. Yaralarda da kısas vardır. Fakat kim hakkından vazgeçerse, bu onun günahlarının affına bir sebeptir. Kim Allah'ın indirdiği ile hükmetmezse, işte onlar, zâlimlerin ta kendileridir"*³⁴⁰ Ayetlerini kanıt olarak kullanarak idam cezasını savunur. Diğer yandan ise medeni toplumda idam cezasının hafifletilmesinden yanadır.³⁴¹

³³⁵ Ali Kemal, *a.g.e.*, s. 193.

³³⁶ A. Şeref, *a.g.e.*, s. 113.

³³⁷ Ali Kemal, *a.g.e.*, s. 196.

³³⁸ K. Kerim, *Bakara* 178-179.

³³⁹ K. Kerim, *İsra*, 33.

³⁴⁰ K. Kerim, *Maide* 4.

³⁴¹ Ali Kemal, *a.g.e.*, s. 197-199.

1.4.6. Akla Hürmet

Ali Kemal, hemcinslerinin maneviyatına ve aklına saygılı olmanın toplumsal adaletin gereği olduğunu söylemektedir. Ona göre, hiç kimseye zorla bir şey kabul ettirilmemelidir.³⁴²

1.4.7. Yalan ve Riya

Ali Kemal sırasıyla şu ahlaki eksikliklerin ruhsal tedavisini ele alır: Öfke, kibir, kendini beğenmişlik, çekişme, kıskançlık, korkaklık, cimrilik, sahtekârlık, gösterişçilik (riya) ve yalancılık. Düşünürümüz, bunların tedavisinde öncelikle akıl ve iradenin olması gerektiğini ifade eder.³⁴³

Düşünüre göre yalan, bir ahlaki düşüklük belirtisidir. Bu dedikoduyla birlikte ortaya çıkar ve bütün kötülüklerin anasıdır. Oraya hakikat tohumu atılır, oradan iftira çiçeği alınır. Yalan, tabiata isyan etmek, toplumun binasını tahrip eden ve birliğini bozan fiili bir durumdur.³⁴⁴

Görüldüğü gibi Ali Kemal, yalanı bütün kötülüklerin merkezine koymaktadır. Fakat daha da önemlisi yalanı organizma ile toplum çatışmasının bir eseri olarak görmesidir. Ona göre yalan, sahte hayatın ve ahlaksızlığın doğuşudur. Fakat bununla birlikte düşünürümüze göre yalanın söylenebileceği ve gerekli olduğu yerler de vardır. Mesela, bir hastanın ince hastalığa yakalandığını teşhis eden doktorun bunu hasta ve hasta yakınlarına ifade edeceği sırada biraz hafifleterek söylemesi gibi.³⁴⁵

1.4.8. Düşünceye Saygı

Ali Kemal'e göre insan düşüncesine saygı, onu endişelendirmemek, düşüncesine saldırmamak ve güven vermektir. Bireyler toplum içinde yaşarlar. Toplum içinde yaşamının gereklerinden biri de "saygı" dır. İnsanlar duygu ve düşüncelerini söyleme hakkına sahiptirler. Diğer insanlarda başkalarının duygu ve düşüncelerine saygı göstermelidirler. Toplumdaki tüm insanlar aynı duyguyu yaşayıp aynı düşüncede

³⁴² İ. A. Çubukçu, *a.g.e.*, s. 96-97; Ali Kemal, *a.g.e.*, s. 204.

³⁴³ İbn Hazm, *Ahlak ve Davranış Tarzları Nefislerdeki Ahlaki Hastalıkların Tedavisi*, Çev. M. Çağrıncı, Ankara 2012, s. 189-191; Ali Kemal, *a.g.e.*, s. 204-205; Ali Zakheri, *İbn Miskeveyh'in Ahlak Felsefesi*, İstanbul 1997, s. 97-99.

³⁴⁴ Ali Kemal, *a.g.e.*, s. 205.

³⁴⁵ Ali Kemal, *a.g.e.*, s. 207-209; R. Kılıç, *a.g.e.*, s. 126-128; A. Şeref, *a.g.e.*, s. 120-121; M. Çağrıncı, *a.g.e.*, s. 235-236.

olmayabilirler. Duygu ve düşüncelerdeki bu farklılıkları kabullenmek saygı duymaktır. Kötü zan ve su-i muamelede bulunmamaktır.³⁴⁶

Nezakat: İslam kültüründe ahlak mertebelerinin ve nezaket kurallarının tümünü ifade etmek üzere “âdâb” terimi kullanılır. Muaşeret, âdâb ve nezaket kuralları, toplumdan topluma değiştiği gibi, aynı toplumda, zamana göre de değişebilir.³⁴⁷ Düşünürümüze göre nezaket, beraber yaşadığımız insanlara yüksek bir titizlikle haklarına riayet ve saygıdır. İnsanın diğer insanlarla davranış biçimi nezaket ekseninde olmalı, kabalık ve zorlama ekseninde olmamalıdır.³⁴⁸

1.4.9. İnsan Onuruna ve Şerefine Saygı

Şeref ve onur insanın insan olma özelliklerinden biridir. Şeref ve onurunu kaybeden bir insan her şeyini kaybetmiştir. Onurlu bir insan bu dünyada şerefîyle yaşayan insandır. Onun için herkes kendi şerefini korumaya gayret eder.³⁴⁹

İftira: Ali Kemal’e göre bir insanın toplumdaki saygınlığını yok etmek için gerçek dışı her türlü saldırı iftiradır. Bu kinli bir insanın başkasına zarar vermek amacıyla ortaya koyduğu davranışlardır. Olmayan bir şeyi olmuş gibi anlatır veya nakleder. Hayatta insanoğlunun çeşitli arzu ve beklentileri vardır. Bu beklentilerine bazen erişemeyebilir. Böyle bir durumda, bazıları kendi kaderine razı olurken; bir kısım insanlar da arzu ettiklerini zorla elde etmeye çalışırlar. Bu bakımdan iftira, bir kimseyi veya bir şeyi elde etmek veya o şeyi başkalarından kıskanıp, zarar verme düşüncesinden kaynaklanmaktadır. Her halükârda, dünya için önemli olan bir nesneye karşı olan zaafın neticesinde iftira yapılır.³⁵⁰

İftira son derece kötü ve tahrip edici bir hâdisedir. Hem iftirayı yapan ve hem de kendisine iftira edilen kimse için oldukça rahatsız edici bir tutumdur. İftira sonucunda insanlar arasındaki sevgi ve dostluk bağları zayıflar; dayanışma gücü ortadan kalkar. İnsanlar birbirine güven duymaz olurlar. Bu güvensizlik, bir toplumun sosyal hayatını tamamen felce uğratan yıkıcı bir etki yapar. İftira, toplumdaki güzellikleri yakıp bitiren bir ateş gibidir.³⁵¹

³⁴⁶ Ali Kemal, *a.g.e.*, s. 212; A. Hamdi Akseki, *a.g.e.*, s. 334-335.

³⁴⁷ Komisyon, *a.g.e.*, s. 5; Enver Ören ve Heyeti, *a.g.e.*, C. 1, s. 6,94; O. Hançerlioğlu, *a.g.e.*, C. 6, s. 381-382.

³⁴⁸ Ali Kemal, *a.g.e.*, s. 213.

³⁴⁹ A. Şeref, *a.g.e.*, s. 39.

³⁵⁰ Ali Kemal, *a.g.e.*, s. 218-219; Komisyon, *a.g.e.*, s. 298; A. H. Akseki, *İslam Dini*, Ankara 1977, s. 246; R. Kılıç, *a.g.e.*, s. 129.

³⁵¹ A. H. Akseki, *Ahlak Dersleri*, s. 324-325; R. Kılıç, *a.g.e.*, s. 130.

1.4.10. Başkasının Mal ve Mülküne Saygı

İnsanların hayatı, maneviyatı, şeref ve haysiyeti saldırıya karşı koruma altına alınmıştır. Kişinin meşru' dairede kazandığı her şeye mülk adı verilir.³⁵² Düşünüre göre mülk edinme yolları ilk dönemden beri boş olan bir yeri ekme, ağaçlandırma, miras, hibe, bağış ve mehir gibi.... yollarla olmaktadır.³⁵³

Mal-mülk vs. gibi dünyevî şeyler, Ali Kemal'e göre ahlâkî yaşantıda gerçekten iyiliği ve kâmil insan olmayı amaçlayan kimseler için herhangi bir sakınca oluşturmaz.³⁵⁴ Nefsin sağlıklı olmasını ve insani şerefin korunmasını sağlayan edemlerin korunması bir diğer taraftan kişinin sahip olduğu malları doğru bir şekilde harcamasında yatar. Bu bağlamda insanın mal mülk sahibi olmak için çaba harcaması önerilmekte, dünya nimetlerinden tamamen yüz çevirmenin doğru olmadığına işaret edilmektedir. Fakat kişinin söz konusu nimetleri elde ederken ahlaki açıdan gereken ölçüyü dikkate alması gerekir.³⁵⁵

Hırsızlık: Mademki mülkiyet haktır öyleyse hırsızlık bir cinayet ve yeri geldiğinde büyük bir günahdır.³⁵⁶ Ayet ve hadiste hırsızlığın cezası belirtilmiştir. Ayeti kerimede şöyle ifade edilir: "Hırsızlık yapan erkek ve kadının ellerini kesiniz."³⁵⁷

Düşünürümüz hırsızlık tanımını var olan algının biraz dışına taşıyarak şöyle ifade eder: Bir satıcı sattığı malı tam tartmıyorsa hırsızdır; bir malını satarken azda olsa müşterisini aldatan hırsızdır; yeme içmeye hile katan hırsızdır; çalıştıran kişi olmadığında çalışmayan hırsızdır; adalete riayet etmeyen hırsızdır.³⁵⁸ Buna göre Ali Kemal, hırsızlık tanımını kısaca şöyle yapmaktadır: Başkasının malına (izinsiz) el uzatmak hırsızlıktır.³⁵⁹

³⁵² Ali Kemal, *a.g.e.*, s. 225.

³⁵³ Ali Kemal, *a.g.e.*, s. 227-230.

³⁵⁴ A. Şeref, *a.g.e.*, s. 81-84; Ali Kemal, *a.g.e.*, s. 225.

³⁵⁵ M. Çağrı, *a.g.e.*, s. 276-277; Ali Kemal, *a.g.e.*, s. 225-226; İ. Gazali, *İhyau Ulumi'd-Din*, Ter. Mehmed A. Müftüoğlu, İstanbul 1993, C. 3, s. 507-509; Ebu Talib El-Mekki, *Kutu'l Kulub*, Ter., Dilaver Selvi-Ali Kaya, C. 4, İstanbul 2011, s. 602-606.

³⁵⁶ Komisyon, *a.g.e.*, s. 255; Ali Kemal, *a.g.e.*, s. 232; H. Erdem, *a.g.e.*, s. 183-184.

³⁵⁷ K. Kerim, *Maide* 38.

³⁵⁸ A. H. Akseki, *a.g.e.*, s. 341-342; Ali Kemal, *a.g.e.*, s. 233.

³⁵⁹ Ali Kemal, *a.g.e.*, s. 233.

1.4.11. Sözleşmeler ve Sözleşmenin Önemi

Ali Kemal ahde vefayı şu şekilde tanımlıyor: Verilen sözü yerine getirmek, yapılan antlaşmaya tamı tamına uymak, harfi harfine icra etmektir.³⁶⁰ Verilen her söz ahit olup kutsal bir değer kazanmış olur.³⁶¹

Kur'an-ı Kerîm; ahde vefayı, insanın bireysel ve toplumsal hayatının önemli ve uyulması zorunlu unsurlardan biri olarak kabul etmektedir. Ahdine sadık kalmayan insanları da, fasıklıkla, zalimlikle ve bozgunculukla nitelendirmektedir. Ahde vefa göstermek, hem insan-Allah ilişkilerinin hem de insanlar arası ilişkilerin temel unsurlarındandır. Kur'ân-ı Kerîm'e göre, ahid konusunda, insani ilişkilerde takip edilmesi gereken yöntem, muhataplara göre üçe ayrılır: Müslümanlar, sözleşmeliler ve antlaşma yapılmayanlar. Müslümanların arasında ırk, renk ve coğrafya farkı gözetilmeden tam bir kardeşlik ve dostluk hâkim olmalıdır. Sözleşmelilerle olan ilişkiler, sözleşmedeki şartlara uygun olarak cereyan etmelidir. Antlaşma yapılmayanlara karşı izlenecek tutum ise, karşı taraftan düşmanca bir tutum görülmedikçe dostluk üzere cereyan etmelidir. Hiçbir sebep yokken onlara karşı saldırıda bulunmak, Kur'an'ın ilkelerine uymayacağı için ahlaki değildir. Verdiği sözü yerine getirmek, müslümanın şahsi görevidir. Kur'an ve hadislerde verilen sözde durmaya da çok önem verildiğini görmekteyiz. İster Allah'a ister insanlara olsun verilen sözler insanı bağlar ve sorumlu kılar. Verilen sözde durma, başka bir deyişle ahde vefa olgun müminin nitelikleri arasındadır. Ayrıca Kur'an'da Müslüman olmayanlara karşı dahi verilen sözlerde durulması tavsiye edilmektedir. Düşünürümüz ahde muhalefeti nifaktan saymıştır. Kişinin yapmayacağı, yapamayacağı ve yapmadığını söylemesi Ali Kemal'e göre yalan ve nifak özelliklerindedir.³⁶²

Muahede üç çeşittir:

Yazılı: Yazılı antlaşmalar hakiki muahededir. Kanun teminatındadır.

Sözlü: Sözlü antlaşmalar, çoğu kez yerine getirilmeyen ahitlerdir. Düşünür bunu ifade etmek için Fransızların şu atasözünü aktarmaktadır: “Yazı kalır, söz uçar gider.” Sözlü antlaşmalar genellikle önem verilmemekle bilinir. Salih bir insanın sözü mukaveleden daha büyüktür.

³⁶⁰ Ali Kemal, *a.g.e.*, s. 234.

³⁶¹ H. Erdem, *a.g.e.*, s. 186-188.

³⁶² Ali Kemal, *a.g.e.*, s. 236; K. Kerim, *Mü'minin 8-Mearic 32*; Komisyon, *a.g.e.*, s. 11; A. H. Akseki, *a.g.e.*, s. 345-348.

Zımniye: Bazı eylemlerde zımnen(kapalı, örtülü) verilen sözlerdir.³⁶³

Vaad: Ali Kemal, vaad hakkında görüşünü şöyle dile getiriyor: Söz verme, söz verdinse yerine getir. Bazı insanlar çabuk hemen söz verirler çabuk unuturlar. Bu durum karşısındaki insana saygısızlık ve insanın konumunu alçaltan bir durumdur.³⁶⁴

1.5. Faziletler ve Reziletler

1.5.1. İhanet

İhanet eden kimseye 'hain' denilir. İhanet, birisine kendisini güvenilir tanıttıktan sonra, o güveni bozacak ve hakka aykırı iş yapmak demektir. İhanet, İslâm ahlâkında münafıklık özelliği olarak sayılmış ve haram kabul edilmiştir. Çünkü Müslüman; herkesin malı, canı ve namusu konusunda kendisinden güvende olduğu kimsedir. Emanet ve ihanet malda olduğu gibi sözde de olur. İhanetin zıddı 'Emanet'tir.³⁶⁵

1.5.2. Nifak

Nifak, kısaca ikiyüzlülük anlamına gelir. İkiyüzlülük davranışını sergileyen insanın din dilindeki adı münafıktır. Nifak öyle bir ateştir ki, kime bulaşırsa onu yakması; gönlünü karıştırmaması, aklını fesatla doldurması; hayırlı amellerini küle çevirmesi kaçınılmazdır. Hastalıklı bir ruha ve problemlili bir kişilik yapısına işaret eder.³⁶⁶

1.5.3. Fesad

Bozuk, fenalık, karışıklık, haddi tecavüz edip zulmetmek gibi anlamlara gelir. Fesad, Kur'an'da genel olarak birey ve toplumun yeryüzü ve çevrenin, barış ve huzur ortamının, mal, can ve namus güvenliğinin ifsad edilmesi, iman, ibadet, ahlak, hak ve doğruluktan sapılmasını, şirk, küfür, nifak ve isyan olan inanç, söz, fiil ve davranışları ifade eder.³⁶⁷

³⁶³ Ali Kemal, *a.g.e.*, s. 236-239.

³⁶⁴ Komisyon, *a.g.e.*, s. 674; Ali Kemal, *a.g.e.*, s. 240; A. Şeref, *a.g.e.*, s. 126-127.

³⁶⁵ Ali Kemal, *a.g.e.*, s. 242; Komisyon, *a.g.e.*, s. 255.

³⁶⁶ R. Kılıç, *a.g.e.*, s. 140-141; Ali Kemal, *a.g.e.*, s. 242.

³⁶⁷ Komisyon, *a.g.e.*, s. 177-178; Ali Kemal, *a.g.e.*, s. 242.

1.5.4. Nankörlük

Nankörlük, övgüye layık bir hizmeti memnuniyetle kabul etmemekten ibarettir. Düşünür, kişinin gördüğü iyiliğe karşı kötülükle muamele etmeyi bu kısımdan saymaktadır.³⁶⁸

1.5.5. Sırları Ortaya Çıkarmak

Kişide emanet kalması gereken sırrı koruyamayıp ifşa etmek çok kötüdür. Ali Kemal ifşayı sırrın bazı durumlarda büyük günahlardan olduğunu belirtiyor ve buna rastgele ele geçen başkasının mektubunu okumayı da örnek olarak veriyor.³⁶⁹

1.5.6. Dalkavukluk

Dalkavukluk, sevgi ve bağlılığını ifade etmek için birinin yalandan insanın yüzüne karşı övgüde bulunmasıdır. Ali Kemal, dalkavukluğu İmam Şafii'nin sözü ile şöyle ifade etmiştir: “Kim arkadaşının yanında ikiyüzlüyse, Allah katında şerefli değildir.”³⁷⁰

1.5.7. Haset

Şehvî kuvvenin niteliğindeki bozukluktan doğan bir diğer hastalık çeşidi de hasettir. Ali Kemal'e göre haset, başkasındaki nimetten, saadetten dolayı üzülp o nimet ve saadetin yok olmasını dilemektir.³⁷¹

Hased kişinin, hırsın çokluğundan dolayı kendisine faydalı olan şeylerle diğer insanlardan üstün olmayı istemesi olarak ifade edebiliriz. Düşünürümüz, nefsin bu hastalığının sebebinin bilgisizlik ve aşırı istek olduğunu söyler. Ayrıca hasetliğin neden olan bu unsurlar zamanla insanı üzüntüye de götürecektir. Şöyle ki, dünya menfaatleri, onları elde etme fırsatının kısıtlılığı ve ihtiyaç maddelerinin az olması nedeniyle hasetliğin yol açar. Yani, dünya menfaatlerinin kısıtlı oluşu, insanları istediği şeylerin başkalarında olmaması arzusuna sevk eder. Hasetli insan bedbaht insandır. Düşünür, ahlaki meziyetlerle ilgili olarak yeri geldiğinde İmam-ı Gazali ve Aristo'dan alıntı yapmaktadır.³⁷²

³⁶⁸ Ali Kemal, *a.g.e.*, s. 242; A. Rıfat, *a.g.e.*, s. 239-240.

³⁶⁹ H. Erdem, *a.g.e.*, s. 188-189; Ali Kemal, *a.g.e.*, s. 243.

³⁷⁰ A. Rıfat, *a.g.e.*, s. 217; Ali Kemal, *a.g.e.*, s. 244.

³⁷¹ Ali Kemal, *a.g.e.*, s. 244-245; A. H. Akseki, *a.g.e.*, s. 327-328.

³⁷² Ali Kemal, *a.g.e.*, s. 244; Komisyon, *a.g.e.*, s. 235-236; R. Kılıç, *a.g.e.*, s. 138-139; Abdülkerim Kuşeyri, *Kuşeyri Risalesi (Sufilerin İnanç ve Ahlakı)*, Ter., Dilaver Selvi, İstanbul 2013, s. 334-336.

1.5.8. Kötü Nefs

Hasedin en ağır şekli budur. Başkasındaki nimetlerin yok olmasını içten gelerek büyük bir arzu ile istemektir.³⁷³

1.5.9. Şefkat

Ali Kemal'e göre şefkat; başkasının başına gelen istenmeyen bir halden etkilenmek ve bunun giderilmesi için gayret göstermektir; şefkat sevgidir.³⁷⁴

1.5.10. İyilikler

Düşünürümüze göre iyilikler; zekât vermek, kimsesizlerin imdadına koşmaktır. Sadaka hesanatın en kolay ve en yaygınıdır. Ali Kemal'e göre hiçbir iyilik insan onu başkaları için istemedikçe ahlâkî erdeme dönüşemez. Yine ona göre her bir kişi başkalarına iyilik ettiği zaman nefesine iyilik etmiş olur. Bu itibarla “kendini sevme”, “kişinin nefesine iyilik etmeyi istemesi” olarak açıklanmaktadır.³⁷⁵

1.6. Aile Hayatı

1.6.1. Aile Vazifesi

Ali Kemal, anne-baba ve çocuklardan oluşan küçük aile çatısını aile sayıyor.³⁷⁶ Düşünürümüze göre yüce Allah (c.c) Âdem (a.s) ı yarattığı aynı ruh, aynı cevher ve fitrattan, birbirleriyle ünsiyet ve ülfüyet bulmaları, birbirlerine sevgi ve muhabbet beslemeleri için Âdem'e eşi Havva'yı da yarattı. Bu ikiliden çocuklar ve torunlar meydana getirip insan neslinin devamlılığını sağlamıştır. Gelişen bu neslin korunması ve devamı için, aile kurumuna ilk adımı evlilikle attırmıştır. Allah, evliliği helal, evlilik dışı ilişkileri de ahlak dışı ve haram kılmıştır. Kur'an'da bazı Peygamberlerin aile fertlerinden söz edilmiş ve bu Peygamberler sağlam bir aile, salih bir yuva ve temiz bir neslin kendilerine verilmesi için Allah'a niyazda bulunmuşlardır. Aile kurumu ve te'sisi ilk insan ikilisinden Allah adına cennette te'sis edilmiş ve Kur'an-ı Kerim'de aile kurumunun kutsal olduğu bildirilmiştir. Ayeti kerimede şöyle ifade edilir: *“İçinizden bekâr olanları, mahiyetinizdeki, köle ve cariyelerinizden durumu iyi olanları evlendirin. Eğer bunlar fakir iseler, Allah, (evlendiklerinden ötürü) onları lütfü ile zengin eder.*

³⁷³ Ali Kemal, *a.g.e.*, s. 246.

³⁷⁴ İ. A. Çubukçu, *a.g.e.*, s. 87-90; Ali Kemal, *a.g.e.*, s. 247.

³⁷⁵ Ali Kemal, *a.g.e.*, s. 254-255; Komisyon, *a.g.e.*, s. 235.

³⁷⁶ Ali Kemal, *a.g.e.*, s. 258.

Allah, geniş nimet sahibidir, bilendir."³⁷⁷ Toplumun en küçük yapısını oluşturan ailenin, mutlu bir yaşam profili için oldukça önem arz ettiğini kolayca anlayabiliriz.³⁷⁸

Kur'an'ı Kerim, eşlerin birbirlerine karşı saygı ve sevgi içerisinde davranmayı, birbirlerine karşı sadakatli olmayı, birbirlerine karşı gözetleyici ve koruyucu olmayı aile kurumunun korunması adına emretmiştir.³⁷⁹

Yüce Allah; erkeklere, eşlerinize iyi davranmayı ve iyi geçinmeyi, hanımlara da kocalarının yuvada olması ya da olmaması durumunda iffetlerini ve kocalarının onurunu korumasını emretmiştir. Ailede eşler arasında gözetilmesi gereken ortak sorumluluklar vardır. Bunlar: Samimiyet, güven, bağlılık, şefkat, yardımlaşma ve hoşgörüdür.³⁸⁰

İslam; aile büyükleri olan anne ve babaya, birbirlerine karşı yüklediği hak ve sorumluluklarının yanında bir de çocuklarına karşı da hak ve görevler yüklemiştir. Aile kurumu içerisinde birer meyve konumunda olan çocukların ihtiyaçlarını karşılamak, onları sevgiyle büyütmek, dindar yetiştirmek, güzel isim vermek gibi ödevlerle onları sorumlu tutmuştur.³⁸¹

Ali Kemal'e göre toplumun medeni ve terakkisi aile temeline dayanmaktadır. Tüm içtimai ve siyasi sorumluluklar ve itaatkarane davranış aile okulunda öğrenilir. Ali Kemal, bir çocuğun ilk ve etkili eğitimi ailede başlar; yani insanların yaşamının başında ilk önce aile eğitimine ihtiyacının olduğunu belirtmekte ve ayrıca bu bağlamda öğretmenlere, eğitimcilere, rehberlere olan ihtiyacın önemini de dile getirmektedir. İnsanın hayatının başlangıcında göreceği aile eğitimi ve terbiyesi onun ahlâkî yapısının oluşumunda büyük önem arz etmektedir. Aile ilahi bir bağ ile kurulur; bu bağ iki eşi, valideyn ile evlatlar arasında irtibatı kurar.³⁸²

Gerek aile, gerekse de öğretmen ve eğitimciler tarafından uygulanacak olan pedagojik yöntemle bireyde güzel ahlakı oluşturmanın yanı sıra ayrıca önceden edinilmiş olan ahlaki yapının değiştirilmesi de mümkün gözükmektedir. Nitekim düşünürümüze göre insanda daha önce oluşmuş olan belli bir ahlaki yapının değişebilmesi mümkündür.³⁸³

³⁷⁷ K. Kerim, *Nur* 32.

³⁷⁸ E. Güngör, *a.g.e.*, s. 206-209; Ali Kemal, *a.g.e.*, s. 258-260; H. Erdem, *a.g.e.*, s. 148-150.

³⁷⁹ H. Erdem, *a.g.e.*, s. 150-152; R. Kılıç, *a.g.e.*, s. 80-86.

³⁸⁰ H. Erdem, *a.g.e.*, s. 151-152; R. Kılıç, *a.g.e.*, s. 80-83.

³⁸¹ H. Erdem, *a.g.e.*, s. 161-163; M. Çağrıç, *a.g.e.*, s.252-256; A. Şeref, *a.g.e.*, s. 95-96.

³⁸² Ali Kemal, *a.g.e.*, s. 258-260; İ. A. Çubukçu, *a.g.e.*, s. 99-103; R. Kılıç, *a.g.e.*, s. 78-79.

³⁸³ Ali Kemal, *a.g.e.*, s. 259; H. Erdem, *a.g.e.*, s. 162.

Gerek ahlaki yapının oluşumu, gerekse de değiştirilebilmesi belli bir eğitim ve alışkanlıklardan geçtiği için aile ve çevrenin ahlak üzerindeki etkisi kendiliğinden ortaya çıkmaktadır. Bu bağlamda en büyük sorumluluğun aile, başka bir ifadeyle anne ve baba üzerinde olduğunu görüyoruz. Çocuğun beğenilir bir ahlaka sahip olmasını temin etmek anne ve baba üzerine zorunludur. Hayatının başlangıcından itibaren eğitimsiz kalan bir insan, doğasının esiri olur ve tüm hayatını doğasının vereceği emirler doğrultusunda yaşar. Kamil bir insan ya da Allah'ın halifesi olma vasfı ve görevi ile bağdaşmayan bu durum itibarıyla kişi, ya öfkenin ya da şehvetin tuzağına düşer. İşte bütün bunların yaşanmaması için ahlaki oluşum ve değişimde pedagojik unsurun ne kadar önemli olduğu anlaşılmış olmalıdır.³⁸⁴

1.6.2. Evlilik

Ali Kemal, şer'i ve resmi evliliği savunmaktadır. Evliliği karşılıklı bir sadakat ülfiyet saymakta, birini diğerine malik olma durumu olmadığını savunmaktadır.³⁸⁵ Düşünürümüz evliliği şu sözlerle ifade etmektedir: “*İzdivaç bir emr-i ilahidir: ‘Size helal olan kadınlardan nikâhlayın...’ bir irade-i nebeviyedir: ‘Evleniniz çoğalınız sizinle en çok ümmeti olan olayım.’*”³⁸⁶

1.6.3. Evlilik Şartları

Ali Kemal'e göre nikâhın ahlaki, fihhi ve tıbbi şartları vardır. Birçok konuda olduğu gibi nikâh konusunda da fihhi konulara değinmektedir. Ali Kemal'e göre, sağlıklı olmak evliliğin birinci şartıdır. İrsi hastalığı olup evlenen ve bu hastalığı çocuklarına taşıyan cürüm işlemiştir. Evliliğin ikinci şartı aileyi geçindirme kabiliyetidir. Üçüncüsü tarafların rızası ve dördüncüsü hâkimin rıza ve iznidir.³⁸⁷

Düşünürümüz, eşler arasında denklik yani yaş ve kültür eşitliğini savunmaktadır. Eşler aile yönetme işini bilmeli ve öğrenmelidirler. Ali Kemal, ev işi ve ev idaresini bilen bir eşin eğitimi ve sanatkâr bir eşe tercih edilebileceğini savunur.³⁸⁸

³⁸⁴ N. Tusi, *a.g.e.*, s. 207-212; Ali Kemal, *a.g.e.*, s. 260; A. H. Akseki, *a.g.e.*, s. 269-272.

³⁸⁵ E. Göngür, *a.g.e.*, s. 206-207; Ali Kemal, *a.g.e.*, s. 260-261.

³⁸⁶ Ali Kemal, *a.g.e.*, s. 261.

³⁸⁷ H. Erdem, *a.g.e.*, s.151-152; Ali Kemal, *a.g.e.*, s. 261-262; A. Şeref, *a.g.e.*, s. 88-89.

³⁸⁸ Ali Kemal, *a.g.e.*, s. 262; A. Şeref, *a.g.e.*, s. 88-89, 90-92.

1.6.4. Karşılıklı Haklar

Ali Kemal'e göre aile reisi ve yöneticisi erkektir. Hanede kadın kocasının hizmetçisi değildir. İslami düşünce ve akidesi kadını yaratılışta erkekle birlikte çamur ve ilahi ruh olan aynı neftsen (cevherden) yaratıldığını ilan eder. Nitekim ayeti kerimede: *“Ey İnsanlar! Sizi bir tek nefisten yaratan, ondan eşini var eden ve ikisinden pek çok erkek ve kadın meydana getiren Rabbinize hürmetsizlikten sakının.”*³⁸⁹ diye ifade edilir. Bu hakikat ile tüm farklı inanışları ve bakışları Kur'an ret eder. Ayetin açılımına baktığımızda öncelikle: Hitab, erkek ve kadına beraber edilmiş, 'Ey İnsanlar!' Yani ikisi insanlıkta eşittirler. Sonra: Her ikisi de ayette takvaya, taat ve ibadete davet edilmişlerdir. Bu bir mükellefiyettir; mükellefiyet ise akıl gerektirir. Öyleyse ikisi de canlılar içerisinde yalnız akıl sahibidirler. Daha sonra da: ikisinin de aynı cevherden yaratıldığına vurgu yapılmıştır.³⁹⁰

Kur'an-ı Kerim'de, Hz. Havva'nın yaratılma nedeni 'Âdem'e hayat arkadaşı olması ve onunla huzur bulması' olarak belirtilir. Bu duruma göre, yine insan türünden, Âdem'in yadırgamayacağı, yakınlık ve ünsiyet duyacağı, birlikte yaşayıp güçlükleri birlikte göğüsleyeceği ve belki en önemlisi de kıyamete kadar gelecek insan neslinin ilk annesi olacak bir kadın yaratılmıştı. Ayeti kerimede bu durum şöyle dile getirilir: *“Kendileri ile huzur bulasınız diye sizin için türünüzden eşler yaratması ve aranızda bir sevgi ve merhamet var etmesi de onun ayetlerindedir. Şüphesiz bunda düşünen bir toplum için elbette ibretler vardır.”*³⁹¹ Yani erkek için kadını, kadın için erkeği yaratmıştır; bunu da kendi varlığının ve kudretinin nişanelerinden saymıştır. Ayetin akışında (min enfusikum) ifadesiyle kadın ve erkeğin farklı rütbe ve meziyetlere sahip olmadıkları, ikisinin de aynı cevher ve aynı ruhtan yaratıldığı vurgulanmıştır. İnsan yaratılışının iki cins olarak yaratılmasındaki yegâne hedef huzur ve mutluluktur. Çünkü ayetin devamında birbiriniz için yaratılmanız; birbirinizle huzur ve mutluluk bulmanız içindir. Âdem babamız cennetin tüm nimetleri kendisine verilmesine rağmen, ünsiyet ve ülfüyet bulamamış; bu nedenle yüce Allah karşı cinsi olan Havva anamızı onun yaratıldığı aynı cevherden birbirleriyle ünsiyet ve ülfüyet bulmaları için yaratmıştır. Ayetin devamı *“Sizi birbirinizle huzur ve mutluluk bulasınız diye sizi (erkek ve kadını) birbiriniz için yaratmış; aranızda da sevgi ve merhamet bağı bırakmıştır.”*³⁹² Bu

³⁸⁹ K. Kerim, *Nisa* 1.

³⁹⁰ M. Çağrı, *a.g.e.*, s. 85-86; R. Kılıç, *a.g.e.*, s. 11-13.

³⁹¹ K. Kerim, *Rum* 21.

³⁹² K. Kerim, *Rum* 21.

ayetlerin vurguladığı husus insanın mutluluğu için erkek ve kadının birlikte olması gerektiği noktasındadır.³⁹³

İslam düşüncesi, tüm insanlar Hz. Âdem ve Havva'dan türeye geldiği, insanoğlunun insan olma vasfında eşit olduğunu ilan etmiştir. Kur'an-ı Kerim bunu şu sözlerle ilan eder: “*Andolsun, biz insanoğlunu şerefli kıldık. Onları karada ve denizde taşıdık. Kendilerini en güzel ve temiz şeylerden rızıklandırdık ve onları yarattıklarımızın birçoğundan üstün kıldık.*”³⁹⁴ İslam'ın önemle üzerinde durduğu ırk ayırımını ve üstünlüğünü ret etme ilkesi, aslında İslam'ın ayrımcı vasıflarından birini teşkil etmektedir. Bu sebeple Kur'an-ı Kerim'de ve onun canlı açıklayıcısı sünnette, yaratıklar arasındaki üstünlük sadece insanlık vasıflarındaki kemal ve yaratıcıya olan yakınlık derecesine bağlanmıştır.³⁹⁵

İnsanlardan birinin diğerine üstünlüğünün olmadığı, üstünlük ve faziletin ancak takva, bilgi ve hizmetle olduğunu Kur'an-ı Kerim'de buyrulmuştur. Allah katında en üstün olan, en çok takva sahibi olan kişi olduğunu, bilenlerle bilmeyenlerin bir olmadığını, Allah yolunda malları ve canlarıyla cihad edenlerin derece bakımından oturanlardan üstün olduğu açıkça ifade edilmiştir. Yine Kur'an'da; insanlığın birliği ve kerameti yardımlaşmayla, din ve vicdan hürriyetinin ise eşitlik ilkesiyle gerçekleştiği vurgulanmıştır.³⁹⁶

Düşünürümüze göre çocuk eğitimi ve terbiyesi kadının aile görevidir. Ev sermayesinin zayı' veya bekası kadına bağlıdır. Ailede kadın güçlü etkendir.³⁹⁷

1.6.5. Çok Evlilik ve Boşanma

Ali Kemal, çok evliliği bazı zaruretlerden mesela, erkeklerin fitri ihtiyaçlarını giderme ve erkeğin düşeceği cezai durumlardan dolayı benimsemiş; ancak uygulanmasının bazı şartlara bağlı olduğunu savunmuştur. Zamanımızda bu şartları ifa etme ve yerine getirmenin hemen hemen imkânsız olduğundan tek evliliği önermiştir. Düşünür, iki eşli hanelerde çıkan olayların aileyi cehenneme dönüştürdüğünü ileri

³⁹³ Elmalı M. Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, Sad., İsmail Karaçam-Emin Işık-Nusrettin Boilelli-Abdullah Yücel, C. 2, s. 497-501.

³⁹⁴ K. Kerim, *İsra* 70.

³⁹⁵ R. Kılıç, *a.g.e.*, 12-13.

³⁹⁶ Ömer Özsoy-İlhami Güler, *Konularına Göre Kur'an*, Ankara 2005, s. 114-124; Abdülkerim Kuşeyri, *a.g.e.*, 262-268.

³⁹⁷ Ali Kemal, *a.g.e.*, s. 262-263.

sürmüştür. Ali Kemal bundan dolayı gerektiğinde boşanmanın hem şer'an hem de aklen caizliğini savunmuştur.³⁹⁸

1.6.6. Velayet Görevi

Anne-babanın çocuğuna karşı sorumluluklar çocuğun doğumuyla başlamıyor; bu vazife doğum öncesine dayanıyor. Çocuğu manevi hastalıklara düşürmek suçtur. Hiçbir anne ve baba çocuğunu terk edemez; bunu yaparsa kanuni müeyyideye çarpılırlar. Yedirmek, giydirmek ve yetiştirmek ebeveynin velayet görevidir.³⁹⁹

Ali Kemal'e göre, aile yuvasının süsü ve mutluluk kaynağı olan çocuk, anne ve babaya Allah'ın bir emanetidir. Anne ve baba çocuklarının terbiyesinden hem Allah'a, hem de topluma karşı sorumludur. Anne ve babanın çocuklarına karşı başlıca vazifeleri şunlardır:

- Çocuklarını sağlıklı olarak besleyip büyütmek, çocukların beden ve ruh sağlığını korumak,
- Çocuklarına ev bark sağlamak, doyurmak ve giydirmek,
- Çocuklarına haram lokma yedirmemek,
- Çocuğuna güzel bir ad koymak,
- Çocuğu okutmak, geçimini sağlayıcı bir meslek sahibi yapmak,
- Çocukları sevmek, onlarla ilgilenmek; çünkü çocukların yemek, içmek kadar sevgiye de ihtiyaçları vardır,
- Çocuklara sevgi göstermede ve hediye verme konusunda ayırım yapmamak, eşit ve adaletli davranmak.⁴⁰⁰

Düşünürümüze göre çocuk eğitiminde birinci hedef çocukta sorumluluk duygusunu oluşturmak ve geliştirmek. Çocukta en ideal terbiye, çocuğu kendi kendisini idare etme selahiyetine kavuşturmadır.⁴⁰¹

1.6.7. Çocukların Ebeveyne Karşı Görevleri

Ali Kemal'e göre çocuk küçükken ebeveyne itaatten, büyünce de tazim ve hürmetten sorumludur. İnsanın anne-babası yaşlandıkça da onlara karşı hürmetini

³⁹⁸ Ali Kemal, *a.g.e.*, s. 267-268; H. Erdem, *a.g.e.*, s. 158-159.

³⁹⁹ R. Kılıç, *a.g.e.*, s. 87-99; Ali Kemal, *a.g.e.*, s. 268-269; İ. A. Çubukçu, *a.g.e.*, s. 65.

⁴⁰⁰ M. Çağrı, *a.g.e.*, 253-255; Ali Kemal, *a.g.e.*, s. 271; E. Güngör, *a.g.e.*, s. 214-218.

⁴⁰¹ Ali Kemal, *a.g.e.*, s. 273.

artırmalıdır. Düşünürümüz ebeveyn hürmetinde Eflatun'un düşüncesinden dayanak getirir.⁴⁰²

Düşünürümüzün aktardığı Kur'an-ı Kerim ve hadislerde çoğunlukla Allah'a kulluk vecibesinin hemen ardından ana babaya saygılı olma ve iyi davranmanın bir görev olduğuna dikkat çektiği görülmektedir.⁴⁰³

1.6.8. Çocukların Birbirlerine Karşı Görevleri

Aile bireyleri ne kadar çok olursa kardeşlerin eğitimi o kadar kolay olur. Mümin mümine nazaran bir binanın kerpiçleri gibidir. Hadisini kardeşlerin tesennüdü olarak aktarmıştır.⁴⁰⁴

Kardeşler birbirlerine karşı iyi davranmalı, küçükler büyüklere itaat edip onlara saygı beslemeli, büyükler de küçüklere hoşgörü ile davranmalı; bu durum aralarında sevgi ve saygıyı artırır. Ancak bu şekilde ailede mutluluk ve huzur sağlanabilir. Kardeşler maddi hırs sebebiyle aralarındaki birlik ve beraberliği, ahengi bozmamalıdır. Kardeşlerin kabiliyetleri birbirlerini kıskançlığa sevk etmemelidir. Kimi insan ilme meraklıdır, o sahada ilerler, şan şöret sahibi olur; kimi insan da ticarete meraklıdır, o sahada çalışır, ilerler, zengin olabilir. Bunları olgunlukla karşılamalı, herkesin aynı şey olamayacağı, aynı sahada çalışamayacağı gerçeği unutulmamalıdır. Aralarındaki -varsa tabii- fikir ayrılıklarını, konuşarak, birbirlerinin düşüncelerine hürmet duyarak çözüm yoluna koymalıdır. Sertlikler ve tartışmalar daima kötü sonuçlar doğurur. Ailevi huzursuzluklara, tatsızlıklara neden olur.⁴⁰⁵

1.6.9. Aile Hissi

Aile hissi kişinin kendisini bir aileye intisabı ve fitri olarak kendi ailesini koruma refleksidir. Düşünürümüze göre kişide aile koruma refleksleri kalbin derinliklerinde gizlidir. Bazen bu refleks bizi haksızlık ve ırkçılığa sevk edebilir. Ali Kemal'e göre hizmetçi ailedendir. Yine ona göre aile dostları da ailedendirler.⁴⁰⁶

⁴⁰² Mehmet Aydın, *İslam Dini İlmihali*, Konya 1984, s. 343-344; Ali Kemal, *a.g.e.*, s. 279.

⁴⁰³ R. Kılıç, *a.g.e.*, s. 78-80; Ali Kemal, *a.g.e.*, s. 279-281.

⁴⁰⁴ Ali Kemal, *a.g.e.*, s. 281; Buhari-Müslim.

⁴⁰⁵ H. Erdem, *a.g.e.*, s. 163-164; Ali Kemal, *a.g.e.*, s. 281; A. H. Akseki, *a.g.e.*, s. 274-275.

⁴⁰⁶ Ali Kemal, *a.g.e.*, s. 283-284.

1.7. Şehirleşme Görevleri

1.7.1. Mülk ve Devlet

Ali Kemal'e göre devlet tesadüfen kurulmamıştır; İnsanın sosyal varlık olması meselesinin siyaset felsefesi açısından büyük bir önem arz ettiği söylenebilir. Düşünürümüzün insanın sosyal varlık oluşuna ilişkin görüşleri onun siyaset düşüncesinin zeminini hazırlamaktadır. Toplumda siyasetin ve devletin gerekliliği insanın sosyal varlık olmasından ve bunun doğuracağı bir takım problemlerden hareketle dile getirilir. Şöyle ki, insanların ihtiyaçları hususunda birbirine yardım etmek maksadıyla bir araya gelmeleri ve toplum halinde yaşamaları gerekir; ancak bu ihtiyaç ve zaruretten dolayı devlet teşekkül etmiyor; devlet, aynı havayı teneffüs etmek, aynı gayeyi taşımak, aynı hedefe yönelmek, aynı kanunu teneffüs etmek ve aynı iradeyi taşımak etrafında sınırı çizilmiş bir cemiyettir ve bu da Devleti Osmaniye'dir.⁴⁰⁷

Düşünüre göre başkalarının meşru haklarına tecavüz etmeden herkesi kendi payına razı edecek bir devlete, hükümete ve yönetime (siyâset) ihtiyaç söz konusudur.⁴⁰⁸

1.7.2. Vatandaşlık Görevleri

Ali Kemal, bir toplumu bir arada tutan argümanların toplamına vatandaşlık görevleri(vezaifi mahsuse) demiştir. Düşünürümüze göre toplum; kabile, halk ve milletleri oluşturan aile birimidir. Bir milletin efradından olmak o millete karşı vatandaşlık sorumlulukları getirir. Bunun dışında da bazı sorumluluklar getirir. Umumi vazifeler en öndedir. Kendi bekası için karşısındakinin hakkını heder etmek ahlaki değildir.⁴⁰⁹

Düşünüre göre ilahi emir gereği vatandaşlığın birinci görevi ulul-emre itaattir. Kur'an'ı Kerim'de bu şöyle ifade edilir: *“Ey inananlar, Allah'a, peygambere ve sizden olan emir sahiplerine (Ulu'l Emr'e) itaat edin. Allah'a ve ahiret gününe inanıyorsanız bir şeyde ihtilafa düştünüz mü o hususta Allah'a ve Peygambere müracaat edin; bu hareket, hem hayırlıdır, hem de sonu pek güzeldir.”*⁴¹⁰ Düşünürümüze göre ulu'l-emr'e

⁴⁰⁷ N. Durak, *Platon ve Farabi Felsefesinde Erdem Kavramı*, Isparta 2009, s. 150-156; Ali Kemal, *a.g.e.*, s. 286; H. Erdem, *a.g.e.*, s. 195-198.

⁴⁰⁸ Ali Kemal, *a.g.e.*, s. 286-287.

⁴⁰⁹ H. Erdem, *a.g.e.*, s. 165-166; Ali Kemal, *a.g.e.*, s. 257.

⁴¹⁰ K. Kerim, *Nisa* 59.

itaat emri veriliyor. Çünkü ulul-emr İslam toplumunun bağrından çıkmış, insanların din ve dünyasının koruyucusudur.⁴¹¹

Ali Kemal, devlet başkanının halkına olan sevgisinde bir baba sevgisini, halkın veya yönetilenlerin başkana olan sevgilerinde ise akıllı evladın babasına olan sevgisini örnek almaları gerektiğinin altını çizer. Bu itibarla halkın devlet başkanıyla ilişkilerinde gözetmeleri gereken iki önemli husus itaatkârlık ve saygıdır.⁴¹²

Düşünürümüz ulul-emri, dâhili ve harici güven için zaruri görmekte ve hilafeti ilahi bir nimet olarak görmektedir.⁴¹³ Ali Kemal'e göre, ulu'l-emir'den maksat halkın temsilcileri, yöneticiler, âlimler, halkın tüm işlerine bakan görevli olan kimselerdir. Yalnız İslam'ın hükümlerine aykırı olmamak kaydıyla onlara itaat edilir.⁴¹⁴

1.7.2.1. Umumi Kanuna Bağlılık

Ulul-emre itaatin farz olduğu gibi kanuna da itaat farzdır. Düşünüre göre kanun siyasi ve medeniye diye ikiye ayrılır. Kavânin-i siyasiye usul ve devletin nasıl idare edileceğini tayin eyler. Kavânin-i medeniye; mülküyet, veraset, münasebet-i aile... gibi işlere açıklık getirir. Her iki kısım kanuna da aynı derecede riayet gereklidir. Ali Kemal, kanuna itaatin ebedi fazilet olduğunu savunurken, Sokrat'ın "faziletler ebedidir" savını alkışlıyor.⁴¹⁵

1.7.2.2. Vergi

Vergi, devletin ihtiyaçları için hükümdarın emriyle halktan düzenli bir şekilde toplanan paradır. Ali Kemal'e göre vergi, devlete ait büyük işlerin, faydalı ve büyük müesseselerin ve levâzım-ı sairenin idare ve idamesi için ehl-i memleketten her birinin gelir kaynaklarından belli bir bölümünü vermesidir. Düşünür, vergi kaçırmayı hırsızlık olarak nitelendiriyor.⁴¹⁶

⁴¹¹ H. Erdem, *a.g.e.*, s. 204; Ali Kemal, *a.g.e.*, s. 288; M. Çağrıncı, *a.g.e.*, s. 286-287; U. Kaya, *a.g.e.*, s. 331-333.

⁴¹² U. Kaya, *a.g.e.*, s. 332; Ali Kemal, *a.g.e.*, s. 287-288; H. Erdem, *a.g.e.*, s. 204.

⁴¹³ Ali Kemal, *a.g.e.*, s. 288.

⁴¹⁴ M. Çağrıncı, *a.g.e.*, s. 286-287; Ali Kemal, *a.g.e.*, s. 288.

⁴¹⁵ E. Güngör, *a.g.e.*, s. 169-171; Ali Kemal, *a.g.e.*, s. 288-289; A. Şeref, *a.g.e.*, s. 104-106.

⁴¹⁶ Ali Kemal, *a.g.e.*, s. 289-290; U. Kaya, *a.g.e.*, s. 333-334; A. H. Akseki, *a.g.e.*, s. 287; A. Şeref, *a.g.e.*, s. 105-106.

1.7.2.3 Askerlik Görevi

İslam Dini ve ahlakına göre, vatandaş, vatanının korunması yolunda, hiç çekinmeden gerektiği zaman can, mal ver her şeyi feda edebilme cesaretini göstermesi gerekir. Bundan dolayı da askerlik görevi, birçok ahlakçı tarafından bir vatandaşlık ve mutlak olarak yerine getirilmesi gereken kutsal bir görev olarak kabul edilmiştir.⁴¹⁷

Şayet milleti oluşturan bireyler askerlik hizmetinden kaçarlarsa, o devletin gelişmesi, diğer devletlerle rekabet edebilmesi imkânsız hale gelir. Bireyleri askerden firar eden bir millet, başka devletlerin esareti altında yaşamaya mecbur kalır ve her daim felaketlerle burun buruna gelir. Bundan dolayı, kişi vatan topraklarına yapılan herhangi bir saldırıyı şahsına yapılan bir saldırı gibi kabul etmesi gerekir. Herkes üzerinde yaşadığı vatandan nasıl yararlanıyorsa, vatanını düşmanlara karşı korumayı da boynunun borcu gibi görüp askerlik görevini yapması gerekir.⁴¹⁸

---

⁴¹⁷ U. Kaya, *a.g.e.*, s. 334-335; H. Erdem, *a.g.e.*, s. 208-210.

⁴¹⁸ Ali Kemal, *a.g.e.*, s. 291; A. Şeref, *a.g.e.*, s. 107-108; U. Kaya, *a.g.e.*, s. 334-336.

İKİNCİ BÖLÜM

2. İLM-İ AHLAK'IN LATİN HARFLERİNE AKTARIMI

2.1. Mukaddime

İlm-i ahlâkın ruhu vazifedir. İlm-i ahlak; ilm-i vezâiftir. İnsan için yalnız vazifeyi ifâya hazır olmak kâfi değildir. O vazifenin kıymetini, mahiyetini bilmek lazımdır. Mesela i'tidal herkes için bir vazifedir. Lakin ehemmiyet-i ilmiyesi bilinmezse i'tidal ne kuru bir vazifedir!

Fakat ilm-i ahlâk nokta-i nazarından tedkik ve ta'mik olunursa o vazife-i i'tidal, ne kadar latif, ne derece cazibeperverdir!

İnsan aklen, hissên, fikren o derece teali etmelidir ki vezâif-i ahlâkiyesini koşa koşa eda eylemeli, hayrını, hissiyatını, sevine sevine yapmalıdır. Her vazifede emelperver bir his, bir bed'â, bir nuru keşf etmeli; her hayra, her türlü hasenata deruni bir cazibe, hakiki bir inbisat, sürekli bir şevk ile meyil eylemelidir.

En müşkil vazifeler en parlak bed'â-i ahlâkiyedendir: Kör olmuş, kötürüm olmuş, hülâsa her türlü ne'im faaliyetten mahrum kalmış, fakat cephe-i gamnâkında sönük bir nişane-i hayat görünen aç, susuz, sadasız bir ihtiyara hizmet etmek, hatta bin türlü meşakkati, zahmeti ihtiyar ile hizmet etmek bir vazifedir. Lakin ne belîğ, ne latif bir vazifedir ki vicdanı bahara gıpta verir bir inbisat ile lebriz eyler. İnsan o vazifedeki lezzete doyamaz. Gide [s.4] gide hizmetinden öyle şevk almaya başlar ki o ihtiyarı temayülâtının en nurani, en mütemadi kısmına hedef eyler. Bu hedefi nazardan kaybederse, araya fenanın bir hâil-i sihnaki girse pek ziyade muzdarip olur, müte'zi olur çünkü en müşkil olduğu için, en güzel bir vazifenin lezzet-i ifasından mahrum kalıyor demektir.

İşte insan vazifesini bu derece sevebilir. "Vazife insanın ma'suka-i vicdanıdır." Hakiki bu manaya mün'atıftır. Bu hissiyat-ı insanın fitratında meknuzdur. Fakat bu fitrat terbiye görmeli, teali etmeli ki o hisler en nazar-ı fer'ib güller gibi açılsın, büyüsün, vicdana safa versin. Terbiye deva-yı mazi, şifa-yı hal, emel-i istikbaldir. Terbiye bir nihali lebâleb feyz eyleyerek bir ormanı gülistana döndürür; fakat terbiye bir tıfl-ı pâ-kezağı müstağrak füyuz ederek şu âlemi bir imrankâhade çevirir.

Bunun içindir ki ulum ve fününun, meziyet ve marifetin tevsi' ve telcisinde en ziyade alakadar olanlar; kuvve-i faaliyetlerinin en müessir şuaatını fikr-i terbiyeye atf ediyorlar.

Terbiye bir mektebin temeli, bir tahsilin bünyanı, bir çocuğun da mebnâ-yı irfanıdır.

Beşeriyetin en güzel tedavüghı mekteptir. En müessir devası da tahsildir. Etfal ise bir lüce-i âmâldir ki her mevcesinde ikbal ve istikbal gizli gizli parlar. Cehd etmeli ki evvelce bir vadi-i selamate doğru huruşan olsun, gaflet ile bir zemin hâşa ki düşmesin. Bir dalgayı bir mahal-i matluba sevk eylemek ne mertebe müşkil ise etfalı da [s.5] kâmilen bir hedef-i maksuda isal etmek o derece güçtür; fakat insanda tabiata galebe çalmak, her müşkili hal eylemek hiss-i cihanbahası vardır ki harikulade terakkiler, fevkaltabi'a tealilerin saik'ül sevâiki işte bu histir. Terbiye böyle ulvi ve hakiki makasıd-ı beşeriyeye muavenet ve delalet eylediği için insanıyetin en sadık hadimlerinden, tekemmülat-ı müstakbele-i insanıyenin en ileri gelen sâilerinden add olunur.

Rıhle-i terbiyeye tevdi' olunan çocuğun ruhu bir cevher giren kıymete benzer ise mürebbi de o cevherin kıymeti nisbetinde mahir bir heykeltıraşa teşâbih olunur. Fakat eserine incizab ve revnak vermek, ciddi bir bedi'a meydana koymak için o heykeltıraşa bir numune, bir meşk lazımdır. İşte ilm-i ahlâkta o numuneyi arz eyler. İlm-i ahlâk fenn-i terbiyenin nehye-i maksududur, timsal-i kemâlidir. Zihn-i beşeri en ziyade işgal eden mesail-i aliyyeden pek çoğunun beşeriyet için en mesud bir surette tevsih ve tahlili, hiç olmazsa tayi-i gavamiz mahiyeti, yani felsefenin en müferreh kısmı ilm-i ahlâkta gösterilir. Kâffe-i ulum insanıyet için mukayyed ise de ilm-i ahlâk bunların en faide peymâlarındandır. Bunun içindir ki bazı ecile-i ricâl kemâl-i âdemi, nizam-ı âlem-i ahlâka rabt ederek ilm-i ahlâkın o kıymet-i güzinini bi-hakkın i'la ve ilan etmek isterler. Ne hacet: "En hayırlımız ahlâken iyi olanınızdır" hadis-i şerifi bu idiaya bir bürhan-ı kudsi değil midir? İşte zihnim ilm-i ahlâka dair böyle tefekkürat ile meşgul idi; vaktâ ki refika-yı acizanemden biri bana bir "sabah" nüshası gönderdi, maarif nezareti birçok kütüb-ü müfide sırasında bu ilme dair bir kitabın telifini de mevk'i müsabakaya vaz' eyliyordu. Gazete ile [s.6] ilan-ı keyfiyet ediyordu. Güzel bir tecrübe, müsemmer bir say' ama birçok mevani'den maada müddet-i müsabakanın azlığıyla erbab-ı iktidarın rekabetini ne yapmalı? Payitahtta o derece füzela-yı üdeba mevcud iken uzak bir vilayette meşkûk bir kariha, mahdud bir sermaye ile mahcubane, müteraddidane işe

giren bir âcizin eserinden böyle bir muvaffakiyet beklenir mi? Ah, insan nefisini aldatmaya ne kadar sever! Bilemem ne hal oldu; bu kelimedede ne kazıp ümitler, emeller doğdu da o müessir, o muhakk maniler nazar-ı ehemmiyetten yavaş yavaş düştü. Hele kudemâ-yı şüara içinde en ziyade fikir takdirime hoş gelen bir sahib tabiatın: “Yardımlı kesmezsen Allah’ın yardımını üzerindedir.” mısra-ı bercestesi rebanımda döne döne her türlü tereddüdümü ref’ eyledi.

Bu eser-i naciz böyle meydana geldi. Veleve ki bir âcizin kaleminden çıksın, bu bir kitab-ı hayırdır. Mahiyeti ve muharririnin hüsn-ü niyeti itibarıyla ashab-ı irfanın lütf ve mürüvvetine pek ziyade şayandır. Bu mürüvvet ise eserin tedkik ve tenkidiyle olur. Bu tenkidatı iyice takdire, güzelce telakkiye muharrer hakir her zaman amadedir. Belki böyle böyle bu sönük ibtidadan parlak bir intiha hâsıl olur.

Halep 10 şubat sene 1309

[s.7]

İLM-İ AHLAK

BİRİNCİ KISIM

AHLÂK NAZARI

BİRİNCİ FASIL

1

İlm-i Ahlâkın Tarifi, Mevzuu, İlm-i Vezâif’ür-ruh ile Münasebeti, Fenn-i Terbiye-i Etfal ile Münasebeti.

Ahlâk, hulkun cem’idir. Hulk lügaten hâvi ve seciye manasıdır. İstılâhen bir melekedir ki onun sebebiyle ef’al, insandan sühûletle sâdır olur ve rü’yete muhtaç olmaz. Gülmek, ağlamak gibi seri’üzzevâl keyfiyata dahi meleke denilir. Bu hulk üç kısımdır: Ya hasendir, ya kabihtir yahut hüsn ve kubuh ile mevsuf olmayıp mübah ve câizdir: dikiş dikmek, çift sürmek gibi. İnsan, hulkun bu meani-i selesesi itibarıyla cilvegahı olduğundan ulema-yı ümem ilm-i ahlâkı mucib-i kemâl olan ahlâk-ı haseneyi itiyad ve bâis-i noksan ve dalal olan ahlâk-ı seyyieden [s.8] ihtirâz ve ictinab yollarını irâe ile insanları irşad için tedvin eylemişlerdir.

Şu halde ilm-i ahlâk, insana a’mal ve ef’alini kanun-u vazifeye mutabık surette icrâ etmek ve bu vasıta ile müsteid olduğu kemâlata vâsıl olmak usulünü öğreten bir ilimdir diye tarif olunur.

Allah-u Teâla mahlûkat ve mevcudat arasında ancak insanı fikir ve ferasetiyle muttasıf ve mümtaz olarak halk eylemiştir. Bu sayededir ki insan gaye-i hilkatı anlamak

hassesine mâliktir. Mahlûkat-ı sâire kâffeten bu hasseden bî-nasibtir. Gaye-i hilkatî anlamak ve takib etmek ilm-i ahlâk ile husul bulur. İlm-i ahlâk ile insan hedef-i amalîne vâsıl olur, maksad-ı aksasına nâil olur. Binâenaleyh ilm-i ahlâkın mevzu-u mahsusu a'mal-i insandır. Bu a'malin hangileri hasenattan, hangileri seyyiattan ma'duddur? A'mal-i insan hangi halde mükâfata, hangi halde mücâzata müstehaktır? İlm-i ahlâk bu mesaili tedkik eyler.

İlm-i ahlâkın bu mevzuunu anlamak için üç şeyi tedkik etmek lazımdır:

Evvela: İnsanı, yani a'mal-i hasene ve seyyieyi icraya müsteid olan şahsı tedkik etmelidir. Bir şahsın a'malini hasene ve seyyie sıfatıyla tavsif etmek için o şahıs mutlaka âkil ve fâil-i muhtar olmalıdır.

Saniyen: Hadd-i zatında hayır ile şerri, yani bir fiilin hüsün, ya kâbih olmasını icab eden şeyi tedkik etmelidir. Hayır, tabi' beşerde mündemiç olan bir kanun cebeli iktisadınca insanın meyl ve rağbet ve muhabbet eylediği şeydir. Akıl, ilim, adl gibi. Şer, yine o kanun-u iktisadınca insanın [s.9] nefret eylediği şeydir. Cinnet, cehl, zulüm gibi. Hüsn, tab'i-insaniye mülayim ve sıfat-ı kemâl ile mevsuf olan ve dünyada mehdi ve ahrette sevabı mucib bulunan şeydir. Kabih ise tab'-ı insaniye gayr-ı mülayim ve sıfat-ı noksan ile mevsuf bulunan dünyada zemmi, ahrette ikâbı müstelzem olan şeydir. A'mal-i hasene, hayır olduğu için mükâfata şayan ve nizam-ı âlemin mübtenei olduğu kavaid-i ahkâma inkıyadı müfid olan a'maldır.

A'mal-i seyyie, şer olduğu için mücâzata layık ve nizam-ı âlemin mübtenei olduğu kavaid ve ahkâmı müfseid ve halet-i inkıyada mezad olan a'maldır.

Hayrı şerden, hüsnü kabihden, a'mal-i haseneyi a'mal-i seyyieden tefrik etmek meziyeti halık-ı kâinat olan hâkim-i adil ve mutlakın, yani vacib'ül vücudun insana bir mevhibe-i rabbaniyesidir.

Salisen: A'mal-i hasene ve a'mal-i seyyieden neş'et eden netâici, yani hasenatın sezâvar olduğu mükâfat ile seyyiatın müstehak olduğu mücâzâtı tedkik etmelidir.

İnsan, ef'alini vicdanınca muvazene eder, ya şevk ve inbisat ve yahut kasvet ve ızdırıp his eyler ve a'maline göre mukadderatını tedkik ve istikbalini keşf eyler, sevk-i vicdan ile mücâzat ve mükâfata muntazır olur. Bu mücâzat ve mükâfatın heyet-i mecmuasına kanun-u ahlâkın kuvve-i te'yidiyesi denilir. İşte bu mevadın mecmuu ilm-i ahlâkın birinci kısmı olan ahlâk nazarı yahut umumiyyi ve ikinci kısmı bulunan ahlâk-ı amelî ve yahut hususiyi teşkil eder. İnsan düşünür; kuvva-yı akliyesini nasıl idare etmelidir? Mahlûkat-ı mevcude-i saireye, ale'l-husus [s.10] ebnâ-yı nev'ine,

vatandaşlarına, ailesine karşı ne suretle muamele eylemelidir? Hülasa, hayatın her faslında ne türlü hareket etmelidir? Yahut hukuku, vezâifi nedir? Taharri eyler; ilm-i ahlâkın kısm-ı ameliyesini meydana getirir.

Sonra kâffe-i ef'alini tayin ve tahdid eden kanun-u ezeli nedir? Bir suret-i umumiyede vazife, hukuk, fazilet neden ibarettir? Teftiş eder, arar; ilm-i ahlâkın kısm-ı nazariyesini hâsıl eyler.

İlm-i ahlâkın ilm-i vezâif'ür-ruh ile münasebeti—bu iki ilim arasında münasebat-ı azimiye vardır; ilm-i vezâif'ür-ruh bize insan nedir? Nasıldır? Bildirir; ilm-i ahlâk ise, ne olmalı, nasıl olmalıdır? Gösterir. İlm-i vezâif'ür-ruh mahiyetleri itibariyle kuvva-yı nefis-i nâtıktan bahs eder; ilm-i ahlâk bunların usul ve suret-i isti'malini tayin eyler. Hülasa, ilm-i vezâif'ür-ruh neye muktedir olduğumuzu; ilm-i ahlâk ise neye mecbur olduğumuzu öğretir.

Mahlûkat arasında yalnız insan vardır ki vazifeten ne yapmak lazımsa onu bilmek ve cebr olunmaksızın icra etmek istidadını hâizdir. Mahlûkat-ı sâire dahi kâffeten kavanin-i mahsusaya tâbidirler, fakat bu kanunları bilmeksizin, anlamaksızın takib ederler. Bir gaye-i hilkafe mâliktirler, lakin mahiyetini tanımaksızın, hatta rücu'â muktedir olmaksızın bu gayeye doğru yürürler; ister istemez tabiate ittiba' ederler. Hayvan olduğu için insan da kavanin-i müteaddideye tâbidir, mukadderatının kısm-ı azamı kendisine mechuldür, hayat-ı adiyesine hemen hiç müdahale [s.11] edemez. Gerek suret-i tevellüd ve tenasül, gerek neşv-ü neması, gerek vezâif-i sâire-i cismaniyesi ihtiyarının ta'lik etmediği bir kanun-u ezeli tahtında cereyan eder. Bu nokta-i nazardan: “O, sizi rahimlerde, dilediği gibi şekillendirendir.” hikmeti ne belîğ bir hakikatı şâmildir, fakat insan mahlûkat-ı mezkureden fazla olarak yaşadığını his eylemek, bir nazarda mevcudiyetini kâmilin ihata etmek, bu mevcudiyetin esası nedir? Gayesi nedir? Kendi kendine sormak iktidarına mâliktir. Hükmüne, cereyanına tabi' olduğu nizam-ı ezeli ve zaruriyeden başka bir nizam-ı manevi, yani hayat için bir aksa-yı amel, bir kaide-i maişet, bir münteha-yı meslek his eyler. Bu emelin, bu kaidenin, bu müntehanın takdir ve takibi kendisine aiddir, bu hedefe isterse yaklaşır, isterse ondan uzaklaşır.

Böylece insan fikren esrar-ı mukadderatını keşfe çalışır. Mahlûkat-ı sâire ise bu hasseden mahrumdurlar. İnsanın kuvva-yı irade ve hissiye ve akliyesi bir kemâl-i ahlâkiye doğru müncezibdir. Kâffe-i havas insan bu incizabdan nişan verir. İnsan esasen bir mahlûk-u faaldir. Fakat faaliyeti bir kuvve-i behimiye veya camidenin faaliyetine

benzemez. İnsan idareye mâliktir. Yani istediği tariki intihab eyler, istediği şeyi yapar. Fiilinde, intihabında serbesttir. Mamafih bir kaideye tabiidir: Bazı şey mutlak olmalıdır, bazı şey mutlak yapılmalıdır. İrade buna muhalefet edebilir ama fiilinden mesuldür.

İnsan düşünür, etrafındaki mevcudatı havassasıyla idrak eyler, vekayi-i tecarübüne göre fehm ve muvazene eder. Fakat evvel emirde o vakıalara faik bir mertebe taakkul eyler ki her vakanın bu mertebeye tevafikini arzu [s.12] eder. Fıtrat-ı insaniyede kemliyyete, kemâle, mutlakiyete vakıf bir kuvvet var ki o da akıldır. Bu kuvvetin insana bahş eylediği kavaid meyanında bir kaide-i âliye bulunur ki bu sayede insan yalnız haricen eşyadaki intizamı görmek ve anlamakla iktifâ etmez. Hatt-ı hareket zatiyesinde ve her türlü ahval-i mahsusasında temin-i intizama mecbur olduğunu da fehm eyler.

Hülâsa insan sever, hissiyatından bazıları asalet-i fitriyesini izhar eyler. Her şeyden evvel nefsinin severse de bi-tabî' ebnâ-yı nev'ine de muhabbet eder. Fakat insan daha ulvî bazı makasıda mâliktir. Her şeyde teâliye meyyal, her şeyde kemâle âşıktır. Kemâle takrib eder bir şey yaptığı gibi nâ-mütenahi bir zevk his eyler. Kasden kemâlden tebaüd eylerse hicab âmiz bir keder duyar. İşte böylece her cihetten ilm-i vezâif'ür-ruh ilm-i ahlâk ile hemhuduttur. İlm-i ahlâk ilm-i vezâif'ür-ruhun bir mütemmîmi hakikiyesidir.

İlm-i ahlâkın fenn-i terbiye-i etfâl ile münasebeti--- ilm-i ahlâkın fenn-i terbiye-i etfal ile de münasebet-i külliyesi vardır. Terbiye için evvel emirde tabiat-ı beşeriyeyi tedkik etmek lazımdır. Bu da ilm-i vezâif'ür-ruh ile olur. Bir mürebbi; çocukları adam etmeye, yani mümkün olduğu kadar mükemmel surette idare-i nefis edebilecek bir mertebeye getirmeye, rütbe-i kemâle derece-i mümkünede takrib eylemeye memurdur.

Bir çocuğu terbiye etmek; bir gün olup da gaye-i hayatını en mükemmel surette ifâ edebilecek bir hale koymak demektir. O halde gaye-i hayat nedir? Bilinmelidir. Bi-tabî' bu gaye için istihsal edilecek fikre nazaran suret-i terbiye tayin ve takdir edilir. Çocuğun terakki ve tefyizi [s.13] hangi cihete doğru tevcih olunmalıdır? Fenn-i terbiye-i etfalde bu bir mesele-i esasiyedir. Çünkü kuvva-yı insan muhtelif istikametlere tevcih edebilir. Her şeyde ne yapmak lazımdır? Bilmek için evvel emirde hedef-i muayyeni tanımak iktiza eyler. Bu hedefi tayin eden ise ilm-i ahlâktır.

Yed-i terbiyeye tevdi' olunan çocuğun fikri bir cevher-e giren kıymete benzer ki mürebbi bunu teraşıde edecektir. Bunun için evvela bir numune, bir meşk lazımdır. İlm-i vezâif'ür-ruh ile fenn-i terbiye-i etfal bize bu hususta büyük hizmet ederler. Elimizdeki

cevherin mahiyet ve tabiatı nedir, ne türlü şerâit ve ne türlü vesâit ile bu maddeyi tedkik ve terâşide edebiliriz? Gösterirler. Fakat bu babtaki numuneyi, meşki, yani hakikate tatbik edilecek timsal-i mütehayyil kemâli ancak ilm-i ahlâk meydana getirir. O halde ilm-i ahlâk her türlü şumulüyle fenn-i terbiye-i etfalın nahbe-i âmalı dense sezâdır.

İlm-i ahlâkın gayesi: İnsan hayır ve şerri ve a'mal-i hasene ve seyyieyi vicdaniyle temyiz ve takdir etmek meziyetiyle mecbur ve her ferd kendi fiilini bi-nefs ihtiyar etmek vazifesiyle mükellef ise de herkesin kendi ictihadı tarik-i rüşdü ve savaba ve savlini te'mine kâfi olamaz. Nev'i insanın efradı kuvve-i akliye ve fikriyece müsâvi değildir. Bazı avarıza mebni çok kere aralarında müsavat-ı tamme mevcut olan iki ferd bile bir şeyi başka surette düşünürler. İşte bu sebeple her ferd kendi başına idare-i akl ve vicdana muktedir değildir. Her ferde başkasının nasihatine, daha âlim, daha zeki, daha âkil, olanların eserine ittiba'-ı ihtiyac mevcuttur. İşte ilm-i ahlâk ile insan mehâsin-i a'mal ve mekârim-i ahlâkın [s.14] ulviyetine ve a'mal-i diniye ve ahlâk-ı reddiyenin süfliyetine vâkıf olur. İlm-i ahlâk ile mümkün mertebe insanın ahlâk-ı reddiyesi izâle olunur, ahlâk-ı hasenesi idame edilir. Şu halde ilm-i ahlâka tab-ı ruhani dense sezâdır. Fakat ilm-i ahlâkın bu gayet-i hakikiyesine vüsul yalnız kavaidini bilmekle kabil olamaz. Taa zaman-ı tıfliyetten bed'i ile tatbikat ve ameliyatını da itiyad etmek lazım gelir.

İlm-i ahlâkın bu gayetine ekseriya şu yolda itiraz ederler: Fazilet kabil-i tahsil değildir. Bir ilm-i hayrın ne faidesi olabilir? İnsan mantık okumakla âkil olur mu? Meani öğrenmekle kesb-i fesahat edebilir mi? Bunun gibi en âlimane tedvin olunmuş nazariyat-ı ahlâkiyede hiçbir kimseye hüsn-ü hulku iktisab ettiremez. Bir ferd fitraten hiss-i mürüvete, sıdk-ı niyete mâlik ise daima sahib-i hayırdır. Değil ise en mükemmel bir ilm-i vezâif ile bu meziyeti tahsil edemez.

Şurasını teslim ederiz ki bir insan vezâiften fevkalade bahs eylediği halde vazifelerine riayet etmeyebilir. Bir cahilin fazilet-i safderunanesi; vezâifi mükemmelen tasnif ve tensik ve tarif eden, fakat bunlardan hiçbirini eda etmeyen feylesofun ilminden bin kat kıymettardır. Mamafih cüz'i mülâhaza ile anlayabiliriz ki her halde ilm-i ahlâkın pek büyük ehemmiyeti, pek büyük fevâidi vardır.

Evvela; ahlâk; hüsn-ü niyete bedel olamaz, lakin hüsn-ü niyet mevcut iken insan yaptığını, istediğini anlasa, bu ne için hayırdır, şu ne için şerdir bilse daha iyi değil mi? Ulumun kâffesi müfidir.

[s.15] Fakat ahlâk pek faidelidir. Çünkü cihanda vazifeyi iyice bilmeden, tanımaktan daha mühim bir şey yoktur.

Saniyen mevhibe-i fitriye-i ahlâkiye bir ziya-yı tabiye teşebbüh olursa, bu ziya pek mühterizdir, titrektir. Mücadele-i hayatta bize takviyet vermek, birçok tereddüdlere karşı ruhumuzu tahkim eylemek için bazı kavaid-i metine fevkal-had lazımdır. Çünkü ruh müessir dakikalarda böyle tereddüdlere hedef olabilir. Fil-hakika her insan fitraten fikr-i vazifeye mâliktir. Fakat sevk-i tabii ile olursa yalnız bazı şey yapılmalıdır, bazı şey yapılmamalıdır, bunu bilir. Yoksa o şeyin mahiyeti ve ehemmiyeti nedir? Ne derecededir? Her hususta ahsen'ül umur hangisidir? Onu bilemez. Hâlbuki bazı nazik noktalarda mahiyet-i vazifeyi tanımak; vazifeyi icra etmekten daha müşkildir. Bu mahiyet ise öğrenilir, binaenaleyh tedvin olunur demektir.

Sâlisen beşikte iken hiss olunmaya başlanılan ve bazılarınca derece-i kifâyede görünmek istenilen ahlâk-ı umumiye bile ekseriyetle ilm ve mülâhaza semeresedir. Vicdan-ı umumi her asırda ahlâkiyyunun nazariyatından teşkil olunmuştur. Bu nazariyat en âli mevaki-i hitabattan, en büyük kitaplardan cemiyetin en derin tabakalarına kadar inmiştir. Vicdan-ı umumi tasaffiye ne derece müsait ise bozulmaya, şaşırma da o derece tabidir, asırlardan beri büyük büyük terakkilere mazhar olmuştur, evvelden mübah add eylediği bazı âdât-ı seyyieyi şimdi red eylemiştir. Evvelden men' ettiği bazı ahlâk-ı haseneyi de şimdi red eylemiştir. Evvelden mübah add eylediği bazı âdât-ı seyyieyi şimdi red eylemiştir. Evvelden men' ettiği bazı ahlâk-ı haseneyi de şimdi kabul etmiştir. Meslek-i hayata dair umuma kavaid-i metine ve vazıha neşr etmek pek muktezidir. Bir cemiyetin [s.16] terakki ve teâlisi; her ferdinin tefyiz ve tekemmülünde külli alakadardır. İnsanı cemiyetten ayrı olarak yalnız başına tasavvur eylesek yine ne yapacağımızı, neye mecbur olduğumuzu bildiren ilm, yani ilm-i ahlâk bize her şeyden ehem, her şeyden elzemdir.

2

VİCDAN AHLÂKI, VİCDANIN HÂKİMİYETİ, HİTABA KABİLİYETİ, HÂTİATI, ŞEBEHATI, MEHÂSİN VE NEKÂİSİ

İnsan; his, hareket, irade havasında hayvanat-ı sâire ile müşterek ise de hayvanat-ı sâire gibi ihtiyaç hissettiği zaman taharri-i eğdiya suretiyle temin-i maişet edemez. İnsan ihtiyacatını istihsal için kendisine bir vedia-i bedia-i ilahiye olan kuvvayı akliyesini isti'mal ederek maziye, hali, istikbali, mevcudatı mülâhaza ve muhakeme ve meşhudatını mukayese ile ittihaz tedabire tab'an mecburdur. Hayvanat-ı sâire his ve

hareket ve iradeleriyle vücuda getirdikleri fiili mücerred o zamanki ihtiyaçlarının his ettirdiği menfaate vüsul için işlerle ve fiilin zevalinden sonra bir eserini his etmezler. Fakat insan a'mal ve tedabirini kendi irade ve ihtiyarıyla iltizam ve ittihaz ettiği zaman o a'mal ve tedâbirin zevaliyle o eser zâil olmaz. Ya şevk ve inbisat veyahut kasvet ve ızdırıp suretinde baki kalır. Hayvanat-ı sâirenin kâffe-i meyl ve rağbetleri kendi nefislerine aid nef' ve mazarrat-ı mülâhazasına mübtenidir. İnsan ise kendi nef' ve mazaritiyle beraber başkasının dahi nef' ve mazaratine mülâhaza eylemek ve çok kere [s.17] kendi nef' ve mazaretini mülâhaza etmeyerek başkasına nafi' ve başkasının mazaretini def' olan ef'ale meyl ve rağbet etmek hasâil-i aliyesine nâildir. İşte mukteza-yı neviyeti olarak şu muzafferiyette bulunan insan bir hasseye mâliktir. Bu hasse ef'alimizin iyiliğine, fenalığına hükm etmemize, hayrı şerden, sıdkı kizbden tefrik eylememize hizmet eder, buna vicdan ahlâkı denilir.

Ahkâm-ı vicdanın mevzuu-u mahsusası herkesin ef'al-i hususiye ve fiiliyesidir. Vak'a bazı ahvalde vicdan-ı kanun-u tabiin kavaid-i umumiyesine mutabık surette hükm eyler. Mesela katl etmemelidir, sirkat eylememelidir gibi. Hakikaten vicdanın hükmü de bu kaidelere tabidir. Vicdanın ahkâm-ı hususiyesinde dahi bu kaideler tezahür eder. Fakat hakikat-ı halde bu kavaid-i umumiye tasdik eden vicdan değil, akıldır. Vicdan her meselede ahkâm-ı hususiye beyan eder. Bu hükümleri iki zamanda verir:

Evvela bir işin hîn-i azeminde beyan hükm eyler, vazife neyi emr ediyor ise vicdan ona ikbar eyler. Bu ihbar vaki' olmayınca fiil-i ahlâka dokunamaz. Fiil iyidir; eğer faili vicdanın hükm ve tasdikiyle kanun-u ahlâka mutabık surette hareket ettiğini bilirse fiil fenadır; eğer yine böyle bir hüküm insana bir hata irtikab edeceğini ihbar eyliyorsa.

Saniyen bir işin icrasından sonra hükm verir. Vicdan-ı hafızanın levha-i sıdk-ı intimasından dâhilen ne geçtiğini temaşa ederek yeniden ef'ali takdir eyler. Ef'al-i haseneyi tahsin, seyyieyi takbih eder. Şurası [s.18] şâyan-ı dikkattir ki vicdanın hükm-ü sânisî değil, hükm-ü evveli ef'alın ahlâka derece-i tevafukunu bildirir. İsterse bir insan nedâmet çekmesini bu halde kendisini fena bir harekette bulunmuş ve cezaya kesb-i istihkak etmiş olmaktan halas etmez. İsterse istihkakını, meziyetini bilmesin; o fiili icra ettiği zaman cidden tâlib-i hayır ise istihkakı, meziyeti mevcuddur, zahirdir.

Ahkâm-ı vicdaniye diğer suretle inkısam eyler.

Ahkâm vardır ki anidir. Derâkeb sudur eder. Ve bir sev-i tabii ile vücuda gelir. İnsan bir fiil-i mezmumum irtikab edeceği esnada vicdanı kendisini derhal ikaz eyler. Nitekim bir raiha-i kerihayi kuvve-i şammesi derakab his eder.

Ahkâm dahi vardır ki mülâhaza ve tezekkür ile sadır olur. İnsan bu hükümle leh ve aleyhi iyice vezn ettikten sonra verir. Bu mübahtır yahut memnu'dur der.

İnsanın hürriyete mâlik olması kâfi değildir. Onu isti'mal etmesi de lazımdır. İmdi fiil ne kadar mükemmelen tezekkür edildiyse hürriyette o derece hüsn-ü isti'mal edilmiş olur. Bu hususta ef'al üç kısma taksim olunabilir:

Ef'al vardır ki tesirat ve hissiyat gibi hadisat-ı evliyadan münbaistir. Bunlar aynıdır. Sevk-i tabii ile husule gelir. İnsan kendi fiil-i mahsusuna hayret eder. Kabl'el vuku' bu fiili mülâhaza edemez. Böyle ef'al bila-tezekkür ve binâenaleyh akl ve hürriyet asla mevki-i isti'male konmaksızın vukua geldiği için ne mucib takdir, ne de bais [s.19] tevbih olur. Hırs ve hevesin hareket-i ibtidaiyeleriyle ihtiyari temayüller, tenafürler, hep bu nev'idendir. Bu gibi ef'alde şayan-ı takbih ve tevbih olan şey hırs ve hevesin hareket-i ibtidaiyesine tabi' olmak ve tezekkeri terk eylemektir.

İkinci nev' kısmen tezekkür olunan ef'ali şâmindir. Öyle ef'al ki bir dereceye kadar ansızın icra olunmuştur. Bunların kunhu ve netâici hakkındaki malumat karışıktır. Hatta bu fiillerin fâili bile onları takdir etmek ve meziyetlerini nazar-ı tezekküre almak için tevakkuf etmemiştir. Bu ef'al iyi yahut fena olabilir. Lakin değerleri de cüz'idir. Cürmleri de hafiftir.

Üçüncüsü kâmilten tezekkür olunmuş ef'aldir ki bunlar hasenata ait ise hakiki a'mel fazilettir; seyyiattan ise büyük hatiâtıdır. O ef'alın bu tezekkür-ü tammı için uzun bir müddet muktezi değildir. Bu müddet gayet cüz'i olabilir. Bir lahza hayır ile şer piş-i temyize vaz' olunmuş, sonra serbest bir intihab ile bir cihet ihtiyar edilmiş olmak kâfidir. Vicdanın bu ahkâm-ı hususiyesi ile kanun-u tabiiyenin kavaid-i umumiyesi arasında pek ehemmiyetli farklar vardır. Kavâid-i tabiye-i umumiye basit ve ekseriya bedihidir. Vicdanın ahkâmı ise pek karışık bir mevzu' üzerine müessestir.

İnsan ahkâm-ı vicdaniyesini vukuf ile verebilmek için evvela işlenmek üzere bulunan fiili ve o fiildeki niyeti icab edebileceği netâici bilmelidir.

Saniyen gerek kanun-u tabiiyin ve gerek kavânin-i mevzuanın o fiile temas eden ahkâmını bilmelidir.

[s.20] Sâlisen, fâilin müretteb olabilmesi melhuz bulunan ve fiilin ahlâka derecesi i tevafukunu tağyir edebilen taahhüdat-ı sabıkayı bilmelidir.

Mûlahaza ve tezekkür üzerine sudur eden ahkâmda bu mevad iyice takdir ve tahlil olunabilir.

Derâkab verilen hükümlerde ise maddeler insanın fikrinde müşevveş bir sürette vücud-pezir olur.

Vicdanın hâkimiyeti, vicdanın hataya kabiliyeti- vicdan her şahs için hayır ve şer meselelerinde tabii bir kuvve-i hâkimedir. Başka hiçbir kuvvet ona galebe edemez. Vicdan bu hâkimiyetinde bazen yanılabilir. Hatta sâika-i terbiye ile bazı kavaid-i mecruhaya merkez olabilir. Bundan maada vicdanın mahsusatından olan ve pek karışık vakayın takdir ve temyizine aid bulunan ahkâm-ı hususiyede büyük büyük hatalar zuhur edebilir.

Vicdanın insan üzerine olan bu hâkimiyeti ile bu suretle hataya kabiliyeti nasıl tevafuk edebilir? Bu tezat-ı zahiriden neşet eden neticeler nedir? İşte şimdi bu mesâil-i mühimmeyi tedkik edeceğiz.

Hâtiât-ı vicdaniye: Eğer kendisinden sudur eden hükümler hakikat-ı ahlâkiyeye muğayir olursa, yani kanun-u ahlâkın men' ettiğini, tahsin ve tervic ve emr eylediğini cerh ve takbih ederse vicdan-ı muhtidir. Vicdanın bu yolda hatiâtı iki nev'idir. Bunlardan bir nev'ine galebe mümkündür. Diğer nev'ine galebe mümkün değildir. Galebe mümkün olmayan hatalar; hata olduğu teşhis ve tefehhüm olunamayan ve binâenaleyh kâbil-i tashih olmayan hatalardır. Vicdan bu nev'i hataya düştüğü vakit tabii hayrı icra ile şerden [s.21] tevekki etmek isteyen insan vicdanına mütabiât eyler, vicdanı hataya düçar olduğu için hadd-i zatında ve hakikat-ı halde mezmum olan e'ali memduh zannederek icra eyler. Böylece iyilik ediyorum zannıyla vicdanına mütabiât eden zat hakikaten memduhtur. Ve hakikaten takdire şâyan bir fiilde bulunuyor demektir. Bu hatasından mesul olamaz. Hadis-i şerifte dahi "Ümmetimden hata ve unutkanlıktan sorumluluk kalktı." varid olmuştur. Hatta bir adam böyle bir hatanın sevkiyle hakikatte vazife olmayan bir şeyin vazife olduğuna kani' olursa o vazife-i zahiriyei ifâ etmedikçe bir hata irtikab etmiş olur; ahlâken bir vazife-i hakikiyeyi paymal eden bir şahıs gibi add olunur. Fakat dikkat etmelidir ki bu hal hatanın teşhis ve tefhim olunamamasıyla mukayyedir. Eğer hata hakikaten, ya hükmen teşhis ve tefhim olunmuş ise, yani düçar-ı hata olan şahsa hatası ihtar ve tefhim edilmiş ve yahut o hatanın hata olduğu o şahsın bulunduğu heyet-i içtimâiyenin ahkâm-ı diniye ve kanuniyesiyle ve yahut adat-ı muttaridesiyle tayin etmiş ise hata kabil-i galebe olur. Hatasını teşhis ve tefhim etmeyen şahsın vicdanen hayr diye ihtiyar eylediği fiilin

hakikatte hata olduğu halde niyetine nazaran ma' fuv ve memduh görülmesi “Eşyada asıl olan ibahedir.” aslına mübtenidir.

Vicdan böyle gayr-ı kabil galebe bir hataya düştüğü vakit yine hâkim kalıyor demektir. O halde yine ona itaat olunmalıdır.

Kâbil-i galebe hatalar onlardır ki, vücudları teşhis ve tefhim olunabilir. Bu nev’i hatalar ilm ve maarifçe bir müsamaha-i tahsilden ve yahut bir nev’i hırs ve hevesten neşet eyler. Bu hatalar icab-ı hale göre az [s.22] çok mezmum ve mukader hazırlar. Vicdan böyle bir hataya düştüğü vakit dâhilen bir halecan his eyler. İşte bu halde insana meselenin kühhü ve hakikatını anlamak vazife olur. Bu vazifeyi ifâ için evvel emirde hâsıl olan halecan aramalıdır. Eğer sebep dâhili ise, yani halecan bir musahemenin vuku’ a hatıra gelmesinden ve yahut bir heva ve hevesin nedameti his olunmasından neşet etmiş ise vazifemiz meseleyi yeniden bi-tarafane tedkik etmektir. Eğer sebab-i harici ise, yani reyimize muhalif bazı malumat ve ihbarat hakikatten ayrıldığıımızı bize ihtar ediyorsa o vakit bu malumat ve ihbaratın esası nedir? Hükümü nedir? Tayin etmek ve bunları reyimizin istinad eylediği hüküm ve esas ile mukayese eylemek lazımdır. Bu vesait ile hâlecan ya mündefi’ olur ve biz zan ve rey sabıkamızda kalırız. Ya tebdil rey ederiz. Eğer zan ve rey sabıkamızda kalır isek ya bu tedkikat ile hakikatı bulmuş oluruz ve yahut gayr-ı kâbil galebe bir hataya düşmüş oluruz. Tebdil rey etmiş isek tedkikatımız reye sabıkamızın bi-esas olduğunu teslim etmek ve reyimizi tedkikatımızın irâe ettiği nokta-i ahlâka göre tebdil eylemek lüzumuna îsal eder. Vicdanımızda böylece tashih-i hüküm eyler. İşte kâbil-i galebe bir hatanın insana haml eylediği vazife-i azime budur. Fakat kâbil-i galebe bir hataya düştüğümüzü his edince icra edeceğimiz tedkikat ve mülahazatın devam ettiği müddetçe fiilen ve amelen ne yolda hareket edeceğiz? Vicdanımızın his ettiğimiz hatası ve cehle mi hareket etmeliyiz? Yoksa hilafını mı ihtiyar etmeliyiz? Bu sualin cevabı şebhat-i vicdaniye bahsinden müstebân olur. Çünkü vicdanın hükmünde [s.23] hata his olunup tedkikine mübaşeret olunursa bu hüküm-ü tabii şüphedar bir vicdanın hüküm-ü müştebihi menzelesinde kalır.

Şebhat-ı vicdan-ı ahlâkça biz işi işlemek, terk etmek mi vazifedir? Vicdan şu isbat ve nefiyden birine hüküm-ü kat’i veremezse şüpheye düşer olmuş demektir.

Şüphe-i vicdaniyenin iki hali vardır. Birisi tereddüd, diğeri şüphe-i mücerrededir.

Vicdan eğer iki muhalif vazife arasına düşmüş ise mütereddidir. Mesela yalan söylememek bir vazifedir. İfşa-yı sır etmemek de bir vazifedir. Hal olur ki insan ya

yalan söylemelidir. Ya ifşa-yı sır etmelidir. Bu ikinin birinden halas olmak gayr-ı kabildir.

Tereddüdün başlıca hassesi bu vecihle hangi cihet-i ihtiyar olursa fena bir fiilde bulunmak korkusunun vücududur. Bu halde “İki şerden ehveni seçilir.” ve “İki müfsit ictima’ edince hafifini işlemekle büyüğünden korunur.” kaidelerine tevfikan iki fenalıktan hakikat görüneni ve elden geleni yapmak ve bu suretle diğerinden az kurtulmak lazım gelir. Bu kaideye tevfik-i hareket eden fena bir fiilde bulunmamış olur. Çünkü daha büyük fenalıktan halas olmuştur.

Şüphe-i mücerrede bir fiilin makbul veya mezzum ve bir vazifenin mevcud veya gayr-ı mevcud olduğunu yakinen temyiz ve tefrik edememektir.

Bu halde “Mani’ ve muktezi tearuz ettiği zaman mani’ takdim olunur.” Kaidesine ittibaen şüphenin devamı müddetince fiil memnu’ ve vazife mevcud gibi hareket etmeli ve en emin tariki ihtiyar etmeliyiz. Böyle olmazsa [s.24] vicdanen itaatine mecbur olduğumuz bir kanunu çiğnemek tehlikesinde bulunuruz.

Ba’de tedkika mübaşeret etmeliyiz. Eğer netice-i tadvikatımızda bir re’y-i kat’i hâsıl edersek ona ittiba’ ederiz. Fakat şüphe devam ederse yine en emin tariki mi takip etmelidir? Bu babta ahlâkiyyun düçar-ı ihtilaf olmuşlardır.

Ahlâkiyyunun en müfritleri daima en emin tariki ihtiyar etmekte mecburiyet-i katiyye varid derler. Diğerleri de daima en emin tarika gitmek mecburi olmayıp bazı ahvalde ba’del tedkik vazifenin âdem-i vücuduna dair bir ihtimal hâsıl olursa bu ihtimale teban insan kendini ma’fuv görebilir. Mesela bir hükümet memuru mükellef olduğu memuriyete kendisince ta’lik etmez gibi görünen bir hizmeti ifâya mecbur mudur? Fikr-i evvel erbabı “Şüphede iseniz kendinizi mecbur farz etmelisiniz.” Fikr-i sani ashabı ise “O hizmetten mafuv olduğunuza dair esbab-ı makbuleye destres oluyor iseniz bila-fütur onlara ittiba’ ediniz” derler. Birinci cihet nazara-i evlada fikr-i vazifeye daha muvafık görünür ise de şayan-ı dikkattir ki müz’ic neticelere sebebiyet verir. Bu ahvale göre bütün vezâif-i meşkûke vezâif-i hakikiye derecesinde mecburi olur. Hâlbuki insan vezâif-i kati’asını bile tamamıyla icrada müşkilat çekiyor. Eğer vezâif bu suretle teksir olunursa tabii tafsilatta o nisbette tezayüd eyler. Mademki vicdan bütün vezâif-i meşkukeyi ifâya kendisini mecbur add edecektir ve zaten insan her şişe zan derecesinde mecburdur, elbette bu taksirat mucib-i [s.25] mes’uliyet olacaktır. Şu halde re’y-i saniyi mutedil bir surette kabul etmek lazımdır. İnsan için biraz serbest bir hatt-ı hareket

edinmek ve fakat ona sadıkane riayet eylemek elbette tamamıyla takib olunamayan mükemmel ve lâkin müşkil bir yola gitmekten evladır.

Fakat bu cihetin ihtiyarı kavaid-i ahlâfî rahnedar etmemek için şu şerâit-i selase-i esasiye daima göz önüne almalıdır:

Evvela bir vazife-i meşkukeden kurtulmak için cidden muhtemel ve hakikaten esaslı bir fikre istinad etmelidir. Şüphe makul ve medlul olmalı ve vazifeyi hükm eden kanunun mevcudiyetinden neş'et eylemelidir. Yoksa hafif bir şüphe-i vesikadan olmayan eşhasın hükmü ihmal-i vazifeye kifâyet etmez.

Sâniyen bir vazife-i meşkukeden halas olmak cihetine ancak bir tedkik ve taharri-i cedîden sonra meyl etmelidir. Binâenaleyh insan bu tedkika vakit bulmaksızın derâkab icra-yı fiile mecbur ise en emin tariki ihtiyar etmelidir. Bu kaide pek mühimdir. Baladaki tafsilattan istintac olunduğu üzere vicdanın hatta meşkûk bir hükmüne asla muhalefet etmemelidir. Bir kanunun vücudu ihtimalini vicdanın derpiş etmesi bir nev'i ikazdır ki onu nazar-ı dikkate almalıdır. Âdi bir tedkik o kanunun hakikaten mevcud olduğunu ve bu kanuna muhalif hareket netaic-i vahimeyi müntec bulunduğunu izhar edebilir.

Bir tedkik ve taharri-i cedidin sonra ne yaptığı ve neye maruz bulunduğu bilinirse o babta bir hükm-ü kat'i i'tasına kâfi bir kanunun mevcud olup olmadığı ciheti meşkûk kalırsa böyle bir halde insan fiilen kendisini mafuv zan edebilir. Çünkü bu hususta bize bir [s.26] hükm-ü kat'i tezahür etmemiş ve ahkâm-ı meşkukenin kâffesinde en emin tariki ihtiyar etmek mecburiyeti ise gayr-ı varid bulunmuştur. Bu halde yalnız icra olunacak fiilin makbuliyetine dair nazari bir şüphe kalıyor. Fakat amelen bir hata irtikâb edilmediği muhakkak bulunur. Binâenaleyh her ne kadar en salim tarik ihtiyar edilmiyorsa da emniyet-i vicdaniye ile hareket olunur.

İşte “Şek ile yakîn zâil olmaz” ve “Tevehhüme itibar yoktur.” kaideleri ahlâkça bu suretle tatbik olunur.

Salisen netâic-i müellime ve hatta gayr-ı ihtiyari bir hata bile melhuz bulunursa yahut fiil-i vaki' her halde istihsaline mecbur olduğumuz bir netice-i muayyineye vüsul için bir vasıta-i lazime ise yine en salim tariki ihtiyar etmek lazım gelir. Mesela bir tabip, nezdine çağrıldığı hastanın iyiliğini, sıhhatini temin etmek vazifesiyle mükelleftir. Binaenaleyh gerek vizitelerin adedinde, gerek devaların intihabında en salim tariki ihtiyar etmelidir. Hastanın selameti nokta-i nazarından icrası lazım gelen vizitede tehlikenin mevcut olmadığı şüphesiyle ihmal caiz olmaz. Kezalik bir avcı tüfenginin bir

istikamete doğru sıyd kasdıyla sıkacağı vakit selamet-i mülâhazasına mecburdur. Hatırına kurşunun bir insana isabet etmesi hakkında en adi bir şüphe vârid olsa bu şüpheyi izale eylemeli, selamet ve emniyet-i kâmile ile hareket etmelidir. Bu üçüncü şartta “Mübahlık selamet vasfına bağlıdır.” kaidesi asıldır. Hülaseten tekrar edelim: İşleyeceğimiz iş ihtiyaridir. Kanun-i vazife bizi o işi işlemeye icbar etmiyor. Fakat bu işin neticesinde vazifeten [s.27] her halde riayete mecbur olduğumuz bir halin zuhuru hakkında şüpheleniyor isek işimizde en salim ciheti ihtiyar etmeliyiz. İşte bu üç şart kabul ve icra olunursa ikinci kısım-ı ahlâkiyyunun beyan eyledikleri meslek pek ciddi, pek hakiki bir meslek olur. Fakat bu şartlara riayet olunmazsa bütün bütün tefrite düşülür, daire-i ahlâktan az, çok harice çıkılır.

Vicdanın mehasin ve nekâisi- kanun-u ahlâkın irâe eylediği vezâifin aded ve vüsâtinin tenkîs ve temdide meyyâl ise vicdana vâsi’ denilir. Vicdan-ı vâsi, bir vicdan-ı muhittir ki hatiâtı hemen daima kabil-i galebe hatalardandır. Bu nev’i ahvâl ile muttasıf olanlar ahlâk hususunda kendilerinden daha müdakkik bulunanları hal ve hareketlerini göz önünde görüyorlar, bundan maada daha dakik bir ahlâkın tedrisat ve talimatını dinliyorlar; o halde doğrudan doğruya vicdanlarının ikazatıyla değilse te’sirat-ı hariciye ile olsun ruhlarının halet-i meşukelerinden haberdar olurlar.

Gayet dar bir vicdan dahi vâsi’ bir vicdanın muhalifidir. Böyle bir vicdan mübalağa eder, mecburiyetleri teksir eyler, büyük mahzurlara meydan verir, bu mecburiyetlerin teksiriyle bil-hassa vazifede taksire düşmek tehlikesini tevlid eder. Bundan maada bir şahsın serbesti-i harekâtı böyle mübalağalı bir surette mahdud olursa o şahsın maiyetindeki eşhasında mecburiyetleri kesb-i müşkilat eyler, gayet dar vicdan ile gayet vâsi’ vicdan arasında mutmain-i vicdan bulunur.

Bu vicdan her fiile kıymet-i hakikiye-i ahlâkiyesini verir.

[s.28] Kanun-u ahlâk iktizasınca tertib eden vezâifin temami-i ifâsı bazen mucib-i müşkilat olabilir. Bu müşkilat ve meşakkate katlanmaktan ise vazifede biraz vüsâat ve ruhsat aranılır. İşte böyle ahvalde vicdan mutmain-i tetkikat icra eder. Eğer istenilen vüsâat ve ruhsat bil-ahire vazifenin külliyyen ihmalini mucib olursa bu vüsâat ve ruhsatı tecviz etmez. İfâ-yı vazife için vicdanına cebr eyler. İhmal vazifeyi mucib olmuyorsa o vüsâat ve ruhsatı tecviz ve kabul eyler. “İş daralınca genişletilir.” ve “Meşekkat (zorluk) kolaylığı celb (lüzum) kılar.” Kaideleri ahlâkça bu suretle tatbik olunabildiği gibi “Allah'ın rahmeti sayesinde sen onlara karşı yumuşak davrandın. Eğer kaba, katı yürekli olsaydın, onlar senin etrafından dağılıp giderlerdi. Artık sen onları affet. Onlar için

Allah'tan bağışlama dile. İş konusunda onlarla müşavere et. Bir kere de karar verip azmettin mi, artık Allah'a tevekkül et, (ona dayanıp güven). Şüphesiz Allah, tevekkül edenleri sever.” nazm-ı celili ve fahr-ı kâinat sallallahu aleyhi ve selem efendimizin yemine iz'am buyurdıkları Ebu Musa ile Muaz bin Cebel radiyallahu teala anhüma hazretlerine “Kolaylaştırın zorlaştırmayınız; müjdeleyin bezdirmeyiniz; sevdiniz ayrıştırmayınız...” buyurdıkları hadis-i şerif dahi bu manayı müfiddir. Bunlardan başka bir de vicdan-ı mevsus vardır. Vicdan-ı mevsus; bazı mecburiyetlerin ehemmiyetini mübalağa ile iz'am eder. Fenalıktan eser olmayan yerde fenalık görür. Böyle bir vicdan dar vicdanın bir nev'idir. Fakat bir nev'i muzdaribidir ki halecan ve heyecan-ı daimi ile etsaf eder. Vesvesenin o dereceleri vardır ki ruhu fena halde azaba düşürür. Hatta kendini muhafaza etmezse insanı cennete bile sevk eder. Böyle bir halden neş'et eden meşguliyet daimi-i zihniye vezâif-i hakikiyesini bi-hakkın ifâ etmek istidadan adamı mahrum eyler. Bundan maada bazı defada olur ki bazı mecburiyetler için son dereceye varan vesvese vezâif-i sâireye karşı hemen bigâneliğe yakîn bir serbesti gösterir.

[s.29]

3

HAYR VE ŞERRİN HİSSİ TEMYİZİ VE BU HİSLERİN TERBİYE İLE TERAKKİSİ

İnsan hilkatlen müsteid-i kemâl olarak tevellüd eder. İlhamat-ı cibilliyeye ve ulum-u tabiiyeyi kabule müsteid ve ulum-u kesbiyeyi icad edebilecek akla naildir. İnsanın şu havas-ı cibilliyeye mazhariyeti hayr ve şerri temyiz etmek hüsnün dahi fitraten kendisinde mevcut olduğuna delalet eyler. Eğer hayr ve şerrin hiss-i temyizi biz de ruhumuzun kuvve-i fitriyesiyle hâsıl olmasa, yani tabiaten mevcut bulunmasaydı hiçbir terbiye ve tedris harici onu bize ilka edemezdi. Bahsimizi eşya-yı mahsusaya tatbik edecek olsak, belki eşya-yı mahsusaya dair olan hükümlerin manası tecrübe ile öğrenebilir, der idik. Mesela, bir çocuğa bir beyaz şey ile bir siyah şey göstererek beyaz ve siyah tabirlerini önünde telaffuz ede ede çocuğun fikrinde hükm ile manzara-i zahireye arasında bir iştirak peyda eyler ve o sayede çocuğa beyaz ile siyahı öğretmiş olurduk. Fakat aynı vecihle bir iyi fiile ile bir fena fiil hayr ve şer numunesi olarak gösterilemez. İyilik, fenalık hassesi fiilin alamat-i meşhudesi değildir. Bu hasseler hiçbir hiss-i harici ile fehm olunamaz. O halde hayır ve şerri nedir? Anlamak için insanların mutlaka fitraten bu hiss-i temyize mâlik olmaları lazım gelir. Binâenaleyh hayr ve şerrin hiss-i temyizi fitratta meknuzdur. Bir çocuğu, bir vahşiyi, malumatsız bir âdemi isticvâb ediniz.

Bunlar tabii size hayr ve şerri tamamıyla tarif edemezler. Fakat bir biçareye imdad etmek hayrdır; bir fiil-i katli irtikâb eylemek şerdir derler. Hayr failinin [s.30] meziyet-i zâtiyesini tezyid ile derece-i fiili nisbetinde mükâfata istihkak kesb eylediğini ve şer failinin şeref ve kudretini tenzil ettiğine hüküm eylerler. İsterler ki sahib-i hayr-ı hürmet-i umumiye ile şad olsun, mesrur olsun; sahib-i şer dahi mahkemelerde muhakeme olsun, cezaya uğrasın.

El-hâsıl bu hiss-i temyiz fitridir, tabiidir, insanla beraber doğar.

Lakin insanın mücâzat ve mükâfata liyakat ve istihkakına sebep olarak irad buyurulan "...Çünkü o çok zalimdir, çok cahildir." ayet-i kerimesinden dahi anlaşıldığı üzere insanın hal-i fitriyesinde haiz olduğu bu hayr ve şerri temyiz etmek hissi zâlam cehaletle âludedir. Bu his bidayeten mevcut olmakla beraber pek basittir. Fakat müsteid-i kemâldir. İnsan bidayeten âlim değildir. Fakat âlim olmakla müsteiddir. Adil değildir. Fakat adil olmaya müsteiddir. İnsanın bu istidad-ı kemâli hüsn-ü isti'male mazhar olursa her türlü tevsiat ve terakkiyata nail olur. O nisbette hayr ve şerrin hiss-i temyizi dahi tevassu' ve teraki eyler. İnsanın vücud ve bekası ve her türlü terakkisi peder ve maderinin bulunduğu heyet-i içtimâiyenin muaveneti sayesinde. İnsan şu havas sebebiyle cemiyete, terbiyeye, talime muhtaç ve müftekârdır. Cemiyet ve ale'l-husus aile eslafından devren aldıkları kavâid-i ahlâkiyeyi ehlafa nakl ederler. Bu kaideler cidden kanun-u tabiye muvafık iseler vicdanda hemen hüsn-ü-kabule mazhar olurlar. Vicdan onları ahz ve kabul eder. Onlarla tegaddi eyler. Bu vecihle insansa ahlâk-ı feyz ve vüsat bulur. Hayr ve şerrin hiss-i temyizi terakki eder. Ef'al-i hasene numuneleriyle ef'al-i seyyie için verilen hükümler dahi [s.31] vicdanın tefyiz ve tevsii için vesâit-i kaviyedendir. Bilakis çocuk, önünde hayr ve şerrin temyizini görmeksizin büyür, etrafında daima kavâid-i ahlâkiyeye bigânelik eserleri müşahede ederse vicdanının tevsii nekisadar olur; hatta gide gide vicdanı kör olmak ve bazen de mahv olmak derecesine gelir. Lakin vicdan bir vakit mahv olmaz. Mühlik bir nakdan terbiye-i seyyiesiyle fîsk ve fesadın derece-i gayesine varan canilerde bile bir fiil şer için bazı asar-ı nedamet, bazı ihtisat-ı nefret görülür. Bazen vicdan kısmen merîz ve muattal olduğu halde kısmen sağlam kalır. Mesela: Büyük bir cinayet irtikab eden bir canî i'ta eylediği bir va'di mutlak encâz etmek ister.

Bazı kere de vicdan bir suret-i gayr-ı muntazımede tesî'i ve terakki eyler. Bu sebeple birtakım eşhasın kanun-u tabiinin bir kısım kavâidine pek bigâne oldukları görüldüğü halde terbiyeleri hasebiyle kısım-ı diğerine pek ziyade riayet eylerler. Bu

tafsilat üzerine bir fikir daha vârid-i hâtır olabilir: Eğer ta'lim ve terbiye-i ahlâka bil-küllîye muhalif kavâid-i ilkâ etmek isterse iş neye müncer olur? Bu muhalif kaideler ruha nüfuz ederek hakiki vicdana külliyen muhalif bulunan ve hayrı şer, şerri hayr add eden bir vicdan-ı diğer teşkil edebilirler mi?

Şimdi bu noktada kanun-u tabiinin kavâid-i umumiyesiyle bu kavâidin netâic-i bâidesini tefrik etmelidir. Kanun-u tabiin kavâid-i umumiyesi talim ve terbiye ile bil-küllîye ref' ve tağyir olunamaz. Ancak bir parça ihlal edilebilir, silinir, aşınır. Bir çocuk asla inanmaz ki hırsızlık [s.32] etmek adam aldatmak, yalan söylemek, ebeveyne itaat etmemek lazımdır, hayr bunlardır, bunların muhalefeti şerdir.

Gerek bu hal ve gerek balada tayin ettiğimiz cihet, yani kavâid-i ahlâkiyeye asla riayet etmeyerek büyüyen adamlarda bile ahlâkın bir dereceye kadar mevcudiyeti delalet eyler ki hayr ve şerrin hiss-i temyizi tamamıyla talim ve terbiye ve ülfet ve i'tiyad ile vücuda gelmiyor, vicdanın hakâik-i ahlâkiye ile mutalık bir alaka-i tabiyesi de vardır. Bu kavâid-i umumiye müstesni tutulursa bunların teferruatı için terbiye ve ülfet-i vicdanda büyük büyük hatalar tevliid edebilir.

İşte bu sebebe mebnidir ki bazı akvamda hüsn-ü niyet ile ika' olunur birtakım adat-ı vahşîye vardır.

Mâmafih en fena terbiye ile büyüyen adamlarda bile bil-ahire hakikat-ı ahlâkiye talim olunursa ekseriye görülür ki ıslah-ı nefis ederler, safvet-i ahlâk ile ittisaf eylerler. Bazı mevaniin hayluletiyle inhisaf eden nahbe-i kâmilîyet-i fitriyelerine mazhar olurlar. Bu vecihle vicdanın nekâısı tashih olunabilir. Başlıca meziyyat-ı vicdaniyeden ma'dud olan ifratsız, vesvesesiz, bir dikkat ve rikkat, bir itidal iktisab edilebilir. Fakat bunun için insan nefsinin taziyik etmelidir; kendini hadde-i tedkikten geçirmelidir. Yalnız hatiât-ı zâtiyesini değil, nekâıs-ı vicdaniyesini de bilmelidir. Tahsil-i ahlâka vakf-ı mesai eylemeli, göz önündeki emsile-i haseneyi taklid etmelidir. Bu vecihle insan kendi kendine vicdanının daha sabâvetten başlayan terbiye ve tenvirini ikmâl eyler.

[s.33] Vicdanı kesb-i rüsuh edebilir. Vadi-i hayatta takib edeceği tariki daha emin, daha metin bir surette tayin eyler.

Vicdanın bu suretle ıslah ve ikmâli insanın mükellef olduğu vezâifin en mühimlerinden, en müşkillerindendir. Bu inkılab yine bizzat vicdanın nezareti altında cereyan eder.

İnsan bu vazifesine muhalif olarak nefsinin muhalif, mühlik, menfur bir tarika sevk eylemeye sarf-ı mesai edebilir. Bu hal-i vicdanî iğfal ve ifsad etmek ve hayr ve

şerrin ruhtaki hiss-i sıhhiyesini tahrip eylemek ve gurur ve hevesat-ı şahsiyeye mutabık bir suret-i ahlâk ihtirana çalışmaktır. Vicdanı terbiye ve tenvire hizmet eden sa'y-i müfid, hüsn-ü itikad, muhalasat, hüsn-ü niyet gibi havas-ı makbule ile vicdanı ifsad etmekten ibaret bulunan meslek-i menfurdan tefrik olunur.

Vicdanını ifsad etmeksizin tenvir eylemek vicdanına karşı insanın birinci vazifesidir.

İkinci vazife de vicdana itaat etmek, hayr ve şer üzerine emniyetle beyan-ı re'y ettiği vakit bu re'yı sadıkane enfaz eylemek ve şüpheyeye düştüğü zaman vicdan bahsinde beyan olunan kavâidi mevki-i tatbiki koymaktır.

Vicdanını tenvir etmek, vicdanına itaat eylemek mesai-i müdaafasında insan hem nûnin nesayihına müracaat edebilir mi? Bu husus ekseriya müfid ve meşru'dur. Hatta bazı ahvalde mecburidir.

İnsan bir mahlûk-u içtimâidir. Binâenaleyh pek çok hususatta talime, rehberine, ihtiyaca müftekidir.

[s.34] Sabavet ve şebapta taraf-ı bâriden mebus nâsih-i tabileri vardır. Bunlar akrabasıdır. Yahut onlara bedel vâsileri ve hâmileridir.

Umur-u diniyede şer'-i şerifin ahkâm-ı celilesini rehber-i vicdan ittihaz edinmek pek müfid ve pek lazımdır. Umur-u sâirede ise ulu'l-emrin evâmirinden mütensih olmak kavâid-i fazilettendir.

Bundan maada bazı ahbâ-yı güzidenin nesâyihini de fâideyi müfid olabilir. Fakat bunların nüfuzu mevkilerinden değil, iktidar-ı zatiyelerinden ileri gelmelidir. Şurası şayan-ı dikkattir ki nasihat ararken yahut nesâyihini kabul ve takib ederken insan kendi vicdanına itaat etmekten ve e'alinin mesuliyetini muhafaza eylemekten ferağat etmemelidir. Vicdan daima hâkim kalır. Bir rehberi o intihab eyler. Onu takibe o müsaade eder. Asla bu nüfuzu diğerine terk etmez. Yani başkalarının hükmü ancak kanun-u ahlâkın bazı nakat-ı meşkukesinde yahut vicdan-ı şahsi vasıtasıyla tamamen tezahür edemeyen mesâil-i umumiyede câridir. Vakta ki vicdan-ı şahsi vâzihan görür, o zaman her türlü rehberine tercihen ona itaat etmelidir. Nesayih-i muhalife yeni bir tedkik için ikaz ve ihbara hizmet edebilir. Fakat hangi bir nüfuz istinaden olursa olsun insan kendi vicdanının şهادet-i mutlukasına muhalif harekette bulunmamalıdır.

Hülasa, insan salaha ve fesada kâbiliyetiyle ve hayr ve şerri temyiz etmek hasene malikiyetle ve hayra meyil ve şerden ictinab-ı cibilliyetle mefturdur. Hiçbir vakit insanların bir kısmına hayr-ı mahza ve bir kısmına şerr-i mahza, bir kısmına da hem

hayr hem şerre kabil denilemez. Umumen insanlar fitraten kabiliyette müsâvidir. Sonra mensub oldukları cemiyetin, ailenin suret-i talim [s.35] ve terbiyelerine göre bu kabiliyet tevsiî ve terakki eyler “Kişi islam fitratı üzerine doğar. Sonra anne-babası onu Yahudi veya Hristiyan veya Mecusi eder.” Hadis-i şerifinde beyan buyurulduğu vecihle insanlar gördükleri talim ve terbiyeye göre ya mazhar-i salah, ya düçar-ı fesad olurlar. Fakat hiçbir vakitte kabiliyet-i fitriyeleri mahv olmaz. “Bir dağın yerinden değiştiğini duyduğunuzda doğrulayın ama bir kişinin ahlâkından vazgeçtiğini duyduğunuzda doğrulamayın çünkü o, yaratıldığı cibilliyete gider.” Hadis-i şerifinde şer-i fevârid olduğu vecihle kabiliyet-i fitriye bakidir. Mazhariyet “İnsan için ancak çalıştığının vardır.” Nazm-ı celilinde beyan buyurulduğu üzere insanın kendi sa’y ve ihtiyarıyla tahakkuk eder. Herkes semere-i sa’yini iktitaf eyler. “İnsanlar amelleriyle cezalandırılırlar; eğer (amel) hayırlıysa ceza hayırlı, amel kötüyse ceza da (karşılığı) kötüdür” hükm-ü celilinin mucib-i âlisince hayra sa’y eden hayra nâil, şerri ihtiyar eden şerre düçar olur.

Fakat “İnsanlar (doğuştan) altın ve gümüş madeni gibidirler.” hadis-i şerifinde beyan buyurulduğu üzere insanlar hayr ve şerre kabiliyette fitraten müsavi olmakla beraber enva’ı hayrata ve şürura meyl etmek hususunda istidad cihetiyle fitraten mütefavittirler. “...Herkes kendi yapısına uygun işler görür.” Ayet-i kerimesinde irad buyurulduğu vecihle herkes kendi istidad-ı fitrisi nisbetinde muhtelif a’mal-i hasene veya seyyie vücuda getirir. Bu tefavütte insanların ihtiyacat-ı muhtelifeleri sebebiyle tabiat-ı içtimâilerine melayimdir. İşte bu tabiat-ı aliyesine binaen insan daima hayr ve şerri tedkik ve taharri ve din-i hakkın ve kavanin-i içtimâiyenin ve nesayih-i makbule ve hayr-ı hevahanenin iktiza eylediği vecihle ef’al-i hayriyeyi intihab ve ihtiyar eylemeli ve fitratta meknuz olan istidadı derecesinde kâffe-i ulum ve fününun hayratından “İlmi beşikten mezara kadar arayın.” [s.36] hadis-i şerifine ittibaen istifadeye ve şu suretle hatiât-ı vicdaniyenin tayin ve refine ve nekâyıs-ı vicdaniyenin izalesine ve mehasin-i vicdaniye ile ittisafa suret-i daimede sa’y ve himmet etmelidir. Zira: İnsan fitraten müsteid kemâl olduğu halde tahsil-i kemâl hususundaki ihmali derecesinde mes’uldür. “Her insanın amelini boynunda asılı kıldık” hükm-ü celiline mazhardır. “(Ahirette insanlara denilir ki:) Ancak bu amellerinizdir. Üzerinize yazıldı. Sonra size verildi. Kim ki iyilik görürse Allaha hamd etsin; kim ki iyilik dışı bir şey görürse ancak kendisini kınasın.” Hadis-i kudsisi mucib-i celilince her fiil nefse râcidir. Her fiilin mükâfat ve mücâzâtı nefse aiddir.

4

MES'ULİYET-İ AHLÂKIYE

Mes'uliyet-i ahlâkiyeyi iyice anlamak için vicdan-ı ahlâkiyi biraz daha tedkik edelim. Vicdan, ahlâk-ı vekâyi', yalnız zabt eylemez, tedkik ve muhakemede eder. Ef'ali sade sebt etmez, takdir ve tavsif de eyler. Hâlbuki kâffe-i vekayii böyle takdirat ve tavsifat-ı vicdaniyeye mevzu'u olamaz. Ef'al vardır ki vicdan-ı ahlâkiye hiç temas etmez. Binâenaleyh tabiatıyla ahkâm-ı vicdaniyeden masundur.

Mesela sokakta geçerken bir çocuğun başına rüzgâr bir kiremit düşürür, çocuk vefat eder. Bu bir vak'a-i müessifedir ki bizi muzdarip ve mükedder eyler. Fakat bu kederimiz cihet-i ahlâka dokunmaz. Bu hadise-i tabiyeyi ahlâken tavsif etmeyiz. Çünkü hükm-ü vicdana temas eylemiyor. Sarf-ı tabii bulunan bil-cümle hadisat bunun aynıdır. Ahlâk onlara asla karışmaz. Bunlar bizi mahzun ve mesrur edebilirler. Vicdan-ı ahlâkiyi [s.37] heyecana, tefekkürata bile düşürebilirler. Fakat vicdan yine bu vakaları muhakeme etmez. Hatta kavanin-i tabiyenin netâiciyle ne derece mükedder ve halecanaver olsa yine tabiatı asla mes'ul add edemez.

Diğer misal: Bir adam gözümüzün önünde bir çocuğu dövüyor. Tahkir ediyor. Biz hemen mükedder oluruz, hiddet ederiz. Fakat yine aynı zamanda öğreniriz ki bu çocuğu döven bir delidir. Yaptığını bilmiyor. O vakit hiddetimiz zâil olur. Ancak bir kuru keder kalır. Bu vak'a, vaka-i ûlaya müşabihdir. Fakat daha hazindir. Çünkü bunda iki bedbaht görüyoruz. Her ikisi de mes'ul değildir. Şu halde vicdan-ı ahlâkı kâffe-i ef'al-i beşeriyeye bile şamil olmuyor. Bunun içindir ki bir mecnunun, bir ma'tuhun, hülasa yaptığını bilmeyen bir adamın ef'aliden sırasına göre memnun ve mükedder olabiliriz. Fakat o ef'ali vicdanen takdir ve muhakeme edemeyiz. Aşağıda göreceğimiz vecihle vicdan-ı ahlâkı ancak irade ve arzu ile ika' olunan ef'ali tedkik ve tavsif eder, muhakeme eyler. Mesela denize düşen bir çocuk bir yolcunun fedakârlığıyla tahlis edildi. Biz bu fiili tahsin eyleriz. Bu zat nazarımızda medh ve takdire şayandır. İsteriz ki fiil-i vaki' mazhar-ı mükâfat olsun. Hükm ederiz ki bu fedakârlık bir saadete netice versin. İrade ve arzu ile ika' olunan, yani ahkâm-ı vicdaniyeye temas eyleyen bu fiil ne derece zahmeti, fedakârlığı mucib olduysa o saadetin de bu merteye vasi' olmasını temenni ederiz. Bilakis böyle bir fiil fena ise mesela bir peder oğlundan hakaret görmüş, bir ihtiyar tahkire uğratılmış, bir kadın tecavüze hedef olmuş ise vicdanımız, kalbimiz yine müttehiddir.

[s.38] Fakat bir istikamet-i muhalifeye doğru müttehiddir. Fiili de, failini de takbih ederiz. Her ikisi için de nefret ve istikrah, hiddet ve adavet his eyleriz. Bir meyl-i deruni ile bu vak'a için mücâzat bekleriz. Bu misal ebnâ-yı nev'imize dair verdiğimiz hükümleri izah eder. Şimdi kendi ef'alimiz için sudur eden ahkâm-ı vicdaniyeyi tefsir eyleyelim. Bu halde yine aynı surette müttehis oluruz. Fakat ihtisasatımız daha seri', daha şedid olur. Fikir ve hissimiz hemen bir gibidir, müttehiddir. Ne zaman kendi kendimizi tevbih ediyor ise ki ale'l-husus bu tevbih-i şedid ise hemen bizi bir hicab istila eyler. Buna azab-ı vicdani derler ki hissiyat-ı müellimenin en müessiridir. Henüz şer ile ülfet etmemiş genç kalplerde yalnız bir şey bu ızdırabı tadil eyler. O da bil-ahere bu şerri telafî eylemek ve daha iyi hareket etmek azm ve niyetidir. O zaman azab şiddetini kaybeyler, nedamet haline girer. Gerek azab, gerek nedamet olsun iyice his ediyoruz ki bir kaide-i ahlâktan tebâid ettik. Muhafazasına mecbur olduğumuz bir dereceden aşağı düştük. Fakat bilakis kaderimizi i'la eyleyecek bir fiilde bulunursak, alicenabane bir arzuyu yerine getirirsek, hemcinsimiz için fedakârlık edersek o zaman bir zevk duyarız ki nefsimize karşı bir hürmeti, tatlı bir azameti, ferih bir inbisatı şamildir. Bu bir zevk-i vicdaniyedir ki samimi, mutedil, hafif bir histir. Fakat nihayet derecede latiftir. Her acıyı müteselli, her kederi izale eyler. İşte madem ki vicdanımıza temas eden her türlü vak'a için, her türlü fiil için, ya bir ferah, bir sürur, bir zevk; yahut esef, keder, azab his ediyoruz, madem ki bazı şeyler vardır ki yapmalıdır, bazı şeyler de vardır ki [s.39] yapmamalıdır, yani insanlık havassına malik bulunan bir şahıs hayır ve şer-i hasene, kaide-i hayata mâliktir; madem ki herkes için bazı şeyler ef'al-i memnuadan, bazı şeyler ef'al-i makbuledendir; o halde bu alemde insan birtakım vezâif ile mükelleftir. Binaenaleyh ef'alinden mes'uldür.

Hülasa insan mes'uldür. Çünkü hayır ve şerri temyiz etmek hasene mâliktir. Hayrı ihtiyare, şerden içtinâba müsteiddir. İnsan şer ile ülfet ettiği için a'mal-i seyyiesini vicdanına arz etmeyi, binaenaleyh azab ve nedamet his etmemeyi itiyad etmiş olsa da mes'uldür. Çünkü bir şahs-ı içtimâidir. A'malini yalnız kendi muvazenesine göre takdir ve tavsif ile kurtulamaz. Ebnâ-yı nev'inin takbih ve nefretine, Cenâb-ı Hakk'ın hesap ve akabine de uğrar.

Şerâit-i mes'uliyet: - İnsanın bir fiilden ahlâkça mes'ul olması için iki şart-ı esası lazımdır.

Birincisi insanın âkil ve fâil-i muhtar olmasıdır. Âkil olmayıp sağır ve mecnun ve ma'tuh olan mes'ul olmadığı gibi âkil olup da fiilini bizzat intihap ve ihtiyar etmeyen ve düçar cebr olan dahi mes'ul değildir. Nitekim: Tafsilat-ı âtiyeden müfhem olur.

İkincisi insan fiilinin iyiliğini fenalığını bilmesidir.

İnsan için fiilinin iyiliğini, fenalığını bilmemesi esbâb-ı adiyeden neş'et edebilir. Bunlardan ahlâka en ziyade tesiri olanlar hata ile cehildir. Hata tarikiyle işlenen fiile terettüb eden hükümden ve hatanın derecatından hatiât-ı vicdaniye bahsinde tafsilat-ı lazime mevcut olduğundan tekrarından sarf-ı nazar olundu.

[s.40] Cehl, bilinmesi mümkün olan şeyi bilmemek ve bir şeyi hakiki hilafına tanımaktır.

Cehl, fasl-ı mahsusunda beyan olduğu üzere mes'uliyet-i ahlâkiyeyi bazen ref', bazen tahfif eyler. Fakat şurası izah olunmalıdır ki ef'al-i insaniyenin ahlâka tevâfiki için iktiza eden malumat, yani ef'ali insaniyeye ahlâkça hükm verebilmek için şart ittihaz edilen ilm hadd-i zatında vazife ve mecburiyeti bilmektir. Yoksa bu vazifenin esasını ve cihet-i tasdikini bilmek değildir.

Bir insan “Şu işte bana terettüb eden vazife bu olduğunu biliyorum.” dedi mi o vazifeyi ifâya mecburdur. Bu vazifenin sebep-i tertibini, niçin vazife olduğunu, vaz'ını bilmiyorum demekle mecburiyetten kurtarılamaz. Cehalet ve hatanın tesiri nüfuzu altında irtikab olunan töhmet hakkında ahlâk nokta-i nazarından verilecek hükm-ü vicdan sevap ve makbul bir fiil hakkında verilecek hükm-ü vicdaniyenin aynıdır. Bir insan hakikaten hayr işlediğine itikad eylerse hayr işler. İnsan fâil-i muhtar olduğu halde bir şer irtikab ettiğine itikad ederse o şerri irtikab etmiş sayılır. Hatta bu şer kendi zannı derecesinde büyüktür. İnsan ef'alinin mes'uliyetini hakikat-ı hal ile derece-i münasebetine göre değil, vicdanına derece-i tevafukuna nazaran çeker. Şu kadar ki fâil-i muhtar olmalıdır. Akıl ve hürriyetiyle hareket etmelidir. Fakat insan hataen muhal bir şeyi icraya kendini vazifeten mecbur add eylerse hakikatte bu mecburiyet mevcut olmadığı gibi onun adem-i icrasından dahi kendisine bir mes'uliyet terettüb etmez. Çünkü o fiil muhaldır. Gayr-ı kabil-i icradı [s.41] bir mülhid kanun-u ahlâka tecavüz eylerse müttehemdir, velev ki o kanunun vaz'ını tanımasın, ef'alinin mes'uliyetini çeker, binâenaleyh mücazat-ı uhreviyeye uğrar; velev ki kanun-u ahlâkın nafziyetinden gafil olsun. Kavanin-i beşeriye ile kanun-u ahlâk arasında bir fark ve ihtilaf-ı esasi daha peydâ olur.

Kanun-u beşer esas olarak kabul etmiştir ki hiçbir kimse kanunu bilmemezlik edemez, cehalet mazaret olarak kabul olunamaz. Bir kere kanun tamamen neşr olunmadı mı artık mutlak herkesçe tanımlı, mer'ül-icra olmalıdır. Bu bir kaide-i mevzuadır.

Bilakis nazar-ı ilahide ve ahlâka bu cehalet-i hakiki ve galebe çalınamayan bir derecede olursa özr olarak şayan-ı kabuldür. Kanun-u ahlâk bunu mazur add eyler.

Muhtariyet-i ef'ali ref' eyleyen esbab:- İnsan fâil-i muhtardır. Tarik-i müteâdide arasında istediğini ihtiyar etmek hassesine mâliktir. Fakat ihtiyar ve hürriyet ancak akıl ile kâimdir. Akılsız insan ef'alinin esbab ve netâicini muhakeme edemez. His ve hayalini tahrik eden tesirat-ı muzlime ile bi't-tesadüf sevk olunur. Bu halde cennet muhtariyet-i ef'ali ve mes'uliyeti kâmilten ref' eyler.

Sarhoşluk aklın bir ziyâ' mevkuyetidir. O da derece-i tammeye varınca hürriyeti, binâenaleyh mes'uliyet-i hazırayı ref' eder. Fakat sarhoşluk hadd-i zatında ihtiyari bir fiilin neticesidir. Sarhoş olarak bazı ef'al-i mezmume irtikab edeceğini tahmin edebilen kimse herhalde sarhoşluk halinde ika' eylediği fiilinde mes'uldür. Bu kaideye [s.42] nazaran ilk defa olarak sarhoşluğu ihtiyar eden ve sekrin kendi tabiatına derece-i tesirini bilmeyen insan hal-i sekrde irtikab eylediği ef'alden ahlâken mes'ul olmayacaktır. Mes'uliyeti ancak fiil-i sekri ihtiyar ettiğine münhasır kalacaktır. Fakat sarhoşluğu itiyad eden ve bununla ne türlü netâice meydana verdiğini bilen adam bu vecihle evvelce tahmin ettiği ef'al-i mezmumeden mes'uldür.

İrade-i cüz'iyeyi tadil eyleyen esbab:-- Balada bahs eylediğimiz hata ve cehaletten maada bu esbabın başlıcaları dördtür: [1] korku, [2] hırs, [3] i'tiyad, [4] tesir-i veraset.

Korku, bizi tehdid eden bir eza ve ızdırabın mülâhazasıyla ruhumuzda husule gelen tesirdir. Lügaten havf istenilmeyen bir halin vukuuna veya istenilen bir halin adem-i vukuuna emniyetsizlikle intizar eylemek hâlidir. ("Korku, istenilmeyenin meydana gelmesi veya sevilenin elden çıkması için oluşur").

Korku bir tehlike tevlid edebilen fiilin icrasını tes'ib ederek iradeye tesir-i nüfuz eder. Mesuliyeti ve hürriyeti tenkis eyler. Şu suretle ki saika-i havf ile irtikab olunan fiil-i mezmum sev-i esasi ile ihtiyar edilen fiilden daha az mucib-i tevbihtir. Fakat korku mes'uliyeti ref' eylemez. Her tehlikeye rağmen insan vazifesini ifâ etmelidir.

Hırs ve heves korkuya müşabih bir netice tevlid eyler. O vecihle ki iradenin ona mukavemet etmesi müşkildir. Fakat şu fark vardır ki havf saikasıyla hareket eder,

istemeyerek hareket eder. Halbuki hırs ve heves sevkıyla hareket eden temayülâtına tabî olur.

[s.43] Bundan istintac olunur ki bir kere insan hırs ve hevesine teslim-i nefis etmeye karar verdi mi ef'al-i mezmumesi daha ziyade ihtiyari, binâenaleyh daha çok mucib-i tevbih ve ceza olur. Temayülata tabiiyet ihtiyari tezyid eyler. Bu hususta suveri selase-i âtiyeyi nazar-ı dikkate almalıdır. Evvela bazen insan hırs ve hevesine muvaffakiyetle mukavemet eder. O halde bu heves mağlup insanın meziyetini mezdâd eder.

Saniyen bazen insan birçok mukavemetten sonra hatta ba'del-sükut tekrar kendini toplayarak yeniden mukavemet etmek niyetiyle hırs ve hevesine mağlup olur. O zaman hırs ve heves onu bütün bütün mazur add ettiremezse de derece-i mes'uliyetini tahfif eyler.

Sâlisen bazen de insan hırs ve hevesine bila-mukavemet terk-i nefis eyler. O zaman hırs ve heves bir mazaret olmak şöyle dursun hatanın müşididir. Çünkü fenalığa meyl eden iradenin kuvvetini teşdid eyliyor. Havf ve hırsa karşı cesurane mücadelat ile ifâ olunan ef'ale ef'al-i kahramanane derler.

Bu ef'al, müşkilat-ı vak'aya rağmen ekseriya pek mecburidir. İrade-i cüziyeyi tadil eden üçüncü sebep itiyaddır. İtiyad, ef'al-i mükerrere ile husule gelen bir meyil, bazı cihete doğru harekette his olunan bir sühulettir. Ef'al-i haseneyi icra etmek itiyadına fazilet namı verilir. Fena adetlerde bir dereceye vasil oldukları zaman redait namını alırlar.

Hırs ve heves için verilen tafsilat itiyad için de cari olabilir. İtiyad mes'uliyeti ref' etmez, taklil eyler. Fakat kendisine [s.44] bila-mukavemet terk-i nefis edilirse iradeyi teşyid ve mes'uliyeti teşdid eder. İtiyad bahsinde şuna dikkat etmeli ki adetler ef'al-i sabıka-i ihtiyariyenin mahsülüdürler. Adet-i me'lüfe-i netice-i hazırasından başka min cihete bir mes'uliyeti daha dâidir. Bu mes'uliyet de şundan neş'et eyler ki bu adet-i ihtiyar ile hasıl oldu, hatta netâici bile bir dereceye kadar tahmin olundu demektir. Ef'al-i mükerrere ile fena bir adeti itiyad eden zat gözü önündeki misalleri mülâhaza ile idrak ve tahmin edebilir ki bundan sonra o adet kendisinde buldukça icra-yı hayr için daha ziyade zahmet çekecek ve ef'al-i seyyieyi irtikabada daha kavi bir meyil his edecektir. O halde neticede adeti tevlid eyleyecek ef'ali irtikab ettiği esnada insan o ef'alın mes'uliyetinden başka bir mes'uliyete daha maruzdur. O da ef'al-i mebhusenin

evvelce tahmin ettiği netâici baidesidir. İrade-i cüziyeyi tadil eden dördüncü sebep de tesir-i verasettir.

İnsan ebeveyninden bir mezac-ı tabii tevarüs eylediği gibi iyi ve fena bazı temayülat-ı mevrusede alır. Verasette irade üzerine icra-yı tesir eden bir kuvve-i hakikiye mevcut olduğu inkar edilemez. Fakat hırs ve heves ile itiyad gibi veraset de hürriyeti ref' etmez. Ancak tadil eyler. Vakta ki temayülatı mevrusa fenadır; Vakta ki mezac-ı tabii hadiddir, fiska meyyaldir, o zaman hatiât daha az mucib-i töhmettir. Lakin herhalde hatiattır. İnsan hürriyeti sayesinde bu tesirata galebe çalmak iktidarına mâliktir. Vicdanımızda kendisine o galebeyi emr eder.

Verasetin bazı adamları büsbütün ma'zur add ettirdiği sahih [s.45] ise bunlara artık idrak sahibi denilmez. Hayvanat-ı behime demelidir. Bu halde tabiat-ı beşeriyenin haiz olduğu hukuku kendilerinden selb ederek bunları mecnunlardan, yahut anadan doğma ahmaklardan add etmek lazım gelir; fakat hakikatte bu hal asla vaki' olmaz. Veraset ne muhtariyet-i ef'ali, ne de mes'uliyeti ref' eylemez.

Mes'uliyetin derecat ve hududu: - Mes'uliyet tamam olmak için fiili şerâit-i mes'uliyeti kâmilen haiz bulunmalıdır. Bunlardan biri mefkud ise mes'uliyet azalır, yahut münsefih olur. Binâenaleyh mes'uliyetin derecatı vardır. O halde bütün insanları aynı surette mahkum etmeye, mes'ul tutmaya kalkışmamalıyız. Herkes behre-i zatı ve ahlâkisine, iktidar ve kudretine, arzu-yu hakiki ve samimisine göre mahkum olmalı, mes'ul edilmelidir. Halbuki ekser ahvalde bu cihet bize meçhul kalır. Yalnız o ef'alın faili ciheti tamamiyle bilir. Fakat o da her zaman değil. Adalet-i ilahiye ki her şeye vakıf, her şeye muttallidir, hükmünde mutlak olur. Bizim için mes'uliyetin şerâit ve derecatını tayin etmek daima mucib-i faidedir.

Bu hal bizi diğerleri için afv ve müsamahaya sevk edebilir. Fakat kendimiz için değil, çünkü şerâit-i mes'uliyete ne derece ziyade vakıf olursak mes'uliyetimiz o derece tezayüd eyler. Hürriyetimize ve hududuna tesir-i nüfuz eden şeyleri ne derece peş-i mülahazaya alırsak hakikatte o derece hür, binâenaleyh mes'ul oluruz. İlm-i maarif umumiyetle ashabının hürriyetini, muhtariyetini tezyid eyler. Her şeyi daha iyi görmeye, daha iyi tedkik ve muhakeme etmeye hizmet eder. Binâenaleyh mes'uliyeti çoğalır.

[s.46] Maarif-i ahlâkiye maarif-i saire ile beraber yürümelidir. Zira herkese anlatmalıdır ki malumat nisbetinde vazâif tezayüd eyler. Kuvve-i akliye ile beraber mecburiyet artar. İlm ve maarif insanlardan masumiyet-i evveliyeyi izale eyler derler,

doğrudur. Fakat bu masumiyet-i evveliye dedikleri, hatta bazılarının; zevaline teessüf eyledikleri şey nedir? Bir cehalet-i a'mikada, bir fıkdan-ı külli-i idrakte masumiyet mutlaka vardır. Lakin hayvanların masumiyetinden bu masumiyetin farkı yoktur. Bu halden kurtulmak mı mucib-i esef oluyor? Bu masumiyet mutlaka-i hayvaniyeyi hayat-ı beşeriyenin nahbe-i âmâli gibi arz etmeye kim cesaret eyler?

Gaye-i ahlâkı ve nahbe-i fazileti anladıktan, yani ilmen ve edeben tenevvür ve tekemmül eyledikten sonra bu hayal-i hama kapılmak, yani cehaletin, fıkdan-ı idrakin, adem-i vukufun fazilet için mukteziyat-ı müfideden olduğunu iddia etmek o derece âdi bir hata, sarîh bir tenakuzdur ki redd-i derece bile-şayan değildir. İşte mes'uliyeti tezyid eden her şey insan için bir nimettir, hakikatte mes'uliyet bir yükür; fakat mahlukât-ı medrukeden olmak meziyeti o yükü tahmil eyliyor. Mes'uliyet-i insan için bir şeref, bir esas-ı temyizdir. Çünkü insanın mes'uliyeti mevcudat-ı saire ile münasebatı ve ihtiyacı nisbetinde tenakuz ve tezayüd eyler. Bil-cümle mevcudat ile münasebetten külliye inkıta' halinde bulunmak şüphe yok ki mes'uliyeti mahv eder. Lakin ekser ahvalde insanı bu hal-i inkıta'da bulunduran cehldir. İlm ise insanın ihtiyacatını ve kâffe-i eşya ile münasebetini tezyid eyler. İhtiyacat ve münasebat tezayüd ettikçe hayr ve şer ile dahi alaka artar. Vazife çoğalır. Mes'uliyette vazifenin kesretine teb'an çoğalır.

[s.47] Merd-i kâmil olan münasebat ve ihtiyacatın ziyadeliği halinde hevesata galebe ile hayrı ihtiyar ve şerden içtinab eyler. İşte mes'uliyetin insan için bir şeref, bir esas-ı temyiz olması bu suretle zahir olur. Hazret-i Fahr-ı Risalet (s.a.v) Efendimizin ashab-ı kirâmını hayrata teşvik ve terğib ve bil-fiil teksir-i ibadet buyurmaları üzerine ashab-ı kirâmın bazısı madem ki masum olan Resulullah (s.a.v) bu vecihle ibadet ve hayrata itina ediyor, biz de geceleyin namaz kılıp uyumaz, bazıları oruç tutup iftar etmeyiz, bazıları izdivaç eylemeyiz diye alaik-i beşeriyeden inkıtaa râğbet ettiler. Bu hal Hatem'ül Enbiya (s.a.v) Efendimize baliğ olunca "Ben hem namaz kılarım, hem uyurum, hem oruç tutarım, hem iftar ederim. Hem nisa ile izdivaç eylerim. Benim sünnetime ittiba etmeyen benim ümmetimden değildir." buyurdular. İşte bu hadis ile dahi münasebat-ı dünyeviden inkıta' ile hâsıl olacak masumiyetin şeref-i insaniye layık olmadığını beyân buyurdular.

Mes'uliyet-i ahlâkiye üç derecede tahakkuk eder.

1- İnsan kendi vicdanınca amalinin mükâfat ve mücâzatına mazhar olur. Ya şevk ve inbisat veya azap ve nedâmet hisseyler. İnsanın kendi vicdanınca olan bu mes'uliyeti

yine birkaç derecede zahir olur. Evvela insan her gün nefesine a'mal-i haseneyi ihtiyar ile a'mal-i seyyieden içtinâbı emr ve tenbih edebilir. İşte bu hal-i vicdanın irade ve emri ve bil-ahere mes'uliyete karşı nefsi ikaz eylesesidir ki mes'uliyetin mebd'e-i-i itibar olunur.

Saniyen insan bir işi işlemeden makdem o işe kendisini sevk [s.48] ve teşvik eden sebebin hayr ve şerden hangisi olduğunu tedkik ve taharri ile düşünebilir ki bu da hissiyat-ı vicdaniyeyi takdir ve muahezeye amade bulundurması kabilinden mes'uliyetin ikinci muhtırası demek olur. Bu iki derece vicdanı takyid etmek olduğundan derecat-ı mes'uliyetten ma'duddur.

A'mal-i insaniye için bu iki derece en lazım ve en ehemmiyetlidir. Vicdan bu iki derece mes'uliyeti itiyad ederse hatiati azalır. Binâenaleyh derecat-ı saire-i mes'uliyete daha az düşer olur.

Salisen insan bir fiili icra ettikten sonra vicdanında bir tehyiç hasıl olur. O fiilin iyiliği, ya fenalığı hakkında bir muhakeme-i vicdaniye icrâ olunup hükmü verilir. Bu hüküm ile vicdanında ya şevk ve inbisat, ya kasvet ve ızdırıp vücuda gelir. Bu derece-i mes'uliyette tenfiz-i hükm makamında bulunur.

Rabian insan hergünkü a'malının muhasebesini görüp her halinden dolayı kendisini suale alır, bu vesâit ile re'sül a'mal makamında bulunan ömr-ü insanının kârı demek olan a'mal-i seyyieyi muvazene eyler ve kendi hakkında bir hüküm verir.

Hamisen insan vicdanınca verdiği hükme göre ya taksiratından dolayı nefesine ikab ve itab eder, veya hasenatından dolayı nefisini tahsin ve teşvik eyler.

Sadisen insan bir derecâtının neticesinde kusurları terk ve hasenatı icra için nefsiyle mücahede eyler. Demek oluyor ki insan vicdanını bu derecat-ı mes'uliyetten geçirmeyi itiyad eylerse ve bu derecat-ı mes'uliyetin [s.49] muhakematını ne kadar müdakkikane icra ederse o nisbette taksiratı dahi azalır. Bu derecat üzerine icra eylediği muhakemat neticesinde insan kendisi için âlem-i beşeriyette bir mevki-i itibar tayin eder.

İnsanın vicdanına karşı olan bir mes'uliyetinin hududu derunundan azap ve nedâmet veya şevk ve inbisat his eylesesidir. Yoksa netice maddi bir ceza, yahut maddi bir mükâfat derecesini tecavüz edemez. Fakat hissiyat-ı vicdaniye insana ya ümid-i istikbal bahş ile saadet temin eyler ve yahut ye's ve fütur ilka eder.

İkinci derece-i mes'uliyet insanın ebnâ-yı nev'ine, vatandaşlarına karşı olan mes'uliyettir. Mes'uliyetin bu derecesinde fiilden evvel mebadı yoktur. Bunun mebadisi

işlenilmiş olan fiiller hakkında verilen ilk hükümlerdir. İnsanın ebnâ-yı nev'ine ve vatandaşlarına karşı olan mes'uliyeti dahi birkaç derecede tahakkuk eyler.

Evvela insan ahval-i evveliyesinde ebnâ-yı nev'inin, vatandaşlarının ya esefine, ya ümidine mazhar olur. İbtidai halinde hasenat vücuda getirmeye bed-i ederse ebnâ-yı nev'i onun istikbâlından ümitvar olmaya başlar. Seyyiata süluk eyleser ebnâ-yı nev'inin eseflerine, takbihlerine, hayırhahının ihtarat ve nesayihına mazhar olur.

Saniyen hasenat ve seyyiatta devam ile itiyad ve ibtila-i emîneleri hâsıl olmaya başlar. Ebnâ-yı nev'in, vatandaşının şevki, meserreti zahir ve yahut kederi, esefi, takbihi mütezayid olur.

Salisen hasenat ve seyyiatında itiyad ve rüsuh hâsıl olduğuna itimad olunur. Ya emniyet, ihtiram, muhabbet, ya adem-i emniyet, nefret, buğz zahir olur.

[s.50] İşte ikinci derecenin dahi merâtibi bunlardır. Bu derecede dahi âsar-ı maddiye bulunamaz. Bunların âsar-ı maddiyesi görülecek olursa iş ahlâk dairesinde çıkmış, hukuk hududuna girmiş olur. Lakin bu derecât-ı mes'uliyetin mükâfat ve mücâzat-ı maddiye hakkında dahi tesirat-ı azimesi görülür.

Üçüncü derece-i mes'uliyet, insanın Cenâb-ı Hakk'a karşı olan mes'uliyetidir ki a'male acilen sevap ve ikab-ı tertibidir. Birinci ve ikinci derecede hata bulunabilir. Çünkü bahs-i mahsusunda tafsilen beyan olunduğu üzere insan düçar-ı hata olabilir. Bir adam kendi a'malini, niyetini tamamıyla bildiği halde yine hata ederse başkasının a'mali hakkında elbette daha ziyade düçar olmak ihtimali mevcuttur. Fakat Cenâb-ı Hakk'a karşı olan mes'uliyette hata ihtimali bulunmaz.

İnsan kendi a'malinin Cenâb-ı Hakk nezdinde makbul, ya gayr-ı makbul olduğunu takdir edemez. Fakat bunun bir alamet-i zahiresi vardır. O da insanın kendi niyetidir.

Saadet-i hakikiyeye vüsul ancak ilm ile ve ilmin mucibince amel ile, amelde ihlas ile olur. İhlas ise hakiki hüsn-ü niyete tevakkuf eder. “Rablerinin rızasını isteyerek sabah akşam O'na dua edenleri yanından kovma.” ayeti kerimesinde dua ve ibadetin mucib-i halas olması niyet-i rıza-yı bâri ile takyid buyurulmuştur. Ve “Ameller niyetlere göredir. Her kişiye niyet ettiği vardır.” Hadis-i Şerifinde a'male terettüb edecek sevap ve ikabın niyete göre tahakkuk edeceğini beyan buyurulmuştur. İşte şu delâil ile sabittir ki insan Cenâb-ı Hakk nezdindeki derecesini kendi niyetiyle takdir ve tayin [s.51] edebilir. Lakin şurası vardır ki birçok hasenatı bir seyyie-i azimenin imha edebilmesi insanın daima müsteid-i inkılab olması cihetiyle melhuz olduğundan hiçbir vakitte insan

kendisini Cenâb-ı Hakk nezdindeki derecesi hakkında bir hükm-ü kat'î veremez. Binâenaleyh insan havf ve recaya mübteladır.

Niyet:-- Bu sırada bahsimizin iltisak eylediği bir nokta-i mühimmeyi tefsir etmek lazımdır; ahlâkta niyetin mevki-i hakikiyesi nedir? Bu hususta iki meslek vardır ki mes'uliyete dair verdiğimiz tafsilat bizi de bu mesleklerden birine belki bila-kayd bağlanmış gibi gösterir. İnsan ancak isteyerek yaptığı şeylerden mes'uldür dedik. Bu söz "İnsan ancak niyetinden mes'uldür" demek değil midir? Fil-hakika pek çok zata göre her nev'i ef'alde yalnız bir şey matlubdur. Hüsn-ü niyet ve istikamet-i fikir. Niyet, saf ise netice-i fiilin hiç ehemmiyeti yoktur. Mesela, ben tehlikeye düşmüş bir adamı kurtarmak için fedakârane bir vasıtaya müracaat eylerim. Fakat biçarenin ölümünü tacil etmiş olurum. Netice-i müteessireye rağmen bu fiilde bir hüsn-ü niyet-i hakikiye, bir nişane-i fedakâri vardır. Binâenaleyh vak'adan meziyet-i ahlâkiyeye hiçbir nakise gelmez. Hiçbir kimse beni nazar-ı hürmetinden düşüremez. Hatta hüsn-ü niyetim fedakârlığa kadar vardığıysa herkesin takdir ve hayratı bile bana münatıf olur. Fakat bu meslek ifrata düşünce büyük büyük hatiat-ı ahlâkiyeye meydan veriyor. Mesela deniliyor ki: "Madem ki yalnız niyet bir kıymet-i ahlâkiyeye mâliktir. Yalnız niyetimiz nazar-ı dikkate alalım, yalnız fiilden bir hayr-ı tevellüd edebilir mi? Onu düşünelim. Mütebakisinde masumuz."

[s.52] Fakat hangi fiil cüz'i-i müsamaha ile böylece tevil edilemez. Mesela para için efendisine ihanet eden bir uşak masumiyetini iddia edebilir. Çünkü niyeti bir fiil-i hayrdır, bedbaht ailesine muavenettir, der. Fil-hakika ahlâken yalnız niyetin ehemmiyeti olsa idi başkalarının meziyet-i ahlâkiyelerinden bahs etmeli idik. Çünkü niyetleri daima bizce meçhuldür. Fiillerini görüyoruz, mesleklerini iyi, yahut fena buluyoruz. Lakin niyetleri daima bize muhfi kalıyor. O halde pek kolay yanılarak bir sefili i'la, bir sahib-i hayrı da tazlil edebiliriz. En iyisi hiç kimseyi muhakeme etmemektir. Ama bu da kabil midir? Demek bu meslek-i mefrut her vecihle gayr-ı ma'kuludur. Mamafih iyice tevzih ve ikmal olunur ve her türlü iltibastan kurtarılsa esasen pek güzel, pek hakiki bir meslek olduğu anlaşılır. Bunun için de muhalifi bulunan meslek-i şedidi tedkik etmek lazımdır. Bu ikinci meslek erbâbına göre: "Mes'uliyeti niyete değil, ancak arzu ile ika' olunan ef'ale rabt etmelidir. Bir fiil cezaya müstehak olmak için bila-irade icra edilmelidir. Lakin irade ile hareket etmiş olmak için yaptığı şeyi bilmek ve o şeyi arzu ettiği için yapmak kâfidir. Bu fiilde ne derece hayr, ne derece şer vardır. Bunları bilmek, anlamak lazım değildir. Saika-i cehaletle günah işleyenler, her ne kadar günah etmek

istemeksizin günahkâr oluyorlarsada fiillerini isteyerek icra ediyorlar. Hatta cehaletten neş'et eden bu günah bile ancak günahkârın iradesiyle işleniyor demektir. Fakat öyle bir irade ki günaha değil, fiile racidir. Mamafih fiil yine günahdır. Zira [s.53] insanın yapmaya asla mecbur olmadığı bir şeyi yapması kendisine o günahı tahmil için kâfidir.”

Bu meslek pek ziyade müfrittir, benabirin mecruhtur. İnsan vücudundan şüphe bile etmediği bir vazifeyi çekinmediği için nasıl müttehem olabilir? Bir fiil-i şeri, bilerek, icra etmek ile yine aynı fiili cidden hayr sanarak icra etmek arasında fark yok mudur? Binâenaleyh bila-tereddüd iddia edebiliriz ki bir fiilde niyet, haiz-i kıymettir. Niyet-i halise her şeye bedeldir. Fakat şu da lazımdır ki bir hüsn-ü niyet ciddi ve hakiki olmalıdır. Mevcudiyetine dair bize delil irae etmeli ve teminat vermelidir. Hüsn-ü niyetin delili ise a'mal ve ef'aldir. Eğer a'mal ve ef'al-i insani mazhar-ı salah eyliyorsa hüsn-ü niyete, düçar-ı fesad oluyorsa su-i niyete delil olur. El-hasıl hükm-ü ahlâkı niyetten kat'-ı nazar yalnız a'mal ve ef'al tertib etmediği gibi ef'alden kat'-ı nazar yalnız niyete dahi terettüb etmez. “Ameller niyetlere göredir.” ve “Her kişiye niyet ettiği vardır.” Hadis-i şeriflerinde ve “Doğrusu insanın sa'yından başkası kendinin değil” nazm-ı celilinde beyan buyurulduğu vecihle a'mal-i salih hüsn-ü niyete makrun ise mucib-i mükâfat, su-i niyete makrun ise mucib-i dalal ve ikâb olur. “Biliniz ki cesette bir parça et vardır o, sahih olunca tüm cesed sahih olur. O, bozulunca tüm cesed bozulur; biliniz ki bu kalb'dir” hadis-i şerifinde işaret buyurulduğu üzere ef'ale nisbeten niyet, cisme nisbeten kalbe teşbih olunur. Kalb-i fasid olursa cisme dahi fesad-ı tari olduğu gibi niyet-i fâsid olunca ef'alde dahi fesad-ı zahir olur. Yalnız hüsn-ü niyet ef'ali haseneta idhal edemez. Hayr niyetiyle işlenilen işin hayr olduğu dahi kabul olunmuş ve vicdan onun hayr olduğunu tasdik etmelidir. Bunun [s.54] için hasenat ve seyyiatın şerayi'i ile tayini ve herkesin şerayi'e ittibatı elzemdir. Niyetin tashihi ancak ilm ile ve ilmin mucibince amel ile kabil olur. A'mal-i insanda üç kısımdır. Ya measidir ki niyetle masiyetten çıkmaz. Hastahane, ya mektep bina etmek için birinin malını çalmak suluk-i hasenata dahil olamaz. Şer ile hayr kasdetmek şerdir. Veya a'mal-i hayriyedir ki sıhhat ve fazilet cihetiyle niyete merbuttur. Bir amel-i hayr ile hayratı kesira niyet olunarak vücuda getirilebilir. Fakat bir ameli hayr ile şer dahi kasd olunabilir. Şu halde amel-i hayr masiyete münkalib olur. Yahut a'mal-i mübahedir, ef'ali mübahe dahi hayr niyetiyle işlenirse ef'ali hayriye sülüküne dahil olur. Mesela akl ile sıhhat-i vücud, nezafet-i libas ile kernaya ademi eza kasd olunarak hayr-ı vücuda getirilebilir. Bazen de niyet fiile makrun olmaz. İnsan bir hayr, ya şer niyetiyle bir işe tasaddi eder. Fakat o

hayrı, yahut o şerri vücuda getiremez. Bu halde dahi insan niyetine göre mücâzat veya mükâfat-ı maneviyeye kesb-i istihkak eder. Lakin zahirde fiilden bir eser olmadığından o niyete haricen bir hüküm tertib etmez. Hadis-i şerifte “Kim iyiliği kalbinden geçirip de yapamazsa da kendisine bir hasene yazılır.” varid olmuştur. İlm-i ahlâk nazarında bu derece haiz-i ehemmiyet olan niyetin derecat-ı muhtelifesi vardır. Ef’ale ya mükâfat ümidiyle veya mücâzattan havf ümidiyle ve yahut havf ve rec’adan âri olarak mücerred vazife olmak cihetiyle mübaşeret olunur. Yani niyet evsaf-ı muhtelifi ile muttasıf olur. En makbul olan niyet üçüncü sıfatı haiz olan niyettir ki buna zımnında mutasavvır olan mükâfat ve mücâzat-ı neşe’iyesinden âri olduğu için hulus veya niyet-i halise denilir. Eğer niyette vazife [s.55] mülâhazasından başka mükâfat ve mücâzat şaibesi varsa: bakılır, niyeti bais olan esbabın kuvvetli ciheti tercih olunur. Baisin kısm-ı nefsanisi ile kısm-ı vicdanisi müsavi ise amel, ceza ve mükâfattan sakıt olur. Bais-i vicdanı galib ise sevaba, bais-i nefsanisi galib ise ikâba müstehak olur. “İyi bilin ki, halis din yalnız Allah'ındır” İşte ahlâkta niyetin mevki-i hakikisi budur.

5

VEZÂİF-İ AHLÂKİYE

Bütün ahlâk bir kaide-i esasiye ve evveliye üzerine müessesdir. Bu kaide insanların bazı ef’ali icraya, bazılarını da ihmale kendilerinde bir mecburiyet hissetmelerinden ibarettir. Mamafih bunun için onlara bir cebr yoktur. İsterlerse böylece men’ olunan şeyi icra ve emr olunan şeyi de ihmal edebilirler. Bu kudrete mâliktirler.

Hayrı icra etmeli, şerri icra etmemelidir. Bir hayr vardır ki onu icra etmek lazımdır, mecburidir. Şer icra olunmamalıdır, memnu’dur.

İcra olunması lazım gelen hayr, yani hayr-ı mecburi vazife namını alır. İnsan onu icra etmek vazifesiyle mükelleftir. Bila-istisna bütün insanların vicdanı böyle hüküm eder. Böyle şehadet eder. Vicdanın bu hakikatı tayy olursa kâffe-i ahlâk münhedim olur. Bu kaide-i esasiye bir tedkik-i amîka şayestedir. Bu esasın havi ve şamil olduğu ef’al hangileridir? Taharri etmeliyiz. Kâffe-i ahlâk bu taharriden istihraç olunur. Evvela mecburiyet-i ahlâkiye ile cebr arasındaki fark-ı esasiyi nazar-ı dikkate alalım. Ve hele-i uluda bu iki madde yekdiğerine benzerler. Her ikisi de bir rabıta, [s.56] yani bir istikamete doğru yürümekte bir sühulet, diğeri bir istikamete doğru gitmekte bir muhalefet beyan ederler. Her ikisi de maddeten hemen bir mani ifade eylerler. Merbut olmak, sürüklenmek, bir istikamete doğru çekilmek, diğeri bir istikametten tevkîf olunmaktır. Mamafih bir büyük fark vardır. Cebre uğrayan şahıs asla bu cebre muhalif

bir harekette bulunamaz. Mecburiyet-i ahlâkiye ile mükellef olan ise o mecburiyete muhalefet edebilir; fakat etmemelidir.

Bir adamı muhkem bir zincir ile bir ağaca bağlayınız. Bu adam o zinciri kıramasın ve bu sebeple de oradan üç adımdan ziyade uzaklaşmasın. O halde zorca çabalarsa çabalasın ağaçtan asla tebâüd edemez. Bu bir cebrdir.

Şimdi o adamı hür bırakınız. Ağacın etrafında bir daire çiziniz. Kendisini ikna ediniz ki ağacın yanında kalmalıdır. Buna ahlâken mecburdur. O adam o daireyi tecavüz edebilir. Maddeten buna muktedirdir. Mamafih tecavüz ederse vazifesini paymal edeceğinden bir rabita-i maneviye ile orada mevkuf kalır. Bu da bir mecburiyet-i ahlâkiyedir.

Cebr maddeten hareket etmek hürriyetini selb eyler. Mecburiyet-i ahlâkiye ise bu hürriyeti daim bırakır. Fakat buna mukabil cebre irade üzerine tesir etmez. Şahs-ı merbutu ağaçtan tebâüd etmek arzusundan men' eylemez. Mecburiyet-i ahlâkiye ise bilakis iradeye müracaat eyler. İrade ne istemeli, ne arzu eylemelidir, mecburiyet-i ahlâkiye buna hükm eder. Bu hükmü tebliğ eyler. Mamafih iradeye cebr etmez.

Mecburiyet-i ahlâkiyeyi böylece cebrden tefrik ettikten sonra [s.57] cazibe-i zevkten, korkudan, menfaatten de ayırmak lazımdır. Bu defada yine bir insanı bir ocağın yanına oturmuş add edelim. Havayı da gayet soğuk farz edelim. Bu adam ocağın yanında hararetin sevkiyle mevkuftur. Maddeten altında değildir. Deruni bir cazibe kendisini orada alıkoymaktadır. Fakat ahlâken buna mecbur mudur? Hayır zerre kadar değildir. Ateşin yanından ayrılırsa bir hata irtikab etmiş olmaz.

Hatta bazı ahvalde ayrılmalıdır. Olabilir ki ahlâken oradan tebâide mecbur olur da ateşin şavkına kapılarak mevkuf kalır. Keza işte bir tehlike korkusu olursa yine bunun aynıdır. Bir adam bilirse ki filan hududu tecavüz ederse bir vahşi hayvanın hücumuna uğrayacak, yahut bir kuruşuna hedef olacaktır. Tabii o hududu tecavüz etmez. Fakat bu bapta onu tutan korkudur, vazife değildir. Bu da şununla sabittir ki bazı hususatta vazife-i insani her türlü tehlikeyi göze almaya mecbur eder. İşte cebrin rabita-i maddiyesinden başka muhtelif'ül nev' iki rabita daha vardır ki insana tesir-i nüfuz eder. Biri zevkin, yahut havfin rabitasıdır. Diğeri de mecburiyet-i ahlâkiyenin, yahut vazifenin rabitasıdır, kaydıdır. Bu halde mecburiyet-i ahlâkiye bir madde-i mahsusadır. Ruha müteallik mevad-ı saireden ayrıdır. Korkudan, şevk ve zevkten, menfaatten başka bir maddedir. Diğeriyle mukayese olunamaz. Vazife mükellefiyettir. Her halde ifâ olunmalıdır. Hatta hayat tehlikede olsa bile yine ifâ olunmalıdır. Halbuki bir zevk, yahut

bir menfaat-i şahsiye için feda-yı hayat etmek cinnettir. Çünkü insan hayatı gaib ederken uğruna feda-yı hayat ettiği şeyi de gaib eder. Vazife için ise feda-yı [s.58] hayat etmek bilakis makbuldür. Vazife uğruna hayat gaib olur. Fakat şerefi baki kalır. İşte vazifenin mahiyeti budur.

İnsan hayatını, hürriyetini, malını, mülkünü, aklını, hüsnü, şeref ve şöhretini muhafaza etmelidir. Bunlar vezâif-i mahduda ve maneviyedendir. Çünkü bu vazifelerde bir had-i muayyen vardır ki herkes o hadde kadar ifâ-yı vazifeye mecburdur. İnsan havas-ı tabiye ve akliye ve halkıyesini tevsii etmeli, şeref ve şöhreti tezyid eylemelidir. Bunlar da vezâif gayr-ı mahdudedendir. Çünkü bu vazifelerde mertebe-i gayeye kadar ifâ-yı vazifeye kimse muvaffak olamaz. Herkes istidad-ı tabisine ve mevki ve haline göre kendine bir had tayin etmelidir. Bütün vezâif-i şahsiye şu üç kelimedede içtima' eyler: Şahsiyeti muhafaza ve tehzib eylemek. İnsan vezâif-i içtimâiyeye mâliktir. Bir reis-i aile evlad ve iyalinin ihtiyacat-ı zaruriyesini ifâ eylemelidir. Herkes memleketinin kavaninine riayet etmeli, hizmet-i askeriye, tekâlif-i emiriyeyi edadan imtina' etmemelidir.

Hiçbir kimse diğerrinin hissiyatına, mülküne, aklına, hüsne, yahut şerefine tariz etmemelidir:

Bunlar vezâif-i mahdudandır. Çünkü bu vazifelerin ifâsını her memleketin kavanini ale'l-ıtlak emr eyler. Ve bu emrden harice çıkanları yine o kavanin-i ceza-yı nakdiye, hapse, gör ki, hatta idama bile mahkum eyler.

İnsan bu cihetce vezâif-i gayr-ı mahdudaya dahi mâliktir. Peder evladına varidatıyla mütenasib suretinde talim-i irfan eylemeli, mümkün olduğu kadar çocuklarının istidad-ı akli ve tabii ve hulkilerini tehzibe [s.59] çalışmalıdır. Evlad ihtiyarlıkta ebeveynin gücü yettiği kadar imdadına yetişmelidir. İnsan imkan dairesinde memleketinin azametine, vatandaşlarının refahiyetine sarf-ı mesai etmelidir. Herkes hem nev'inin tenvir-i iz'an ve irfan ve idrakine, tehzib-i fitrat ve istidadına, tezyid-i şeref ve şanına hal ve zaman müsaid olduğu derecede muavenet eylemelidir. Kâffe-i vezâif-i içtimâiye şu kelimelerde hülâsa olunabilir. "Ebnâ-yı nev'inin şahsiyetine hürmet ve hizmet etmek."

6

KANUN-U AHLÂKIN EVSAF-I MÜMEYYEZESİ

Eğer ale'l-ı umum efkâr ve hissiyat ve ahkâm-ı ahlâkiye nazar-ı tedkike alınır ve akvam-ı muhtelifenin ef'al-i haseneyi mükâfata sezavar ve a'mal-i seyyiyeyi mücâzata

düçar etmek için vaz' eyledikleri usul ve kavânin-i gözden geçirilirse bis-sühule tasdik olunur ki insanlar daima mer'il-icra bir kanunun, bir kanun-u ahlâkın mevcudiyetine itimad ederek hatt-ı hareketlerini ona göre tayine cehd etmişler ve kavanin-i müdevvine ve mevzularının ahkâmını yine ondan iktibas eylemişlerdir.

Bundan anlaşılır ki kanun-u ahlâk umumidir, yani her zamanda, her mekanda tatbik olunur. Muindir. Yani bütün ebnâ-yı beşer için birdir. Kavanin-i mantıkîye ve hekimîye ve tabîye gibi zarurî değildir.

Kavanin-i mantıkîye bazı mevâd arasında bir münasebet-i zarurîye beyan eder. Mesela "Küll-i cüz'iden daha büyüktür." der. Bütün kavâid-i mantıkîye böyledir. Keza kavânin-i hekimîye ve tabîye bazı hadisat arasındaki münasebat-ı zarurîyeden bahs eyler: Mesela "Hararet, madene inbisat verir", "bil-cümle [s.60] ecsâm—ı hulâda bir sûrat-ı mütesaviye ile sükut eyler." kaideleri gibi. Halbuki kanun-u ahlâk bu evsaf-ı zarurîyeyi hâvi değildir. Kanun-u ahlâk istenilirse hedef tecavüz edilebilir. Fakat edilmemelidir. Kanun-u ahlâk iradeyi bırakır. Öyle olmasa, bize yaptıracağı ef'al ne kadar mükemmel olursa olsun, hiçbir kıymet-i ahlâkiyeyi muhtevi olamaz. Mamafih kanun-u ahlâk sade bir nasihatten de ibaret değildir. Bir nasihat-ı kuvvetten, nüfuzdan muarradır. İnsan bir nasihate ittiba' etmemek hukukuna daima mâliktir. En akılane nesayih bile mevkii bahse konulmadır. Hatta bir nasihati tedkik ve tenkîd etmek vazifedir. Halbuki kanun-u ahlâk büsbütün başkadır. Kanun-u ahlâk nasihat gibi mevki-i mübaheseye konulamaz. Cebr değildir. Nasihat de değildir. Kanun-u ahlâk bir mecburiyettir. Vicdanın bir emridir, bir emr-i mutlakıdır.

Mutlak kılından maksat, şerâite gayr-ı tabii demektir. Hüsn-ü tedbir ve menfaatte insana bazı şeyi emr eder. Fakat bu emr öyle mutlak değildir. Şarta tabidir: Mesela "Zengin olmak istiyorsak çalış, mesud, muazzez, muhterem olmak istiyorsak hayırhah ol" deriz. Fakat zengin olmak istemiyorsam beis yok! Mesud olmak istemiyorsam vicdanım beni muaheze etmez. Şart-ı havf olunursa emr sakıt olur. Kanun-u ahlâk ise asla şart koymaz, faraziyata tabi olmaz. "Bu işi yapmalısın, bu böyle olmalıdır" der.

Böylece emr olunan fiil şarta tabi' değildir. Şart-ı fiilin kendisindedir. Vakta ki bu emr sâdir olur, tevakkuf hiç caiz değildir. Hatta cüzi tereddüd büyük bir hatadır.

[s.61] Kanun-u ahlâkın mecburiyeti ahlâk nokta-i nazarındadır. İnsan heyet-i zatiyesi hasebiyle bu kanuna riayet etmelidir. Lakin isterse bu riayetle kusur ederek kemliyeti ahlâk emelinin husûlünü bir müddetçik sektedar edebilir. Ahlâken mecburi

olması fiilen zaruri bulunmaması cihetiyle kanun-u ahlâkın umumiyeti, muinliği kavanin-i hakimiye ve tabiyenin umumiyetinden, muinliğinden ayrılır. Fakat bu umumiyet, bu muiyyinet ancak kanun-u ahlâkın esasındadır. Yoksa fûru'-i zaman ile, mekan ile tağyir eder. Mesela Romalılar reis-i ailenin hukuk ve vezâifi hakkında bizimle hemfikir değillerdir. Fakat her halde bir aile pederinin ahlâken tayin edilmiş hukuk ve vezâifi olduğunu tabii bizim gibi biliyorlardı. Kanun-u ahlâk vazih olmalıdır. Yani yalnız alemler değil, herkes bu kanunu bil-suhule anlamalıdır. Keza kanun-u ahlâk tatbik olunabilmelidir. Yani kanun-u ahlâkın tahmil ettiği vezâif müşkil olsa da gayr-ı mümkün olmamalıdır.

Mûlahaza ve ihtiyar ile icra olunan ef'al tedkik olunursa görülür ki o ef'al daima bir sebebe, bir sâikaya binâen ifâ kılınmıştır. İşte kanun-u ahlâkın esasını ef'alimize mebde' bulunan bu sebeplerde, bu saikalarda aramalıyız. Ve vehle-i ulada bunlar lâ'y'id gibi görülür. Fakat cüz'i ta'mik ile tebeyyün eder ki bunlar birkaç esastan ibarettir. Bir işte ya sevk-i hazuzat, ya sevk-i menfaat ile hareket ederiz. Yahut deruni bir cazibe, kalbi bir hayırhah gibi hissiyat-ı alicenabaneye binâen hareket ederiz, yahut da icra-yı hayır eylemek, vazifemizi ifâ etmek için hareket eyleriz. İleride göreceğiz ki bunların en ziyade kaide-i ahlâka tevafuk eyleyeni [s.62] hayr, yahut vazifedir. Vazife kanun-u ahlâkın bir vech-i menkühudur: Bir hülâsa-i muhtasarasıdır.

Başlı başına itibar olunur ve neticesi bulunan kuvve-i teyidiyesi kâle alınmazsa vazifenin saiki pek bigarazane, pek alicenabanedir. İnsan için vazifesini ifâ etmek, hayr işlemektir. Öyle hayr ki mutlaktır. Yani insanın kendi hayrını araması değildir. “Ne olursa olsun mecbur olduğumu ifâ ederim.” İşte kaide-i vazife budur.

Öyle zan olunur ki kuvve-i te'yidiye fikri, yani işlenen işe terettüb edecek mükâfat ve mücâzat mûlahazası vazifenin bu evsafını tadil eder. Vehle-i evlada öyle anlaşılır ki hayr madem ki müstehaktır, bir mükâfata nail olmalıdır. Şer ise madem ki layıktır, cezasına uğramalıdır. Şu halde hayr-ı mücerred hayr olduğundan değil, fakat mükâfat için icra edilmiş, şerden dahi saika-i mücâzat ile ihtiraz ve ictinâb olunmuş demek olur. Fakat kuvve-i te'yidiye fikrinin daha mu'teni bir tedkiki gösterir ki hakikat böyle değildir.

Kuvve-i te'yidiye fikri hayrın evsaf-ı bi-ğayrı zana ve alicenabanesini tahfif etmek şöyle dursun kendisi bizzat bu evsafi şamdır. Ve bu evsaftan tefrik olunamaz.

Hakikatte kuvve-i teyidiye nedir? Mükâfat, yahut bila-istihkak iktisab olunan saadet, mücâzat yahut bi-hakkın uğranılan felakettir. Fakat insan saadete nasıl kesb-i

istihkak edebilir. Ancak icra-yı hayr etmekle değil mi? O halde mükâfata hak kazanmadan evvel isbat-ı fazilet sırasına geçmiş olmak lazımdır.

[s.63] İnsan felakete ne suretle bi-hakkın uğrayabilir. Bir şerre masdar bulunmuş olmakla değil mi? Binâenaleyh mücâzata düşmeden evvel icra-yı töhmet etmiş bulunmak muktezidir.

İcra-yı hayr, icra-yı şer etmek, sahib-i fazilet, yahut sahib-i töhmet olmak aklen de anlaşılır ki mücâzat ve mükâfat fikrine tekaddüm eder. Binâenaleyh bu fikirden büsbütün ayırır, müstakildir. Bir mükâfatı takib etmek kendi kendine “Evvela hayr işleyeyim sonra mükâfata nail olurum” demektir.

Bir mücâzattan korkmak da yine kendine “Bu fiil fenadır. Eğer onu işlersem mücâzata uğrarım.” demektir. Bu fikirleri misal ile izah edelim: Bir adam hem nev’inden birini boğulmak derecesinde görür. Onu kurtarmak için kendini suya atar. Neticeyi düşünmeksizin gayet bi-garazane bir surette bu fiili icra edebilir.

Fakat şu da var ki kendi kendine “Bu adamı kurtarırsam emsalimin takdirini kazanabilirim.” diyebilir. Bu halde fiili belki daha az bi-garazane olur. Mamafih madem ki bir mükâfat arıyor. Evvel-emirde bir fiil-i faziletperveranenin icrasını taharri ediyor demektir. Ümid ettiği saadeti o fiil hayr-ı veli eder. Ve saadet o fiilin bir neticesidir. Bilakis başka bir adam ki her türlü vesait ile ancak iktisab-ı servet etmek tarikini düşünüyor. Keza kendisini suya atıyor. Fakat nehrin diğer tarafına mevzuu bir mal kıymettarı zabt etmek için atıyor. Hatta bu malın bir sahibi var mıdır? Buna vaz’-ı yed etmesi caiz midir? Tahkik bile etmiyor. Bu adam ne arıyor?

[s.64] Hayr ile hiçbir münasebeti olmayan bir saadet, fani bir lezzet arıyor. Fiili evvelkinin fiiline müşabih midir.? Asla müşabih değildir. Bir adamı tahlis için kendisini suya atan adam bir saadet arıyordu. Fakat bir fiil hayr ile kesb-i istihkak edilmiş bir saadet arıyordu. Beriki ise nasıl olursa olsun bir saadet taharri ediyor? O halde aralarındaki fark nedir? Fark şudur ki birincisi bir hayr-ı mutlak, bir hayr-ı hakiki, bir vazife fikrini takib ediyor. İkinci ise bu fikre bütün bütün biganedir. Mükâfat-ı kârdan, kazançtan, her türlü saadet-i basiteden başkadır, muhtelifdir, çünkü mükâfata hayr ile kesb-i istihkak edilir, çünkü mükâfatı takip ederken bile bi-ğayı zana icrayı hayr etmek fikrine mâliktir.

İzahen bir misal daha irad edelim: Bir muslih adam bir ormanın bir köşesinde diğer adama rast gelir. Kendi kendine “Eğer bu adamı öldürürsem bir şer icra ederim. Cezaya uğrarım” diyor. Mücâzat havfıyla bir fiil-i şerden ihtiraz ediyor. Diğer bir adam

da muharebede vatanın düşmanları karşısında bulunur. “Eğer görünürsem beni öldürürler” diyerek kendini saklıyor. Harbin kendine tahmil ettiği vazifeyi ihmal ediyor. Bu iki adamın fiillerini mukayese edelim. Her ikisi de bir fenalıktan korkuyorlar. Bu korku ile bir fiili icradan ihtiraz ediyorlar. Fakat birincisi bir mücâzattan korkuyor. İkincisi bir felaketten korkuyor. Birincisi mucib-i ceza olduğundan bir fiilden ihtiraz ediyor. İkincisi kendisini meşakkate, felakete ilka etmemek için bir fiil-i alicenâbâneyi ihmal ediyor. Şu halde birinci tabii hayır ve vazife fikrini tasdik ediyor. İkinci hayr ve vazifeyi kâle [s.65] almıyor. Birincisi vicdanına göre hareket ediyor. İkincisi ancak bir fiil-i ihtiyatkaride bulunur. İşte bir maksad ve gareze müstenid olmayarak icra olunan hayr fikriyle mükâfat için işlenen hayr fikri yekdiğerini cerh ve imha etmek şöyle dursun bilakis birbirine şiddetle mürtebittir. Ne derece alicenab gösterilirse gösterilsin, ne mertebe tahkir-i menfaat edilirse edilsin, bir hayrın mükâfata müstehak olduğu ve ona nailiyeti muhakkak bulunduğu fikrini meydandan kaldırmak gayr-ı kabildir. Madem ki bir kâr değil, bir mükâfat aranılıyor; bir felaketten değil, muhak bir mücâzattan korkuluyor, o halde hayr-ı mutlak fikri tasdik olunuyor ve kısmen bi-garazane bir hisle hareket ediliyor demektir.

Bu bir hakikat-ı uzmadır ki vicdan-ı beşer umumi surette tasdik eylemiştir. Bu kaide dört vecihle hülâsa olunabilir:

Velev ki kendisine cebr edildin, insan hasenat tesmiye olunan ef’ali icrada ve seyyiat denilen a’ malden de ihtirazda kendisince vicdanen bir mecburiyet his eder.

Ef’al-i hasene mükâfata kesb-i istihkak eder. Ef’al-i seyyie mücâzata layık olur.

Ef’al-i hasene ve seyyie ile kesb-i istihkak edilen mükâfat ve mücâzat er, geç meydan-ı fiile vasıl olacaktır.

Hayr-ı mahza hayr olduğundan ve asla menfaat düşünülmeyerek icra olunabilir. Fakat mükâfat için icra olunduğu takdirde mükâfat fikri dahi hadd-i zatında bir hasse-i bi-garâziyi, bir renk-i âlicenabı hâizdir. Havf-ı mücâzat fikri dahi aynıyla böyledir.

[s.66]

6

KAIDE-İ AHLÂKIN TAYİNİ

Kanun-u ahlâkın evsafını öğrendik. Ne türlü şerâite müstenid olduğunu bildik. Bu kanunu nerede aramak lazım geleceğini anladık: Kanun-u ahlâkı niyet-i hareketimizi sevk ve tayin eden sebep ve sâikaları da aramalıyız.

Bu esbab, saikalar ne derece müteaddid olursa olsun- küçük küçük ihtilaflar, farklar alınmadığı halde- kâffeten üç kâide-i esasiye tenzil olunabilir.

İnsan ya sevk-i enaniyet ile hareket eder, enaniyette bazen körükörüne ve harisane olur, bazen de ihtiyatkârane, arifane ve dakikane olur. Yahut sevk-i hissiyat ile hareket eder. Muhabbet gibi. Yahut sevk-i akıl ile, intizam-ı aleme ibrâz-ı hürmet için hareket eder. Tarih-i felsefenin arz eylediği mesâlik-i ahlâkın kâffesi bu üç kaideden beri üzerine müessesdir. Hiçbir meslek yoktur ki neticede bunlardan birine irca' olunmasın. Şimdi bu mesâliki tedkik etmek ve aralarından kaide-i sahiha-i ahlâkiyeyi çıkarmak lazımdır:

Taharri-i zevk: - Bazı filozofların kaide-i ahlâk olarak vaz' etmek istedikleri birinci meslek taharri-i zevktir. Bunların hülâsa-i müddeiyatı şudur ki us-i ahlâk-ı tabiata ittiba etmektir. Tabiat ise bize ancak bir şey gösteriyor. O da zevktir. Hatadır. Hatta hayvanat kâffeten sevk-i huzuzat ile hareket eder.

Hayat-ı hayvaniyenin nehbe-i âmâli zevktir.

[s.67] Zevk bir his-i kat'idir ki his ve hayata mâlik bulunan her şey o kutba doğru meyl eder. Kaide budur. Hatta huzuzat arasında bir intihab külfetine bile düşmemelidir. Bu babta cihet-i tercih-i ezvakın en mümted en şedid olanındadır.

Bu mesleğin mucidi aristesidir ki milattan 390 sene mukdem Afrika sevahilindeki Yunan müstemlekatından (Sirene) şehrinde tevellüd etmiştir. Şayan-ı dikkattir ki bu meslek erbabı gide gide hayattan istikraha kadar varmışlar ve son derece ye'se düşmüşlerdir.

Tabii zevkin taharri-i mecnunanesi insanı böyle ye's ve fütura düşürür, kuvve-yi akliyesini tezelzüle verir, hayatını telh ve tezlil eder. Zevk-i kanun ahlâkın evsafından hiç birini şamil değildir; kanun-u ahlâk: "Zevke giden her şeyi yap. Ne kadar zevke hizmet edersen meşrudur, zevke hizmet için ne yaparsan mübahtır." der mi? Fazilet böyle mi olur? Böyle olsa neden şeref-i zatisini bilen her insan bu sözlere nazar-ı nefret ve kerahet ile bakıyor?

Keza, zevk sabit ve yeknesak da değildir. Eğer kaide yalnız huzuzattan ibaret ise birisi için hayr olan şey diğeri için şerdir. Çünkü birinin sevdiği şeyi diğeri sevmeye bilir. Mesela hasis ile müsrif en zıd hırs ve hevese ittibaen hareket ederler.

Zevk, mecburiyet-i ahlâkiye gibi değildir. Mecburiyet-i ahlâkiye her ne kadar insanın ihtiyarına müracaat ederse de, o ihtiyari serbest bırakır. Zevk bilakis irade-i

cüziyenin ihtiyarını tenkis eyler. Her türlü hırs ve hevesat-ı müfriteyi maksadına isti'mal eder.

[s.68] İnsan için aksa-yı emel huzuzatından ibaret olsa idi, biz ancak erbab-ı zevk ve huzuzu sevimli, takdir ve terkim etmeli idik. Halbuki cihanda hiçbir şey bizi huzuzat kadar redaete sevk etmez. Nazar-ı hakaret ve nefretimizi celb eden ef'alden hemen cümlesinin menşesinde huzuzat-ı şehevattan eser bulmuyor muyuz? Yine bu kaide-i zevk sahih olmak lazım gelse idi; zevk-i şahıslarını hiç kâle almayarak diğerlerinin saadeti için fedakârlıkta bulunanlardan nefret etmek iktiza eylemez miydi? Buna ise cihanda kim cesaret edebilir?

En güzel, en parlak bir fiil-i hayr tasavvur olunsun. Saiki bir zevk-i şahsi olduğu anlaşılınca bu fiil hemen nazarımızda kıymet ve ehemmiyetini kaybetmez mi? Şayet bu fiilin fâili biz isek vicdanen ızdırıp his etmeye başlamaz mı? Zevkin taharrisi bizi bu mahrumiyetlere düşürüyor. Halbuki müsamahası hiçbir zaman böyle bir su'i netice tevlid eder mi? Asla!!

İşte zevk kaide-i ahlâk olarak vaz' edilmek istenilirse vicdan-ı beşeri altüst etmek, kâffe-i hissiyat-ı ahlâkiyeyi tebdil eylemek iktiza eder.

Hatta bu meslek-i esasından galattır. Meslek-i zevk erbabı tabiatı pek sathi bir nazarla tedkik ediyorlar. Hayat-ı hayvaniyenin hangi derecede olursa olsun, nahbe-i âmâli hiçbir zaman zevk değildir. Zevk bir vasıta olsa bile bir maksat olamaz.

Zevk insan için bazen meşru' olur. Fakat hiçbir zaman mecburi değildir.

[s.69] Mecburi olmak şöyle dursun ekseriya memnu', ekseriya makduhtur. İnsan faziletin ilka eylediği hiss-i hürmeti hiçbir vakit zevkten bekleyemez.

Hülasa, zevk hiçbir vecihle kaide-i ahlâk olamaz. Taharri-i zevk bir enaniyettir, hem de enaniyet-i mutlakadır. Enaniyet-i harisedendir.

Binâenaleyh aradığımız kanun, zevk değildir. Zevk-i mutlak, zevk-i gayr-ı müntehib için bunu isbat eyledik. Böyle huzuzat-ı muvakkateyi değil, fakat saadet-i mütemadiyeyi taharri eden zevk-i müntehib ve müdebbir dahi kanun-u ahlâk olamaz. Bunu da fasl-ı âtide göreceğiz. Mamafih diyebilir miyiz ki zevkin ahlâk ile hiçbir münasebeti, vazifeden hiçbir rabitası yoktur? Hayır!! Ahlâkın gayeti huzuzat-ı nefsanıyeyi teftiş ve tanzim etmek olduğundan bu cihetçe zevk-i ahlâkın mevzularından ma'duddur. Zevk bize vazifenin suret-i ifâsını göstermezse de mahal-i tatbikini, esasını teşkil eder. Kavanin-i tabiye ile her türlü hareketimize merbut olduğundan zevk ile münasebetimizi büsbütün ref' edemezsek de vicdanımız, icabına göre, huzuzatımızı saf,

yahut merdud, mübah, yahut müstekreh, salih, yahut deni namlarını verebilir. Fakat aklımız huzuzatı bir sevk-i tabii ile nail-i mükâfat olmak üzere ef'al-i haseneyi rabt eyler. Hakikaten ef'al-i hasenenin en muntazam, en mükemmel meyvesi ki fazilettir. Fazilet latif ve mucib-i haz olmamak kabil midir? Her şeyde olduğu gibi bunda dahi zevk-i esas değildir, bir fer'idir. Maksad değildir. Bir semere-i zaidedir. Huzuzat-ı nefsanîye tabiatın irade-i cüziyeye arz eylediği bir muavenet, hizmettir. Yoksa bir gaye, bir hatime değildir.

[s.70] Fil-hakika hüsn-ü hareketin bir mükâfatıdır. Fakat bu mükâfat ne derece az taharri edilmiş ve maksad-ı fiilden ne mertebe uzak tutulmuş ise o kadar temin edilmiş demektir.

Taharri-i saadet: - Mesalik-i ahlâktan biri taharri-i saadet mesleğidir ki Yunan filozoflarından (Epikor) tarafından icad olunmuştur. Epikor milattan 341 sene evvel dünyaya gelmiştir. Bu mesleğe göre mesai-i beşeriyenin gayesi saadettir; kaidesi de; muhasebe-i menfaattir, yani menfaat-i mükemmeledir. Görülür ki bu meslek evvela bazı cihete faiktir. Birinci mesleğin yegane maksadı “Tabiata muvafık surette yaşamak” kaidesini nakıs bir surette tefsir etmekten ibaret idi. Tabiat-ı beşeriyenin yalnız havas-ı hayvaniyesini kâle alıyordu. (Epikor) İyice gördü ki insanda bir hasse-i esasiye daha vardır. O da akıldır, idraktır. Bu meslek (Eristip)'in mesleğinden daha âli, mükemmel, daha insaniyetperverdir. Çünkü körükörüne sevk-i tabiye tabi olmuyor. Bunun fevkinde olarak muhasebeye, mülahazaya, intihabada müracaat eyliyor.

Epikor'un mesleği tatbikatçıda meslek-i evvele faiktir. (Eristip) Gaye-i ahlâkı, ne türlü olursa olsun, nasıl elde edilirse edilsin, hatta icab ederse sirkat gibi muharremata bile müracaat olunsun, her nev' huzuzattan ibaret gösteriyordu. Bu ise hakikatte hırs ve heves-i insaniyi alabildiğine bırakmak ve kaide-i ahlâk olarak her türlü kaidenin fıkdanını göstermek demektir. Halbuki Epikor'un mesleği bilakis bir kaide, bir intizam altında ahenk-i müsalemet [s.71] ve ebnâ-yı nev'ine riayetle yaşamaktır. Bu meslek şu dört kaidede hülasa edilebilir:

Hiçbir zahmete netice vermeyen huzuzata meyl ediniz.

Hiçbir haz ve zevki tevlid etmeyen zahmetten ihtiraz ediniz.

Sizi daha büyük huzuzattan men' eden yahut neşesi humarına gelmeyen eğlencelerden hezâr ediniz.

Sizi daha büyük bir zahmetten halas eden, yahut büyük bir hazza netice veren zahmeti ihtiyar ediniz. İşte bil-ahare İngiltere'de muhasebe-i menfaat, yahut hesabı

huzuzat namını alan meslek budur. İyice tedkik olunursa görülür ki bu mesleğin esası da enaniyettir, lakin saf, dakik, nazik bir enaniyettir.

Ekseriyâ cemiyette fiilen geçen şeylerin bir tasviri gibi arz olunsa idi, bu meslek bir dereceye kadar hakikate haiz olabilirdi. Fil-hakika tasvirde elvan bir parça mütebeddil olurdu. Tabiat-ı beşeriyede daha necib hasseler olduğu halde enaniyetten başka bir şey görülmemiştir. Fakat fiiliyata gelince fezailimize daima menfaat karıştırmıyor mu? Zehirler devaların terkibine nasıl giriyorsa redait dahi terki-i fezaile öylece dahil oluyor. Gurur kendisine hempa olmasa bile o derece ileri gidemez. Nedamet ki tabiatımızın bir nişane-i necabeti olmak üzere gösteriliyor, ekseriya pek meşkuktur. Çünkü bu nedamet icra eylediğimiz şer için bir alamet-i esef olmaktan ziyade bunun için bize vüsülü melhuz bulunan zararın bir eser-i havfidir.

Hülasa, fiiliyata gelince Epikör'ün bir dereceye kadar hakkı vardır. [s.72] Fakat bu halleri böylece tasvir ettikten sonra bir kaide olarak vaz' etmeye, bu nevâkısı esas tutarak meydana bir kanun-u ahlâk çıkarmaya kalkışmalıydı. Zaten ahlâkiyyun iki kısımdır. Bir kısmı tebayi-i beşeriyenin nekayızı mahza müaheze için tasvir ederler; iyice meydana çıkarırlar; bir kanun, bir kaide vaz'mı düşünmezler. Bir kısmı da hiç bu cihete meyl etmeyerek kavaid ve vezâif-i beşeriye, hülasa kemliyet-i insaniye nedir? Bunu meydana koymak isterler.

İşte Epikör'ün ikinci nev'i ahlâkiyyundandır. Tab'ı beşerde gördüğü enaniyet gibi bir nakısa üzerine bir kaide-i ahlâk tesis etmek istiyor. Hata ediyor. Çünkü enaniyet fiil-i beşerde o derece mevcut olsa bile bunu bize kaide-i ahlâk olarak göstermek ve büsbütün o müzmite düşmek mi lazımdır? Enaniyet bir kaide-i fitriye olsa bile hiçbir zaman bir kaide-i ahlâkiye olamaz. “Biz fiilen neyiz” fikriyle “Ne olmalıyız” fikri külliye muhtelifdir. Hatta hemen birbirine zıttır. İlm-i ahlâk yalnız bize “Ne iseniz öyle olunuz” demekle iktifa etseydi, bir ilm-i ahlâk olmazdı. Ulum-u tabiye adadına girerdi. Hem de meydanda menfaat ve enaniye gibi esas var iken mecburiyet-i ahlâkiyeye ne lüzum kalırdı? Mecburiyet-i ahlâkiye bir nihâl ise menfaat bir meşiyedir. Elbette meşiyet-i nihalden daha muhkemdir.

Taharri-i saadet tabiat-ı beşeriyenin bir kanun-u umumi ve ebedisidir. Fakat bunda ne hukuk vardır, ne de vazife vardır. Çünkü bir memleket tasavvur etseniz ki orada umumi bir tahkir-i menfaat hüküm sürsün, enaniyetten eser bulunmasın, hangi vicdan böyle bir halden şikayet [s.73] edebilir? Nizam-ı aleme, emel-i ulviyete bundan

ziyade muvafık, munis ne bulunur? Menfaat hem şahsidir, hem de kat'i değildir. Bir şahsa göre tebdil eder. İnsanda bile zamana, hale göre değişir.

Böyle bir kaide-i mutlak ve gayr-ı meşrutta değildir. Çünkü eşhas ve ahvale merbut olduğundan bin türlü şerâiti tabidir. Zaten menfaatte şart ile kâimdir. Bir şey, elde edilmek istenilen bir netice alet olduğu için nâfidir.

Hülasa, bu kaide mecburi değildir. Fil-hakika ekser ahvalde insan için menfaatini düşünmek mübahtır. Hatta bazen bu bir vazifedir. Fakat bütün bu ahvalde başka bir esasa binâen menfaat olur, yani nazarı takdire alınır. Yoksa hiçbir zaman menfaat sade menfaat olduğu için muazzez olamaz, mukaddes add edilemez.

Zaten menfaat-i mecburi olmadığı için vicdan-ı ahlâkiyenin hasaisine tevafuk etmiyor. Kimi seviyoruz? Kimi medh ediyoruz? Kimi takdir eyliyoruz? Mütekebbirleri mi? Nefsini sevenleri mi? En güzel bir fiilin gözümüzden düşmesi için, bir fikr-i menfaate binâen ikâ olduğunu anlamak kifâyet etmez mi?

Derd-i menfaat ve enaniyet ile kaide-i salah ve istikameti ayak altına alan menfur, makduh, hatta mahkum bile olmaz mı?

Biz bile en büyük zevk ve vicdaniyi nefsimiz için bir menfaat mülahazasıyla birini mutezerrer ettikten sonra mı his ediyoruz? Yoksa âlicenâbane bir fiil-i hayırda bulunduktan sonra mı?

[s.74] Nahbe-i ahlâkı bi-hakkın anlayanlar bilirler ki fedakârlık, nısyân-ı nefis, tahkir-i menfaat, hissiyat-ı âlicenâbane ahlâkın esasıdır; her şeyi nefesine irca' etmek merakı kadar ahlâka gayr-ı muvafık bir şey yoktur. Velhasıl bu tafsilattan müstebandır ki "Taharri-i Saadet" her türlü nevâkıstan maada kanun-u ahlâkın evsâf-ı mümeyyizesinden hiç birine de şamil değildir. Binâenaleyh kaide-i ahlâk olamaz. Mamafih huzuzat-ı nefسانیye gibi menfaat-i şahsiye dahi ahlâkın kısmen bir mevzuudur. Vazifenin suret-i ifâsını değilse de madde-i tatbikini teşkil eder. Ne türlü ahvalde ve ne derecede meşru olduğunu tayin etmek için ahlâk, menfaati daime nazar-ı tedkike almalıdır. Fakat menfaat hiçbir zaman yalnız başına gaye-i ahlâk, kanun-u etvâr add edilemez.

Keza saadeti bir kaide-i ahlâk olarak kabul etmiyorsak da ileride göreceğiz ki fazilet ile saadet beyninde münasebet vardır.

Fazilet ve saadet-i gayr-ı kabil tefriktir, hatta müttehiddir. Ama saadet faziletten sonra gelir. Saadet fazilete refakat ve muavenet eden bir mükâfattır. Bu mükâfat ne derece az tahmin ve taharri edilmiş ise o mertebe temin olunmuştur. Saadet-i faziletten

sonra ziyadeten gelir. Nitekim her fiil-i hasenden sonra zevk-i fazıla olarak vâsıl oluyor. Fakat her fiil-i hasenin gayesi zevk olmadığı gibi, saadet dahi hayat-ı beşeriyenin, her ne olursa olsun, nail olmak istediği hedef ulvi değildir. Taharri-i menfaat-i umumiye:- Kanun-u ahlâk taharri-i saadet değildir. Saadet bize faziletin mükâfatı gibi görünüyorsa da bunun için evvel emirde faziletin saf ve bu nev'i düşünceden âzade olması lazımdır.

[s.75] Bir şahıs akıl için istikametden ziyade nâfi', istikametden ziyade müfid hiçbir şey yoktur. Keza bir tacir için en salim ve en mükemmel vasıta-i muvaffakiyet son derece doğruluktur. Fakat doğruluk faide mend olduğu için doğruluk olmuyor. İstikamet menfaatbahş bulunduğu için istikamet add edilmiyor. Bu hasseler o fikirlerden büsbütün ayrıdır. O fikirler esasen bu hasselerden kâmil münezzektir. Binâenaleyh menfaat-ı şahsiye üzerine müesses bir kaide-i ahlâk kâmil mectruhtur. On yedinci asr-ı miladide İngiltere filozoflarından (Hob) heyet-i siyasiyenin menfaat-ı şahsiye üzerine müesses olduğunu iddia eyledi, menfaati cemiyet-i medeniyenin esası olmak üzere gösterdi ve adalet ve muhabbeti hiç kâle almadı ise de her türlü maharet ve mesaisiyle beraber meslek-i menfaatin büsbütün butlanını izhar etmekten başka bir şeye muvafık olamadı. Bil-ahare yine İngiltere'de menfaat-ı şahsiye mesleği menfaat-ı umumiye mesleğine inkılab etti. Kanun-u ahlâk taharri-i saadete değilse teftiş menafi-i ammede olsun değil midir?

Bu iddiaya nazaran bir fiil derece-i nef'ine göre iyi, yahut fenadır. Pek müfid ise pek iyidir, muzır ise, fenadır. Hüsn-ü niyetin, samimiyet-i arzunun katiyen ehemmiyeti yoktur. Asıl nazar-ı dikkate alınacak şey, ef'alın kıymet-i nefsiyesidir. Fakat menfaat-i şahsiye yerine, menfaat-i umumiye, nef'i âm, cemiyet-i beşeriyenin, insaniyetin saadeti kâimdir. İşte enaniyet gibi en adi bir kaide o derece tezyin ediliyor, ulvileştiriliyor ki hemen insana makbul görünebilecek bir dereceye geliyor. Bu esas üzerine bir de "Hesap ahlâkı" tesis edilmiştir. Mesela bir fiil-ikâ olunacak; [s.76] her şeyden evvel insan kendi kendine sormalıdır: bu fiilin netâici nedir? Çünkü bu netâic-i müfid olursa fiil iyi, muzır olursa fenadır. O halde fiilin netâic-i hasenesiyle netâic-i seyyiesi arasında bir muvazene yapmalıdır. Mecmu-u hasenat, mecmu seyyiattan fazla ise fiil iyidir; hayr vakidir. Yok, bunun aksi ise fiil fenadır; şer mevcuttur. Birinci hesaba göre o fiili icra etmeli, ikinci hesaba o fiilden ictinâb etmelidir.

Bu hesabı yapmak için evvel emirde faide-i mahsusasını düşünmeli, fakat hissiyatını da kâmil nazar-ı dikkate almalıdır. O halde her fiilin ibtidasında o fiilden yalnız halde değil, istikbalde dahi ne netice tevellüd edecektir? Ne kadar huzuzat, ne

kadar mezhahim-i husule gelecektir? Düşünülebilir? Bundan maada bu huzuzat daimi midir? Müteaddid midir? Mutlak mıdır? Karib'ül husulü müdür? Safi midir? Tedkik olunur. Fakat şahs haddizatında hiç gibidir. Ebnâ-yı nev'inden asla ayrılamaz. Saadet-i şahsiye, saadet-i umumiye merbuttur. Bir taraftan, talimiz ebnâ-yı cinsimizin talia müşterektir. Diğer taraftan her fiil-i şahsı bir çok netâic-i umumiyei tevliid eyler. İnsan-ı umumi, hakiki bir kaide-i müfideye tevfikân hareket ederse yalnız menfaat-i zatiyesini değil, fakat umumun menfaatini, ailesinin, memleketinin, hatta bütün insanîyetin hayrını mülâhaza eder. Fiil-i ailesi için, memleketi için, bütün ebnâ-yı beşer için iyi midir? Fena mıdır? İşte insanın, vicdanen düşündüğü budur. Bir fiili takdir etmek için o fiilin ne derece hayrı, ne kadar şerri haiz olduğunu, neticede ne mertebe faide ve saadet ve ne kadar [s.77] mazarrat ve sefalet husule getirdiğini bilmek iktiza eder. Yalnız netâic-i amelîyesi nazar-ı tedkike alınırsa bu meslek şâibe-i kusurdan ari görünür. Menfaat-i umumiyei kaide-i ahlâk ittihaz eden bir zat-ı ef'al-i haseneye meyl eder. Ef'al-i seyyieden ictinâb eyler. Bir sahib-i hayr olur. Bazen hata etse bile, fil-hakika niyeti nef'âm ise, hatiati kıymet-i ahlâkiyesine, faziletine leke getirmez. Bu meslek sureten pek güzeldir. Kâffe-i mesâlik ahlâk azçok bundan istifade eyler. Fakat her meslek ahlâka bir kaide lazımdır. Bu mesleğin kaidesi, esası nedir? Sevk-i vazife, sevk-i akıl, sevk-i mürüvvet ile mi, yoksa menfaat-ı şahsiyenin, enaniyetin sevkiyle mi menfaat-i umumiyei ittiba' ediyoruz?

Birinci halde bu kaide hakikaten şayan-ı tahsin ve terviçtir. Fakat o zaman menfaati bu kaideye esas add edemeyiz. Menfaat-i şahsiye yerine daha saf, daha hakiki bir meslek kâim oluyor. Menfaate tevfikân hareket eylemekle, vazifeye itibaen umumun menfaati için hareket eylemek arasında büyük bir fark vardır. Şıkk-ı sâniye göre kaide menfaat değil, vazifedir. Meslek bir meslek-i menfaat olmaz. Belki bir meslek-i vazife olur.

İkinci halde ise mahza menfaat-i şahsiyenin sevkiyledir ki menfaat-i umumiye düşünülebilir. Sevk-i enaniyetle nâfi-i amme vakf-ı nefis ediliyor demektir. Bu esasa müstenid ise bu kâide-i ahlâk mecruhtur. Şu da şayan-ı dikkattir ki menfaat-i şahsiyeden menfaat-i umumiyei geçiliyor. Halbuki bu iki nev'i menfaat arasında ihtilâf vardır. Menfaat-i mahsusa-i [s.78] zâtiyei takib etmekle umumun menfaati, memleketin, insanîyetin hayrı için çalışmak bir değildir. Hatta külliyen başkadır.

Bu menfaat-i umumiye mesleği menfaat-i şahsiye mesleğinden daha ziyade muğlaktır. Balada tafsilatını gördüğümüz hesabı icrâ etmek külli külfete muhtaçtır.

İnsan böyle bir hesapta pekçok yanılır. Mesela birinin aleyhinde bir söz söylemek hevesinde bulunan bir insan o sözün umuma nefini, zararını muvazeneye kalkışacak olursa iyice müşkilata düşer. Meydanda “Ebnâ-yı nev’inin şöhretine riayet etmek” gibi daha basit, daha müessir esbab varken öyle müşkilata düşmekte ne mani var. Vicdan-ı ahlâkı dahi bu mesleğe tevafuk etmez. Vicdan-ı ahlâkı ef’al-i takdir etmek için hemen hiçbir zaman menfaat-i umumiyeği hatıra getirmez.

Vicdan bir fiili takdir etmek için o ef’alin netâici beklemez. Hadd-i zâtında fiili, hatta failin niyetini, hüsn ve kubh fikrini nazar-ı itibare alır. Hemen beyân-ı rey eder. Olabilir ki müdakkik bir vicdan zetayici müfideyi havi a’mali bile bazen mahkum etsin. Zira vicdan “Netice-i vesâitin kıymetini setr eyler” kaidelerini kabul etmez. Tarihe nazar olunursa vicdan-ı umuminin bu yolda müfritane beyan-ı rey ettiğine dair pek çok misaller görülür. Fil-hakika bir şehrin, bir memleketin, hatta bir kıtanın menfaati için bir masumun hukukunu gasb etmek caiz midir? Bütün dünya-yı medeniyetin menfaati bir tarafa, bir şahsın hukuku da bir tarafa gelse o menfaat için bu hukuku ayak altına alabilecek miyiz? Amerika’daki vahşilerin vaktiyle ellerinde bulunan araziye Avrupa mütemeddinlerinin daha ziyade hüsn-ü istimâl etmek ve medeniye, insaniyete daha [s.79] nâfi’ kılmak iddiasıyla -velev ki bu iddia meşru olsun- zabt etmeleri kanun-u ahlâka tevafuk eder mi? Kanun-u ahlâka göre bu hukuk o menfaatten pekçok mukaddestir.

Hülasa, bu tafsilattan anlaşılır ki menfaat-i umumiye mesleği vicdan-ı ahlâkiye tevafuk etmiyor, kanun-u ahlâkın evsaf-ı mümeyyizesini tamamen haiz görülüyor. Benabirin bir kaide-i ahlâk olarak kabul edilemez. Asr-ı ahir ki bahusus, mesâil-i tarihiye ve felsefiyenin en ziyade tedkik ve tettebbu’ olunduğu bir asırdır. Bu mesleği de daha ziyade tezyin ve tavzih eylemiştir. Fakat her türlü tezyinatıyla beraber madem ki esas menfaate temas ediyor, bu meslek bir kaide-i ahlâk olamaz, kemliyet-i ahlâkiyeyi vücuda getiremez. Nef’i ve nafi kanun-u ahlâkın, vazifenin mevzuu olabilir. Ama bizzat vazife olamaz, alel-husus ahlâk-ı amelide daima menfaat-ı umumiyeği nazar-ı itibare alacağız; harekâtımızı da hevesat-ı süfliyeye, bir enaniyet-i adiyeye tabi olmadığımızı göstermek için ebnâ-yı nev’imizin menafini göz önünden ayırmamak lazımdır. Fakat bu menafie sevk-i menfaat-ı şahsiye ile değil, başka esbaba binâen tevfiik-i hareket ediyoruz. Vazife ile menfaat külliye ayrıdır. Bu iki fikri karıştırmamak için ne kadar çabalarsa beyhudedir. Meslek-i menfaati terk ile mecburiyet-i ahlâkiye fikr saf ve nazifine girdiği zaman insan bu farkı daha iyi anlıyor. Ahlâk o derece fen, o mertebe

hesab istemez, basittir. Her ne olursa olsun, neye mecbur isek onu yap, işte vazife-i nazife budur. Menfaat ekseriya hayrın zıddıdır. Vazife-i nazife daima hayrdır.

Hissiyata tabiyyet:- İnsan bir fiili ya sevk-i enaniyet, ya sevk-i hissiyat, [s.80] yahut sevk-i akıl ile icraya kıyam eder, dedikti. Tafsilat-ı sâfile ile isbat ettin ki sevk-i enaniyet ile hareket-i kaide-i ahlâk olamaz. Şimdi sevk-i hissiyat ile hareket böyle bir kaide olabilir mi? Onu tedkik edeceğiz.

Meslek-i menfaat ile meslek-i zevk şu noktada müşterektirler ki her ikisinin de esası enaniyettir. Hubb-u nefistir. Çünkü her ikisi için de hayatın maksad-ı teganesi şahs-ı insanın nef'-i mahsusudur. Yalnız meslek-i menfaat bize nefimizi mahirane, fazılane, müdakkikkane taharri etmek usulünü öğretiyor. Hâlbuki meslek-i zevk bizi yine o nef'i daha safderunane olarak sevk-i tabiat başka bir rehber aramaksızın taharriye davet ediyor. Sevk-i hissiyat mesleği ise: Evvela ne kuvve-i akliyye, ne de hesaba müracaat etmediği ve yegâne rehber olarak bize kalbi ve kuvve-i hissiyyeyi gösterdiği için kavaid-i menfaate muhaliftir.

Sâniyen hatime-i âmal olarak huzuzat-ı nefsanıyyeyi değil, fakat teheyücat-ı hâliseyi, temâyülat-ı sahiheyi irae eylediği için meslek-i zevkede tevafuk etmez. Bizi sada-yı kalbe teslim-i nefis eylemeye davet eder. İsterse kalbimiz zevkiyata meyl etsin, isterse a'mal-i salihaya, hissiyat-ı necibeye, hayrata, hasenata temayül eylesin. Görüyoruz ki, bu meslek mesâlik-i sefileden daha cazibelidir, vâdi-i tedkikte ilerledikçe daha ulvi, daha necib kaideler buluyoruz.

Kalb-i hissiyatın muharrik-i hakikiyesidir, mâhur-u esasidir. İlm-i vezâif'ür-ruh irae eyler ki faaliyetin mebd'e'i kuvve-i hissiyededir. Aşk ve muhabbet hadd-i zatında bir kaide-i ahenk ve ittihad değil midir? O halde mertebe-i ahlâkı [s.81] ta'yini için temayülat-ı müşfikayı, hissiyat-ı alicenâbaneyi ne için nazar-ı takdire almalıdır? Bil-cümle fezâilin en bedii, en hayırperveri şefkattir. Şefkatin menba'-ı feyyâzı ise letâfet-i tâbiyededir, muhâbbedir.

Kuvve-i hissiye insanda derecat-ı muhtelifte tecelli eder. Evvela enaniyette bile müştehiyat ve ihtiyacatın fevkünde olarak şeref-i zâti, daiye-i tefevvuk, izzet-i nefis, hubb-u istiklal gibi hissiyat-ı safvet ara görülür. Bir derece daha çıkılırsa, muhabbet-i aile, vatanperverlik, dostluk gibi temayülat-ı içtimâiyeye tesadüf olunur. Daha irtikâ edilirse bizi hayra nef'a setre, hakikate sevk eden ihtisat-ı ulviyyeye ayrılır. Bu meslek erbabı diyorlar ki bu hissiyat-ı safiye ve ulviyyeyi rehber ittihaz edersek hiçbir zaman ya gelmeyeceğimizden emin olabiliriz. Birçok kişiler vardır ki muamelat-ı ahlâkiyyeyi

yalnız kalpleriyle muhakeme ederler. Daima derba-i kalbiyelerine tabi' olurlar. Bunun için bu adamlara muhakemelerinde muhitidir diyebilir miyiz?

Hükemâ-yı şuaradan bizi “Adalet-i kalbin bir feryadıdır” demiş. Bu söz büsbütün hakikatten muarra mıdır? Pek çok ahlâkiyyun bu mesleği kabul ettiler. Alel-husus İngiltere hükemasının bir kısmı bazı tehzibat ile hissiyatı en emin bir kaide-i ahlâk olarak vaz' eylediler. Bu mesleği iyice tedkik edersek görürüz ki kısmen külli bir hakikatı şamildir. Birçok kişilerde hissiyat tahsil-i ahlâkı yerine kâim olur. Hatta birçok kimseler için hissiyat, yegâne mübah-ı harekettir, bir dereceye kadar bir rehber-i hakikattir. Malumat-ı ahlâkiyeden mahrum, fakat istikamet ve ulucenâb sahibi bir adamı; en güzel nazariyatı pek güzel [s.82] vaz'ı tefsir eyleyen, lakin hiçbir zaman icra etmeyen bir muamele kim tercih etmez? Ameliyatta, tatbikatta cibilliyet-i Saliha, fitrat-ı nazife filozofların kâffe-i kavaidinden daha müsemmerdir.

Fakat bu meslek-i hissiyat ancak kısmen hakikati muhtevidir. Heyet-i müctemiasında batıldır. Hükemadan biri “Hakikat heva-yı nesimi gibidir. İcrası birleşince bahs-i hissiyat eyler, ayrılınca mühlik olur, hakikatın her kısmı kısm-ı diğerinin hemen zıddıdır” demiş, ne güzel teşbih!!

Şimdi şu meslek-i ahlâkta bulunduğumuz kısm-ı hakikat, ne derece kıymettar olursa olsun hakikat-ı mahza, hakikat-ı kâmile değildir. Bize hiçbir vecihle kanaat bahş olamaz, bundan maada icra-yı sairesinden ayrıldığı için tıpkı hevayı nesimesinin cüz'î müteferikkaları gibi mühliktir; kalb-i hissiyat ahlâkiyenin muharriki, saiki olsa bile nazımı mühliktir; kalb-i hissiyat pek şahsi, pek süreksiz, pek basiretsiz evsâfi hâizdir. Ruh-u dide-i kalb ile vazih göremez. Muhabbet bir muharrik-i kavidir, bir müvellid-i bedâyidir. Fakat evvela muhabbet iradeye girmez. İsteddiği gibi eser, istediği gibi yüzer. Saniyen layehtı değildir. İlhamatı ekseriya akla tevafuk etmez. Bazen aşk ne kadar galatlara, ne kadar hatalara, hatta ne kadar hayatlara sebep-i mahz olur. O halde böyle nevâkısı şamil bulunan bir meslek-i kaide-i ahlâk olarak kabul olunur mu? Kabul olunsa bile bu kaide kanun-u ahlâkın evsaf-ı mümeyyizesini hâiz görülür mü? Diyorlar ki hissiyat-ı safiye-i ulviyeye, kalbin en necib ihtisasatına ittiba' etmeliyiz. Bu iddia iki şikkı şamildir. Bu şıklardan mutlak biri [s.83] ihtiyar edilmelidir. Saf, necib, ulvi oldukları için mi yahut biz de en kavi ihtisasattan buldukları için mi bu hissiyata ittiba' olunmalıdır. Eğer bunlara saf ve necib oldukları için ittiba ediyor isek hissiyata değil, akla tebiyyet akla itaat etmiş oluyoruz. Çünkü o safveti, o necabeti o ulviyeti takdir ve temyiz eden akıldır. Mahiyeti itibariyle bir meyelan ya zaif, ya kavi olur; ya

necib ya süfli olur; akıldan başka ne vardır ki bu dereceyi tayin edebilsin. Bir meyelanı, bir hissi böyle tavsiye kalkışırsak tabii bir fikr-i muhakemeye müracaat ediyoruz, hissiyata değil, fakat bizzat akla itaat eyliyoruz demektir. O halde kaide-i ahlâk hissiyat üzerine tesis edilmiş olmaz. Meslek, meslek-i hissiyat add edilmez.

Bilakis kendilerini şiddet ve kuvvetle his ettiğimizden dolayı bazı hissiyata itaat eyliyorsak her birimiz nefsimizce en şedid bulunduğumuz hislere ittibaada muhtar değil miyiz? İmdi dünyada bu takdirat-ı şahsiye kadar mütebeddil, o kadar müteharrik ne vardır. Böyle bir kaide pek hafif, pek sönük olmaz mı?

Böyle bir kanun-u ahlâk teklif etmek ahlâkı müteharrik bir kavim üzerine bina eylemek demektir. Bu tedkikat-ı umumiyyeden sonra bir de meslek-i hissiyenin en dakiki, en mükemmeli bulunan incizab-ı fitri, meyelan-ı tabii, hubb-u samimi mesleğini tedkik etmelidir.

İncizab-ı fitri dediğimiz hubb-u samimi, birbirlerinin hoşuna gitmek, meserratina, teheyyücatına, tesiratına iştirak eylemek için insanların sevk-i tabiatle haiz oldukları bir meylean-ı tabiidir. Bir meserret başkalarını da [s.84] hissedar-ı sürur eylerse mezdad olur. Bir meşakkat ne derece müşterek olursa o kadar tahaffif eyler. Biz de bu incizab-ı fitri hissi o derece kavidir ki kendileriyle münasebette bulunduğumuz eşhasın zevk ve arzularına bir sevk-i tabiiyle mümaşaat ederiz. Onları müteessir etmemek için kendilerine hoş görünmeyen şeyleri önlerinde ta'dil ve ihfa eyleriz. Mesela bir muvaffakiyet-i şahsiye için hiss ettiğimiz meserreti o muvaffakiyet kendileri için bir muvaffakiyetsizlik olanların bir muvaffakiyetsizlik olanların huzurunda alenen izhar edemeyiz. İşte bu mesleğin esası bu hakikat-ı hissiyedir.

Cazibe-i tabiye, meyelan-ı tabii, evvela ebnâ-yı nev'imizin ef'aline dair bizden sudur eden ahkâm-ı ahlâkiyenin mülhemidir. Kendimizden evvel diğerlerini hüküm eyleriz. Bir fiil, faili için biz de muhabbet-i tabiiyei yahut nefret-i tabiye husule getirirse o fiile iyi, yahut fena deriz. Keza icrasını tasmim ettiğimiz bir fiilin ebnâ-yı nev'imizde ne türlü hiss-i tevlid edeceğini kendi kendimize sorarız. Eğer bu fiil hakkımızda onları muhabbet-i tabiyelerini celb ederse iyi, nefret-i tabiyelerini mucib olursa fenadır. Böylece ebnâ-yı cinsimizin vicdanı bizim için bir ayna gibidir. Biz aynada kendimizi görmeyi, kendimizi tanımayı, kendimizi muhakeme etmeyi öğreniyoruz.

Aklın bu meslekte yine bir mevki vardır. Fakat bu mevki derece-i saniyede kalır. Akıl tecarüb-ü hususiyeyi toplar. Bundan birtakım kavaid-i umumiye teşkil eyler. Bu kaideler bizi her defa ihtisas-ı tabiye müracaat etmek külfetinden kurtarır. Güya

ef'al-i hasene ve seyyie için bir sicil-i ahval defteri yapar. Çünkü her fiil evvelce tecrübe edilmiş, [s.85] temayül-ü tabii mi, yoksa tenafür-ü tabii mi tevlid eyliyor görülmüştür. Bu mesleğin mevcudu İngiltere ulemasından meşhur Adem Esmiyet'tir. Adem Esmiyet'in iddia-yı mahsusasına nazaran bu meslek kâffe-i hadisat-ı ahlâkiyeyi bil-hassa istihkak ve adem-i istihkakı tayin ve tavsif edebilir: Biri bir fiil-i hayr işlerse biz onu mükâfata şayan görüyoruz. Çünkü kimin için işlenirse, biz onun için bir muhabbet-i tabiye his ediyoruz. Hizmet-i vak'anın derecesine göre minnetine, sevincine, neş'atına, iştirak eyliyoruz. Bilakis fiil bir şer ise, faili için mücâzat talep ediyoruz. Çünkü o şerden zararı da olanın hissiyatıyla mütehasıs oluruz. Bu hissiyatın da en tabiisi, en kavisi, mukabele-i bil-misal ihtiyacıdır. Zevk-i vicdani nedir? Bil-hassa nefsimiz için his ettiğimiz bir muhabbet-i tabiye, bir hubb-u samimi, değil midir? Azab-ı vicdani dahi kendimizden bir istikrah, bir adem-i memnuniyet alameti add olunmaz mı? Fazilet neden ibarettir? İki nev'i fezâil vardır. Biri fezâil-i fiiliyedir: rıfk, mürüvvet, lutf ve hayırhahı gibidir. Diğer fezâil-i imsâkiyedir: ihtiyat ve ihtiram gibi. Lutf ve hayırhahı diğerlerin mahzuz ve müteşekkir kılmaktan hiss ettiğimiz zevkten münbaistir. İhtiyat ve ihtiramın menba'ı dahi diğerlerine hoş görünmemek ve nefret-i tabiye tahrik eylemek korkusudur. Zahir halde meslek pek merbut, pek muntazamdır. Fakat mevcudiyetinin de taht-ı itirafında olduğu üzere hakikatte büyük bir noksanı haizdir. İnsan yalnız başına tasavvur olunursa bu kaide ile mukayyed olamaz. Bu mesleğe göre ahlâk-ı şahsi yoktur. İnsan cemiyette olmasaydı hayr ve şer mevcut olmazdı.

[s.86] Muhakemâtımızın, ef'alimizin kanunu, kavaidi bizden değildir, hariçten geliyor. Bu noksan pek garip, pek büyük bir noksandır.

Sâniyen kaide-i ahlâk olarak muhabbet-i tabiye, meyelân-ı tabii intihab olunuyor, ne için? Meyelan-ı tabide mecburiyet var mıdır? Hubb-u samimi taht-ı iradeye girer mi? Bilakis kâffe-i hissiyatın en müteharriki, en garibi değil midir? Filhakika muhabbet-i tabiye bir kıymet-i mahsusaya mâliktir. Hatt-ı hareketimizi tayinde bir nev'i hukuk-ı istisnaiye mazhardır. Fakat ancak akıldır ki bizi bu intihaba sevk eyliyor. Bu kaideyi rekz ediyor. Keza yine akıldır ki muhabbet-i tabiye hüsnün hissiyat-ı sâire-i şedide ahlâken tefvikini izhar ve ilan ediyor. O halde bu meslek ancak zahiren bir meslek-i his add olunabilir.

Bundan maada bu mesleğe göre kanun-u ahlâk insanın zatında değildir, haricindedir. O halde böyle bir kanun ya bizi tağyir etmez, bizim için olmaz, binâenaleyh kanunluktan çıkar. Yahut bize cebr eder, bizi hür bırakmaz. O zaman

kanun-u ahlâk olmaz. Adem Esmiyet hürmet-i beşeriyeyi, efkâr-ı umumiyeyi kaide olarak vaz' ediyor. Fakat fazilet-i aliye ve ekseriya o hürmeti nazar-ı dikkate almayarak bazı incizabat-ı tabiiyeyi feda etmekten, umumun takdirine ehemmiyet vermemekten ibarettir. Meşhur Sokrat her şeyden evvel Atinalılara hoş görünmeyi düşünse o ab-ı zahiri nûş etmezdi, fakat o zaman Sokrat olmazdı. Rekülos Romalıları memnun etmek isteseydi kavlinde sebat etmez, karatacaya avdet eylemezdi. Lakin o vakit tarih-i alemde bu büyük namı bırakmazdı. Şüphe yoktur ki fil-hakika bir cemiyet-i aliye de yaşıyor [s.87] isek efkâr-ı umumiyeye hürmet hissi bizi her türlü tezellülden hatadan, sükuttan muhafaza eyler. O zaman ancak takdir ve itibari celbe müsteid ef'ali icra ile mükellef oluruz. Lakin bir meyane-i süflide vakit geçiriyor isek ilkâ-yı nefret eylememek korkusuyla o dereke-i süfliyeye düşmek bir denâettir. En ulvi, en münevver vicdanlar, herkesin yaptığı şeyi yapmak, ekseriyete hoş görünmeğe çalışmak gibi bir kaide-i hissiyeden daha yüksek derecelere irtikâ etmesi idiler, ahlâken hiçbir terakki, hiçbir tefyiz kabil olmazdı. Hülâsa, bu meslek mahz-ı hakikat değildir. Netice ile esası karıştırıyor. Evet, bir fiil-i hayrın faili için bir muhabbet-i tabiye his ederiz. Fakat fiil, hayr olduğu için o muhabbet-i tabiye bizde husule geliyor. Yoksa o şahıs bize hoş görüldüğü için fiil iyi add olunmuyor. Bu hal, o derece bedihi hakikattir ki ahlâkiyyunun hemen kâffesi muhabbet-i tabiiye-i milliyenin meziyet-i ahlâkiyeye bedel tutulmasına nazar-ı istihza ile bakarlar. Hükemadan beklenen şey her şeyden evvel temayülat ve tenafürat-ı tabiiyeye kapanmak değil midir? Muhekemalarda bu nev'i teneffurat ve teneyulattan o derece ihtiraz olunur ki bunlar adalet-i tammeye kâmilin muğayir add edilir, hatta dâi-i şüphe görülür.

Mamafih neticede şunu da ilave edelim ki hissiyat-ı ahlâka büsbütün bigâne değildir, ifâ-yı vazife hususunda pek güzün, pek kıymettar bir muindir. Daima hüsn-ü niyete muavenet eyler. İnsan vazifesini ne derece sever, kendilerine karşı mevzuf olduğu eşhasa ne mertebe muhabbet eylesse o mertebe ifâ-yı vazifeye muvafık olur. Fakat hiçbir zaman [s.88] hissiyat, meslek-i hayatta bila-tehlike en birinci mevkiî işgal edemez. Nahbe-i ahlâkın belki bir kısmıdır. Ama kâmilin nahbe-i ahlâk değildir. Faziletin refiki, istinadgâhı, mükâfattır. Lakin esası bünyanı değildir. Sevk-i hissiyat ile ikâ eylediği anlaşılırsa en güzel bir fiil bile bir parça kıymetten düşmez mi? Bir valide tehlikeye düşen çocuğunu kurtarmak için feda-yı nefis ederse güzel bir fiil işler. Fakat çocuk, validesi tarafından kurtarılmayıp da hiçbir hiss-i şahsi ile tahrik ve teşvik

edilmeyen bir ecnebi, bir yabancı tarafından kurtarılmış olursa aynı fiil daha güzel, daha cazibedar olmaz mı?

Her ne kadar hissiyat ve ihtisasat-ı tabiye saha-i ahlâkta büyük bir mevkii işgal ediyorlarsa da hissiyat-ı beşeriyenin kanunu, yani aradığımız kaide-i ahlâk ne sevk-i hissiyat ile hareket etmekte, ne de muhabbet-i tabiyeye tabi' olmakta değildir.

Şimdiye kadar gördüğümüz kavâid-i ahlâkiyeyi cerh ettik, bu sayede kanun-u hakiki-i ahlâka yaklaştık. Kaide-i ahlâk mutlaka şu üç hassedenden biri üzerine müesses olmalıdır. Enaniyet, yani hubb-u nefis, hissiyat, vazife-i nazife ve basite. Şimdi biliyoruz ki kanun-u ahlâk saika-i zevk ile, menfaat ile- velev ki menfaat-ı umumiye olsun- hareket etmek değildir. Yine biliyoruz ki saika-i hissiyat ile de hareket etmek değildir. Çünkü temayülâtımızın iyilerini ve fenalarını tefrik etmek için hissiyattan başka şeye muhtacız. O halde ancak üçüncü hasse kalır. Kanun-u ahlâk, saika-i vazife-i nazife ile mi hareket eylemektir? Öyle ise vazife-i nazife nedir, hayr nedir?

[s.89]

7

HAYR VE VEZÂİF-İ NAZİFE

Akıl, ki Cenâb-ı Hakk'ın insana bir mevhibe-i rabbaniyesidir, akıl ki ("Kişinin dini aklıdır. Aklı olmayanın dini yoktur.") Hadis-i şerifiyle neim-i subhaniyenin en muazzizlerinden add edilmiştir. Ve ("Kendisine akıl nimeti verilen kurtulmuştur.") nazm-ı güzini ile bir lem'a-i nebah ve felaha benzetilmiştir. En hakiki kaide-i ahlâk en çok bu kaide-i ulviyeden istifade eder, en çok bu nur-u rahmaniden istifade eyler.

Akıl sade bir kuvve-i fitriye değildir. Yani yalnız nazariyat ile meşgul olmaz. Yalnız malumat ve taharriyat-ı fenniye ile uğraşmaz. Akılda kuvve-i ameliye de vardır. Akıl irade-i cüz'iyeye-i beşeriyenin nazımıdır. Kavaid-i nazariye ile kavaid-i ameliye birbirinden ayrıdır.

Akıl irade-i cüziyeyi taht-ı mecburiyete alır; büsbütün başka bir emr ile mükellef eder. Bu emr vazifedir. İki nev'i emr vardır. Bunlar birbirinden külliye başkadır: Bir kısmı büsbütün faraziyyat ve şerâit ile kâimdir. Huzuzatın ilhamatı ve menfaatin nesayılı bu nev'idendir: "Sıhhatte daim olmak istersen itidalden ayrılma" tabiidir ki insan sıhhati istemezse itidal ile mükellef olmaz. Emr-i ahlâkı, bilakis, kat'ı ve mükelleftir. Hiçbir şarta müracaat etmez. "İtidalden ayrılma" der. Başka hiçbir sebep beyan eylemez. Hiçbir türlü hacat görmez. Çünkü hadd-i zatında bu emr her bir sebebi, her nüfuzu, her delili haizdir. Bu bir nev'i lüzumdur. Fakat maddi değildir. Bir cebr olamaz- çünkü

insan isterse bu emri icra etmez- bir lüzum-u manevidir. Bir lüzum-u [s.90] akliyedir, ahlâkidir. Fikr-i ihtiyar, fikr-i serbestisi bu mecburiyet-i ahlâkiyeden asla ayrılmaz. Muhtariyete inanmak için mecburiyeti bilmek kâfidir. Madem ki insan bazı şeyleri istemeye, bazı şeyleri de istememeye mecburdur, her halde bu istememek keyfiyeti kendi irademize menut olmalıdır. İhtiyarımız elimizde bulunmalıdır. Hür olmalıyız. Bu ihtiyar akıl ile ittihad eder. İrade-i cüziye-i haseneyi vücuda getirir. İşte hayr bu irade-i cüziyedendir. İrade-i cüziye-i hasene basit bir arzudan ibaret değildir, daire-i iktidarımızda bulunan kâffe-i vesâitin isti'maliyle kâimdir.

Hakiki, ciddi bir irade-i cüziye-i hasene kendiliğinden bir cevher-i zi-kıymet gibi parlar. Kâffe-i meziyetini fitratından alır. Bir tali' sıhhat irade-i cüziyeyi müsemmer olmaktan men' eylerse bais yok. Madem ki hüsn-ü niyet vardı, irade saf ve hakiki idi, akıl ve vicdan müsterih olur.

Denilebilir ki bu irade-i hüsne fikri bir parça kurudur. Ahlâk saf olsun, nazif olsun fikriyle menfaat, huzuzat, hissiyat gibi saikalar hariç tutuldu, vazife pek kuru pek sönük kalıyor. Sevk-i vazife ile hareket etmelidir. Fakat sevk-i vazife ile ne yapılmalıdır. Hayat-ı hakikiyede akl-ı amelinin bize emrettiği nedir?

İrade-i cüziye-i hasenenin muradı, meziyeti, kıymeti kendindedir. Her birimiz- kelimenin en ulvi en hakiki manasıyla- bir insan olmaya çalışmalıyız. İnsan hadd-i zatında bir kader-i bibahaya mâliktir. Çünkü akıl ve hürriyet ile muttasıftır.

[s.91] Bu iki hasse aslen ve esasen bir kıymet-i mutlaka-i umumiye muhtevidir. Hürriyet bir baştan diğer başa, bir insandan diğer insana, bir zamandan diğer zamana göre tebdil eden heva ve heves değildir. Akıl ile münevver bir irade-i hakikiyedir. Akıl dahi filanın veya falanın hassesi değildir. Bir şahıstan diğer şahsa göre mahiyeten değişmez.

Aklın irae eylediği kavaid-i kâffe-i eşhas için birdir. Kâffe-i ezhana aynı bedahet ile yerleşir. Bu iki hasse ile muttasıf bulunan insanın mahlukat-ı mevcude meyanında bir mukayesi aleyhi yoktur. Bir insana hiçbir mahluk haysiyetçe müsavi olamaz. Meğer ki bir diğer insan olsun. O halde vazife pek sönük kalmaz, büyük bir esasa müstenid olur.

İşte insanın bu meziyet-i bi-misaliyle irade-i cüziyenin bu evsaf-ı mutlakasından kanun-u ahlâkın kavâidi teşkil olunur. Bu kaideler üçtür. Bunlardan ikisi birbirinin mütemmimidir, birbirinden pek az farklıdır. Birinci kaide şudur: “O vecihle hareket etsin ki insaniyete gerek kendi şahsında gerek şahs-ı diğeride olsun, bir âdi vasıta gibi

değil, bir hatime gibi muamele eylemelisin.” İnsan bir nüsha-i kübradır. Her şahısta Cenâb-ı Zevîl-Celâl’in bir murad-ı ilahisi tabandır. Her ferd dünyaya bir maksud, bir müntehi için gelmiştir:

“Kitab-ı kâinat esrar-ı hikmetle mebâlidir.
Sutur-u hâdenat dehirdir eb’ad-ı nâ mahdud.
Yazılmış destgâh-ı levh-i mahfuz tabiiatte.
Mücessem lafz-ı manidardır âlemde her mevcud.”

[s.92] Kıta-i hükemaniye bu fikre temas eylediği için hoşumuza gidiyor. Alel-umum mevcudat manidar ise bunların eşrafı, ekmele bulunan insan bir mana-yı mücessem demektir.

Hülâsa şahsı insana kıymet-i hakikiyesini, meziyet-i tammesini haysiyet-i müsellemesini vermelidir. İşte o kaide bu hikmet üzerine mübtenidir.

İkinci kaide şudur: “Daima bir kanuna tatbik-i muamele ediyor, hatta daima bir kanun-u vaz’ eyliyor ki hareket etmelisin.” Bir fiil iyi midir, bilmek için o fiilin bir kanun-u umumi tarzında vaz’ı kabil midir anlamak kifâyet eder. Mesela ne için bize tevdi olunan emanetleri mal edinmek ahlâka muğayirdir? Çünkü bu hal bir kanun-u umumi olarak vaz’ edilse pek boş, pek saçma olur. Yani bütün emanetler hediye yerine geçer. Binâenaleyh ef’alimizi saha-i neşr ve icraya vaz’ olunacak mevad-ı kanuniye add etmeliyiz. Fiillerimizin de kavanin gibi dakik, muntazam, mükemmel olmasına gayret eylemeliyiz.

Üçüncü kaide aynı hakikatı daha muhkem bir surette ifham eyler: “O vecihle hareket et ki senin kaide-i iraden diğerlerinin kavâid-i iradesine kâmilten mutabık olsun.” Yani bir şeyi sen nasıl arzu edersen umumun da öyle arzu etmesi lazım gelsin.

İşte akl-ı amelinin kanun-u esasisi budur. Vazife böyledir. Vazife mutlaktır. Her şeyden evvel bizden büyük bir hürmet, bir riayet talep eyler. Esasen fikr-i itaatimize müracaat eder. vazife, muhtar mıdır, maksad mıdır? Hiss-i ahlâkı bu mesleğe nazaran derece-i saniyede gelir. Hiss-i ahlâk [s.93] nedir? Hayrın kuvve-i hissiyemizde husule getirdiği bir tesir değil midir? Bir kere akıl fikr-i hayrı fehm etti ve irade-i cüziyemizde aklın kendisine gösterdiği bu hayra karşı mecbur olduğu hürmeti idrak eyledi mi o zaman hiss-i ahlâkı da iradenin muavenetine şitâb eyler, ifâ-yı vazifede bize yardım eder. Çünkü biz zayıfız, daima bu hususta muavenete muhtacız. Binâenaleyh hayat-ı ahlâka dahil olur. Fakat şu şart ile ki asla mertebe-i ulayı ihraz etmez. Öyle olmazsa

ahlâk-ı esasından bozulur. Binâenaleyh ahlâkın ruhu esas vazifedir. Vazife-i nazifedir. Hissiyat ikinci derecede gelir.

Kaide-i ahlâkı bu esas, yani vazife üzerine tesis etmek için hakayık-ı atiyeyi anlamalıdır. Evvela muhtariyet-i ef'ale itikad etmek lazımdır. Madem ki mecburiyete kaniyiz, muhtariyete de kani' olmalıyız. Saniyen ebediyet ruhu asla fikirden çıkarmamalıyız. Çünkü saadet-i fazilete merbuttur, mülhaktır. Bu dünya-yı fanide bu hakikat bi-hakkın tecelli etmese de ukbada kemahi hakkuha tecelli eyler, o zaman her fazilet tamamen nail-i mükâfat olur, fikr-i hayr kemâle erer. Salisen saadet-i faziletin bir netice-i tabiye ve zaruriyesinden add olunabilmek için Cenâb-ı Vacib'ül Vücut'un ilm ve kudret-i samedanisine rabt-ı kalp etmelidir. O hakim-i adil ve mutlak her zamiri, her niyeti, her vicdanı keşf eylediğini, herkesi ef'aline göre Memduh ve mes'ul ettiğini bilmelidir.

Hükemâdan biri diyor ki:

“Vadi-i tefekkürde ne derece ilerlersem o derece müterakki, o derece müteceddid bir hürmet bir muhabbet ile iki şey ruhumu istib'ad eyler. Biri [s.94] fevkimdeki asuman-ı mükevkeb, diğeri derunumdaki kanun-u ahlâk. Efkimin haricinde bir mabud-u nâ-mütenahi, bir zulmet-i bi-payan içinde saklanmış gibi telakki ederek bu iki şeyi taharri ve tedkike zerre kadar hacet yok; bunları her lahza pîş-i nazarımda görüyordum, hemen nahbe-i mevcudiyetime rabt eyliyorum, bu manzaralardan birincisi tefekküratımı bir vüsat-ı ebediyeye müstağrak eyler; dünyalardan dünyalara alemlerden alemlere mebd'e ve münteha bulmaksızın gezdirebilir. İkincisi bana hafiyâ-yı derunumda şahsiyetimi gösterir. Bu şahsiyet-i ebediyet-i hakikiye ile muttasıf bir aleme mevzu'dur. O alem, ancak fikir ve idrakin keşfiyatına güşadedir, bana aşınadır. Benimle sade münasebet-i sathiyede değil; fakat münasebat-ı umumiye ve zaruriyede dahi bulunur. Birinci temaşa ki avalimin bir hadd-i bi intihâsından mürekkebtir, ehemmiyeti hemen mahv eyler. Bir müddet bir cilve-i murad-ı rabbanidir ki bilinemez nasıl ve ne surette bir kuvve-i hayatiye ile müşteil olduktan sonra, kainatta basit bir noktadan ibaret bulunan bir saraya terkib-i mevcudiyetimi terk etmeye mecbur bir mahluk-u hayvani olduğumu gösterir. İkinci temaşa ki fikr-i vazifedir, bilakis meziyet-i şahsiye-i akliyemi derece-i nihayeye i'la eyler. Zira zamirimdeki kanun-u ahlâk bana bütün bu hayvaniyet içinde hatta şualem-i mahsus arasında bir ömr-ü mümtaz arz ve ilham eyler, hiç olmazsa mevcudiyetimin nasibe-i uhrasını gösterir. O nasibe bu hayat-ı faniyenin hudud ve şerâitiyle nihayet bulmaz. Ezeliyete, ebediyete kadar müncer olur.”İşte bu kaideye göre

netice-i ahlâk budur, fikr-i vazife böyledir. Vazifeyi tayin ettik. Fakat hayr nedir? Mahz, hayr-ı küll neye derler? Hayr-ı kül, kemâldir. Kemâl-i tamme vasıl olamayan insan için ise, [s.95] hayr-ı küll o zerreye mesâi-i ihtiyariyesiyle mümkün mertebe tekarrüb etmektir. Mevcudatın nizam-ı hayrete engizini fikren ihata ediniz, o mevcudat arasındaki mevki-i muinimizi düşününüz, hayr-ı kül bir suret-i umumiye de o nizamdan ibarettir. Her insan için ise irade ve ihtiyarıyla o nizama dahil olmaktır. Fil-hakika hayr-ı külli herkes için her cihetten ve kâffeten o nizama girmekten ibaret ise, kısmen o nizamda dahil bulunmak bir hayr değil midir?

Evet hayrdır; fakat hayr-ı külli değil, bir hayr-ı cüz'idir. Mesela kuvvetli ve sağlam, fakat letafetten kâmilten muârra bir alet tasavvur ediniz. Şüphesiz kuvvet ve sıhhat bu meydan için birer hayrdır. Fakat bu aynı hayvan letafette de mâlik olaydı, nesline mahsus kâffe-i mehasini şamil bulunaydı kemâle daha mütekarrib olmaz mıydı? Bir cins için hayr-ı külli, kâffe-i havas ve hasiyetçe aklın o cins hakkında peydâ eylediği kemliyet mutabakat-ı mutlakadadır. Bu havastan biri diğerine tefevvuk eylerse bundan tevellüd eden hayr da o hasse ne kadar mümtaz, ne derece kıymettar ise o kadar mükemmel olur, mualla olur. Mesela insan için sıhhat, itaat, kuvvet hayrdır. Fakat bu hayırlar fazilet ile hempa değilse hayr-ı cüz'idirler. Fazilet en büyük hayr-ı mahsus-u insanidir. Hayrat-ı sâire buna tefevvuk edemez. Fazilet menba'ı hayrdır. Fazilet ile servet, sıhhat, şan ve şöret bir araya konulsa akıl-ı mutlak fazileti intihab eyler, diğerlerinden vaz geçer. Fazilet diğer hayratı tevlid eyler. Saadeti istihsal eder. Fakat heyhat, bu dünya-yı fanide fazilet ile saadet arasında bir ahenksizlik daima vakidir. Vicdanımızca müşahede olunan hayr-ı küll, [s.96] bir kemliyet-i hayaliye gibidir. Mamafih akıl, her ne kadar hakikatte la yenkatı' aksi bir manzara ile mütessir olsa da hayrın bir güzel hayalden ibaret olduğuna asla kani' olmaz. Bu hakikatın er, geç zafer bulmasını, bize meşuk olmasını şiddetle arzu eyler. Fakat bu ümid tahakkuk etmek için kâffe-i eşyanın künhünde, dünyanın merkezinde adl ve akl bulunmaz.

Bu dünyada görünen nizam, nizam-ı kainatın bir şu'ayı, bir cüz'ü olmalıdır. Hülasa, Cenâb-ı Zül-Celâl'in kudret ve adalet ve hikmet-i rahmaniyesine teslim-i nefis etmelidir. Vicdanın, aklın hükmü, emeli, feryadı böyledir. O hükm-ü âdil ve mutlakın eltaf-ı subhaniyesiyledir ki hayr-ı külli, bir hayal değil, bir hakikattir. Fazilet büyük bir menba'-ı saadettir. Kanun-u ahlâk nizam ve intizam-ı alemin, hak ve hakikatın terakki ve tealisine hizmet eyler. Bu kanunu esası bir ihsan-ı ilahidir. Bir mevhibe-i rabbaniyedir.

Vezâif-i ahlâkiye kâmilten vezâif-i diniyedir. Ahlâk-ı din ile teveümdür. Bu şer'-i tahirin her mesele için emr ve hükmü nasılsa ahlâkın da emr ve hükmü öyledir. En âli, en hakiki kanun-u ahlâk din-i mübindir. Bu hakikata en çok temas eden kaide-i ahlâkta akıl ve hikmet, hayr ve vazife üzerine müesses bulunan kaidedir ki bizde onu kabul ettik. Hülâsa mahlukattan her nev'in, her sınıfın muktezâ-yı fitratı vecihle ila-maşallah bekası nizam-ı umumi-i alemin icabat-ı tabiyesinden olduğu tebayi'i eşyanın adi bir tedkikiyle malum olur.

İşte şu hal tağyir-i hilkati mucib ve nizam-ı umumi-i alemi fesada sâik olan her şeyin şer ve enva'ı esnaf-ı mahlukatın zuhur ve bekasını muktezi ve nizam-ı umumi-i aleme muvafık olan her şeyin hayr olmasını istilzâm [s.97] eyler. Bil-cümle mahlukat arasında bu hakikatı idrak eden ancak nev'i insandır. Zira bu hakikatı idrake vasıta olan akıldır. Akıl ise nev'i insana mahsustur. Kuran-ı azimüş-şanda (O, geceyi, gündüzü, güneşi ve ayı sizin hizmetinize verdi. Bütün yıldızlar da O'nun emri ile sizin hizmetinize verilmiştir. Şüphesiz bunlarda aklını kullanan bir millet için ibretler vardır.) nazm-ı celili vârid olmuştur. Demek olur ki: “Allah, ilk akılı yarattı ve kendisine git dedi gitti; dön dedi döndü. Cenâb-ı Allah izzetim ve celâlime yemin olsun ki, kendime senden büyük bir yaratık yaratmadım; seninle alır, seninle verir, seninle sorgular ve seninle cezalandırırım.” Hadis-i şerifinde beyan buyurulduğu üzere akdem-i mahlukat-ı ilahiye akıldır; ancak akıl evâmîr ve nevâhiyi telakkiye müsteiddir. Mahlukat-ı ilahiyenin eâz ve eşrafi akıldır; akıl ile alınır, verilir. Akıl ile hesap ve ikâb olunur.

Şu izahattan vazıhan anlaşılır ki kaide-i ahlâk akıl ile idrak olunan nizam-ı umumi-i âlemin bekasını ve enva'ı ve evsaf-ı mahlukatın mukteza-yı fitratı vecihle zuhur ve devamını mucib bulunan hayratı buna ve buna mugayir bulunan, şürurdan ittika ve içtinâbı insanın vazife-i nazife ittihaz eylemesidir.

Bütün tedkikat-ı tarihiye ve saire insanın bu haslet-i âliye ile mecbul olduğunu isbat eyler. Zevk ve menfaat ve hissiyat gibi hasais ancak bu kaide-i cibilliyeyi teyid eyler. Yoksa esas ahlâk olamaz. Ama, insan akl-ı mücerrediyile bu kadar hayrat ve şüruru temyize muktedir olamayıp aklın kemâli tecarüb-i amikada ve kesireye mütevakkıftır.

“Görmez misin? Akıl sahibinin süsüdür”

“Aklın kemâli uzun tecrübelerle olur.”

[s.98] Fakat her ferdin her nev'i tecarübü icra etmesine bulunduğu zaman ve mekan ve hal ve mevkii müsaid olmaz. Müsaid olsa da ömr-ü beşer bunu ikmâle kifâyet

etmez. Binâenaleyh mühbet-i nur-u ilahi olan enbiya-yı azamın ve tecellideki kâmil olan zevât-ı kiramın irşadâtı ile müeyyed olan cemiyet-i beşeriyede müesses kavaid-i tenasur ve teavün ile istinaraye her ferd eşedd-i ihtiyaç ile muhtaçtır. Hadis-i şerifte: “İyilikleri gerçekleştirmek için gönderildim.” ve “Güzel ahlâkı tamamlamak için gönderildim.” Şeref-vârid olmuştur.

Mekârim-i ahlâkı idrak için nas ile ihtilatı terk edip cibale iltica edenler hayvanat-ı vahşiye menzelesine tenzil eyler. Bunun için Fahr-ı Kâinat Sallallahu Aleyhi ve Selem Efendimiz ahabdan terk-i ihtilat ile hal-i inkıta’ arzu edenleri men’ ile “Ruhbanlıkla gönderilmedim. Ancak halis Hanif bir milletle (dinle) gönderildim.” buyurmuşlardır.

8

ŞAHS-I İNSANIN HAYSIYET-İ ZÂTİYESİ

Mahlukat-ı mevcude meyanında yalnız insan vardır ki hem hukuka, hem de vezâife mâliktir.

Hayvanat ve mahlukat hissiyse ne hukuka, ne de vezâife mâlik değildirler. Tabiat-ı beşeriyenin bu iki hassesi insanın akl ve fail-i muhtar olmasından neş’et eyler. Akıl ve hürriyet olmasa idi hukuk ve vazife olamazdı. Binâenaleyh, hukuk ve vezâif keyfiyeti şahs-ı insanın haysiyet-i marufe-i zatiyesini teşkil ve teyid eyler. İnsan ebnâ-yı nev’inin bu haysiyetine daima nazar-ı ihtiram ile bakmalıdır. Hemcinsimizin kâffe-i hukukuna riayet etmeliyiz.

[s.99] Bu vecihle kendilerine vazifelerini ifâ etmek iktidarını bırakmalıyız. İşte bu esasa mebnidir ki esaret-i memnuadır.

Keza hukukumuzu isti’mal ve muhafaza eyleyerek, ale’l-husus vezâifimizi ifâ ederek kendi şahsımızdaki haysiyete de asar-ı hürmet göstermeliyiz. Vazifesinde kusur eden insan, haysiyet-i zatiyesini tenzil ve taklil eyler, bu sebeple hukuk-u insaniyesini zayi’ etmez. Fakat bu hukuku isti’male liyakatı azalır.

Hukuk-u şahsiyesinin menbaı bulunan tabiat-ı müdrikesiyle akla muhalif olan ahval-i hayatiyesi arasında bir nev’i zıddiyet husule gelir. Vazifesini ifâ eden insan bilakis haysiyet-i zatiyesini muhafaza ve tezyid eder. Bu halde o şahsın haysiyet-i zatiyesine bir haysiyet-i müktesibe daha inzimam eyler ki kendisi için bil-hassa ve bi-hakkın câlib-i iz ve şeref olur.

Bâlâda dahi bil-münasebe söyledik. İnsan bir müntehadır. Bir alet değildir. Cihanda her mevcud bir lafz-ı manidar ise, insan bir mana-yı mücessemdir, eşref-i

mahlukattır. Ruh-u insan ki ebediyet ve ezeliyet ile müncelidir, kader-i insani ihya ve ila eyler. Hasılı şahs-ı insan her cihetten mazhar-ı avatıf-ı ilahiye olmuştur, bir izzet ve haysiyet-i zatiyeye iktisab-ı nailiyet eylemiştir. İnsana bu nazarla bakmalıdır ki maksudu ahlâk tecelli etsin.

9

HUKUK VE VEZÂİF-İ BEYNLERİNDEKİ MÜNASEBET

Vazife bir rabıta-i maneviyedir. Bir kanun-ı âliye ittibaen hürriyet-i beşeriyenin bir nev'i takyidi, irtibatı demektir, irade-i cüziyenin sevk ve akıl ile [s.100] kendisi için ahrarane vaz' eylediği hukuk ise vazifenin bir netice-i tabiyesidir. Ahlâk dairesinde bir iktidar, bir tevfiğ, bir hürriyet arz eyler. Bir mecburiyettir. Akıl; şahs-ı insana hürmet emr eder. Fakat yalnız hürmet kifâyet etmez. Biz o şahsa muhabbet de etmeliyiz. Hizmet ve muavenette dahi bulunmalıyız. Bu suretle onaa karşı mecbur olduğumuzu ifâ etmiş ve hîn-i hacette hizmetine müheyya bulunmuş oluruz. Hukuk ise vazifenin bir netice-i tabiyesidir. Ahlâk dairesinde bir iktidar, bir tevfiğ, bir hürriyeti arz eyler.

Umumiyetle hukuk şöyle tarif olunabilir:

Bazı şeyleri icrâ, yahut metalibe eylemek iktidar-ı meşruiyedir. Vazifeye nisbeten hukuk ise evsaf-ı muhtereme ve muazzezeden nâşi şahs-ı ahlâkinin ta'rizden masuniyettir.

Hukuk aynı rabıta-i vazife gibi bir iktidardır. Yani bir iktidar-ı ahlâkidir. Nasıl mecburiyet-i ahlâkiye cebr-i tabiden ayrılmış ise, hukuk, o iktidar-ı ahlâkı dahi bir fiili icra etmek kuvve-i tabiyesinden öylece ayrılmıştır. Hukukun neticesi bulunan fiil cebren men' olursa bile, hukuk yine bâki kalır.

Hukuk başlıca iki nev'e tahsis olunabilir; hukuk-u şahsiye, yahut hukuk-u mülkiyet, hukuk-u içtimâiye, yahut hukuk-u hükümetdir. Hukuk-u şahsiye, yahut hukuk-u mülkiyet o nev'i hukuktur ki her şahıs beşere aittir. Bu hukuk evvel emirde bir kanun ile memnu' olmayan her bir şeyi arzu-yu vecihle ifâ etmek hassesinde meknuzdur. Bu nokta-i nazardan bakılırsa insan terk etmek vazifesiyle mükellef olmadığı her şeyi icra [s.101] ve icra etmek vazifesiyle mükellef olmadığı her şeyi de terk eylemek hukukuna mâliktir. Hukuk ve vezâif yekdiğerleriyle hem hududdurlar, birbirlerini tahdid ederler.

İkinci derecede hukuk-u şahsiye sa'yinden müstefid olmak, mülküne tasarruf etmek keyfiyetinde mevcuddur. Bir mükâfat için ihraz olunan hukuku, yani ef'al-ihasaneye tetabuk eden istihkakı da bu kısma idhal etmeliyiz. Çünkü bir cihetten bu da

icra olunan hayrın neticesinden müstefid olmak hukuku demektir. Bu noktaya kadar hukuk-u şahsiye bazı ef'ali icra etmek ve bazı mevada tasarruf eylemek hassesinden ibarettir. Fakat bu birinci hukuk bir ikinci kısım hukuka netice verir. O da ne hürriyetinde, ne de mülkiyetinde tecavüze uğramamak hukukidir. Buna binâen her kim ki bir hakka mâliktir, bu malikiyet hasebiyle ebnâ-yı nev'ine bir vazife tahmil eyler. O da bu hukuka riayet etmek vazifesidir. Bu keyfiyet-i adaletin kâide-i esasiyesidir; herkese hakkını hassesini vermelidir.

Deminden bir vazife-i hukukun aynı şahısta, yekdiğerini tahdid eylediğini söyledik. Şimdi de görüyoruz ki birinin bu hukuku diğèrinin vazifesine sebep oluyor.

Hukuk-u içtimâiye, yahut hukuk-u hakimiyet, o nev'i hukuktur ki âmirlere, hâkimlere, ebeveyne aiddir. Bu hukuk o amirlere bu memurların hayrı için verilmiştir. Amirlerin hüküm etmek hukuku memurların itaat eylemek vazifesine tekabül eder. İşte burada dahi birinin hukuku diğèrinin vazifesine sebep oluyor.

[s.102] Şimdi insan kendi kendine diyebilirler ki bu iki fikr-i müttehiden, yani hukuk-u vazife fikirlerinden, aklen ve mantıken biri diğèrine tekaddüm eder mi? Biri diğèrinin esası mıdır yahut her ikisi de kadim midir? Bazı akvale göre, vazife hukukun esasıdır. İnsan vezâif-i mâlik olduğu için hukuka sahiptir. Hukuk-u insan serbestane ifâ-yı vazife etmekten ibarettir.

Bu fikir hatalıdır; insan icrasına mecbur olmadığı pek çok şeyleri yapmak hukukuna mâliktir. Herkesin hukuk-u vazifesinden elbette daha vâsi'dir. Bundan maada insan vazife add ettiği bir şeyi icra etmek hukukuna daima mâlik değildir. Mesela fasl-ı evvelde beyan ettiğimiz üzere vicdan muhti olursa insan o hatanın vicdanına her halde itaat etmeye, binâenaleyh hadd-i zatında fena olduğu için diğèr insanlar, yahut cemiyet-i beşeriyenin men' ve cerh etmek hukukuna mâlik oldukları bazı şeyi icra eylemeye, vazifeten mecburdur.

Keza her vazife bu nev'i hukuktan münbeistir diyemez, vezâif vardır ki asla hukuktan inbias etmez.

O halde demeliyiz ki hukuk-u vazifeye; müteşabihe, müşterek, müttehid-i maddelerdir. Bunların biri diğèrine asla tekaddüm edemez. Biri diğèrinden kadim değildir, her ikisi de ayn-ı mevâhib-i ilahiyendir.

Hukuk-u şahsiye ve hukuk-u hakimiyet bir menşe'den midir yahut biri diğèrinden mi müstahreçtir? Bazıları iddia ettiler ki hukuk-u şahsiye cemiyete hüküm eden hukuk-u hakimiyetin menbaıdır; insanlar ibtida-yı hilkatte istedikleri gibi hareket

etmek keyfine mâlik idiler. Sonra tarik-i [s.103] içtimâ girince aralarında bir kuvvet tesis ettiler, o kuvvete hakimiyeti tevdi' eylediler.

Bu nazariyat-ı bi-esasidir, çünkü insan tabiaten içtimâ halinde yaşar. Binâenaleyh âmirlere itaat vazifesi de ta ibtidadan beri vicdanında mahkumdur. Bu vazife erbab-ı hükümetin hukuk-u hakimiyetine tekabül eder. Bazıları da dediler ki hukuk-u hakimiyet her türlü hukukun menşeyidir. Her ferd ancak hükümetin müsaadesi sayesinde hukuk-u serbesti ve mülkiyete nail olmuştur. Bu meslekte doğru değildir. Meslek-i hakiki şudur: Hukuk-u şahsiye ve hukuk-u içtimâiye yekdiğerinden ayrıdır, her ikisi de eltaf-ı rabbaniyedir. Allah insanı halk eylerken ona semere-i sa'yinden istifade, istidadını isti'mal ve nefesine tasarruf hukukunu bahş eyler. Yine Cenâb-ı Rabb'ül Alemin cemiyet-i beşeriyeye halk ettiği zaman âmir ve memurların vücudunu murad buyurarak birincilere âmiriyet hukukunu tevdi' ve ikincileri de itaat vazifesiyle mükellef eylemiştir. Mesela: Padişah-ı Kudsi Câh, Şahinşah-ı Fezâilpenâh Efendimiz; Zill-i Zelil Rabb'ül Alemin, halife-i seyyid'ül mürselin derler ki bu mülk ve devlet, bu ümmeti millet-i yed-i müeyyid-i celadetlerine bir vedia-i rabbaniyedir, biz de o şehriyar-ı ulviyetgerdarın teb'a-i sadıkasıyız ki her türlü emr ve ferman-ı hakikatbeyan tacdarilerine dinen, şer'an, vicdanen itaat vazifesiyle mükellefiz.

İşte hukuk-u hakimiyet, hukuk-u şahsiye i'taya-yı rahmaniyyedir ki bu suretle inkısam eyler. Ancak bu sayede cemiyet-i beşeriyenin idame ve intizamı payıdardır. Âmirin emr-i muhakına her sahib-i vicdan müftehiren, [s.104] memnunen itaat eyler. Çünkü bu itaat kendisince vezâifin en büyüğü en mukaddesi ve hukuk-u şahsiyeye nâiliyyetin yegâne vasıtasıdır, bir vazifedir ki emr ve ihsan-ı ilahidir.

“Allah, size, emanetleri mutlaka ehline vermenizi ve insanlar arasında hükmettiğiniz zaman adaletle hükmetmenizi emrediyor. Doğrusu Allah, bununla size ne güzel öğüt veriyor! Şüphesiz ki Allah, hakkıyla işitendir, hakkıyla görendir.” Ayet-i kerimesiyle hukuk-u hakimiyetin hududu ve hukuk-u şahsiye ile olan revâbit tamamıyla tayin buyurulmuştur.

10

ENVÂ-I VEZÂİF

Vezeâif umumiyetle şöylece tefrik olunur: Vezeâif-i mutlaka, vezeâif-i gayr-ı mutlaka; tabir-i diğlerle: Vezeâif-i müfide, vezeâif-i gayr-ı müfide. Bu tefriki iyice anlamak lazımdır. Vazife, isminden anlaşıldığı üzere, kat'i ve mutlak olmalıdır. Gayr-ı mutlak bir şey vazife namını alamamalıdır. Kâffe-i vezeâif-i mutlaktır. Müfiddir; yani

katiyen mecburdur. Bu farkı anlamak için şunu bilmeliyiz ki vezâîfimizin bir kısmı nizamen mecburidir. Kavanin-i muharrire bu vazifeleri emr eder, hatta cemiyet bunların ifâsında alakadar ise bize cebr eyleyebilir, mesela ben katl etmemek, sirkat eylememek vazifesiyle mükellefim; bu vazifelere tecavüz edersem, yalnız vicdanımın tevbihatına uğramam; insanların adaleti de beni takib ve te'dib eyler; memleketime hizmet etmeliyim; imtina' edersem bana cebren bu hizmeti ifâ ettirirler, kuvve-i [s.105] musliha hakimdir. O halde vezâîf-i mutlakadan maksad bila-fasıla ve bila-şart matlub bulunan vezâiftir. Bu vazifeler o derece kat'i, o derece vazih, o derece acildir ki bunlar için had yoktur. Az veya çok olamaz. İnsan bu vazifeleri ya icra eder, ya ayak altına alır.

Vezâîf-i gayr-ı mutlaka o nev'i vezâiftir ki hiçbir kimse bunların ifâsını mutalebe etmek hakkına mâlik olamaz. Bunların irade-i cüz'iyeye akl-ı irae eder. Bu vazifeler için vezâîf-i mutlakada olduğu gibi imtina' kâfi değildir. Bunlar kuvve-i fiiliyemizi harekete getirirler, muhtariyet-i şahsiyeye icra-yı fiilde bir hasse-i külliye terk ederler. Mesela ebnâ-yı nev'imizin şöhretine tasaddi etmemeliyiz, feyzine hail olmamalıyız. Hiçbir vecihle mazaretine alet kesilmemeliyiz; fakat bu hikmet imtinaya iktifâ etmez, size hiçbir fenalık etmemiş olmakla benim için vazife bitmez. Kâffe-i kuvamızla birbirimize muavenet etmeliyiz, "İyilikte yardımlaşın" emr-i celilini yerine getirmeliyiz. Bize muhtaç olanın elinden tutmalı ve kudretimiz yettiği kadar muavenetine ikdam etmeliyiz; hatta hem nev'imiz için malımızı, hayatımızı feda etmeli, hülâsa vakf-ı nefis eylemeliyiz. Bu hal mecburi midir? Evet, mecburidir. İnsan bu derece âli vazifelerin azimet ve kudsiyetini anlayacak bir mertebe-i ahlâka vasıl olunca bu mecburiyetleri vicdanen bir emr-i kat'i hükmünde telakki eyler. Şu kadar var ki bu nev'i fezâil-i âliye herkesten metalibe olunamaz. Meziyet-i maneviye ve ahlâkiyelerine, ulucenâblarına, necabet-i fitriye-i kalbiyelerine göre insanlar fikr-i vazifenin bu derece nazif bir surette idrak ve tefehhümünden mütefaviten behredâr-ı feyizidirler. Şefkat ve hamiyet zaten hür ve hasbi olmalıdırlar. Hiçbir kimse [s.106] diğerinden feda-yı nefis ve can-ı metalibesinde bulunamaz. İşte bunun için bu faziletler bize hayret-i harikulade ilham ederler. Hülâsa, hakikat-ı ahlâkiyeyi idrak edenlerce vezâîf-i gayr-ı mutlaka dahi vezâîf-i mutlaka kadar mecburidir.

İrade-i cüziye-yi hasenemize ve hürriyet-i tefsirimize müracaat ettikleri için bu vazifelere vezâîf-i gayr-ı mutlaka diyoruz. Fakat bâlâda vaz' eylediğimiz kavaide nazaran vazife bir kere vaz' ve kabul olundu mu kat'i ve mecburidir. Vazife, vazifedir. Daima mutlaktır. Merâtib-i ahlâkta ne derece i'tila edilirse vazife o kadar mutlak

görünür. Çünkü daha yeni dekâik-i keşf olunur, temayülât-ı vicdan daha kat'î olur. Hayrda terakki ettikçe vezâifimizde kesb ve vüs'at eyler. En âdi dereke ki derakeb matlub, derhal mecburi olan vezâif bulunur. Tedricen yükseldikçe o mertebe-i âliye-i vezâife vâsıl olunur ki bu vazifeler tefsir ve tefhim-i şahsiye bir mevki-i mümtaz bırakırlar. İşte vezâif-i gayr-ı mutlaka bunlara derler.

Nazariyatça vezâifin envâi bundan ibarettir. Ahlâk-ı amelide bu taksimatın cihet-i amelîyesini ta'rifat ve tafsilatıyla göreceğiz.

11

ADALET VE ŞEFKAT

Hayat-ı içtimâiyedeki vezâif-i mutlakanın heyet-i mecmuasına adalet derler. Adalet ebnâ-yı beşer hakkında bir kanun-u hürmettir.- Hiçbir şahsı bir âdi vasıta gibi add ve telakki etme- sana yapılmasını istemediğin şeyi başkasına yapma- hakikatleri bu kanunun ahkâmındandır. Burada istemekten [s.107] maksad irade-i akliyedir. Mesela beni cürmden dolayı huzur-u hâkime götürseler belki bir yalancı şahidin tehayüs-ü nefsim'e hizmet etmesini arzu ederim; lakin; bu arzuyu asla aklen tervic edemem.

Şefkat, vezâif-i gayrı mutlakanın heyet-i mecmuasıdır, kanun-u muhabbettir, bir münteha, bir maksad gibi add ve telakki olunan ebnâ-yı beşere vakf-ı nefis eylemektir. – Sana yapılmasını istediğin her şeyi başkasına yap- ahkâm-ı şefkattendir. Şefkat: Zarardan, fenalıktan imtina' ile iktifâ etmez, ebnâ-yı nev'e karşı bigâneliği de bir hata, bir kabahat gibi çirkin görür, insanı hemcinsine karşı daima imdad ve muavenet ve muhabbete âmade eder. Şefkat esasen faaldir; - mâna-yı müstahseniyle- müte'didir, nefiste kalmaz. Ahire de intişar eyler.

Adalet ile şefkat beynindeki münasebete gelince: Adalet ahlâkın temelindedir, şefkat ise zirvesindedir. Biri ahlâkın köküdür, diğeri çiçeğidir. Mükemmel olmak ve kâffe-i kıymetini hâiz bulunmak için adalet-i şefkat ile meşbu' etmelidir. Yoksa hukuktan hiçbir şey terk etmemek, vezâifî mahdud ve mukayyed bir surette ifâ eylemek düşüncesi, çok ileriye varırsa, hemen adaletsizliğe netice verir. Herkese karşı daima adil olmak için insana rıfk ve mürüvvet lazımdır. Şefkat ve muhabbet adaletin en güzel muhafızıdır. Fakat şefkat, ahlâkın temeli olamaz, çünkü yalnız başına olduğu halde hukuk-u beşeri kafil değildir. Pek çok ashab-ı şefkat görülüyor ki bazen daire-i adaleti tecavüz ederler. Şefkat adaletle hempâ olmalıdır. Adalet şefkati ikmâl eyler. Şefkate adaleti takib etmeli, şiddetini taklil ederek telziz eylemelidir.

[s.108]

12

FAZİLET

İnsan bazı adet-ı ahlâkiyeyi iktisab etmezse bu derece müteaddid bulunan vezâifini tamamıyla ifâ edemez. Bu adetler insana bu hususta yardım eylerler, işini teshil ederler.

Mütemadiyen ifâ-yı vazife ile iktisab olunan icra-yı hayr etmek adetine “fazilet” derler. Bazı nev’i ef’al-i haseneyi icra eylemek adetine “fezâil-i hususiye” derler. Fezâil, mehâsin-i tabiye ile karıştırılmamalıdır. Fazilet daima bir idare-i cüz’iyenin bir netice-i hususiyesi, bir mehasül-ü mahsusasıdır. Kudema başlıca dört türlü fazilet beyan ederlerdi: İ’tidal, adalet, kuvvet, hüsn-ü tedbir. Fakat envâ-ı fazilet daha müteaddiddir. Ef’al-i haseneyi icra ve seyyieden tevki etmenin ne kadar envayı varsa faziletin de o kadar envayı vardır. Nefsine karşı vezâifi ifâ eden kanaatkâr, mutedil, temiz, müdebbir, sadık, ketum, faal şecii olur. Vezâif-i içtimâiyesini eda eyleyen de adil, muhak, hayırhah, şefik olur. İtidal, nezafet, tasarruf, sıdk, şecaat, adalet, hakkaniyet, şefkat-i fezâildendir. Fezâil-i hususiye ve fezâil-i içtimâiye vardır. Bu iki nev’i-i fezâil-i mahsusanın mecmuu fazilet-i tâmmeyi, yahut kemâl-i ahlâkı teşkil eder. Hiçbir ferd yoktur ki bu timsal-i kemâle tamamıyla mazhar olsun. Fakat, bu fezâil-i mahsusadan hemen bir çoğunu kendilerine cem’ eden bulunur. Bunlara “Ashab-ı Fazilet” derler.

Erbâb-ı i’tidalden olmak için itidalin neden ibaret ve nasıl [s.109] vazife olduğunu bilmek lazımdır. Fazilet için evvel emirde hayrı bilmek muktezidir. Fakat sahib-i hayr olmak için hayrı bilmek kifâyet etmez. Ekseriya şer olduğunu bildiğimiz şeyi yaparız da kanun-u ahlâk ile ifâsına mecbur olduğumuz hayrı idade kusur eyleriz. Bedmestler vardır ki sekrin gerek kendileri ve gerek aileleri için ne derece muzır, ne kadar mühlik olduğunu pek i’la bilirler. Fakat bir kadeh mi içer içmez her şeyi unutarak yine hırs ve hevese kapılırlar, yine bu redâete müstağrak olurlar. İrade-i cüz’iye o zaman aklın hükm ettiği hayrı icra ettirmek kuvvetine mâlik olamaz.

Redâet, faziletin muhalifidir. Redâet ef’al-i mezmuma icrasıyla ahz olunur bir fena adettir. Binâenaleyh hırs ve hevesten ve nekayıstan ayrıdır. Çünkü bunlar insan tabiatından gelir. Redâet ise fazilet gibi kesbidir. Vehbi değildir.

Fezâil kesbidir, mesai-i mahsusa semeresidir. Benabirin ruhu bu derece tezyin eden bu havası iktisab etmeye sarf-ı mesai edebilmek için bir usul mevcut olmalıdır. Fazilet sahibi olmak isteyenlere verilebilecek nesayihın başlıcaları şunlardır:

Evvela- faziletin ehemmiyet ve letafetine dair tefekküratta bulunmalıdır, ef'ali faziletperveraneyi hâki kitaplar okumalıdır. Daima ashab-ı fazilet ile ülfet etmelidir. Bilakis mühlik kitaplarla muzır cemiyetlerden ihtiraz eylemelidir. Bu vasıtalarla insan nefsinde fazilete bir vukuf peydâ eyler; bir arzu, bir hürmet besler.

Sâniyen- zaman zaman vicdanını imtihan etmeli. Bu cehle hangi [s.110] fazileti iktisaba çalışmak, hangi redâetten tevki eylemek lazımdır. Bilmelidir. Bir de esbab-ı muhalifeye müracaat etmeli ve nefsimizdeki hubb-u hayrı her türlü teferrüatıyla tevsii ve tehzib eylemelidir. Yani daima temayülat-ı hayr pürsitane ve âlicenâbane mazhar olmalıdır. Evlad-ü ıyalini seven insan varidatının bir kısmını meyhanelerde sarf etmekten daha kolay tevki edebilir. Nefsini tehzib ile bir meylan-ı hayırhahına ve şefkatperveraneye cilvegâh eden zat; iddihar-ı nüfuz hırsına sühuletle mukavemet eyler. Hasis olmak tehlikesine düşmez. Padişahını bir eb-i müşfik, vatanını bir valide, vatandaşlarını da birer birader gibi add etmeye alışan adam vezâif-i vatanperveranesini ifâ etmek için, iktiza ederse; mülkünü ve malını, hayatını feda eyler. Hubb-u hayr vazifenin suret-i ifâsını kolaylaştırır ve itiyad-ı fazileti de teshil eder.

Sâlisen- bu imtihanın neticesinde bir azm-ı ciddi ile ibraz-ı mesai eylemelidir. Şu kadar ki bu halde ancak icra olunabilecek ef'ali hedef-i maksad ederek iktidar fevkindeki âmale kapılmamalıdır.

Râbian- fena adata ve hırs ve hevesata tamamıyla mukavemet eyleyerek ve bir adet-i seyyieyi muhalifi bulunan bir adet-i hasene ile mağlub ederek hangi şeye azm olunduysa onu cidden takib etmelidir.

Hâmisen- Allah'a rabt-ı kalb ile tevfiyat-ı samedaniyeye itimad ve istinad eylemelidir.

13

SAADET

Fil-hakika zevk, saadetin esbâb-ı istihsalinden ise de saadet, [s.111] zevk demek değildir. Zevk bir müddet-i muvakkite için bir meyil-i mahdudun bahş eylediği az ve çok bir inşirahtır. Saadet; hîn-i iktizada daha az şedid, fakat daha az fani daha hakiki bir inşirah-ı mükemmel ve mütemadidir. Saadet namı altında tefehhüm ve temsil olunan şey nisbeten sabit ve huzuzattan ziyade müsterih-i meyyal bir haldir ki huzur ve inbisat ve emniyet ve inşirah bu halin erkân-ı esasiyesindedir. Saadet-i hakikiye, insanın hilkatın haiz olduğu kuva-yı maddiye ve ruhaniyesini istidad-ı tabisi derecesinde

mütenasiben tevsii ile hakayık-ı eşyaya mümkün mertebe kesb-i ittıla etmesi ve dünyevi ve uhrevi hayrata nail olmasıdır.

Saadet-i nisbiye, yani ferde nisbeten saadet; her ferdin makasıd-ı hakikiyesi hasebiyle bulunduğu hale nisbeten tasavvur eylediği derece-i kemâle vasıl olabilecek halde bulunmasıdır. Sıhhat-i beden yani vezâif-i hayatiyenin temamiyeti saadetin şart-ı evvel ve elzemidir.

Ahlâkiyyun daima derler ki âkilin saadeti kendi elindedir. Fil-hakika bu tarifata nazaran, saadet gerek hakiki, gerek nisbi olsun tâlia, tesadüfe bağlı bir şeye add edilmez; insanın efkâr ve a'maline tabii bir hal kıyas olunur.

Saadet nisbeten mükemmel ve mütemadi bir halet-i zevk olarak tarif edilirse o haleti temayülat ve ihtisatın işrah-ı tamında, kâffe-i kuvva-yı insanın ibzal-i sühl ve muntazamında aramak lazım gelecektir. Sıhhat, yani vezâif-i hayatiyenin temamiyeti saadetin şart-ı evvel ve elzemidir. Vakit müsaid, kuvve-i faaliyenin serbesti-i isti'maline müsaade ederek saadeti [s.112] yardım eyler. Fakat işsizlik saadetin hasm-ı canıdır. Refahiyet, suret-i isti'maline göre az ve çok hâdim-i saadet ise de sa'y kadar değildir. Çünkü refahiyetin pâş eylediği inşirahat – tabir-i caiz ise- yosunlanır. Sa'yin iktisab ettiği telezzülat ise gittikçe latifleşir. Servet ve yesare gelince: Bunda dahi bir refahiyet-i vesiyayı tecavüz eden ne varsa saadete kefil olmak şöyle dursun, ekseriya tamamiyle zıddır. Buna delil ise pek çoktur: Tavıl-ı müddetten beri zir-i tasarrufta bulunan bir mal gittikçe daha az his olunur. Servet, fakirlerin tasavvur eylediği derecede, zenginlere lezzet bahş etmez. Bundan maada servet bir yüküdür. Bir çok kuyuda bir sebeptir, hırs ve tam'ın, ve hem havfın müvellididir. Bazen can sıkıntısına da maydan verir- can sıkıntısı böyle bir hayatın zehridir.- Bazı kere işsizliği de husule getirir.- İşsizlik menba'-ı ızdıraptır. O halde saadeti emval ve ezvakın bir ictimâ-i küllisinden ibaret add-etmek bir hatadır. Emval ve ezvak denilen şeylerin bila-intihab, bila-kaide takibinde saadet aramak gafilane bir teşebbüstür. Bunun için temyiz ve muvazene lazımdır. Bu muvazene-inkâr olunamaz ki- ekseriyetle mizac ve zevke, i'tiyada aid bir keyfiyettir. Fakat kaide-i umumiye olarak vaz' edilebilir ki insan ne kadar huzuzatı takibe koyulursa nihayetinde o derece saadetten tebaüd eder. Veleve ki bu takibden evvel emirde pek mahzuz olsun, en şiddetli huzuzat bile insana, bıkkınlık ve yorgunluk vermeksizin devam edemez, tekrar eyleyemez. Bundan maada ekser ezvak o derece basittir ki insan bunlara nâil olduğu zaman hayrete düşer, intizarının boşuna çıktığını anlar. Bu [s.113] rütbe-i cüz'i bir şeyi o kadar harisane taharri eylediğine şaşar.

Bununla beraber bizce idrak-ı saadet bunun külliyyen hilafı mıdır? Timsal-i kemâl mümkün mertebe az cefa görmekten ibaret midir? Hayır. Saadet yalnız zahmetten imtina' etmek değildir. Bir mahluk ki his ve fikr ve irade ile muttasıftır ve sıhhat-i sükun içinde tenemu etmekten daha âli bir nasibe mâlîtir, elbette o mahlukun nahbe-i mevcudiyeti hissizlik, tesirsizlik, hareketsizlik olamaz. Bundan başka insan için kâffe-i mesaisini evcâ' ve ızdıraptan terakkiye sarf etmekle yine o mesaiyi taharri-i huzuzata sevk eylemek tatbikatça birdir. Bu teşebbüs beriki için ne kadar semeresiz ise öbürü için de o kadar gayr-ı müsemmerdir. Mücerreb değil midir ki insan bir ızdıraptan ne derece tevakki etmek isterse o kadar şiddetle ona giriftar olur: Soğuktan korkanlar daima üşürler, ve hamlar her şeyden korkarlar. Bundan anlaşılır ki saadetimiz cüz'ice şununata tabidir, lakin ekseriyetle bize, yani istidad-ı cismani ve ruhani; Vehbi veya kesbimize bağlıdır. Saadet asla gurur da değildir. Gurur hubb-u nefsin en belahatkarane bir tarzıdır. Aşk, bilakis, saadetin en güzel bir unsurudur. Ne derece hakiki ve külli olursa o kadar saadete hizmet eder. Çünkü bu halde enaniyetten büsbütün âri olur.

Nefsimizi unutturarak bizi büsbütün diğerlerine rabt ve bend eyler.

Saadetin en büyük şartı: Mevzuan safderunane ve sadedelalane bir fiil-i hayr pür sitane ve alicenâbane bir cehtdir, ceht bir meşakkattir denilirse diyebiliriz ki bir ceht zor, bir ceht-i bedbaht öyle olsa da kuvva-yı bedeniye ile mütenasib, maksad ve matlubca muvafık. Zaten tabiatında olduğu [s.114] vecihle müsemmer bir ceht asla mucib-i müşfikat değildir. Bilakis böyle bir ceht bir faaliyet-i tabiyenin istihlak-ı müfid ve mutabıkı demek olduğundan bir menba'-ı meserrettir.

Bir de derler ki bezl-i cihet etmek için arzu etmek, heves eylemek lazımdır; arzu bir mahrumiyet, binâenaleyh bir meşakket demektir. Hayır, öyle değildir. Arzu-yu saf ve tabii hadd-i zatında bir hasedir. Bir hasedir ki hayatın revnakıdır. Bir dert olmaktan ziyade bir zev-i nâbehnegamdır. Çünkü her arzuda bir haz vardır.

Hülasa temayülat ve hevesat-ı meşruiyeye tabi' olmak; kudretimize muvafık, emel ve arzumuza layık bir hedef ittihaz edinmek; bu hedefe vüsul için tâliin çîn ve cebinini kâle almayarak her ne olursa olsun, mütevekkilane elinden geleni yapmak: İşte muktezâ-yı nizam budur. Nizam-ı tabii ve nizam-ı ahlâki böyle hükm eder. Felsefe-i ameliye böyledir. Bu bir hakikattir ki saadeti hikmete rabt eyler. Saadet ve hikmet tahsil ve tezhibinden iyice ayrıldılar. Pek basit adamlar vardır ki, hakikatte bin türlü ezvak-ı dakikadan mahrumdurlar. Fakat meşakkat ve ızdıraba da o derece bigânedirler ki sıhhatleri daim oldukça, ihtiyaç kendilerini müsterih bıraktıkça mehasin-i tabiyeden

safiyane mahfuz olurlar. Dikkat ve rikkate adem-i istidadları lüzumundan ziyade meşakkat çekmekten onları muhafaza eyler. Cehl ve hata ve zünun menabi-i mazarradan oldukları halde ilkâ eyledikleri evham-ı beyhudeyi teselliyat ve âmal-i mevhome ile telafi ederler. Böyle adamlar her halde mahdud ve gayr-ı kâfi bir tahsil ile rikkat-i fikre, bir dereceye kadar, nail olup da ulviyet-i kalbe mazhar olamayan [s.115] ve binâenaleyh birtakım mülâhazat-ı batıla ile hayattan saded haricinde metâlibata kalkışan insanlardan daha ziyade mesuddurlar. Fakat diğer cihetten bunların her ikisinden de daha mesud olanlar vardır. Bu mesudlar-kelimenin en şamil manasıyla- hükemadır. Hükemadan maksadım o zevat-ı kiramdır ki hayatı hakikatı ve cehle telakki ederler. O nimetten en münasib surette istifade ederek lüzumundan ziyade bir şey beklemezler. Faaldirler. Lakin velveleyi, heyecanı sevmezler. Şiddet ve ifrat-ı arzuya kapılmazlar. Fakat emellerinde sabittirler. Ellerinden geleni yaparlar, gelmeyene karışmazlar. Mamafih men' edemedikleri fenalıktan mütesir olurlar, ziyadesiyle insanperverdirler. Her türlü temayüllere, muhabbetlere cilvegahtırlar. Ama her şeyden evvel mes'uliyet-i vicdaniyelerini müeddi olacak bir halde bulunmaya çalışırlar. Tasavvur edelim ki herkes bu vecihle hareket etsin, bu halde insaniyet için bir lücce-i saadet yüz gösterir ki bu suret bir çok müştehiyatın, bir sürü hırs ve taamın mücadele ve münakaşa-i müfritasına elbette pek çok fâik ve pek çok müreccahtır. Bu felsefe-i saadet mesalik-i muhtelifede ne kadar hakikat ve letafet varsa cümlesinden müteşekkil nehbâyı ulviyedir. İşte saadet-i şahsiye bundan ibarettir.

Saadet-i içtimâiyeye gelince: Evde saadet-i şahsiyelerin mecmuudur. Aynı esas üzerine müessistir. Hıfz-ı sıhhate ve ilm-i servete aid şerâit-i hasene, sa'y ve tasarruftan münbais refahiyet-i umumiye, hukuk-u umumiye ve hususiyeyi kefil kavanin-i muntazama bu saadetin erkân-ı evveliyesinde. Ulum ve fününun terakkisi, ezhan ve efkârın tehzib ve tenviri etvar ve adatı telziz ve tasibi teb'id eyleyerek saadet-i cemiyete hizmet ederler.

[s.116] Fakat bütün bu mehasin ancak haslet ve tabiatın derece-i mütenadına göre devam eyler, feyz-i aver olur.

Hayat-ı içtimâiyede, huzuzat, ızdırabat, hâsılı her şey intişar ve enşeat eylediğine istinaden denilebilir ki eylediğine istinaden denilebilir ki cemiyetler, al-el-husus cemiyet-i medeniye mesud olmak için akla, şecaate, ulucenâbe efraddan daha ziyade muhtaçtırlar.

14

AHLÂKIN KUVVE-İ TEYİDİYESİ

Kuvve-i teyidiye nedir? Kuvve-i teyidiye diye bir nev'i usul-ü mücâzat ve mükâfata derler ki o usul sayesinde herkesin ifâsıyla mükellef olduğu ve mamafih yine herkesin istediği halde tecavüz edebildiği halde tecavüz edebildiği bir kanuna riayet temin edilir. Yalnız düçar-ı tecavüz olunabilen kanunlar kuvve-i teyidiyeye muhtaçtır. Mesela mahkemece fiili tebeyyün eden bir katil idama mahkum olur. Bir haydud gör ki atılır, bir müfteri ameline göre, hapse ve ceza-yı nakdiye düçar edilir, bir müflis hukuku medeniyesini kaybeder. Keza vatanını müdafaa ederken yaralanan bir asker, memleketine sadıkane hizmet eden bir memur, devletin şanını, servetini i'la ve ihya eyleyen bir mütefennin, bir mevcud-u mükâfata, nişanlara, maaşlara, yahut daha büyük memuriyetlere nail olur. Kavanin-i mevzuaya itaat edenlere bazı kere mükâfat ve bu kanunlara itaatsizlik eyleyenlere daima mücâzat vardır. Bunların kuvve-i te'yidiyesi vaz'ıları tarafından verilir. Bir memlekette bu kanunlara tecavüz edildiği vakit mücâzat ne derece muhak ise, sulh ve müsâlemet o mertebe temin edilmiş demektir.

[s.117] Kavanin-i tabiye ve hakimiye iki hadiseyi birleştiren münasebet-i umumiye ve zaruriyenin suret-i tefsiridir. Bu kanunlar paymal edilemez, binâenaleyh bunlar için mücâzat ve mükâfat-ı teyidiye olamaz. Olsa da kendilerinden, hariçten değildir. Baloncu havada yükselir, sıklet kaidesinden kurtulur. Çünkü "Bir gaza daldırılan bir cisim kendi sıkletinden yerine kâim olduğu hacmin sıkletine müsavi bir ağırlık kaybeder." Kanun-u hakimisinden istifade eyler.

Petrol dağlarındaki ahali bir adamı öldürmeye ziyadesiyle kâfi miktarda bir arseniki bila-zarar yutarlar. Zira vücud-u insanın mevad-i simmiye tedricen itiyad edebileceğini tedkik eylemiştir. Küçük bir maymun yavrusu aylarca bir şey yemez. Çünkü uyuşmuş kalmıştır. Muhafaza-i hayatına kifâyet edecek şeyi etinden emer, çıkarır. Bir kanun-u tabii diğer bir kanun-u tabii ile cerh ve nakz edilebilir. İşte ilmin vazifesi de tabiate daima itaat ederek tabiatı mağlup ve esir etmek vesâitini bize göstermektir. Fakat umumiyetle bir kanun-u hükmü ve yahut tabiinin neticesini tehir etmek bizim için gayr-ı mümkündür.

Bir evin üst katındaki pencereden kendini salıveren mutlak yere düşer. Derece-i kifâyede zehir bel' eyleyen, yahut günlerce bir şey yemeyen tabii olur. Kömür ile ihtinak derecesine gelen bir hayvan saf bir havaya arz olunursa iade-i hayat eder.

Kavanin-i tabiatın kuvve-i teyidiyeleri o kanunlarla beraberdir, derakeb zuhur eyler, kavanin-i sairenin kuvve-i teyidiyesine asla benzemez.

Kanun-u ahlâkın kuvve-i teyidiyesi nedir? Kanun-u ahlâkın kavânin-i [s.118] tâbiye ve hükmüye gibi umumidir. Fakat bunlar gibi zaruri değildir. Bil-farz yalan söyleyenilerek kanun-u ahlâka tecavüz olunduğu için derakeb mücâzata uğranılmaz. Halbuki zehiri bel' eden, kendini pencereden atan hemen o anda cezasını görür. Benabirin kanun-u ahlâka bir kuvve-i teyidiye pek lâbüddür. Kanun-u ahlâka gerek tecavüz olunsun, gerek riayet edilsin aynı neticenin yüz göstereceği temin edilirse buna bir kanun denilemez, denilse bile o kanun hakikatte mevcudiyetten sakıt olur. Bu bir kanun-u mukaddestir, bir kanun-u şedididir. O şart ile ki ona tecavüz edene felaket, riayet eyleyene saadet muhak olmalıdır. Eflatun istiyordu ki saadet: Bedâyi'-i ahlâkiyeye, fazilete bir altın zincir ile rabt edilsin. Saadette faziletin iftirak-ı külli ve daimisine aklımız ermiyor. Fazilet daim makduh, menfur, muhkir olsun. Redâet her vakit zafer bulsun, bu hal bize nâ-kabil tahammül bir rezalet gibi görünüyor. Farz ediniz ki herkes bu fikirde olsun, yahut; herkes ikbal-i istikbalimizi tâli' ve tesadüfe bağlı olduğuna, a'mal-i hasene ve seyyiemizin bu hususta hiç dahli olmadığına kanaat getirsin: Böyle bir zann-ı nazarımızda kanun-u ahlâkın azimet ve ehemmiyetini rahnedar edecek ahvalden değil midir? Bila-zarar tecavüze düşar edilebilen bir kanunun ne kıymeti olur? Fakat hakikat-i hal böyle değildir. Evvel emirde kanun-u ahlâk bu hayat-ı faniyede bile kuvva-yı teyidiyeye mâliktir. Hayat-ı uhrada ise ebedi ve ezeli bir kuvve-i teyidiyeye mazhardır:

Kanun-u ahlâkın kuvve-i teyidiyeleri şunlarıdır: Kuvva-yı teyidiye-i içtimâiye, kuvva-yı teyidiye-i şahsiye, kuvve-i teyidiye-i diniye.

[s.119] Kuvve-yi teyidiye-i içtimâiye: - Hayat-ı içtimâiye tabiat ve kavanin-i mahsusası itibariyle vazifenin ifâ ve tecavüzünü bir dereceye kadar mükâfat ve mücâzata sezavar ve düşar etmek kuvvetini haizdir. Kuva-yı teyidiye-i içtimâiye iki nev'idir. Bir kısmı cismani ve maddidir. Kısm-ı diğeri ruhani ve manevidir. Birinciler fevâid-i mahsusadan ve mücâzat-ı maddiyeden müteşekkildir. İkinciler maddiyattan büsbütün âri ve bilhassa efkâr ve itikaddan münbesitir.

Cemiyetteki kuvva-yı teyidiye-i içtimâiyede en birincisi muhakemenin cezalarıdır. Ceza-yı nakdi, haps, gören, idam gibi. Bu cezaları tahsis eden cemiyet-i medeniyedir. Diğeri cezalar vardır ki yine cemiyet tarafından tertib olunur. Fakat bunlar da bütün ebnâ-yı nev'imizin müdahaleleri vardır. Mücâzat-ı kanuniyeden kurtulsak bile

bu cezalardan kurtulamayız. Mesela bir tacir sıdk-ı muamelatta kusur eylese muhakemece takibata ihtiyaç yoktur. Mesleği malum olmaya başladığı gibi umumun şübehatına hedef olur, küllünü hasara uğrar.

Keza cemiyet; hüsn-ü niyet ve istikameti kavanin-i usul-ü içtimâiye ile hemen derece-i kifâyede mükâfata mazhar eder. Bu bir hakikattir: Salah-i hal sahibi olmak en güzel, en emin bir maharettir. Mesela bir ticarethanenin hüsn-ü şöhreti her şeyden ziyade memuriyetine yardım eyler. Bundan maada güzelce hizmetinde bulunur isek cemiyet bizi doğrudan doğruya mükâfata da nail eder. Meydan-ı harpte ifâ-yı vazife etmiş bulunan askerlere mükâfat ve maşat verir. Sadakat ve dirayetiyle hizmet eyleyen memurlara münasib-i âliye bahş eyler. Hülâsa her cemiyet, bit-tabii' iazasından her birinin hukukunu temin etmek için kanunlar vaz' eder.

[s.120] Hizmetlerini iffet ve dirayetiyle ifâ eyleyenlere terakki, maaş, mükâfat-ı fahriye vaad eyler. Katle, iftiraya, sirkate tasaddi edeni hapis, ceza-yı nakdiye, gör ki hatta idama bile mahkum eder. Böylece bazı vezâifin icrası için her şahsa cebr eder ve kanun-u ahlâkın bazı ahkâmına bir kuvve-i teyidiye-i nizamiye verir.

Fakat aynen görülmüyor mu ki bu kuvva-yı teyidiye gayr-ı kâfidir. Çünkü ekseriya tamamiyle mücâzat veriliyorsa da pek çok defalar bi-hakkın mükâfat göstermiyorlar. İnsan birçok ahvalde faziletiminde, fedakâr, doğru olur da yine mükâfata nail olamaz. Hatta mükâfata nail olsa bile bu mükâfat o ef'al ile tamamen mütenasib bulunamaz. Bir askere verilen madalya ve maaş ile o askerin meydan-ı muhaberede bid-defaat feda-yı hayat eylemek gibi gösterdiği hamiyet arasında yine nisbet vardır. Bundan maada gerek mücâzat ve gerek mükâfat versinler, bu kuvva-yı teyidiye her halde sathi ve ekseriya muhti derler. Evvela mücâzat-ı nizamiye ve terhibat-ı cüz'iyeye ef'al-i seyyienin nisbeten bir adet mahduduna şamildir. Hatiatımız meyanında ancak delâiliyle beraber meydana çıkanlar kanunun pençe-i tedibine uğrarlar. Mahirane ihfa olunan cerâim ise mücâzattan kurtarılır. Meydana çıkan cürmlerimiz bile kâffeten adalet-i beşeriyenin cezasına düşer olmaz. Adaletin hizmeti nizam ve sulh-u umumiye ikâme ve idame eylemektir. Yoksa bizi re'y ve fikrimize rağmen ashab-ı fazilet adadine sokmuş değildir. Mesleğimizde reng-i intizam ve hikmet vermek için adalet-i içtimâiye hayat-ı hususiyemize müdahale etse ne müzic, ne müessir haller vukua gelir!! Şefkati bize cebren ilkâ eden, kâffe-i zaaf [s.121] ve kusurumuzu, fıkdan-ı ulucenâbımızı huzuruna gelerek beyan eylemeye bizi mecbur eden bir heybet-i hâkime tasavvur olunur mu? Hülâsa bu nev'i mücâzat ancak hayatımızın kısım-ı

sathisini şamildir. Asla niyetimizin imkânı istiyab eylemez, hatiatımızın binde birini bile cezadar etmez. Bazı eşhas adaleti paymal etmekle muhakim-i adliyyeye düşmezler. Pek çok müttehimler irtikab eyledikleri cürm ve cenahaların mücâzatından kurtulurlar. Mükâfat-ı fahriye ve nakdiye daima en müstehak olanlara verilmez. Hatiat-ı adliye bazı kere bir masumu pençe-i mücâzata düşürür.

Mamafih failleri tamamıyla keşf ve izhar olunan cerâim ve cinayet öyle şiddetle tedib olunur ki bunları taklid etmek hevesinde bulunanları iyice mülâhazaya düşar eyler. Çünkü bu caniler yalnız hürriyet ve servetlerini, şereflerini, hatta bazı kere hayatlarını kaybetmezler. Fakat ailelerinin namını da şindar ederler. Çocuklarına bir şöhret bırakırlar ki bu şöhret o biçarelerin halini, maişetini müşkilata düşar eyler.

Bununla beraber neticeten şunu beyan ederiz ki ne kadar şümüllü olursa olsun, bu kuvva-yı tediyyeye pek na-kâfidir.

Kuvva-yı teydiye-i içtimâiyenin kısm-ı diğeri ruhani- medlül-i hakikisiyle-ahlâkı olanıdır. Cemiyet bizi mükâfata sezavar ve mücâzata düşar etmek hükm ve iddiasına mâlik olmadığı zamanda bile takdir ve muhakeme eyler. Efkâr-ı umumiye ekseriya pek muhaktır. Pek çok kimseler hayl-i mahirane ile pençe-i adaletten kurtarılır da nefret-i ammeden bir türlü yakalarını kurtaramazlar. Her cemiyetin efradı ebnâ-yı nev'inden her türlü vazife-i insaniyelerini ifâ edenleri severler, takdir ederler, bedbahtların imdadına [s.122] yetişmek için bezl-i nakdine-i hayat edenlere hürmet ve riayet eylerler, hayran olurlar. Bilakis, sıhhat ve iz'anımı tahrib eden bedmest ile evlad-ü iyalini terk eyleyen zevc için ve takibat-ı adliyeden ihtiraz ederek vesâit-i gayr-ı meşruaya istinaden iktisab-ı servet eden şahıs ile vatanına karşı ancak maddeten edasına mecbur olduğu vezâiften başkasını ifâ etmeyen vatandaş için, tebaüd, teneffür, hatta husumet his ederler.

Bundan maada efkâr-ı umumiye kâffe-i ef'ali zir-i nazire-i temyizine alır. Bir dereceye kadar hufaya-yı kalbiyyeyi bile keşf eyler. Ama kolaylıkla ve müddet-i medide zavahire aldanmaz. Hakayıkı görmek, perde-i ihtifayı ref' eylemek ister. Muhabeti umumiye ekseriye mütevadiyun ashab-u salaha meyl eyler. Böyle erbab-ı tevazua intizar etmeksizin, merak eylemeksizin bu mükâfata nail olurlar. Fil-hakika bu hususatta mücâzat-ı hakikiye ve mükâfat-ı ciddiye vardır. Nefret-i amme gibi insana ağır gelen bir şey yoktur. Bi-hakkın iktisab olunan hürmet-i umumiyenin tevlid eylediği inbisattan daha necib, daha müessir bir zevk olamaz.

Hakikat!! Bir hayr sahibi için hareketini ammece memduh ve makbul görmekten latif bir şey var mıdır? Hele bir insanı zaman-ı felakette müteselli etmek için hemnev'inin hürmet ve muhabbetinden müessir bir şey bulunur mu? Hatta böyle bir hüsn-ü şöhret adamın daima muini olur. Aile ve evladına fevâid-i maddiye istihsal eder. Bunun aksi olarak hemnev'inin nefreti insan için hakiki bir işkencedir. Bu belaya uğrayan her taraftan bir bürudete, bir adem-i hürmete tesadüf eyler. Çocuklarını da kendisinden [s.123] dolayı hüsn-ü kabul-ü ammeden mahrum görür. İşlerinde daha çok müşkilata uğrar. Zira efrad-ı cemiyetten her biri onu hasım gibi telakki eder, bir düşman eyler.

Mamafih efkâr-ı umumiyye istinad eden bu kuvve-yi teyidiyede diğerleri gibi gayr-ı kâfi ve aynı nevakısı şamildir. Efkâr-ı umumiye ekseriya aldanır. Murad ve maksudu hilafına zevahire kapılır. Amme yalan, yanlış lem'an eden her şeyi evvel-emirde pek sever. Fakat muhabbetinde aldandığını his eder etmez haksızca bir şiddetle tebdil-i fikr eder. Yine bilerek vadi-i butlana düşer. İfrattan tefrite geçer ki bu da adaletsizliğin nev'-i-i diğeridir. Hayret ve muhabbet sabıkası bir nefret ve adavet-i amme pürsitaneye münkalib olur. İşte, demek ki, bu kuvva-yı teyidiyede a'mak-i kalbe vasıl olamıyor. Her ne denirse densin ancak görünen ve kendini gösteren şeylere münhasır kalıyor. Fazilet-i hakikiye ki gayet mütevazı ve mahviyetperesttir, cihetten asla nail-i mükâfat olamamak tehlikesine düşer. Hem de bu kuvva-yı teyidiyeye hükm ve nüfuzdan muarradır. Efkâr-ı umumiye istihfaf olunabilir. Nitekim cerâim-i azime ashabı böyle yaparlar. Zehr-i cinayet iyiliklere, işledikten sonra ebnâ-yı nev'inin hürmet ve nefreti zerre kadar kâle alınmaz. Binâenaleyh bu hürmet ve nefrette mükâfat ve mücâzat görülmez. Kuvve-yi teyidiye-i şahsa: - Kuvve-yi teyidiye-i şahsiye o nev'-i mücâzat ve mükâfattır ki şahıs olmak melabesesiyle kendimizde mevcut buluruz. Bunlar cevher-i cismani ve ruhanimizden ve tabiat-ı eşyadan münbaistir. İki nev'idir, biri maddi, diğeri manevidir. Maddi diye bir dereceye kadar evsaf-ı maddiyeyi haiz bulunan kuvva-yı teyidiye-i şahsiyeye diyoruz.

[s.124] Mesela ef'alimizin kısm-ı azamı saadetimizde, bilhassa sıhhatimizde bir aks-i amel peyda ederler; itidal, intizam hayat-ı hüsn sıhhate ve imtidad-ı ömre büyük hizmette bulunurlar. Her türlü ifrat ise bedeni zehirmek eyler, hayatı ta'lil eder. Egül su-i hezime uğrar. Sarhoş ve sefih öyle hastalıklara giriftar olur ki bunlar çocuklarına bile intikâl eder. Kuva-yı hıfz-ı sıhhate riayet eden insan kuvvetini muhafaza ve tezyid eder. Diyorlar ki bünyesi kavi olan adam bir müddet bila-zarar her türlü su-i isti'mâlde

bulunur. Halbuki zâif'ül-mizaç olanlar pek güzel hareket ettikleri halde yine ızdırıp çekerler. Diyolar ki yalancı ve hırsız, mütekebbir ve hasis, haris ve dolandırıcı kanun-u ahlâka daima tariz ediyorlar da hiçbir hastalığa, derde giriftar olmuyorlar. Hasenat için nakdini, kuvvetini, hayatını feda eden insan ise sezavar olduğu sıhhat ve saadet-i vücudiyeye bedel, âlâme, emraza, hatta mevte giriftar oluyor.

Bu sözlerde bir nebze hakikat vardır. Fil-hakika kuvve-i teydiye-i ahlâkiye yalnız bu cihet-i tabiyeye münhasır kalsa idi, pek nakıs olurlardı. Mamafih bu noksan bazen i'zam ediliyor. Ekseriya istisnalar kaide gibi gösteriliyor. Mesela görülüyor ki bazı eşhas su'î isti'malatta bulunuyorlar da bundan derakeb bir zarar-ı tabii görmüyorlar. Fakat bu hal pek nadirdir. İşte bunun içindir ki bila-zarar daire-i itidalden harice çıkabileceğimizi hiç birimiz bilemeyiz. Böyle bir hatanın akıbet bizi efna ve iyal ve evladımızı bedbaht eyleyecek bir hastalığa münker olmayacağından asla emin olamayız.

[s.125] Elbette zâif'ül-mizac olanlar maraz ve ızdıraba daha müsteiddirler. Benabirin kuvve-i tabiyelerini muhafaza ve iradeye çalışmalıdırlar. Keza sahih değildir ki bir takım hatiat, yahut bir takım a'mal fazileti umumiyet itibariyle bir netice-i tabiyeye münker olmasın, yahut ahlâkın icab ettiğine muhalif netâic-i muzırraya meydan versin. Zira ahlâk ve tabiat tamamen mulasıkdırlar. Yekdiğerine külliyyetle tesiri nüfuz ederler. Haris insan nefsindeki ahenk temayülatı tahrip eyler. Ahlâkına bir iğtişaş verir ki bu hal tabiatına da aks eder; hırs ve heves yakaladığı insanı kurtarmaz mı? Hemnev'inin saadetini çekmeyen adamı kemirmez mi? Bilakis, ifâ olunmuş bir vazifenin ihtisası, bundan neş'et eden sükunet ve istirahat-ı kalbiye en mesud netâic-i tabiyeyi tevlid eyler. Narin ve nazik olanlar, vücutça ızdırıp çekmeksizin, hastalara bir dikkat-i mütemadiye ve bir ihtimam-ı daimi ile bakarlar ki kavi-ül bünye olanlar bunu tamamıyla yapamazlar. Bu sebebe mebnidir ki kadınlar bu hizmete erkeklerden daha ziyade müsteiddir. Gerek fena olsun ef'alimizden hiçbiri yoktur ki doğrudan doğruya, yahut bil-vasıta hal ve mevkiimizi ıslaha, yahut eşkale yardım etmesin. Bir yalan bize ebnâ-yı nev'imizin emniyetini kaybettirir ve bu vecihle aramızdaki münasebet ve muamelatı müşkilata düçar eyler. Tacirin istikameti müşterilerini tezyid eder. Zenginin ulucenâbı, fakirlerin tecavüzünden kendini masun kılar. Fedakârlık insana hem nev'inin muhabbetini davet eder ve fedakârın menfaatine olarak diğer fedakârlıkları mucib olur. Hülasa "Hilekârlar meziyet-i iffeti tanısaydılar hilekârlığın menfaati için olsun afif olurlardı."

[s.126] O halde bu husussatta kuvva-yı hakikiye-i teyidiye, yani hayr için hakikaten mükâfat, şer için bi-hakkın mücâzat yok mudur?

Ne derece hakiki ve muhak olursa olsunlar, bu kuvve-i teyidiyeler kâfi değildir. Her ne yapılırsa yapılsın pek çok adamlar vardır ki gayetle muntazam hayat geçirdikleri halde yine bir şeyhuhat-ı müreffihye nail olurlar. Öyle mahir safihler bulunur ki redâetinde bile bir muvazene gözeterek mücâzattan yakayı sıyırmak çaresini elde ederler. Bilakis sabavetinden bizi nehâvet bünyene ile insaf eden ve daima takayyüdat-ı müfriteye kapılan bir insan-ı kâmilde pek erken veda' dehr-i fani eyler. En saf ahlâk, en nurani tabiat ile temyiz etmiş zaif'ül beden, nâhif'ül-bünye nice erbâb-ı fezâil görürüz ki en ruhperver, fakat en kuvvetsiz goncalar gibi vakitsiz sönerler, giderler. Benabirin bu kuvve-i teyidiyelerde nâkıstır.

Kuvve-yi teyidiye-i şahsiyenin bir kısmı da büsbütün ruhanidir, manevidir: Azap ve zevk ve vicdani gibi.

Vazifesini ifâ eden bir meserret his eyler. İnsan bu vazifeyi ifâ için ne kadar tezekkür etti ve ne derece müşkilata uğradıysa bu meserrette o kadar azim olur. Kanun-ı ahlâka tecavüz eyleyen nefsince bir his sükut duyar. Fiil ne kadar ahlâksızcasına ve sükut ne derece gayr-ı kabil-i telafi ise azap da o mertebe şedid, nedamet de o rütbe müessir olur. Bu nev'i kuvve-i te'yidiyenin ruhu azap ve zevk-i vicdanımızdır. Azab-ı vicdani bir fiil şerri hemen takib eder, isterse o fiil icra olunmasın da yalnız niyet derecesinde, kuvvede kalsın. Zevk-i vicdani ise vazifeyi ifâ, hayrı icra eylemek fikriyle his [s.127] olunan meserret-i kalbiyedir. Azap ve zevk-i vicdani kanun-u ahlâk gibi. Hayr ve şer gibi her insanda, her memlekette mütecellidir. Tabiat-ı beşeriyeyi bunlardan ari olarak tasavvur eylemek muhaldir. Aklın kendisine hüküm eylediği ahvalden bilâ-ızdırıp tebaüd edememek ve o hallerde de inkıyad eyledikçe mesud olmak insan denilen mahluk-ı âkilin fitratında meknuz bir hasedir. Azap-ı vicdani bir halecandır ki ruhumuzun a'makına kadar iner. Bir iktirab, bir hicaptır ki yolumuzu terk ettiğimiz ve saha-i hilkatteki derecemizden sükût eylediğimiz zaman bizi takib eder, mütezzi eyler.

“Görmez sahabet etmeyi Allah bile reva

Vicdana karşı şahs-ı günahkâr ve mücer mi?

Vicdanıdır esait-i fiilinde adamın,

Davacısı, şühudu, kavanini, hâkimi”

Kıt'a-i beliğası bu fikre mübtenidir.

Zevk-i vicdani ruhumuzda o melâmet, nefsimize karşı o hürmettir ki bunu haysiyetimizi, rütbemizi muhafaza eylediğimize emin olduğumuz zaman his ederiz. Zevk-i vicdani bir hiss-i munis ve mu'tedildir ki şiddetten kâmilten ari ve fakat namütenahi bir rıfk ve melayimet ile mâlikdir. Bu his yalnız başına her türlü felaketi teskin eyler, her ızdırabı tadil eder.

Mamafih bazıları iddia ederler ki "Azab-ı vicdani ancak rütbe-i kemâle haiz olarak nefislerine karşı davranmak meziyetine mâlik bulunanlara müteessir eder. Yoksa fenalığı itiyad eden insan en büyük cinayetleri, vicdanınca asla tesire uğramaksızın, irtikab eyler. Vazife uğruna [s.128] vakit ve nakitlerini, sıhhatlerini, hatta hayatlarını feda edenlerin fedakârlıklarıyla ifâ-yı vazife etmiş olmaktan dolayı iktisab eyledikleri meserret beyninde nisbet yoktur. Hele bunlar o derece müstehak-ı saadet oldukları halde bazen hiçbir zevk-i vicdaniye nail olmazlar." Bu bir fikr-i galattır ki yalnız zahir hale göre hükm etmekten neş'et eyliyor. Her fedakârlık mutlak bir zevk-i vicdani ile mükâfatını görür. Çünkü bu babta tamamıyla nail-i mükâfat olmayanlar bile hallerinden pek memnu'dur. Kalben mutmain değil miyiz ki vazifeyi hüsn-ü ifâ etmiş olmak hissi, ondan dolayı düçar olacağımız evca'-ı maddiye ve maneviyemizi behemehal teskin eyler, bize teslit verir, her türlü felaketimize deva olur. Halbuki azab-ı vicdaniyenin iras eylediği ziyan insan için en birinci mücâzattır. En katı kalpli, en melekeli bir canı bile vicdanının adem-i teyakkuzundan emin değildir. Vicdan bazen öyle şiddetle onu tazib eyler ki bu hakim-i müdhişeden kurtulmak için o canı pençe-i kanun beşere teslim-i nefsi tercih eyler, ne derece şedid olursa olsun, ef'al-i seyyiesinin mücâzatını talep eder. Cihanda hiçbir ızdırap, insanın nefsi için his eylediği istikraha mikyas olamaz, hiçbir meserrette ifâ-yı vazife etmiş olmak zevkine kıyas edilemez. Her birimiz nefsimize karşı gayet sadık birer şahidiz. Bu şهادette asla zevahire aldanmayınız. A'mak-ı hissiye ve fikriyeyi iyice teftiş eyleriz. Bu kuvva-yı teyidiye hem kavi, hem nazik, hem de musib değil midir?

Diğerlerine ne derece fâik olursa olsun, bu nev'i kuvva-yı teyidiye dahi nakıstır, nâ-kâfidir. Azab-ı vicdani zaman ile zâil olur. [s.129] Yosunlanır, kanun-u itiyaddan istifade eder. Kalbi kararlı bir canı onuncu defa olarak ictisar eylediği bir katil için bir çocuğun küçük bir hatadan dolayı çektiği ızdırabtan daha az azaba uğrar. Zevk-i vicdani yine aynı kaideye tabidir. Mamafih daha geç zâil olur. Daha az yosunlanır, çünkü vadi-i hayırda ne kadar bezl-i cehd ve mesai edilirse o fiil-i hayırdan alınan lezzet de o kadar tecdid ve takrir eder. Fakat günden güne de insan nefesine karşı daha müşkilpesendane

davranmaya başlar. Bir tabii-i rakik, bir kalb-i müdakkik vazifesinden ziyade ifâ-yı hayr eyledikçe fiilinden memnun olmaz. Bir kaba tabiat ise kanun-u ahlâka cüz'ice tevaffuk eden bir harekette bulunur bulunmaz son derece tefâhür eder, şişer.

Binâenaleyh vicdanımızdan inbias eden saadetin istihkakımızla daima mütenasib olmadığı ve faziletimizle beraber büyümediği, mücâzatın da hatiatımızın aded ve ehemmiyetine göre tezayüd eylemediği görülür. Muhtaç olduğumuz ve saadetle fazilet arasında icrâ-yı hükm eylemesini arzu ettiğimiz nisbet-i tamme tahakkuk eylemiyor.

Farz ediniz ki bütün kuvva-yı teyidiye-i içtimâiye kuvva-yı teyidiye-i şahsiyeye aynı vecihle iltihak etsinler, acaba o zaman bir merd-i salih daima mükâfata nail olur mu, bir bigâne-i afet de mutlak mücâzata uğrar mı? Hakikate bakılırsa böyle midir? Buna hükm etmek için mezahim ve meserratımızın her cihetten birden geldiğini ve ekseriya irade ve iktidarımızda hariç olduğunu unutmak, kâle almamak lazımdır. Mesela tasavvur ederim ki bâlâda tadad ettiğimiz kuvva-yı teyidiye-i içtimâiyenin kâffesi bende tezahür [s.130] eylesin. Bu cihetten mesudiyetimi ihzar etsin. Fakat sıhhatimi kaybedersem, en müessir temayülatımda zehmanın olursam bu mesudiyet beni o zaman bedbaht olmaktan men' edebilir mi? İşte bir sürü alam ki sağdan, soldan hücum ediyor. Bundan maada her türlü kuvve-yi teyidiye mücrim-i hakikinin etrafında sirayet eyliyor, gayet salih bir peder ekseriya evladının seyyiesiyle namusen nakisedar oluyor, böyle bir halde o biçare vecidanen müteselli olabilir mi? Keza bir peder-i mücrimin hatiat ve cinayeti bütün akrabasına sirayet etmez mi? Birtakım çocuklar vardır ki manen gayet müşkil, gayet elemnak bir surette hayata besmele-keş ibtida olurlar.

Hülasa birçok ahvalde bütün kuvve-yi teyidiye pek nakıs, pek aciz görünüyor. Felakette redâet, saadetle fazilet arasında bir ahenk-i tam olmaz. Binâenaleyh vicdan-ı beşer ef'al-i seyyie bi-hakkın mücâzat ve haseneye de tamamıyla mükâfat veren bir hâkim-i adil ve mutlaka, bir halık-ı kâinata iltica eyler. Böylece ezeli ve ebedi, mutlak ve muhakkak bir kuvve-i teyidiye-i samedaniye bulur. İşte buna kuvve-i teyidiye-i diniye derler. Her cihette olduğu gibi bu noktada dahi Cenâb-ı Vacib'ül Vücut'un kuvvet-i rabbaniyesi incila eyler. "Ruh ebedidir, ezeldir." Kavı-i hakikisi nazarlarda lem'an eder. Zaten yeryüzüne ne kadar akvam gelmiş ise cümlesi ahlâkın en büyük kuvve-i teyidiyesini bu itikad-ı hakikide bulmuştur. Faziletin icab eylediği mükâfat, redâetin mucib olduğu mücâzat-ı mutlak tahakkuk edecektir. Bir sahib-i fazilet yalnız

mükâfata hakkı olduğunu bilmez, o mükâfatı bekler, ümid eder. Eğer saadet-i hayatına handeriz olursa bu saadette hasenenin neticesini görür.

[s.131] Felakette kalsa bile saadete hakkı olduğunu bilir. Hukukuna nail olacağı zaman adaleti ümid eyler, bekler. “Mükâfat-ı mutlak yüz gösterecektir, çünkü adalet böyle iktiza eder.” demekle iktifâ etmez. “Birgün gelecek mükâfat-ı behime-i hal yüz gösterecektir.” der.

Keza fenalık eden adam da yalnız mücâzata müstehak olduğunu bilmez, mücâzatın mutlak geleceğini de bilir. Havf ve dehşet içinde onu bekler. Saadette olsa bile bu saadete hakkı olmadığını his eder, yevm-i intikamın geldiğini görür. Felakete düşerse, düşer olduğu âlamda kabahatinin değil yalnız netice-i adlesine, fakat icab-ı hakikisini de tanır ve bulur. Şimdi bu kuvve-i teyidiye nasıl ifâ olunur? Bu mükâfat ve mücâzâtı veren kimdir? Nerede ve ne zaman adalet kâffe-i hakayıkı meydana koyacaktır? Bu suallerin cevabı balada bahs ettiğimiz itikad-ı umumi ve hakikiyede meknuzdur. O itikad-ı umumi ki Cenâb-ı Erhamür-râhiminin adalet-i mutlaka-i rabbaniyesine bağlıdır, o itikad-ı hakiki ki ruhun ebediyetine ve a'mal-i insana göre mesudiyet ve mahrumiyetine fâildir. İşte o itikad bu kuvve-i teyidiyenin masdarı, menbai ve esasıdır.

Vakte ki bu hayat fena-i hatime bulur, “Ruh zulmet-i tenden sıyrılır, süzülür, bekaya azm eder” o zaman adl-i ilahi nur-u hak tecelli eder. Hiçbir fiil kalmaz ki failine fevc fevc ecr ve mükâfat getirmesin. Hiçbir fiil şerde bulunmaz ki mütecasirini ikâb ve mücâzata giriftar eylesin. Ne mutlu, o masumin ki bu ömr-ü fanide o ömr-ü rabbaniye ve ahkâm-ı diniyeye tamamı tamamına münkad olarak ukbada ebedi bir mükâfata, uhrevi bir nimete nâil olurlar. Ne bedbaht o mücrimin ki bugün fenada [s.132] o evamir ve ahkâm-ı ulviyeden inhiraf ederek ezeli bir mücâzata, uhrevi bir ikâba uğrarlar. Bu dehr-i dûn için belki hasenat ve seyyiatın mükâfat ve mücâzatında ihmal ve emhal, hatta galat ve eşkal vardır. Fakat dar-ı bekada i'mal-i hasene lâ-yetagayyer bir surette feyz ve sühuletle ne'im-i mükâfata sezaver olur. Ef'al-i seyyiede mutlak ve mahakk-ı tamamiyle elem ve mücâzata uğrar. O hakim-i mutlak ki böyle milyonlarca, milyarlarca avalimi yed-i meşiyet-i ezeliyesinde döndürür, her ferdi kemahi-i hakkuha adl-i rabbaniyesine mazhar eyler. Bunun için her mümin-i müttaki, muamelat-ı dünyeviyeye ehemmiyet vermeyerek tecelliyat-ı uhreviyeye rabt-ı kalb eyler. Cenâb-ı Erhamür-rahiminin murad-ı samedanisine arz-ı teslimiyet eder. Çünkü neticede teali-i hak ve hakikatten, tecelli-i adl ve adaletten varlığı ve o varlığı ihsan

eden hüda-yı lemyezelin vahdaniyeti kadar emindir, mutmaindir. Böyle bir sahib-i hayr âlâm-ı faniyeye giriftar olsa da yine fikrinde, hayrında devam eder. Ferih ve müsterih olur. Çünkü selamet ve selabet-i kalp ile mükâfat-ı hakikiye-i uhreviyeye intizar eyler.

İşte bu kuvve-i teyidiye-i diniye böyle hükm-ü kudsiye ve ulviyeyi şamil olduğu cihetle bil-cümle kuvva-yı diniyenin rükn-ü azamı ve ahlâkında en mübecel ve en mükemmel bir bâni-i ahkâmıdır.

“Ahlak-ı nazarînının nihayeti”

[s.133]

İKİNCİ KISIM

AHLÂK-I AMELİ

MEVZU’U, TAKSİMATI, AKSAM-I VEZÂİFİ

Mevzu’u: - Şimdiye kadar geçen bahislerde kemliyeti ahlâkiye nedir? Gaye-i ahlâk neye varır? Onu tayine çalıştık. Şimdi bu dereceye, bu gayeye vüsul için hayatın füsul-ü muhtelifesinde ne türlü hareket etmeliyiz? Onu araştıracağız. Nazariyattan tatbikata geçeceğiz: Umumiyetle vazife nedir biliyoruz. Şimdi vezâifimiz nedir? Yani kanun-u ahlâkın düsturlarını ahvâl-i hususiye-i zatiyemize nasıl tatbik eylemeliyiz? Onu öğreneceğiz. İşte ahlâk-ı amelinin mevzu’u budur.

Taksimatı:- Yürümeye, söylemeye ve anlamaya başlayan, harekate ve temayülata kesb-i istidad eden çocuk; havas-ı maddiyesini tevsi’, vücudunu takviye ve hayatını muhafaza ile hevasını ve aza-yı bedenini terbiye etmek, havas-ı maneviyesini tehzib ve temayülatını idare ve meramını tahkim ile salihane ve akilane hareketi itiyad eylemek ve zatında kesb-i maharet ederek hayvanat ve mahlukat-ı saire ile münasebat-ı yevmiyesinde şeref-i zatisini kaybetmemek için bazı kavâide ittiba’ eyler. İşte bu kaideler vezâif-i şahsiyemizi tayin ve teşkil ederler. Biz hal-i içtimâide yaşıyoruz. Akrabamız, kardeşlerimiz, çocuklarımız, hizmetçilerimiz, hülasa bir ailemiz var. Bir devletin efradındandır. O [s.134] devletin erkân ve efradı ile daima münasebete mâlikiz. Aynı lisanı tekalüm etmeyen, aynı kavanine tabi bulunmayan aynı hatırate, aynı âmale mâlik olmayan, fakat bizim gibi akl ve tatbik ile muttasıf ve irade ve mülahaza ile hareket etmek hassesini haiz oldukları için her halde ebnâ-yı nev’imizden bulunan birtakım insanlarla da muamelat ve münasebetteyiz. Bundan maada efradından bulunduğumuz devletin düvel-i saire ile münasebeti vardır. Bu muamelat ve münasebet dahi vezâif-i umumiye husule getirir. Nihayet efrâd-ı beşer birtakım cemaat-ı

mezhebiyeye münkasımdır ki bu cemaatların her biri akvam-ı muhtelifeyi muhtevidir. Bundan da vezâif-i mezhebiye tevellüd eder. İşte tedkik ve tetebbu' edeceğimiz başlıca vezâif bunlardır ki şu suretle tasnif olunabilir:

Vazife-i muhafaza-i nefis
 Vazife-i şeref-i zati   vazife-i şahsiye
 Vazife-i tekemmül-ü şahsi
 İntizam-ı umumiye karşı hürmeti
 Ve hayvanata karşı rıfk ve melayimet vezâifi

Vezâif-i içtimâiye-i umumiye
 Vezâif-i umumiye
 Vezâif-i adalet
 Şahs-ı insana hürmet
 Vezâif-i şefkat
 Muhabbet, vefa, fedakâr
 Vezâif-i mahsusa
 Vazife-i beyyite
 Aile
 Vazife-i medeniye
 Vatan
 Vezâif-i beyn'el milel
 Hukuk-u düvel
 Devletlerin birbirleriyle münasebeti
 Vezâif-i mezhebiye ve hukuk-u mukabele...

Evvela insanı yalnız olarak nazar-ı itibare alıyoruz, ebnâ-yı nev'iyile [s.135] her türlü münasebetten tecrid ediyoruz. İnsan her şeyden evvel yaşamalı ve nefsinin muhafaza etmelidir; ondan sonra şerefini gözetmeli, kâffe-i kuvasını tevsii etmeli, kendi kendini ıslah ve ikmâl eylemelidir. Bu hal insanın mukteza-yı cibilleti nev'iyesidir. Binâenaleyh insanın vezâif-i ahlâkiyesi dahi bu tabiat-ı aliyesine muvafık olmak lazım gelir.

İnsanı ahlâken bulunduğu âlem-i tabiden tecrid edemeyiz. Yani vezâif-i ahlâkiyesini mukteza-yı cibillet-i nev'iyesine muhalif surette vaz' edemeyiz. Vezâif-i ahlâkiyenin tayininde tabiat-ı beşeriye'yi nazar-ı itibare almalıyız. İşte bunun için vazâif-i ahlâkiye umumiyetle insanın münasebette bulunduğu kâffe-i eşya ve hususi olarak hayvanat ile münasebetine nezaret eyler.

Şimdi şahs-ı insanı mevki-i hakikisine, yani bir gün bile haricinde yaşayamayacağı cemiyete vaz' ederek tedkik eyleyiniz. Evvela cins, lisan, renk, milliyet gibi ihtilafı da kâle almayarak insanların münasebat-ı umumiyesini ve men haysü'l insaniye beynelerinde mevcut olan cihet ve hiddeti gözden geçiriniz. O zaman adalet ve şefkat ebnâ-yı nev'imize karşı ne hükm ediyor? Ne emr eyliyor? Görürsünüz.

Saniyen cemiyat-ı müteaddide ayrılmış eşhasın münasebat-ı mahsusasını nazar-ı dikkate alınız; devlet ve ailenin suret-i tertibinden neşet eyleyen vezâif-i beytiye ve medeniye'yi meydana çıkarırsınız. Bundan sonra devletlerin aralarındaki münasebeta bakmalıdır. Çünkü hükümetler eşhâsından mürekkep olduklarından tabî ki onlara benzerler. Muamele-i müteakabilelerinde kavânin-i ahlâka tabidirler.

[s.136] Hülâsa insan aklı ile muttasıftır.

Bütün hayvanat arasında yalnız insan vardır ki menşe' ve madeni tedkik, teftiş eyler, bu meseleyi hale çalışır, mebd-i kâinatı, nizam-ı alemlî ne suretle takdir ederse etsin o mesail-i ulviye'yi ehemiyetle nazar-ı itibare almak kendisi için bir vazifedir. Bu tedkikat ile en büyük müdakkikler nizam-ı alemin, halık-ı kâinatın, Cenâb-ı Vâcib'ül Vücut'un varlığını idrak ettiler.

Vezâif-i mezhebiye bunlardan tevellüd eyleyerek ale'l umum beni beşere vazifesini, nasibini, kadrini gösterir. Ahlâk-ı amelî namı altında mütalaa ve tahsil edeceğimiz mevad-ı mühimmenin esasları bunlardan ibarettir.

BİRİNCİ BAB

VEZÂİF-İ ŞAHSİYE

KÂİDE-İ ESASİYESİ VE ENVÂ'I

Vezâif-i şahsiye iki kaide üzerine müessistir:

İnsan şahsını, kuvvasını muhafaza ve tevsii ile mükelleftir.

İnsan bizzat nefesine hürmet etmek ve şeref-i zatisini vikaye eylemekle mükelleftir.

Bu kaideler bedihiyattandır, vicdanın taht-ı tasdikindedir. Bunların istinad eyledikleri sebep-i esasî şudur ki insanın yeryüzünde eda edeceği bir hizmet vardır. İşte

bu hizmeti eda içindir ki insan kuvâ-yı cismaniye [s.137] ve ruhaniyesiyle beraber halk buyurulmuştur. Binâenaleyh o kuva-yı muhafaza ve tevsii etmelidir. Bundan maada insanın eda etmekle mükellef olduğu hizmet tabiatına muvafıktır. Akl ve hürriyet ile ittisaf eden ve hukuk-u vazifeye, binâenaleyh bir meziyet-i müslimeye mâlik bulunan bir şahsa böyle bir hatime, böyle bir maksad yakışır. Şahs-ı insan haşyete layık surette nail-i hürmet ise ancak o zaman bu maksadı elde eder. Bu hatimeye vasıl olur. Bu kaide üzerine müesses bulunan vezâifin birincisi muhafaza-i nefis vazifesidir ki vazife-i esasiyedir.

Cesaret, yahut kuvvet gibi irade-i cüziyeye aid vezâiftir.

İtidal gibi kuvve-i hasseye müteallik vezâiftir.

Sıdk ve hüsn-ü tedbir gibi kuvve-i akliyeye aid vezâiftir.

Hayat-ı cismaniyeye aid vezâiftir.

Sa' ydir ki vezâif-i şahsiyenin hülasası demektir.

Gerek hayvanattan ve gerek nebatattan olsun zi-ruha karşı rıfk ve mürüvvet vazifesidir. İşte vezâif-i şahsiyenin başlıca taksimatı budur:

Muhafaza-i nefis vazifesi ve intihar: - İnsan hayatı kendi kendine iktisab etmedi, Cenâb-ı Hakk'tan bir vedia-i rabbaniye olarak aldı. Binâenaleyh kendisinden def' etmek hukuka mâlik değildir. İnsan her türlü ef'aliden kanun-u vazifeye tabidir. Hayat-ı noksaniyesini izale etmek için bu kanunu ayakaltına almak demektir. Bazıları derler ki: "Ben kendi kendime fenalık ediyorum, bunun diğerlerine ne zararı var!" bu bir safsatadır. İnsanın fenalığı hiçbir zaman nefsinde kalmaz.

[s.138] İnsan daima bir cemiyetin azasındandır. Bir irtibat-ı kavi, bir münasebet-i şedide bütün insanları yekdiğerine rabt eyler, hiçbir kimse diğerlerine iras-ı zarar etmeksizin bir fenalıkta bulunamaz. Yine hiçbir kimse umumu menfaattar eylemeksizin bir hayr işleyemez. Binâenaleyh nefse edilen fenalık ve iyilik diğerlerine de sirayet eyler.

Vezâif-i şahsiyenin en birincisi, en esaslısı muhafaza-i nefis vazifesidir. En birinci mecburiyetimiz yaşamaktır. İntihar kâmilten ahlâka münafî bir fiildir. Kendi kendini öldürmek, meziyet-i beşeriyetten ferağat etmek; bütün vezâifi hep birden paymal eylemek demektir. Bu hata insan için tasavvur olunabilen hatiatın en büyüklerindedir. Allahu tealaya karşı bir isyan, bir masiyettir. Kanun-u ahlâka karşı bir kusur, bir ihanettir.

Farz ediniz ki intihar bir kaide-i umumiye olsun. Bu kaide beşeriyetin zevali, beşeriyetle beraber bu dünyanın izmihlali demek değil midir?

Bir insan kendini öldürüyor, müstehak olmadığı mühlük bir idamdan yakasını kurtarmak istiyor. Bu halde o adama yalnız acırız. Fakat halinde sebat etse idi, o idam-ı gayr-ı müstahakı mekânle beklese idi o zatı elbette takdir-i ve hayrete şayan görürdük. Hatta başımıza öyle bir hal gelince şayeste-i imtisal add ederdik.

Bir tacir-i sıdk ve istikametle çalıştığı halde yine zarar etti, namussuzluktan kurtulmak için intihar eyledi. Fakat bu adam kendini öldüreceği yere daha metin bir azm ve cesaret ile yeniden sa'y ve gayrete koyulsa idi de girdab-ı felakete düşen ailesini kurtarsa ve kendisini [s.139] mazhar-ı emniyet etmiş bulunan dayınlerine eda-yı din isteseydi daha iyi olmaz mıydı? Yok, sıdk ve istikametten dolayı işlerine muvaffak olmadıysa o zaman intihar büsbütün hukuki bir alçaklıktır.

Bir adam da iyalini, evladını, hülasa bütün sevdiklerini kaybetse; bir diğeri ise bir maraz-ı mühlük giriftar oldu ki bu derd her lahza bin türlü evca-ı müdhşe ile hayatını zehirliyor. Bir üçüncüsü de çoktan beri malüldür, birkaç fakire bâr olur. Bela oluyor. Biçarelerin sefaletini tezyid ediyor; bunların kâffesine candan acırız. Fakat birinciye deriz ki imdad ve muavenet edebileceği felekzedelerden kendisine bir aile teşkil edebilir; nefesine su-i kâd ederek ise vatanı bir müdafaadan, bir muinden mahrum bırakır. Bundan maada ulum ve fûnun ile meşgul olarak ve her gün tekemmül-ü maneviyesine çalışarak pek saf, pek samimi lezâizden hisseyab olabilir. İkincisi için fil-hakika hayat zordur. Lakin onun için de sa'y mümkündür.

Akl ve kalbin tehzib ve tenvirinden ve yahut birçok muamelat-ı müşfike ve mütene'meden iktisab edeceği ezvak-ı fikriye ve ruhaniye ile evca-i cismaniyelerini bir derece telafi edebilir. Üçüncüsüne gelince bu hakikatten onların en bedbahıdır. Çünkü ne vazifesini ifâ edebilir, ne nafaksını tedarik eyleyebilir, ne de kendine bakabilir. Fakat o da hiçbir zaman büsbütün faideden müberra değildir. Kendisine hizmet ve mürüvvette bulunanlara güleryüz ve güzel sözle mukabele eder; iyi iyi nasihatlarla bulunur. Samimi bir muhabbet, bir incizab gösterir. Bununla beraber meşakkate nasıl cesurane tahamül olunabilir.? Bir hüsn-ü misal irâe eyler. Bir de [s.140] o hizmet, o mürüvvet o biçareye bakanlara bir vazifedir, isabat-ı meziyet ve iktisab-ı hayr için bir fırsattır. Bu halde ihtiyarıyla ölmek onları en müşkil, ve bu derece müşkil olduğu için en güzel bir vazifenin ifâsından bir fırsattan mahrum etmek demektir.

Vel-hasıl diyebiliriz ki büsbütün mesud insan olmadığı gibi büsbütün bedbaht adam da yoktur. En adi derekede bulunan bir biçare için bile hayatta zevk ve lezzet vardır. Benabirin intihar her halde, her hususta merduddur. İnsanın hayatı devam ettikçe hem kendisi için, hem de diğerleri için bir manayı, bir kıymeti müntectir. Bir fikr-i mülâhazaya ve bir parça irade-i cüziyeye mâlik oldukça bir adamın vezâifi vardır. İnsan kendisi her türlü muattal ise diğerlerinin hizmetini kabul etmek için yaşamalıdır. Zira anarak da ona karşı vezâifi vardır. Mukdema muktedir olduğu halde şimdi öyle zaruri bir sabra, bir tevekküle muktedir kalmak insan için pek hazin bir mecburiyettir. Fakat vezâifimizi kolay ve latif olduğu zaman ifâ edip de hazin ve müziç olduğu vakit terk edersek ahlâk ne olur? Neye müncer olur? Son nefesimize kadar kolay ve güç her türlü vazifemizi ifâ etmeliyiz. Keza muhafaza-i nefis vazifesi insanı aza-yı bedenden birini veya birkaçını kat' etmekten men' eyler; meğer ki o uzvun kat'ı muhafaza-i hayatı için lazım olsun; saniyen me'kulatta ifrat ve tefrit ile sıhhati bila-ihhtiyar harab etmekten men' eder, mesela hizmet-i askeriyeden kurtulmak için parmağını kesen büyük bir hata irtikab eder. Vezâif-i vataniyesini ayakaltına alır, kendisinin de hissedar olduğu bir yükü kâmilten diğerlerine [s.141] bırakır, bundan maada beraber yaşadığı adamların nazarında ve hatta kendi gözünde bile küçülür, vezâifini tamamıyla ifâdan aciz kalır.

Coğrafyaca malumat-ı beşeriyeyi tezyid etmek. Vatanın ticaretine yeni yeni muhariç ki bulmak için en zor perhizleri ihtiyar eden, ayrıca kuru bırakmak ve fena bir su ile iktifa ederek topraklarda yatıp kalkan bir siyah bir fiil-i hayrda, bir amel-i nafide bulunur. Fakat faidesiz perhizler lüzumsuz ızdıraplarla vücudunu rencide eden insan bir nev'i cesaret ibraz etse de yine hata etmiş olur. Çünkü gerek kendisine ve gerek ebnâ-yı nev'ine karşı ifâsıyla mükellef olduğu vezâifte bu halden dolayı büyük büyük kusurlar eder. Hülâsa tekrar ederiz: İnsanın birinci vazifesi, nefisini, hayatını muhafaza etmektir. Çünkü mukadderat-ı maneviyesini ikmâl eylemek ve bil-cümle vezâif-i sâiresini ifâ etmek için insana yaşamak lazımdır.

Hayat hiçbir zaman ne kadar hazin olursa olsun eğer herkes kendinden daha bedbaht olanları düşünürse büsbütün gayr-ı kâbil-i tahmil değildir. İzdırap çeken ve hayattan şikayet eden insan henüz mübtela olmadığı âlam-ı saireyi, vaktiyle nail olduğu bil-cümle nei'm ve fevaidi, cezasını görmediği kâffe-i hatiâtı düşünürse o zaman daha kolay mazhar-ı tevekkül olur. Halinden şikayet edeceği yere tâlinden bir derece memnun olmaya başlar, hiç olmazsa felaketine cesurane tahammül eder.

Hiçbir hata irtikâb etmediği halde bil-cümle âlama giriftar olan insan ise bize göre kendisini pek bedbaht add etmelidir. Çünkü bu zat daima ve her şeyde ifâ-yı vazife etmiş olmak hiss-i müftehiraşesine [s.142] mâliktir. Bu his hayatı yalnız kabil-i tahammül bir dereceye getirmez, fakat şeref ve lezzete de mazhar eyler. El-hasıl intihar za'f-ı iman ve kalpten neşet eden bir vehmin neticesidir ki aklen ve dinen memnu'dur.

(“Kendinizi helâk etmeyin. Şüphesiz Allah, size karşı çok merhametlidir.”)

Fezâil-i şahsiye:- Yaşamak ve hayat-ı beşeriyenin her türlü şerâitine tahammül eylemek, yani katlanmak vazifesi esas olarak vaz' ve kabul edildikten sonra kâffe-i vezâif-i saire-i şahsiye şu iki vazifede hülâsa edilebilir: Vazife-i haysiyet, vazife-i tekemmül.

Ru-yı inhitat göstermemek, yani fitrattaki meziyet, idrak ve serbestiyi adi bir vasıta gibi telakki etmemek kemliyet-i şahsiyenin besmelesidir. Kesb-i kemâl etmek, tekemmül eylemek, yani fitrattaki meziyet-i maneviyeyi bir emel, bir maksad, bir münteha gibi telakki ederek onu tehziib ve mümkün mertebe tahkim etmek kemliyet-i şahsiyenin mütememidir.

İmdi bu kaide-i muzaafa maddi ve manevi her türlü kuvvamıza tatbik olunur. Bu kuvvetlerden her biri vacib'ül iktisab faziletlere lazım'ül ıslah vel-ihiraz kötülöklere tekabül ederler.

Yani gerek maddi, gerek manevi her bir kuvvetimizin iktisab-ı fezâil ile içtinâb-ı rezâil hususunda vezâif-i menafî vardır. İnsan kuvva-yı maddiye ve maneviyesinin hüsn-ü muhafazasıyla kesb-i kemâl etmesine ne derece gayret ve itina eylerse o derece fezâil-i iktisaba, rezâilden içtinâba kendisini ihzar etmiş olur.

Bir terbiye-i hakikiyeye nail, yani maddi ve manevi kâffe-i kuvvesini istidadı [s.143] nisbetinde mütenasiben tevsi'a muvaffak olan saadet-i hakikiyeye dahi mazhar olmuş olur.

Kuvve-i hissiyeye müteallik vezâif-i itidal: Kuvve-i hasseye yalnız tesirata me'haz olmak itibariyle itidal bir hasse-i camide gibidir. İrade ve ihtiyardan muarradır. Binâenaleyh bu halde kanun-u ahlâk ile takyid edilemez. Fakat kuvve-i hissiye yalnız bu tesiratın ahzıyla iktifâ etmez. Bunlara tehicat-ı deruniye ile cevap verir. Bu tehicat-ı muhtelifi iki nev'idir: Müştehiyat-ı maddiye ve hissiyat-ı maneviyedir. Bu hissiyat-ı kalbin uzuv-u maddisine bir tesir-i mahsus icra eder. Bunun için te'hicat ve tesirat-ı kalbiye namını alır.

Kuvve-i hissiyenin bu aks-i amel ibtidasında, yani tehicat-ı evveliyesinde gayr-ı ihtiyaridir:

Bir güzel şeye mâlik olmak arzusunu his etmekten, ne de bir madde-i müellime için nefret duymaktan kendimizi men' edemeyiz. Buna binâen kuvve-i hasiyenin tehicat-ı ibtidaiyesi ne mucib mükâfat, ne de bais-i mucâzattır. Fakat bu tehicat-ı meydan husule gelmekle başladığı zaman, irade-i beşeriyeye icra-yı fiile koyulur. Ya bu tesirata razı olur, bila-mukavemet teslih-i nefis eder, yahut muhalefet eyler. Bunları takbih eder. Bundan maada nazar-ı dikkati şeyi matluba atf ederek tesirat-ı hissiyeyi tezyid eyler. Yahut fikri o noktadan çevirerek eşya-yı saireye sevk ile o tesirata taklil eder. Binâenaleyh kuvve-i hissiyenin eşya-yı memnuaya doğru giden ve ahlâka mutabık olmayan teheyücatını red ve tekbih etmek bir vazifedir. Bu kaide-i umumiyenin tatbikatından bazılarını bir vech-i âti beyan ediyoruz:

[s.144] Bir şey-i memnua meyl eden arzuya tamâ' namı verilir. Başlıca iki türlü tama' vardır. Biri, bir diğerinin malına göz dikmektir, diğeri fazilet-i ittikaya muğayir huzuzata meyl eylemektir. Memnu' bulunan bir şey' için yalnız arzu değil, hatta küçük bir meyl bile mucib-i töhmettir, bir diğerinin felaketine sevinmek bir seyyiedir. Bir çocuk pederinin vefatından dolayı mesrur olursa denâet eder. Ebnâ-yı nev'imize karşı his olunan temayülat; muhtelif'ül envadır. Evvela bir temayül-ü külli vardır ki bilhassa aşk namını alır ve bunun en memduhu izdivaçta revunmun olur. Böyle bir temayül yekdiğeriyle izdivaca imkan olmayan iki şahıs arasında zuhura gelirse bâis-i cezadır. Hele buna bir irtibat-ı mevcud ve meşrudan münbeis vazife-i sadakate muhalefette inzimam eyleyse cürm-ü tezâüf eder.

Temayülat saire-i şahsiye umumiyetle pek saf hissiyatlardandır. Mamafih bunlarda ifrat ile safveti ve safiyeti kaybederler. Fena olabilirler. Mesela bila-sebeb bir ecnebiyi efrad-ı ailesine tercih eden insan ve keza diğerlerini ayakaltına alarak evladından biri için bir muhabbet-i mahsusa-i külliye besleyen peder mesul olur.

Temayül, söyleyen şahsın hasiyeti için bil-ahere mes'uliyeti mucib-i olacak derecede müsamahayı mütezemmin ise yine efrata düşer, mucib-i töhmet olur. İşte temayülat-ı şedide medhuldür, fakat fıkdan-ı temayül daha ziyade medhuldür. Kalbin kuruluğu, haksızlığı, fıkdanı o derece büyük mefasiddendir ki insan ebnâ-yı nev'ine karşı mükellef olduğu esbab-ı hub [s.145] ve şükeranı daima tahattur ederek ve güya temayülat-ı kalbinde meknuz imiş gibi hareket eyleyerek o seyyiyeyi imha etmelidir.

Hiddet, yahut teheyyüç-ü şedid- ki bizi bir madde-i müellimeyi def' ve redde sevk eyler- umumiyetle hubb-u nefsin bir netice-i gayr-ı muntazamasıdır, o halde daim medhuldür.

Fakat o teheyyüç-ü seyyie-i ahlâk için nefretten, zulme karşı adavetten neşet ediyorsa infial namını alır. İnfial bir hiss-i makbûldür. Ama ifrata düşerse, insanı havassına tasarruftan men' edecek kadar şedid olursa makduhtur.

İşte şu tafsilattan müsteban olur ki kuvve-i hissiyenin fazilet-i mahsusası itidaldir. İtidal arzu ve zevkte bir nev'i ihtiyat-ı makbuldür. Nefsin o temellük-i latifdir ki insan o saye kalbin teheyyüçat-ı şedide ve gayr-ı muntazamasına kapılmaz ve asla lüzumundan ziyade havf ve arzuya düşmez, yine asla lüzumundan ziyade meserret ve ızdıraba uğramaz.

Fazilet-i itidali tamamıyla anlamak için muhalifi bulunan evsafi reddiyeği gözden geçirmeliyiz. Bundan başlıcası telezzüçat-ı müfrite-i cismaniyedir ki bunun da en kaba bir tecellisi egüllüktür. Diğerleri rehavet, şehvaniyet, hırs ve heveste ve eğlence ve zevkte ifrat, hesapsız ye's, korku, hiddet, hülâsa kuvve-i hissiyenin teheyyüçatına galebe de adem-i kudrettir.

İtidal-i tam ise, bilakis, ruhun hayata karşı o hal-i latif nusuk arasındır ki sürur ve kederde sükunetperver olur, neşe-i ve tesirde mütevekkil ve mutedil görünür.

[s.146] Şimdi denilebilir ki kemliyet hiçbir ihtirasa, hiçbir hiss-i şedide mâlik olmamak mıdır? Hayır-ı tabii böyle değildir. Çünkü öyle hissiz ve camid bir kalbe ne fazilet, ne hakikat, ne de fenn-i tesir etmez. Meziyet-i insaniyeyi tamamıyla haiz olmak için şiddet his lazımdır. Pek meşru' hiddetler, pek muhak infialler, incizaplar vardır ki sırası gelince bunları his etmek muktezidir. Kuvve-i hissiye intizamına halel gelmeksizin şedid olabilir. Hatta ancak muntazam olmak şartıyla şiddetini muhafaza eder. En muhkem temayülata mâlik olanlar ve şebabeti en çok muhafaza edenler kulub-u müteharrike ve müfrite değildir. Heyecanı kaybetmeksizin her türlü fetretten sakınmak şiddet-i hisse mâlik olmakla beraber hissiyat-ı mahsusa-i zâtiyeyi tahtı teftişinde bulundurmaktır.

İşte itidal-ı hakiki budur ki, görülüyor, temayülata ve hevesatın imhasında değil, fakat muvazene-i tammesinde ve ahenk ve intizam ile tevsiindedir. Vakte ki tabiatın her meyli kıymet-i mahsusasına göre biz de tevsi eyler, vakte ki bu meyiller en adileri tahtı zabta alınır, en ulvileri feyz ve itila bulur o zaman itidal-i mükemmel olur.

Makduh olmasalar bile meziyetsiz ve faidesiz hevesattan al-el-husus ibtida-yı halde ziyadesiyle içtinâb etmelidir. Bunlara kapılmak büyük bir esarettir. İlk hevesi ayakaltına almak onun intac edeceği diğer arzuları yerine getirmekten daha kolaydır.

Bu sırada diğer bir mesele hatıra gelir. Rehavetten, sefahetten, zevkiyat-ı diniyeden, hülâsa gayr-ı muntazam bir kuvve-i hissiyenin eseri bulunan her türlü redâet ve denâetten daha güzel ihtiraz etmek için boşu boşuna [s.147] ve eğlence yerine âlamı araştırmalı mıdır? Bedihidir ki akl-ı selim, ne de itidal-i hakiki nefse karşı bu ifratı, bu ısrarı tecviz etmez. Böyle şiddet bizi melekedar etmek, kuvvet ve mukavemetimizi, şecaatimizi tahkim eylemek için iyi olabilir. Fakat hayatın hedef-i hakikisi bu noktada değildir.

İnsan için hevesatında kâmil ve mutedil olmak bile pek güç iken her türlü meyil ve muhabbet-i nefsiyeyi öldürmeye, en saf, en meşru' zevkiyattan bile ferağat etmeye kalkışmak tabiate muhalif, muvaffakiyete münafi bir teşebbüs değil midir? Kemâl-i hakiki her türlü ifrattan tefki etmektir. Yoksa ifrattan tefrite düşmek değildir. Mamafih itiraf etmeliyiz ki tabiat veya terbiyeleri hasebiyle ruhun muvazene-i hakikiye ve mesudasına nail olamayarak adi sui istimalata değil, fakat halisane bir zühd ve takvanın ifrat-ı kahramanesine kapılan zevat için bir ihtiram-ı hakiki his eyleriz. Hatiatının kefareti ve hırs-ı maddisinin ıslahı için kendisini ızdırabat-ı müteveliye ile müteezzi eden bir zahid-i müttakinin ifrat-ı hayret efdasını, bir sefihin ömr-ü dünyasına mukayese etmeye kim cesaret eyleyebilir? Fakat âlama karşı bu tahammül, bu metanet ne derece şayan-ı hayret olursa olsun itidal-i hakiki dahi bizce hemen o derece müşkil ve bununla beraber o derece güzeldir. Nefisteki kuvve-i hasseyi kâmilten öldürmek alicenâbane bir teşebbüs-ü mecnunadır. Fakat itidal-i hakiki daha ziyade nizam-ı aleme mutabık, daha ziyade kavaid-i ahlâka muvafıktır. Her ne türlü olursa olsun, itidal-i saadetin şart-ı esasi-i vâfisidir.

Adem-i itidal ise hayatı temsil ve tenkıs eyleyen her türlü elemelerin, [s.148] her türlü meyusiyetlerin sebep-i hakikisidir. Saadet-i daimenin şerâit ve tabiatına dair fenn-i menafi'ür-ruhun gösterdiği kaidelerde bu hakikatı isbat eyler. Rehavet ve şehvet kadar saadete münafi bir şey yoktur. Faalane bir hissiyat, muntazam bir maişet kadar hiçbir şey de tahsil-i saadete hizmet etmez. Bir sefihin uğrayacağı mücâzat-ı şedideden biri de sevmek, lezzet almak, her ne türlü olursa olsun mezeya-yı ulviyeyi anlamak meziyetinden mahrumiyete düşmesidir. Gide gide o biçare bedayi' ve nefayisin kâffe-i

huzuzatına karşı sağır olur, bi-haber ve bi-vukuf olur. Kuvve-i zehebiye sağlam olsa da kalb-i ifrat zevkiyat ile bozulmuş ise kemliyet-i emel sönmüş demektir.

Hakayık-ı umumiyenin tevzih ve tenvirine yalnız zihin değil, kalp dahi, hem de külli bir surette hizmet eyliyor.

Kuvve-i akliyeeye aid vezâif, hüsn-ü tedbir: - Kuvve-i akliye hakikati bilmek hassesidir. İnsan mâlikiyeti hasebiyle bu hasseyi isti'mal etmeye ve kesb-i malumat eylemeye mecburdur.

O halde hakikatı taharri etmek bir vazife-i mahsusadır. Fakat insan her şeyi bilmekle mükellef değildir, malumat olabilir ki kendisince faidesiz, hatta tehlikelidir. Bu malumatı iktisab etmek meyline merak derler. Bu meylin önü alınmalıdır.

Hangi malumatın iktisabı faideli, hangilerinin de tehlikeli olduğundan insanı haberdar eden vicdandır. Lakin insan bu babda mürebbi ve muallimleri tarafından, alehusus hengâm-ı şebâbette, idare ve ikaz edilmelidir.

[s.149] Birtakım hakayık vardır ki bize ancak bazı zevatın şehadetiyle vasıl olur. Bu halde vazife, hem her şeyi körü körüne kabul etmek safderunluğundan, her mesleyi bila sebep şüpheye sokmak fikr-i mütereddinden ihtiraz eylemektir. Bazı hakayık-ı âliye netâic-i mühime-i ameliye, tevliid eyler. Bunlar her ne kadar müsbet ve celî iseler de yine itirazat-ı basiteye maruzdurlar. Hırs ve heves ise o hakayıkı sarsmak için bu itirazatı su'î isti'male meyyaldır. Vücut-u rabbani, ebediyet-i ruh bu hakayık-ı ulviyedendir. Bu halde vazife bu hakikatlere salâbet ve metanetle rabt ve bend-i nefis eylemek ve hırs ve hevesin ilkaat-ı mühlikesini red etmektir. Bu hakayıkı iman etmek böyle olur.

Kuvve-i akliyenin fazilet-i mahsusası "Hüsn-ü Tedbir" dir ki kudema "Hikmet" tesmiye ederlerdi. Hüsn-ü tedbir-i tefekküratta sıhhat ve isabettir. Bizi behayimden esasen tefrik eden şey akılane hareket etmek, mülahaza eylemek, kendini bilmek, her şeyi tanımak, hülasa düşünmektir. İnsanın saadetine kayıtle hizmet eden yine bu haslettir. Bu bir zevktir ki ondan asla bıkılmaz. Herkese âlim olmak müyesser olmamıştır; lakin mütemadiyen daha sahih, daha vasi tefekkürat peyda edinmek, kuvve-i akliyeeyi tahsil ile tehziib eylemek herkes için bir vazifedir. Eğlenceye, atalete bir cehd-i mütemadi ile galebe çalarak o vazifeyi ifâya kesb-i muvafakat eden, bununla bir fazilet-i hakikiye kazanmış olur. Bu vecihle iktisab olunan maharet bir kıymet-i hakikiye-i ahlâkiyeye mâliktir. Bu maharet yalnız akılane bir cehdin semeresi olduğu için değil, kendi netâic-i müfidesi için dahi ahlâken kıymettardır. Fil-hakika sıhhat-i vüsat-ı

[s.150] malumat her şeyde isabet ve hürriyet hareketimizi nasıl temin eyliorsa o iktisab ettiğimiz maharette feraset-i ahlâkiyemizi ve her vecihle meziyet-i ameliyemizi tezyid eyler.

Hükema-yı kadime-i Yunaniden Eflatun ve Sokrat her ulemadan bir fazilet çıkarırlardı. Daha vazihı her fazileti bir ilim ile teveüm-ü tutuyorlardı. Şüphe yok ki bu fikirde mübalağa vardır. Zira sahibu hayr olmak için malumat-ı kifâyet etmez. Olabilir ki insan vezâifi fevkaleda bilir de ifâ etmez.

Fakat şurası doğrudur ki zihnin nezahati ve tezhibi ve selamet-i tenviri hüsn-ü hareketin şerâit-i esasiyesindendir.

Lüzumu derecede tehzib olunmuş bir kuvve-i akliye, hissiyat-ı şahsiye için lazım, fakat hissiyat-ı içtimâiyeye elzem bir fazilet-i esasiye daha münebidir, o da intizamdır. İntizam her şeyi mahalline vaz' eylemekten ve her şeyi vaktiyle icra etmekten ibarettir. "Vaktin su-i tasarrufu ahlâkı en ziyade rahnedar eden şeylerden beridir." Ne hakiki bir söz! İntizam yalnız hadd-i zatında bir fazilet değildir, fezâil-i sairenin de muhafızıdır: Her şeyi mahalline vaz' eylemek ve yine her şeyi vaktiyle icra etmek lüzumu insana nefsi dahi mevki-i mahsusuna vaz' etmeyi ve mahiyet-i zatiyesine dair bir fikr-i hakiki peyda edinmeyi öğrenir. Tevazuu etmeyi kuvve-i akliyenin bir faziletidir. Tevazu-u nefsi dahi verilen hükümlerde itidal demektir ki meziyet-i zatiyeyi asla iz'am etmeksizin takdir eylemekten ibarettir. Tevazuun fıkdanı ki gurur, yahut azimet namını alır, bir hata, bununla beraber bir hamaket, bir belahettir. Kalbin bir fesadı olmaktan ziyade bir [s.151] zihinsizlik, bir muhakemesizlik eseridir. Hatta gayet münevver bir fikr-i mutlak mütevazı' olur. Çünkü biz kâinatta pek küçük bir mevki işgal ediyoruz. Ehemmiyetimiz pek cüz'idir. Malumatımız pek muhtasardır. Bunun aksi olarak muhak bir izzet-i nefsi ise hakiki bir temyiz ve tenvir-i akliden tabii surette neşet eyler. İnsan için mevkiinde bulunmak son derece tezellüle düşmek değildir. Belki kâinata nisbeten nefsi küçük vaziyet bilmek, fakat kendi nazarında mahiyet-i beşeriyesini tefekkür ederek yükselmektir. Bir hayır sahibi, yahut bir dahi, istiklalini, hayatını mesaisiyle kazanan, hele memleketine az çok hizmet eden bir insan nefsinden memnun olursa haklıdır. Meziyetini bi-hakkın bilmek, kendini saydırmak tevazuda kusur etmek değildir. Hürriyet-i fikir ve muhasalat-ı tamme-i maneviye dahi kuvve-i akliyenin bir faziletidir. Daima hakikatı kabule müsaide bulunmak ve güzel muhakeme edebilmek için sarf-ı cehd etmeliyiz, itikadat-ı batılaya, adet-ı gayr-i müstehsineye, mülâhaza ile elde edilmeyen ve insanı esir eden itiyadat muzır-ı

fikriyeye kapılmaktan ihtiraz eylemeliyiz. İnsan böyle bir adetin esiri olur, itikadat-ı batıla ve efkâr-ı hayalperestane ile malı bulunursa istidad-ı tekemmülden mahrum kalır. Daha fenası kendi fikr-i mahsusunu diğerlerine kabul ettirmeye kalkışır. Böyle bir tekallüs-ü efkâr-ı tasibe netice verir. Mademki insan bir kere kendi için düşünmek, tedkik etmek, leh ve aleyhi muvazene eylemek lezzetini, lüzumunu kaybetti; gide gide diğerlerinin de hak-ı tedkikini red eder. Eğer dikkat etmezsek bu hal bir tehlike-i maneviye olur ki ihtiyarladıkça bizi büsbütün galebe çalar. İtiyad ve ülfete kapılmamak bir ihtiyar [s.152] için pek müşkildir. Böyle bir ihtiyar tekemmül şöyle dursun vehle-i evlada her türlü teccide muhalif görünür. Etrafındaki teheyycü-ü efkârdan canı sıkılarak şebabdan nişan veren her şeye adem-i itimad ile bakar. Bu halde ahlâken o zat hürriyet fikrini muhafaza eden ve mevad-ı akliyede kendi muhakematından başka bir şeye müracaat etmeyen adamdan elbette daha az mükemmel, elbette daha az insan-ı kâmindir. Nefisteki kabiliyet-i kemâli daima muhafaza ve tehrib etmek, zihni hak ve hakikate her lahza müsaid ve müsteid bulundurmak hüsn-ü tedbir-i ahlâkinin aksam-ı esasiyesindedir. (“Allah’ın zatında değil nimetlerinde tefekkür ediniz.”) Hadis-i şerifte vâridir.

İrade-i cüz’iyeye müteallik vezâif; şecaat:- İrade-i cüz’iye-i beşeriye en mükemmel bir hasse-i ahlâkiyedir. Çünkü hür ve mesuldürler. Akıl ile ittifak ederek vazifeyi eda eylemek irade-i cüz’iyeye aiddir. Bunun için irade daima hürriyetini muhafaza eylemeli, gerek birdenbire esarete düşerek ve gerek adat-ı seyyienin rebaka-i tegallübuna kapılarak ehemmiyetini kaybetmemelidir.

Eğer itiyad ve ülfet-i istiklalini elinden alırlarsa irade-i cüziye haiz olduğu mevkii idareden çekilir, yani devamını elden bırakır.

İradenin müstakil ve hür kalması da kâfi değildir. Havas-ı sairede akl ve hürriyetin muzafferiyetini temin için lâ-yenkat’ı kesb-i takviyet eylemelidir. Kudema irade-i cüz’iyenin fazilet-i mahsusası şecaattir derlerdi ve şecaate kuvvet, yahut kebir-i nefis namını verirlerdi. Fil-hakika gerek sadece mevkiini muhafaza ederek sükûttan tevakki eylemek ve gerek meleke ile kesb-i takviyyet eyleyerek nüfuzunu tahkim etmek için irade-i beşeriye [s.153] evvel emirde şecaate muhtaçtır. Vezâif-i mahsusamızın ifâsında şecaat daima ihtiyaç görürüz. Bir asker vatanını müdafaya memur olduğu vakit maksadına hizmet için feda-yı nefse hazır bulunmalıdır. Meydan-ı muharebede ölümü istihfaf etmelidir. Elinde silah oldukça düşmana göğüs germelidir. Hatta devlet ve padişaha menfaatı melhuze ise canını tehlikeye koymalıdır. Fakat bu işte böyle bir

menfaat meşruttur. O fedakârlık, bu menfaat ile kâimdir. Şecaat-i askeriye küstahlık, hoppalık demek değildir. Küstahlık bazen korkaklık kadar muzırdır. Şecaat-i mülkiye şecaat-i askeriye kadar kıymettardır. Bir muallim muhteli mekteplerde ders vermek için uzun uzun mesafeleri kat' etmeye, yolları yürümeye mecburdur. Bir gün düşer, ayağı kırılır, müddet-i medide işsiz kalmak, ızdırap çekmek zahmetine katlanır, sabr eder. Keza bir adam çalışır, çabalar, tasarruf ve idare ile yaşar. Fakat ekseriya iş bulamaz. Evlad-u iyalide daima hasta olurlar, bir diğeri de salihane yezl-i mesai ile iktisab eylediği bir serveti, bir semere-i iktisadı zayi' eyler. Bunların her ikisi de pençesinden kurtulmak için ellerinden geleni yaptıkları halde derd-i fakra giriftar olurlar. Mamafih hallerine saburane tahammül ederler.

İşte böylece meşak-ı hayata saburane tahammül ve mukabele etmekte gösterilen metanete sabır derler. Sabır, kuvvetin en mütevazı', fakat belki en nadir bir tecellisidir. Sabır, erbab-ı kuvvetin, sabırsızlık ise çocukların hasletidir. "Sabr ettiklerinden imamlar kıldık, emrimizle doğruya erdirirler" ayet-i kerimesiyle "Hiçbir kişiye sabırdan daha hayırlı ve geniş bir şey verilmemiştir." hadis-i şerifi bunu teyid eyler.

[s.154] Başlanılan bir işi ikmâl için ibraz olunan metanete sebat derler. Efkâr-ı sâkime ekseriya tebdil-i istikamet eder. Efkâr-ı sahiha asla değişmez. Sebat, hakikat ile kâimdir.

Şecaat ve sebat yerine göre bin türlü nam alırlar. Sa'yden bahs ederlerken faaliyetin bu fezâilini tekraren göreceğiz. Çünkü sa'y nedir? İhtiyarı bir metanetin, bir faaliyetin bir tecelli-i muntazamı değil midir?

Sıdk:- Hakikatı söylemek vazifesi vicdanda vâzihan merkuzdur. Yalan kanun-tabiate karşı bir hatadır. Umumiyetle makduhtur. Bundan maada müsellemdir ki yalan cemiyet-i beşeriyenin muhribidir. Camiyet, ebnâ-yı beşerin yekdiğerine verdikleri sözde emniyet-i mütekabele üzerine müessestir; eğer yalan mübah olaydı, bu emniyet mevcut olamazdı. İki nev'i yalan vardır: Birincisi hem nev'ine iras-ı mazarrat etmek için irtikâb olunan yalandır. Bu yalan iki cürmü muktezidir: Biri fıkdan-ı sıdk, diğeri adaletsizliktir.

İkinci nev'i yalan ise hem nev'ine mazarrat etmek fikriyle söylenilmeyenlerdir. Bunlar sahibine hizmet eder. Eğlence peyda eyler, diğelerini de güldürür; yahut hadd-i zatında meşru' bulunan netâic-i saireye meydan verir. Ekseriya derler ki bu yalanlar muzır değildir; bu bir hatadır. Bunların eşhasa olmasa bile cemiyete zararları vardır. Ebnâ-yı beşer arasında emniyet ve itimadı taklil ederler. Binâenaleyh bu nev'i yalanları da hatiattan add eylemelidir. İtiyad-ı kizb bil-hassa mühliktir. Ahlâkı zayıfladır. Vezâif-i

vicdaniyeyi ifade insanı müşkilata düşürür. Daha pek çok seyyiata meydan verir. Hakikatı söylemek [s.155] vazifesi insan ne bilirse cümlesini söylemek değil, hiçbir vakit yalan bir şey söylememektir. Her ne kadar insan daima kâffe-i hakikatı izhar ile mükellef ise de bilakis bazı hakayıkı da ihfaya şedidan mecburdur. Kendisine tevdi' edilmiş bulunan esrarı muhafaza etmelidir. Sadakatin, hatta bazen de adaletin tahmil ettiği mecburiyet budur. Bazı ahvalde ifşası ebnâ-yı nev'imizden biri için muzır bulunan vukuatı saklamaya şefkat bizi mecbur eder. Bazı da muhabbet pederane, yahut ferzandane bir şeyi meskut-u ânhu bırakmaya bizi sevk eyler. O halde insan için iki vazife-i mahsusa vardır. Her ikisi de mühim ve müessirdir. Biri yalan söylememek vazifesidir. Diğeri eğer muhatab onlara kesb-i vukuf etmek hukukuna mâlik değil ise, bazı hakayıkı ifşa etmemek vazifesidir. Bazı ahvalde bu iki vazifenin ikisine birden riayet etmek pek müşkil olur. Bu da ekseriya muhafazasıyla mükellef olduğumuz sırra aid bir vakaya dair isticvab olduğumuz zaman vukua gelir. Cevaptan imtina' etmek sırrı teslim etmek ve anlatmak demektir. Bu halde ne yapmalı?

Bazıları derler ki yalan söylememek vazifesi kâffesine tercih edilmelidir. Zira yalan kanun-ı tabiye mugayirdir. Kıymet-i nazariyesi ne olursa olsun, bunlar tamamen kâbil-i tatbik değildir.

Müsellemdir ki insan kendisine tevdi' olunmuş bir sırrı yalan söylememiş olmak için ifşaya mecbur olamaz. Bazıları da derler ki bu iki vazife-i mütehalife cem'i ve telifi olunabilir: Son dereceye gelirse insan muğlak ibareler, iki manalı sözler kullanır. Bazen [s.156] takyidat-ı zihniye müracaat eyler ki sarf edilen kelimeler ancak o takyid ile kesb-i sıhhat edebilir.

Hülâsa bazı ahlâkiyyun da daha ileri giderek insan bir sırrı ifşa etmemek için hakikata muğayir söz söyleyebilir derler. Öyle ahvalde bu sözler ne yalan namına müstehak olurlar, ne de mucib-i mesuliyet görülür. Bu fikrin taraftarlarına göre hakikatı anlamak hakkına mâlik bulunan bir insanı aldatmadıkça yalan söylenilmiş, binâenaleyh kanun-u tabiyeye karşı hata edilmiş olmaz.

Bu ara-yı muhtelifeyi nazariyatça mevki-i mübaheseye koymak pek uzun olur. Tatbikata gelince insan bu vezâif-i mütehalifeyi elden geldiği kadar telife çalışmalıdır. Bu babda elinden geleni yapan ahlâken her türlü şerden tevakki etmiş olur. Vazife-i sıdkı iki şey daha tahdid eder.

1. Bazı ifadeler vardır ki örf-ü isti'mal onlara mana-yı nehviden büsbütün başka bir mana verir. Bu kelimeleri örf-ü isti'male muvafık manada isti'mal etmekte kizb yoktur.
2. Muharebatta hile ve hud'a mübahtır. Bir düşmanın suallerine muhatabı hataya sevk edecek surette cevap vermek yalandan madud değildir. Düşman ebnâ-yı beşer arasındaki itimad-ı mütekabili medar-ı bahs ederek rakibine müracaat eylemez. Bilakis adlanılacağını bilir. Hakikatı tahmin etmek için muhatabın ağzından lakırdı kapmaya çalışır. Mamafih muharebe zamanında bile hakikatı söylemek mecburiyeti bazı ahvalde zaruridir. Hileler olur ki hakikaten büyük ihanetlerden ma'duddur.

Encâz-ı kavî ve vaad:- Taahhüd etmek, bir fiil-i ihtiyari ile kendini [s.157] bir mecburiyet altına sokmak demektir. Birine karşı bir şey taahhüd etmek vaad olunan şeyin encazını metalibe için o şahsa bir nev'i hak vermektir. Nefsine karşı taahhüd etmek, bir şeye azm ve niyet etmekle birdir. Allaha karşı ahd eylemek bir nezirde bulunmak demektir.

Biz burada ebnâ-yı nev'e karşı taahhüdattan bahs edeceğiz. Bu da iki nev'idir.

Bazı ahvalde insan taahhüdatıyla hem nev'ine pek büyük bir hak vermek niyetinde bulunmaz. Bu nev'i taahhüdata vaad derler. Bazı ahvalde ise taahhüdatı nakîa müte'hid-i aleyhe bir hak-ı mutlak tevdii eyler. Bu nev'i taahhüdlere mukavele derler. Mamafih vad dahi bazı ahval-i mahsusada bu ehemmiyeti alabilir. Zaten kavâid-i fikhîyedendir ki vaad-i suret taliki iktisa ile lazım olur.

Taahhüdatta üç kaide-i bedihiye mevcuddur:

1. İnsan sözünü yerine getirmek niyetinde olmadıkça akd-i ahd etmemelidir.
2. İhtiyatsızcasına kendini taht-ı taahhüde sokmamalıdır. Yani ancak mevad-ı meşrua için taahhüdatta bulunmalı ve bazı ahval-i zaruriye ve fevkalade müstesna olduğu halde her hususta taahhüdatını ifâ edebilmekten ahlâken emin olmalıdır.
3. Akd olunan taahhüdatı sâdikane icra eylemelidir. Bu kavâid-i muhtac-ı isbat değildir. Fakat taahhüdatın cins ve nev'ine göre izah olunmalıdır.

Vaad:- Bir insan nefsinin büsbütün kavi bir taahhüt altına sokmak [s.158] niyetinde olmaksızın bir vaadde bulunursa her halde vaadini incaz etmek niyetine mâlik olmalı ve taahhüdünü ifâ eylemelidir. Fakat bu halde sözünde durmazsa yahut ifâ etmek

niyetine mâlik olmaksızın taahhüde bulunursa bir adaletsizlik irtikâb etmiş olmaz, ancak hakikatı söylemek vazifesine karşı bir hatada bulunmuş olur.

Bundan maada bu nev'i vaadlerde zımnem anlaşılır ki, eğer bazı ahval fevkalade o va'din ifâsını pek ziyade müşkilata sokarsa yahut ihtiyatsızca taht-ı taahhüde girildiği müşahede olunursa, insan ifâ-yı ahd eylememekte maztar olur. Zaten bu nev'i taahhüdatta derecat muhtelifedir. Bazı defa: Va'd ederim kelimeleri "Eğer muktedir olursam filan şeyi yapmak niyetindeyim." manasını ittiham eder. Bazı kere de pek büyük, pek kavi bir taahhüdü mutazammın olur.

Taahhüdât-ı kaviye yahut mukavelat:- Bu nev'i taahhüdler iki kısımdır. Bir kısmı kavanin-i mevzua ile müeyyed ve musadaktır. Kısm-ı diğeri kanunen taht-ı tasdike alınmamıştır. Fakat vicdanen vezâiften madud bulunmuştur. Bu taahhüdât kâmilten ifâ olunmalıdır. Mamafih bazı ahvalde bunlardaki mecburiyet kendiliğinden sakıt olur. Bu ahval bir vech-i âti beyan olunur:

Müte'hid-i ileyhin o taahhüden kendi irade ve ihtiyarıyla vazgeçmesidir.

Bazı ahvalde, tarafeynin ihtiyarına ve memleketin adatına nazaran mecburiyet kendi kendine münfesiht olabilir. Fakat o mefsuhiyet zarar gören taraf için bazı tazminata hak verir.

[s.159] Hata, hile, şiddet, tehdidat gayr-ı muhikkadan mütevellid korku mukavelatı kâin lem-yekün hükmüne tenzil eder. Yahut hiç olmazsa, zarar gören tarafın arzusuna nazaran kabil-i fesh eyler. Fakat bir sebep-i muhikden mütevellid, bir mücâzat-ı müstehakadan münbais ise korku esbab-ı feshten ma'dud olmaz.

Şey-i mevud kanun-u tabii yahut ilahiye muhalif ise taahhüd hiç mesabesindedir. Bir şey-i gayr-ı meşru vaad eden bir hata irtikâb etmiş olur. O vadini ifâya kalkışırsa ikinci bir hataya daha düşer.

Bazı mukavelat kanun-u medeni ile mefsuhtur. Mesela veli vasisinin izni olmaksızın sağır tarafından akd olunan taahhüdât gibi. Şimdi sorulabilir ki bu sağır-i gayr-ı me'zun yahut sabi-i gayr-ı me'zun sinn-i rüşde vasıl olunca, ihtiyatsızca akd etmiş olduğu bir taahhüddan sıyrılmak için kanunun bu hükmünden vicdanen istifade edebilir mi? Bu oldukça dakik bir mesele-i vicdaniyedir ki ancak işin her ciheti cidden tedkik edilerek hall olunabilir. Umumiyetle denilebilir ki o sabi kanunun o hükmünü yine ancak kanunun önünü almak istediği hal-i mahsusta, yani tecrübesizlikten neşet eyleyen bir ihtiyatsızlık neticesiyle hakikaten mutazarrır olduğu halde isti'mal edebilir. Mamafih sabi ile taahhüde girişen şahsın hüsn-ü niyetini derece-i ahlâkı dahi nazar-ı

itibare almak lazımdır. Kanunen sağır ya gayr-ı mümeyyez olur, ya mümeyyiz olur. Sağır gayr-ı mümeyyiz nef' ve zaruri asla temyize muktedir olmayan sağırdır ki bunun tasarrufat-ı kavliyesi asla muteber değildir. Veli ve vasisi izin verse dahi nafiz [s.160] olmaz. Sağır-i mümeyyez mülkü bey'in câlib, şer'anın salib olduğunu temyiz edecek derecede nef' ve zaruri fark eden sağırdır ki bunun tasarrufat-ı kavliyesi kendi hakkında kabul-ü hibe ve hediye gibi nef'-i mahza ise veli vasisinin izin ve icazeti olmasa bile muteberdir ve ahire bir şey-i hibe etmek gibi hakkında zarar-ı mahzı olan tasarrufu velisinin izin ve icazeti olsa bile muteber olmaz.

Kanun-u medeni bir fiil-i gayr-ı meşru' için vaad-i mükâfat eyleyen mukavelatı da fesh ediyor. Kanun-u tabiye nazaran da bu mukavelat mefsuhi midir, yani irtikâb olunan fiil-i gayr-ı meşrudan sonra müttehime va'd olunan mükâfat verilmeli midir? Bu hususta ahlâkiyyun muhtelif'ül reyidirler. Taahhüdât-ı münikâdenin mefsuh add olunabildiği noktadan bazılarını işte mücmelen beyan eyledik. Nihayet şunu da ilave edelim ki bir merd-i salihin kelamı mukaddes olmalıdır. Bunun için ancak esbab-ı mevcude-i füsüha ciddi bir tedkik ve büyük bir ihtiyat ile müracaat eylemelidir. Böyle bir hususta erbab-ı iffet ve tecrübenin fikr ve reyine istinad eylemek bil-hassa tavsiye olunmalıdır. İnsan şüpheye düşerse sözüne tamamıyla sadık kalmak cihetine meyl etmelidir. ("Müslümanlar ilkelerine bağlıdırlar.") Hadis-i şerifi bu kaideyi mutazammındır. Mamafih bir şey-i gayr-ı meşru' için ifâ-yı taahhüd eylemekten ihtiraz etmelidir. Çünkü o zaman kanun-u ahlâka riayet-i fazileti encaz-ı kavli vazifesine galebe çalar. Şarta bi-kader'ül imkân riayet olunur ve yine ahlâka, âdete, kanuna muğayir olan şeyler mümkünattan sayılmaz.

Şeref-i zati: İnsanın havas-ı akliye ve hissiyesiyle irade-i [s.161] hazinesi şeref-i zati balada beyan olunduğu vecihle derece-i kifâyede terbiye ve tehzib olunursa, bu hasselerin aralarında tabii surette bir muvazene hasıl olur. Şahs-ı insan kuvvet ve meziyet ile muttasaftır. Kaide-i hayat nefsi-i insandadır. İnsan kendi hâkimi, kendi muhafızıdır. Kendi kendini vazife ve intizama pek güzel sevk edebilir. Şimdiye kadar ta'dad ettiğimiz fezâil-i şahsa hayat-ı içtimâiyede daha ziyade lazımdır. Fakat evvel emirde bunları asıl ve hakikatlarıyla, yani vezâif-i şahsiye gibi kendi kendimize karşı, bir mecburiyet olarak bilmek gerektir. İnsan her şeyden evvel başkalarının hükmünden çekinmeye alışmamalıdır. Evvela şeref-i zatisini bilmeli. Hatta dünyaya yalnız bile gelmiş olsa yine ona mecbur imiş gibi tekemmül-ü şahsiyesini bir dakika gözden ayırmamalıdır. Ahlâk-ı nazaride dahi bahs ettik. İnsan bir maksada, bir münteheya, bir

gaye-i hayata mâliktir. Bu münteha hüsn-ü vüsul için düşünür. Kâffe-i kuvva-yı maddiye ve maneviyesini isti'mal eder. İdraki, irfanı, meziyeti derecesinde o gayeye hüsn-ü muvasalat peyda eyler. Bu hilkat, bu meziyet her insanda bulunur. Binâenaleyh her insanın bir şeref-i zatisi vardır. Şahs-ı insanın kâinattaki mevki, mevcudat-ı saire ile münasebeti, hülâsa fitratı, tabiatı hep bu müddeayı belîğ bir lisan ile tasdik eder. Filhakika insan tabiatta mevcut bulunan mahlûkatın pek çoğuna müddet-i hayatça, kuvvetçe, güzellikçe tefevvuk edemez. Fakat hakikatte bunların cümlesine fâiktir. Çünkü ulum ve fünunu ibdâa ve kâffe-i kuvva-yı tabiyeyi temin ihtiyacatı için istihdama müsteiddir. Bundan mada öyle asar-ı ihtira' eyler ki bunlar nefasitçe [s.162] mahsulat-ı tabiyeye galebe çalabilir. Keza insan akl ve zekâya mâliktir. Tabiatın tevlid eylediği emrazından çoğunu imha eder. İnsana bu tabiat-ı aliyesi mücerred kendisi için bahş olunmuştur. Öyle ise her işte insan evvel emirde şeref-i zatisini mülâhaza etmeli ve nekayıstan teberi ile kemâlata tealiye tabiat-ı âliyesine layık olduğu vecihle şahsını ıslah ve ikmâl etmek tarikinde arayıp bulmalıdır. "And olsun, biz insanoğlunu şerefli kıldık. Onları karada ve denizde taşıdık. Kendilerini en güzel ve temiz şeylerden rızıklandırdık ve onları yarattıklarımızın birçoğundan üstün kıldık." Ayeti kerimesi bu hakikati de ifham eyler.

Hayat:- Vezâif-i şahsiyeyi ikmâl etmek için hayat-ı bedeniye aid vazifeleri de gözden geçirmeliyiz. Ruh ile beden ve kuvva-yı ruhaniye ile kuvva-yı cismaniye arasında daimi bir irtibat, büyük bir rabıta vardır. Ahlâken mükellef olduğumuz dereceye vasıl olmak istiyor isek kuvvet-i bedeniymizi de lüzumu derecesinde tehzib ve tanzim etmemiz lazımdır. Herkes vücudunun sıhhat ve selametini muhafaza etmeye, hayat-ı maneviye için bir hadimi muti' ve hakiki olacak derecede bedenini takviye ve tahkim eylemeye mecburdur. Elden geldiği kadar sıhhat-i bedenini muhafaza etmek bizim için bir vazife-i hakikiyedir. Her türlü ihtiyatsızlık, kuvvamızın her türlü israfı, bir sebep-i ahlâkı olmaksızın her türlü taharri-i tehlike hatiat-ı azimedendir.

("Kendi kendinizi tehlikeye atmayın."...)

Fakat sıhhat, kavaid-i sıhhiyenin fevaid ve ehemmiyetini bilenler için bir nev'i fazilet ve hiç olmazsa ciddi bir mecburiyettir. Aciz ve zaif bir vücut irade-i beşeriye hizmet etmek için gayr-ı kâfi, bazen büsbütün faidesiz bir alet değil midir? Eğer insan hâtia-i zatiyesiyle hasta olursa, [s.163] kendilerine hizmet eyleyeceği eşhasa bir yük kesildiyse bu hal kendisi için pek büyük zillet, pek büyük mahcubiyet değil midir? Sıhhati tahrip eden kuvve-i akliye büyük bir nakısa veren su-i isti'malat içinde

bedmesti bil-hassa zikre şayandır. Bu bela insanı git gide büsbütün hayvanlaştırır. Hatta behimiyetten bile daha aşağı bir dereceye düşürür. Sarhoşluk için bir cennet-i mevkutedir derler. Sarhoşluk adet-i hükmüne girerse mecnuniyet-i mutlakaya netice verir, insanı hem acib, hem mühlik, hem nefrete, hem merhamete şâyeste bir dereke-i sefaletе indirir.

Bedeni tahrip ve ifsad etmemek kâfi değildir. Vücudu terbiye ve takviye etmelidir. Ruh için nasıl bir ihtiram besleniyorsa vücut için de öyle olmalıdır. Ruh için safvet ne ise vücut için de nezafet odur. Nezafet-i bedeniye bir de intizam ve ismet'ül-hak eylemelidir. Mümkünse bir parça da zevke müracaat etmelidir. Hülasa hayat-ı bedeniye mutedilane bir ihtimam, insan için hürmet-i nefsiyeden bir nişanedir. Vücut bu dikkatlere, bu takayyüdlere yalnız kendisi için değil, zihnin melce' ve me'münü olduğu için müstehaktır.

Bu tertib ve intizam merakı sade nefsimize aid takayyüdatta görünmez, harice de intişar eder. Esas beytimizde, hanemizde, bahçemizde, tarlalarımızda, hayvanlarımızda dahi bulunur. Hep bu şeylere, insan güya alametini vaz' eder: Bunlar da her ne kadar derece-i kifâyede olmasa da insanın hüsn-ü tertib, fikr-i talim hakkındaki erece-i fikrinden, hülasa meziyet-i ahlâkiyesinden birer nişane bulunabilir.

Bazı filozoflar: “İnsanı bir kuvve-i akliyedir ki birçok uzuvlar o [s.164] kuvvete hizmete mükelleftir.” diye tarif ediyorlar. Kuvve-i akliyeden maksad ruh ise bu tarif doğrudur. Fil-hakika beden, ruhun hizmetine memur bir alettir. Fakat bu alet ne derece adi olursa olsun madem ki böyle bir hizmet-i âliye ile mükelleftir, asla rahnedar edilmemelidir, bil-irade mezahim ve mehalike arz olunmalıdır. Çünkü bu halden ruhda o nisbette muttazır olur. Eğer cism-i ruhun imtizacında ibaret bulunan hayat-ı kavanin-i sıhhate adem-i riayetden dolayı maddeten müteessir olursa, tabidir ki vezâif-i mahsusa-i beşeriyemizin suret-i ifâsına da hâlel darı olur. Bunun için kudema “Saf bir ruh, sağlam bir bedenle kâimdir.” derlerdi. Sıhhat-i bedenle sıhhat-i ruh her ne kadar bu derece mümzec iseler de aynı ehemmiyette değildirler. Ancak ruh için beden ile meşgul olmalıdır. Ruh için kuvva-yı cismaniyenin yalnız muhafazasına değil, tevsii ve tefyizine de cehd etmelidir. Çünkü bu kuvvetler kuvva-yı ruhaniyemizin tekmili ve zaifimizin ifâsı için lazimedendirler. Kuvvay-ı beden ahlâken ve menfaaten vacibeden bulunan bir fazilet-i hususiye ile tabiat ve tecrübenin herkese ilham eylediği bir fen sayesinde muhafaza olunur. O fazilet itidaldır; o fen de hıfz-ı sıhhattir. İtidalin meziyet ve mahiyetini bahs-i mahsusunda gördük. Hıfz-ı sıhhat ise hakikaten bir fenn-i sıhhattir ki

sıhhat-i bedeniye müfid veya muzır bulunan ahval ve hadisat-ı tabiiyi talim eyler. Binâenaleyh muhafaza-i sıhhat için iktiza eden şerâiti bildirir. Mesela bir odanın havası tecdid olunmazsa o odada bulunanlar teneffüsçe suubet çekerler. Havası hamz-ı karbonla ifsad olunmuş bir yere girilirse ihtinak etmek tehlikesine düşülür. Cereyan-ı havaya karşı [s.165] oturan, nezleye, zât'ül-cenebe uğrar. Yemek yedikten sonra hamama giden ihtikane düçar olur. Terli iken sıcak su içen sıhhatini ihlal eyler. İşte ilm-i ahlâkın vezâif-i beşeriyesine idhal eylediği hıfz-ı sıhhat budur ki hayatın en büyük hadimlerinden ve beşeriyetin de en mümtaz muhafazlarından maduddur.

Sa'y: - "İnsan için ancak çalıştığı vardır." Sa'y: İşte bu bir kelime bütün vezâif-i şahsiyeyi hülâsa edebilir. Bir maksad-ı müfide için muntazaman sarf olunan kuvve-i faaliyete say derler. Sa'y ile uyun ancak bu maksad-ı müfid kaydıyla tefrik olunur. Oyun kuvve-i ef'aliyenin bir istihlakidir. Hatta bazen sa'y kadar şedid ve meşakkatlidir. Fakat say bir münteha-yı müfide müteveccih olduğu halde oyun böyle bir maksada matuf değildir. Yani oyun kuvvamızın tahkimi ile bundan neşet eyleyen hazır demektir. Say-ı evvel emirde tabiatı ve derece-i saniyede netâici ile büyük bir kıymet-i ahlâkiyeye mâliktir. Havasımızı terettüb ve takviye eyler. Bütün fezâil-i şahsiyeye kesb-i şümül eder.

Evvel emirde irade-i cüz'iyeye aid fezâile şamil olur. Çünkü sa'yin ruhu faliyettir. Sa'y, gayretin, kuvvetin, şecaatin en feyzaver menabından biridir. Zira bir cihetten bu evsafı talep eyler.

Diğer cihetten bunları tehzib ve tevsii eder. Sa'y, sebat, metanet, tekayyüd ile kâimdir.

Bu fezâilin inşirah-ı tamı sa'y-ı sayesinde. Zira bunlar olmayınca sa'y muhaldir. Muhal olmasa da beyhudedir. Bununla sa'y-ide bir intizam ve i'talde gözetmek ve vücudu külliye yoracak, kuvva-yı hissiyeyi tatil [s.166] eyleyecek derecede ifrata düşmemek lazım gelir. İnsan, maksad-ı müfidini istihsal için ittihaz eylediği suret-i sa'y ile zamanını işgal eyler de mesela sa'yi akli ve fikri ise yalnız ona hasr-ı evkat edip kuvva-yı cismaniyeyi veya sa'yi cismani ise kuvva-yı ruhaniyeyi külliye tatil eyleser yalnız sa'yinin masruf olduğu cihette kesb-i kemâl edip istidadat-ı sâiresi bi behre kalır. Gide gide sa'yinin masruf olduğu cihette dahi kemâl-i müktesebi tenakuz etmeye başlar. Binâenaleyh insan sayine bir nizam vermeli, bil-cümle istidadat-ı tabiiyesini ihraza muktezi bulunan a'mal ve hareket için ömründen vakit tefrik eylemelidir. Mamafih fenn-i terbiye-i etfal göstermiyor mu ki esna-yı tahsilde talimlerin

tebdil-i kesiri de, bil-cümle havassın birden tevsii için fevaidi mucib ise de ifrata düştüğü zaman büyük büyük muhazıra meydan verir. Fil-hakika böylece ihlal olunan say tamamıyla semere vermiyor. Çocuğu sebatan, takayyüdden mahrum bırakıyor. Zaif iradesine nazaran bazen büsbütün mâni- feyzi olmak tehlikesini haiz bulunan bir müşkile, bir ye'se karşı, bir ihtimam-ı mütemadi ile galebe çalmasına müsaade etmiyor.

Çocuk için böyle olduğu gibi büyükler için de böyledir. Say, ancak, mütemadi, müteakib, musır olursa bir tesir-i külliye hâvidir. Damla damla düşen su taşı deler. Fakat birinci günde, birinci senede değil! Aynı vecihle biz de ilk hatvede ve hatta ayrı ayrı birkaç hatveden sonra bile bir işte muvaffakiyet bekleyemeyiz. Her sayı bis-suhule anlar ki say, müfid, olmak için mütemadi olmalıdır. Eğer insan sa'yı seviyorsa her türlü teşebbüsattan da sebat ve metanet [s.167] ve takayyüd ile hareket etmelidir. Bunlar faaliyet-i makulenin fezâil-i mahsusasındandır.

Kuvve-i hissiyede sa'y ile alaka vardır. Zira bir taraftan insan ancak sevdiği şeye çalışır. Keza bir şeye gayretle sarf-ı cehd eyleyse o şeyi gide gide sevmeye başlar. Bundan maada kuvve-i hissiye sa'y ile tertib ve takviye olunur. Çünkü irade-i insan bir münteha-yı makulu takibe, yani sa'ye koyuluyorsa da bit-tabii hırs ve heves şiddet ve hiddetini tadil eyley. Demek ki sa'y-i ruhu ferahlandırır, neşeyab eder. Amal-i muzırrayı teskin eyley. Bunun için pek ziyade meşgul bulunmak büyük bir nimettir. Hırs ve hevese karşı bundan daha müessir bir ilaç yoktur.

Kalbi halecan, tasavvuratı buhran içinde bulunanlara kâffe-i ahlâkiyyun bir iştilgal-i muntazam-ı daimi tavsiye ederler. Pek az keder vardır ki sa'y onu tahfir ve hatta gide gide şifayab etmeye muvaffak olamasın. Kuvve-i akliyede hatta en küçük bir sa'y ile cevelena gelir. Zira bir münteha-yı vüsul için daima tertib-i vesait etmelidir. Bazı mesai vardır ki diğerlerinden daha ziyade akla muhtaçtır. Fakat hiçbir sa'y yoktur ki az ve çok akla müracaat etmesin. Hüsn-ü tedbir ve tertib ve fikr-i akıbet, ki kuvve-i akliyenin fezâil-i mahsusasındandır. Her türlü mesai-i muntazamada meknuzdur. O halde bütün fezâil-i şahsiye sa'y ile alakadar demekte haklıyız. Sa'y bunları kısmen meydana getirir. Kısmen tehzeb, takviye ve tahkim eyley. Hülasa, sa'y vicdanen ifâ olunursa, yani bi-hakkın sa'y ise âlidir, necibtir. Vatan bütün evladının sa'y ve muavenetiyle yaşar. Cemiyeti büyük makineye benzetirsek bu makinede [s.168] faidesiz hiçbir alet yoktur. Bir büyük memur ile bir küçük sanatkar arasındaki fark şudur ki birinin hizmeti diğerininkinden daha mühimdir. Fakat bu hizmetleri eda ile iktisab olunan istihkak-ı ahlâka her ikisi için de birdir. Mesleğimiz, ne olursa olsun bize başlıca

bir yük tahmil eder. O da vezâiftir. Bu vezâiften birçok a'mal-i hayr istihsal edebiliriz. İşte böylece sa'y pek güzel netâic-i ahlâkiyeye masdardır. Bununla beraber saadetin de en emin müstahselidir. Şüphe yok ki sa'y bir nev'i zahmettir. Çünkü esasen bir kuvvetin istihlakı, birçok gayretin ibzali demektir. Bununla beraber birçok ezvak-i hafifeden mahrumiyettir, rehavet-i tabiyemize karşı bir mücadeledir. Fakat sa'y bir nimet-i mahsusadır ki bu küçük mahrumiyetleri, zahmetleri baliğın mabeliğ telafi eyler. Evvela bizi her türlü lezaiz-i cide-i rakikaya karşı daha ziyade mütelezziz, daha ziyade müttehis kılar.

Yorgunluktan, istikrahtan, can sıkıntısından sefih ve meyusların uğradığı bu ezalardan bizi muhafaza eder. Sükûnet-i deruniyeyin en mükemmel bir şartıdır. Asayiş-i umumiyenin de en emin bir kefilidir. Kezâ denilebilir ki hissiyatımızı da vikaye ve temdid eyler, fil-hakika işsizlik pas gibidir. Sa'yden daha çabuk cismi aşındırır, bitirir. Bir anahtar bile isti'mal olundukça parlak durur, güzel olur. Sa'y ile can sıkıntısı def edilir. Vakit hüsn-ü idare olunur. Ataletin verdiği zaif, işsizliğin tevlid eylediği tahayyülat-ı müfside ıslah ve imha edilir. Hükemadan biri "İnsanları sa'ye sevk ediniz, cümlesi ehl-i salah olur." demiş. Ne güzel fikir! Fakat insanları sa'ye [s.169] sevk edecek yerde lezzet ve kıymet-i sa'yi kendi kendilerine hiss edecek dereceye getirmek evladır. Bir diğeri de: "Sa'y bizden üç büyük seyyiyeyi teb'id eyler: Can sıkıntısı. Redâet, ihtiyaç" hakikatını söylemiş. Bir üçüncüsü ise: "Sa'y birçok fevaidinden başka zamanı taklil, fakat hayatı temdid eylemek faidesine mâliktir." Fikr-i latifi meydana koymuş. Hülâsa, takib ettiğimiz maksat ne olursa olsun, saadetimizin merbut, ikdamımızın masruf olduğu muntahi nasıl bulunursa bulunsun sa'y-i hakiki mütemedi, bizi emelimize saadetimize takrib eyler. Çünkü sa'y her şeyi kolaylaştırır, işsizlik ise her şeyi güçleştirir.

"İbzal-i mesaide kusur etme, ki olmuş
Vabeste bu âlemde sükunun harekete
Mevti yakışır var ise rahat döseğinde
İkdam ve tahammül gerek erbab-ı hayata"

Kıtasında şiir ile hakimiyet pek güzel mezc edilmiş. Sa'y-i insanın gıda-yı manevîsidir, fırka-i ademiyetidir. Sa'y insanîyetin en parlak bir nemcidir ki daima amal-i beşer o hedef-i rahşana doğru hıraman olmak ister. O feyz-i nuraniyi nazardan kaybeden varlığını telh eyler.

Nimet-i maişetten, lezzet-i hareketten mahrum olur. Ne yapacağını, nereye gideceğini, nasıl gezeceğini, bilmez bir şebpereye döner.

Beşeriyeti en sade, en küçük, en ıssız bir köşesinde olsa bile bahtiyardır o kimse ki nazar-ı amalini kevkeb tâbân-ı sa'ye her lahza isal eyliyor.

[s.170] Hayatını nur ile daima derihşân ediyor. Sa'y, bu derece güzel, bu merteye canperverdir. Sa'yin rakipleri atalet ve sefahattir. "Atalet, mevzin küçük kardeşi, sefahet, hayatın büyük düşmanıdır. Atalet içinde sefahet-i marazistana kurulmuş bir meclis-i işret gibidir."

Hayat-ı içtimâiyede sa'y, hayat-ı şahsiyeden daha ziyade lazımdır. Cemiyet büyük olsun, küçük olsun azasının sa'yi ile, gayret-i müttetikasıyla yaşar. Şimdi sa'yin mürtebit olduğu bir fazilet ile, yani tasarruf ile münasebetini nazar-ı itibare alırsak birçok netâic-i ahlâkiyesini daha müşahede ederiz. Hiç olmazsa şerâit-i meriye dahilinde, yani daima sahib-i mesainin iâşe ve infakı için iktiza eylediğinden ziyade semere vermek sa'yin hasse-i mahsusasıdır. İhtiyacat-ı hayatiye için lüzumu bulunan şeyler ref' olunduktan sonra semere-i sa'yden teraküm eden bu bakiyenin muhafazasına tasarruf namı verilir. O halde tasarruf esasen israftan imsak demektir. Binâenaleyh kâffe-i vezâifini eda eyledikten sonra kazancını sarf etmekten içtinâb eyleyen, ahlâken bir fiil makbul-ü icra etmiş olur. Şu vecihle tasarrufu haset ile karıştırmaktan ihtiraz etmelidir.

Haset, temellük olunan şeye sabırsız, nihayetsiz bir irtibat demektir ki idare-i nükudda bir fıkdan-ı mutlak sehavet ve dirayette, hatta en büyük vezâifi ifâ için iktiza eden sarfiyattan adem-i ihanetten neşet eyler. O halde haset bir dalal-i hakikidir. En aşağı, en zelil, redâetlerin biridir. Tasarruf bilakis temellük olunan şeyin hüsn-ü isti'mali demektir. Hasetten ne derece baid ise israfata da o kadar uzaktır. İsrâf, [s.171] servetimizin isti'mal-i gayr-ı makulu, hadsiz, derecesiz tebziri demektir. Tasarruf-u haset ile alude değilse bir fazilettir. Ba-husus bir fazilet-i içtimâiyedir. Bununla beraber evvel emirde bir fazilet-i şahsiyedir. İhtiyar-ı tasarruf eden zat ezvak-ı bi-nihayeden nefsinin zabt eder. Muhafaza eyler. Binâenaleyh bir hal-i itidal ve ihtiyat ve metanette bulunur. Bundan maada bir tasarruf-u akıllane bir sa'y sebatkariye inzimam eylerse pek güzel neticeler tevliid eyler. Sa'y ile tasarruf-u servetin iki müstahsilidir. Bilakis atalet, adem-i intizam pek fena hatimeler müncer olur. Tasarruf ferdayı temin eder. İnsanı ahlâken o derece i'la eyler ki hayat daha sükunetperver, daha emin, daha inbisat aver olur.

Ahlâkın en büyük kefillerinden biri de sa'y ve tasarruf mahsülü bulunan servet, yahut hiç olmazsa temin-i maişette refahiyyettir. İhtiyacatın tahrikat-ı mazarrasından, hevesat-ı hasudanededen servet bizi ne derece muhafaza eyler! Kâffe-i vezâifimizin ifâsını ne mertebe teshil eder. Tabiidir ki servet yalnız başına ikmâli kemâl eylemez. Çünkü mesela gurur dahi ekseriya ihtiyaç ile hem avaz, belki daha mu'ciz bir saildir. Fakat haysiyet-i şahsiye, mertebe-i ahlâkiye, istikamet-i etvar için refâhiyet-i mâişetin hizmeti pek büyük değil midir? Refahiyyet insanın hem nev'ine karşı, istiklalini temin, rütbe-i ahlâkîyesini terfî' eylemez mi? Parenin kıymetini anlamak istiyorsanız, istikrâzı tecrübe ediniz.

Bir müstekrizin uğramadığı tahkir, görmediği su-i muamele yoktur. Bundan maada borcu da bin suretle ızdırabını teşdid eyler. Hatta bazen kendisini yalancılığa, hilekârlığa bile sevk eder. Sa'yin zıddı [s.172] oyundur. Oyunun zımnında bir faide-i sahiha olmadığı için mezmum ve haramdır. Sa'yden hasıl olan yorgunluğun def'i maksadıyla oynanılan zararsız oyunlar tecviz olunabilirse de oyun iş makamına konulursa mazarrat ve fesadı mucib olur. Çünkü oyun mahsul-ü müfid getirmez. Beyhude eza-i vakt eyler.

Sa'y ve tasarrufun makbuliyetini icab eden esbab, kumar oyunlarının makduhiyet ve müzemet tammesi istilzam eder. Kumarda tesadüfle kazanılan bir para insanı zevk ve sefahate sevk eyler. Kumarda bir de birinin kârı diğerinin mazarratına mütevakkıf olmak fenalığı vardır. Halbuki evvel emirde o para sa'y ve tasarrufun mükâfatı ve saniyen bi-hakkın iktisâb olunmuş bir istiklâlin kefilî olmak lazım gelirdi. "Helali talep etmek cihaddır." ve "Allah sanatkâr kulu sever." ve "Kişi el emeğinin kazancından yediğinden daha hayırlı bir yediği yoktur." Ehâdis-i şerifesi sa'y ve tasarrufun kıymet-i hakikiyesini bi-hakkın meydana koyar.

İnsanın tabiat ile münasebeti:- Şimdi insanın tabiat ile olan münasebetini nazar-ı tedkike alalım. İnsan ağıuş-u tabiatte yaşar. Fikr-i mülâhazakarisiyle tabiatı isticvab eyler, tedkik eyler, esrarını keşf eyler. Kuvve-i irade-i cüz'iyesiyle tabiate galebe çalar. Kalbiyle de azamet ve nefesat-ı tabiatten telezzüz eyler. Kâinatı terkib eden kâffe-i mahlukattan yalnız insan heyet-i kâinatı ihata eylemek ve hikmetini anlamak için bezl-i cehd etmeye müsteid bir kuvve-i akliyyeye mâliktir. Yine yalnız insan kendi kendine mevcudat arasında mevki-i hakikisini tayin edebilir. Bu mevki hem âli, hem hakirdir. Zira insan bir hayvandır.

[s.173] Hatta hayvanatın en kavisi bile değildir. Hayat-ı insan mevcudat-ı sairenin bekasına, yahut nice zürriyet-i beşeriyenin gelip geçtiğini gören o koca ağaçların ömrüne nisbeten pek seriüz-zevaldir. Binâenaleyh mükevvenât-ı tabiatın temaşası bizi tevazua davet eyler. Gurur ancak eser-i hamakattir. Fakat diğer taraftan madem ki tabiatı sevmeye ve anlamaya kavanin-i tabiyeyi aramaya, hülasa kâffe-i mahsusatın menşe' ve meadını düşünmeye muktediriz, o halde mevcudat arasında bir mevki-i âli işgal ediyoruz demektir. İşte bu fikirdir ki hayat-ı faniyede bize büyük bir meziyet veriyor. Hayat-ı diğeride ise bir nasibe-i faika keşf etmemize hizmet ediyor.

Eğer hayat kâmil irade-i beşeriyeye tabi olsa idi, eğer bedayi' şenasına ve şairane pek çok şeyleri de bulunmayan bir tahsil ve tehzib neticesi olmasa idi bila-tereddüd denilebilir ki tabiatı hürmetle temaşa etmek ve o fevare-i bedayi'in imk-ı nazar-ı ashâbına ilkâ eylediği hissiyat ile müstehis olmak herkes için bir vazifedir. Yine denilebilir ki hadisat-ı hakimiyece, ecsam-ı camide ve kuvva-yı tabiyenin şu tecelliyat-ı uzması, dağlarda kayaların, şevahıkta karların o fevkalade terakümü, hülasa hep bu şunat bize hissiyat-ı ahlâkiye ilkâ edebilir mi? Evet eder. Bu bedâyi'-i takdir ve tefehhümde ehliyetsizlik göstermek ahlâken bir dereke-i sefilede bulunmak demektir. Zira bir nizam-ı muhteşem bütün bu hadisata ulviyet bahş oluyor. Tabiat her cihetçe eser-i ilm ve kudret olan bir ahenk ile mümteziç olarak arz-ı didar oluyor.

Yazık o kimseye ki şiir-i gara-yı tabiatın hiçbir vakit neşeyâb [s.174] olmuyor, tabiatın en ulvi, en necib efkâra ilkâ eylediği o hayret-i rikkatengizi, o hürmet emel-i ârâyı bir türlü hissetmiyor. Her kalb-i saf dağ kenarlarında, vahşi vahşi nehir kıyılarında, ormanlarda, mescerelerde, tarlalarda o latif sabahların taraveti, o güzel gecelerin nezahati ile geçen zamanın lezzetine hayran olur. İnsan için kendini böyle nefayis-i tabiat ile hem aguş his etmekten, bedayi'-i mahsusatı telezzüz ile mest olmaktan daha müessir, daha saf bir rikkat, bir heyecan var mıdır? İşte tabiat ile şu münasebet-i dâimemiz bizi hakikat-ı ahlâkiyeye irşad etmelidir.

Kuran-ı azimüş-şanda “Kesin olarak inananlar için yeryüzünde birçok alametler vardır.” “Üstlerindeki göğe bakmazlar mı? Onu nasıl bina ettik, nasıl donattık! Onda hiçbir düzensizlik ve eksiklik yoktur. Yeryüzünü de yaydık ve orada sabit dağlar yerleştirdik. Orada her türden iç açıcı çift bitkiler bitirdik. Hakka yüz tutan her kulun gözünü, gönlünü açmak ve ibret almasını sağlamak için.” gibi pek çok ayat-ı celile ile inzâr-ı basiretimiz ancak bu maksad-ı celile binâen tedkik-i tebayi-i kâinata davet buyurulmuştur.

Zevi'l ervaha, nebatata ve hayvanata karşı vazife-i mürüvvet:- Ecsam-ı camideden, mevcudat-ı zevat'ül ervaha geçtiğimiz zaman görüyoruz ki zi-ruh ile aramızda samimi bir rabıta vardır. Bizim gibi nebatta yaşıyor. Fil-hakika hisse mâlik değil ise de, yahud kuvve-i hissiyesi, asarını bize his ettirmeyecek derecede muğlak ise de her halde bir nasibe mazhardır ki nasibimizle pek müşabehetsiz değildir. Bizim gibi doğuyor, ölüyor, letafeti, nefaseti vardır. Bahs ettiğimiz o koca ağaçlar ihtiram engiz değil midir? Bize bir nev'i hürmet ilkâ eylemez mi? Çiçekler insanın kalbini cezb eden bir letâfet-i rakıkaya [s.175] mâlik değil mi? Bila-lüzum şükufeleri mahv eden insan hiç şüphe yok bir hayvandır, bir ahmaktır, fil-hakika her şey zevale müncer olur. Fakat her zeval, hüzün averdir. Bir mahluk-u fani için etrafında zevali, mevti, fenayı teksir eylemek mucib-i töhmet bir bahşet değil midir?

Mamafih tabiat bizi imha ve efnaya sevk eyler. Bu sevk-i tabii, bu ihtiyac-ı imha yalnız nebatat ile kanaat etmez, hayvanatı da mahve kadar varır. Biz bunları daima efnaya çalışırız

Bin türlü vesâit ile takib ve sıyd eylediğimiz hayvanat-ı vahşiye şöyle dursun, en sakin hayvanlara karşı bile pek zalimane davranırız. Kimini en müşkil hidemat-i şakkede kullanırız, kiminin tüylerini yolarız, kiminin yavrularını gasb ederiz. Hülasa kimini de etlerini yemek için keseriz, öldürürüz. İhtiyacatımız böyle iktiza ediyor. Biz bu mukteziyata ittiba' eylemeye pek mecburuz. Fakat bu husustaki hukukumuzun hududu ihtiyaçtır. İhtiyaç haricinde ve bila-faide-i hayvanata eziyet etmekten içtinâb eylemeliyiz.

Hîn-i hayatta denilebilir ki hayvanat hukuka mâlik değildir. Çünkü mâlik-i hukuk olmak için akıl ve fail-i muhtar olmalıdır. Fakat onlar hukuka mâlik olmasa bile hayvanlara karşı bizim vezâifimiz vardır. İşte vazife-i haysiyet ve vazife- tekemmül-ü şahsa bu vazifedendir. Bunun için daima hayvanata karşı mümkün olabildiği kadar, rıfk ve mülâyemet ile davranmaya mecburuz. Belki de diyebiliriz ki mâiyetimizde hizmetimizde yaşayan hayvanat fâika bir dereceye kadar hukuka da mâliktirler. Çünkü kuvve-i akliye ve hissiye ile muttasıftırlar. Bir hiss-i irtibat, hatta bazıları bir hiss-i [s.176] muhabbet duymaya müsteiddirler. Onlar da Cenâb-ı Vacib'ül vücud'un eser-i hikmet-i baliğesidir. Mahsul-ü kudreti saniasıdır. İşte bunun için biz hayvanatı hakir görmemeliyiz.

Hayvanat üç kısma taksim olunabilir: Hayvanat-ı ehliye, hayvanat-ı müfide, hayvanat-ı muzırta.

Köpek, sürülerimizi, evlerimizi muhafaza eder. At, bizi ve yüklerimizi taşır. Öküz toprağı sürer. Etini ve derisini ihtiyacatımıza terk eyler. Keza koyun nafaka ve elbisemizi tedarik eyler. İhtiyacat-ı mahsusasını ifâ için insanın yetiştirdiğı hayvanlara hayvanat-ı ehliye denir. İnfakımız, elbisemiz, hülasa havasat-ı sairemiz için hayvanat-ı ehliyeti istihdam etmek hukukuna mâlikiz. Fakat mukabileten biz bunlara bila-faide hiçbir eziyette bulunmamalıyız; pek çok meşakkat vermemeliyiz. Hizmet vakalarına rıfk ve mürüvvetle mukabele etmeli ve kendilerine daima ru-yı mülâyemet göstermeliyiz. Böyle yapmak her cihetçe hâiz-i fâidedir.

Evvla bu suretle hayvanlar bize daha çok hizmet ederler. Saniye mahlukat zevat'ül ervaha karşı akıl ve insafın icab eylediğı surette davranmış oluruz. Hülasa herkes için mün'im ve ba-husus bize hizmet edenler için müteşekkir olmak adetini iktisab eyleriz. Bilakis bu hususta dersitane itiyadat her türlü muzırratından başka, bilahere ebnâ-yı nev'imizle olan münasebetimize sirayet etmek mazaretini de haizdir.

Hayvanatın kısm-ı azamı me'valarımızın haricinde yaşarlar. Bunların [s.177] bazıları yine bize hadimlerdir. Baykuş gibi kuşlar fareleri mahv ederler. Bazıları da meyve ağaçlarını çürüten haşerat-ı muzırrayı ekl ve bel' eylerler. Bizde uzak yaşayan hayvanatın bir kısmı bize pek müfidirler. Hayvanat-ı muzırraya karşı imdadımıza gelen hayvanları himaye etmek icab-ı menfaattir. Bu hayvanatı mahv ve mu'zib etmek şöyle dursun, teksir ve tezyid eylemek için elimizden geleni yapmalıyız. Hayvanat-i müfideye karşı böyle hareket etmek sade mukteziyat-ı menfaatten değildir. Vazifede bunu icab eder. Çünkü bir insan-ı kâmil karşısındaki mahluk-u zi-hayat kim olursa olsun iyiliğe iyilikle mukabele etmeye mecburdur.

Fareler gibi bazı hayvanlar vardır ki mahsulata iras-ı muzırrat ederler. Tilki ve kurt gibi bazıları da hayvanat-ı ehliye taarruz ederler. Yılanlar, arslanlar, kaplanlar gibi bir kısmı da hasm-ı canımızdırlar. Bu hayvanat, muzırdır.

Kendimizi ebnâ-yı nev'imizi ve hayvanat-ı müfide ve ehliyeti muhafaza etmek için bu mahlukat-ı muzırrayı imha etmeliyiz, adedlerini taklil, hatta nesillerini efna için neye muktedir olursak onu yapmalıyız. Mesela İngilizler İngiltere'nin kurtlarını büsbütün mahv ettiler. Fakat bu hayvanlara bile asla işkence etmemeli, nafile yere eziyet eylememeliyiz. Çünkü böyle hareket edersek haysiyet-i insaniyemizi kaybederiz. Zulm ve hiyaneti i'tiyat eyleriz. Gide gide hem nev'imize karşı bile insafsızlığa başlarız. Bazı vezâif-i uzviyenin ne suretle ifâ olunduğunu keşf etmek, âza-yı bedenden birinin sükûtu ne netice tevliid ettiğini bilmek, bir takım mevâd-ı mahsusanın idhali

terkib-i bedene ne türlü tebdil getirdiğini [s.178] anlamak için fenn-i menâfi'ül a'za erbabı hayvanatı bir ay tecrübe diri diri keserler, derler, parçalarlar. İşte ciğerin hazımdaki hizmeti böyle tecrübelerle keşf olundu. Aksam-ı mütaddide-i dimanın hidematı yine bu suretle bilindi.

Meşhur pastör tavşanları, köpekleri mevki-i tecrübeye koya koya hayvanları, hatta bizzat insanı kuduz illetinden muhafaza etmek usulünü buldu. Fil-hakika koloroform gibi bazı mevadın isti'maliyle pek çok tecrübelerde hayvanat-ı veci'den muhafaza olunur. Fakat bazı ahvalde kuvve-i hissiyenin derece-i tesiri anlaşılacak için mevki-i tecrübeye vaz' edilen hayvanat hali üzerine terk olunuyor. İnsan hayvanları böylece tazib ve imâte edebilir mi? Ebnâ-yı nev'ine yapamayacağı bu eziyetleri hayvanata yapabilir mi? Bu suallere bazen cevap-ı red verildi. Hatta usul-ü teşrih aleyhinde cemiyetler bile teşekkül eyledi. Şurası teslim olunmalıdır ki bir hadise-i malumenin suret-i husulünü görmek maksad-ı yeganesiyle icra olunan tecrübeler hiçbir vecihle mübah olamazlar. Şu kadar ki ancak tecrübeye icra eden bu maksadın mahiyetini takdir edebilir. Tecrübe-i müttehede birçok hâdisat-ı meçhulenin tayini, insanların ve hatta hayvanatın bile muhafaza-i hayatı için netâic-i müfideyi haiz midir; değil midir? Haricden kimse keşf edemez. Binâenaleyh bu işe müdahale caiz değildir. Herkes kabl'el icrâ vicdanına müracaat etmelidir. Filan ve falan tecrübeyi icrada bir kaide-i fenniye var mıdır? Düşünmeli, fakat bir canlı mahlûka nâhak yere eziyet etmemek lüzumunu asla hatırdan çıkarmamalıdır.

[s.179]

İKİNCİ BÂB

VEZÂİF-i İÇTİMÂİYE

Eşhâs beynindeki münasebet: Şahs-ı insanın vezâifini, yani insanın nefsine karşı hatt-ı hareketini tayin eden kavanini gördük. Fakat şahs-ı insan tabirini insan münferid, insan münzevi tabiriyle karıştırmamalıdır. İnsan münferid yahut bazı filozofların dedikleri gibi “Tabiat adamı yahut insan-ı tabii” bir şahs-ı muhayyiledir. Asla mevcut olmamıştır.

Vezâif-i şahsiye bahsinde biz insanı farazi ve itibari olarak yalnız ve münferid tasavvur eyledik. İnsan esasen bir mahlûk-u içtimâidir. Aristo'nun tabir-i vecihle bir “Hayvan-ı medeni” dir. İçinde doğabildiğimiz, yaşayabildiğimiz, kuvvamızı tehzip ve tevsii, haysiyet-i ahlâkiyemizi his ve idrak edebildiğimiz hal-i yegâne cemiyettir.

Binâenaleyh cemiyete ve ebnâ-yı nev'imize karşı birtakım vezâif ile mükellefiz ki bu vazifeler nefsimize ve şahsımıza karşı mükellef olduğumuz vezâif kadar mühim ve mecburidir. Çünkü bunlar olmayınca diğerleri paydar olamaz. Hayat-ı içtimâiye insanın hal-i tabiyesidir. Kâffe-i vezâif ve fezâil-i insaniye hayat-ı içtimâide tecelli ve tevsii eyler. Vezâif-i şahsiye bile vezâif-i içtimâiyeden, yani ebnâ-yı nev'imize karşı mükellef olduğumuz vazifelerden de madud olabilir. Binâenaleyh vazife kelimesi en şamil, en mükemmel manasını hayat-ı içtimâiyede mutazammın olur. Cemiyete karşı [s.180] vezâifimiz bizzat cemiyet gibi inkısam eyler: Dört nev'i cemiyet tefrik ve temyiz olunur. Bu enva'ı kâffe-i nıkat ile yekdiğerine mülâsık ve mürtebittirler, birbirlerine mütেকabilen istinad eylerler, hiçbirisi diğerlerinden ayrılamaz; müstağni olamaz. Bunların birincisi: Umumiyetle cemiyet-i beşeriyedir ki bir insan diğerleri arasında- münasebet-i saireden sarf-ı nazar olunduğu halde- gerek havâyic ve gerek koca görünen müşabehetten müstedildir. İkincisi: Ailedir. Üçüncüsü: Cemiyet-i medeniyedir ki cemiyet-i umumiye gibi kavanin-i tabiye ile değil, kavanin-i mevzua ile idare olunur. Bir mevcudiyet-i müttehidedir ki millet, ahali, devlet namını alır. Dördüncüsü: Milletler, "ahaliler" devletlerdir ki birbirlerinden ayrılamazlar, infirad edemezler. Aralarında eşhas gib münasebet-i zaruriye vardır. Tıpkı eşhas gibi kavanin-i müşterekeye, vezâif-i mütেকabileye riayet eylemelidirler. Bu riayet olmazsa bir lahza sulh ve müsâlemet içinde yaşayamazlar. Bu münasebet, bu kavânin sayesinde günden güne terakki, tezayüd ve cemiyet-i selese-i saireden daha umumi bir cemiyet teşkil ediyorlar ki buna da beni beşerin cemiyet-i umumiyesi denilebilir. İşte ebnâ-yı nev'imize karşı dört nev'i vazifede bu inkısamdan münbaistir: Evvela tabiat-ı beşeriyenin bil-cümle hukukuna, her türlü mecburiyetlerine, kâffe-i kuvvasına bizimle beraber iştirak eyledikleri için ale'l-umum insanlara karşı bila-istisna mükellef olduğumuz vezâiftir. Saniyen değil yalnız insan olduğumuz için, fakat peder, zevc, evlad, kardeş olduğumuz için edasına mecbur olduğumuz vezâiftir ki bil-hassa aileye râci'dir. Üçüncüsü cemiyet-i medeniyeye aid bulunan; efradı hükümete, hükümeti efrada karşı mükellef eden vazifelerdir.

[s.181] Dördüncüsü de devletlerin, hükümetlerin birbirlerine karşı riayete mecbur oldukları vazifelerdir ki heyeti mecmuasıyla hukuk-u düvel, yahut hukuk-u beyn'el-milel namını alır.

Aklın hükm ettiği tertibe ittiba eylemek için ahlâk-ı içtimâiye evvel emirde umumiyetle insanlara karşı vezâifimiz nedir? Onlar da bahs etmelidir. Çünkü bu sınıfa

aid vazifeler bütün vezâif-i sairenin menba-ı muktezisidir. Peder, zevc, aile, evlad, memur, efrad. Hülâsa safir, maslahatgüzar filan olmadan evvel insanız. Bu namın hükmünü, medlülünü gerek nefsimize ve gerek ebnâ-yı nev'imize karşı eda eylemeye mecburuz, memuruz. Tabiatımızdan derhal inbias eyleyen vazifelerden sonra insanların aralarında teşkil eyledikleri cemiyet-i muhtelifeden, yani evvela aileden ki şahs-ı insana en karibdir, sâniyen devletten, salisen cemiyet-i umumiyyeden bahs edeceğiz.

Cemiyet aile ile başlar. Fakat ailede hitam bulmaz. Eğer insan aile haricinde ebnâ-yı nev'iyile hiçbir münasebete, hiçbir iştirak-i his ve fikre, irtibat-ı ihtiyaç ve menfaate mâlik olmasaydı, binâenaleyh bu hususa aid hiçbir riayeti muhafaza, hiçbir mecburiyeti eda etmeseydi, aile bir lahza paydar olamazdı. Çünkü gerek maddeten ve gerek manen olsun aile kendi kendine kifâyet edemez, varlığı vikaye eyleyemez, etrafında da düşmandan başka bir şeye tesadüf etmezdi. O zaman bit-tabii izmihlale düçar olur ve mühlik bir sefalet içinde hatime bulurdu. Bundan maada insanda kabiliyet-i içtima için bir sevk-i tabii ve tabiiyet-i beşeriyeye hürmet-i mahsus olmasaydı, insanların birbirlerine muhtaç [s.182] ve mecbur olduklarına, teavünat ve tenâsürat-ı müteakabile için halk eylediklerine dair tab'ı beşere bir itikad-ı kavi mevcut bulunmasaydı, aile teşkil edemezdi. Bizde bu itikad olmasa, ebnâ-yı nev'imizin muhabbeti ihtiyacımızın birincisi add olunmasa nasıl oluyor da erkek ve kadın bir müddet-i mahdude için kanun-u tabiate ittibaen birbirlerine takarrüb ettikten sonra dahi mümteziç, müttehid kalıyorlar. Sen visal-i his ve hayallerini teskin ve zebun eyledikten sonra bile yekdiğerine lazım ve muhtaç oluyorlar. Cemiyet değil midir ki muhafaza-i mahsusasına hizmet eylediği için izdivaca reng-i mukaddesiyet verdi? Ebeveynde çocuklarını terbiye etmek vazifesini tahmil eyledi?

Maksad-ı terbiye nedir? Ebnâ-yı beşer arasında bir hizmet-i müfidede bulunmaya ve mevkilerini şerefle muhafaza etmeye müsteid adamlar yetiştirmek değil midir? Bundan maada vezâif-i aileyi akl ne surette hükm ve fehm eyliyorsa cemiyet dahi kavanin-i mahsusası vasıtasıyla aynı vecihle tayin ve metalibe ediyor.

O halde cemiyetin istinad eylediği kavaid, aile için bir şart-ı azim, bir menba-yı hakiki demektir. İnsanı cemiyete hazırlamak hizmetiyle mükellef olmasaydı, aile hiçbir surette vücud bulamazdı. Kavanin ve vezâif mahsusası aileden her biri cemiyetin vücuduna delalet ve hizmet eyler.

Keza esasını tabiat-ı beşeriyede bulmasaydı, insan cemiyet haricinde yaşayamamak cibilliyetiyle meftur, yahut içtima'-ı fitriye mecbul olmasaydı, cemiyette

bir muammadan ibaret kalırdı. İnsanın içtimâ kabiliyeti o derece [s.183] zâhiridir ki hemen ihtiyacı isbattan varestedir denilebilir. Bu lüzum-u içtimâi gerek maddi, gerek manevi olsun kâffe-i kavvamizle müeyyedir; kâffe-i hissiyatımızla, ahkâm-ı akliyemizin kavanini ile masadaktır. Maddeten insan için cemiyetin muaveneti olmaksızın yaşamak tabiatın şedâidine, hayvanat-ı müfterisenin tecavüzatına karşı muhafaza ve müdafaa-i nefis etmek gayr-ı kabildir. Manen infırad ve inziva insana mevt kadar mühliktir. Beni adem için ebnâ-yı nev'inin sesini işitmek, yüzlerini temaşa eylemek kadar zaruri ve labüd bir şey yoktur. Kalb-i insan öyle hissiyet ve temayülat-ı tabiye ile mâlikdir ki bunlar ancak iştirak ve taksime mazhar oldukça ferah ve inbisat bulabilir. Şayet nefiste ezilirler, haps olunurlarsa ızdıraba, cennete tebdil ederler. Caniler görüldü ki haps-i münferide mahkum olarak bil-hassa savt-ı beşeri işitmekten mahrum kaldıkları için akl ve nutku kaybeylediler. Hulasa insan hem bir mahluk-u mütefekkir hem bir mahluk-u natikadır. Fikr-i insan bir derece-i feyz ve vüsati bulmak ve o mertebede kendini muhafaza eylemek için muavenet-i nutka muhtaçtır. Nutukta münasebet-i içtimâiyeyi istilzam eyler. Madem ki insan bir mahluk-u içtimâidir cemiyette beni beşer kadar kadimdir. Tabi ki balık daima suda yaşadığı gibi insan da daima cemiyette yaşamıştır. Şimdiden sonra da öyle yaşayacaktır. Her türlü tedkik ve tecrübe bize göstermiyor mu ki insan daima hal-i içtimâide bulunmuştur. Vahşiler bile bir heyet-i içtimâiyenin bir şekl-i ibtidaisini arz ederler. Çünkü onlar da aşiret aşiret yaşarlar. Her aşiret bir reise ve kendileri için kavânin yerine kâim olan usul ve âdata mâliktir.

[s.184] Nutuk ve tekemmülü kaybetmiş, hayvanlaşmış bir halde olarak ormanların içinde münferiden bulunan mahlukat-ı nadire-i beşeriyede kalpsiz, vicdansız anaların, babaların terk ettikleri çocuklardan idiler. Hâsılı, cemiyet bazı filozofların iddia ettiği vecihle bir mukavele-i mahsusadan münabis bir eser-i suni değildir. Bilakis bir tesis-i ilahidir. Çünkü Allah nev'i beşeri halk ederken bu tesisi vaz' eylemiştir. Cemiyet-i insanın yegâne hâl-i tâbisidir. Bâlâda bahs ettiğimiz filozofların hâl-i içtimâiden tefrik etmek için hâl-i tabiat namını verdikleri hal hem asla vâki' olmamıştır. Çünkü beşeriyetin hatırat-ı bâidesinde hiçbir eser, hiçbir iz bırakmamıştır.- Hem de katiyen fehm ve idrake sığmaz. Hakikat, nasıl olabilir ki insan fitraten içtimâ ile mecbul olduğu halde asırlarca bir suret-i diğerde yaşamış olsun? Yahut tabiat kendisine o sureti tahsis etmiş ise ne vecihle cemiyete nefsinde istidad bulsun, ne suretle o fikri tefehüm eylesin? Bir de şu faraziyata bakınız: Cemiyet tabii değilse, bit-tabii, dedikleri gibi, bir

mukavelenin mahsülüdür, neticesidir. Peki, kim inanır ki böyle nutuktan, her türlü lisandan mahrum mahlukât-ı münferide arasında bir mukavele akd edilmiş olsun? Arz üzerine intişar eden ve bit-tabî, sevk-i tabîî ile birbirlerine karşı bir nefret ve husumet besleyen insanlar nasıl içtimâ ederler? Ne türlü ittihad eylerler? Binâenaleyh insanlar arasında her türlü mukavele cemiyetin evvelce teşkil etmiş olmasını istilzam eyler. Cemiyet her mukaveleden akdemdir.

Kavânin-i akla itaat etmekle mükellef bulunan âkil ve fâil-i muhtar [s.185] eşhastan mürekkeb bir cemiyetin esası, bedihidir ki bu kanunlardır. Ancak bu kanunlara riayet ile o cemiyet paydar olur. Bu ise demektir ki gerek cemiyet ve gerek o cemiyeti teşkil eden efraddan her biri kanun-u ahlâkın evamir-i mutlakasına, vazifenin kaide-i gayr-ı methulesine tabidir. Benabirin kendimize karşı olduğu gibi herkese karşı da vazifelerimiz vardır. Bu vazifelerin her iki kısmı da zımnen müttehid ve müşterekdirler. Aynı kaideden inbias ederler, aynı hatimeye müncer olurlar. Niçin bütün insanlara ebnâ-yı nev'imiz diyoruz? Çünkü bunları birbirlerinden tefrik eden ve ûruk-i müte'diye taksim eyleyen ihtilafatın hariciyeden sarf-ı nazar olunduğu halde aralarında müşterek bir tabiat-ı feyz ve vüsat fitratça gayr-ı müsavi, fakat esasen müşabih ve müttehid kuvvetler müşahede eyliyoruz. Bu kuvvetlerin müşabeheti, ittihadı ve vezâifin ittihadına netice veriyor.

Ziyasına göz açar açmaz aynı akl-i kâffesini tenvir eyliyor, kulaklarını sadasına vukf ettikleri zaman aynı vicdan derhal kendilerine hayrı emr ediyor, şeri men' eyliyor aynı ihtiyar cümlesini e'falinden mes'ul kılıyor. Hepsine kavanin-i akıl ile nesayih-ı menfaatten ve tahrikat-ı hırs ve hevesten hangisini isterlerse intihab etmek iktidarını veriyor.

Yekdiğërimize hürmet etmek, birbirimize muhabbet eylemek için bu bir sebab-i kâfidir. Çünkü hamil olduğumuz hasais, tabiat-ı beşeriyeye karşı bize bu iki hissi telkin eyler. Mamafih bunun için esbab-ı sairede vardır.

[s.186] Evvelce de gördük, aklın bize emr ve irae eylediği vezâif-i nefsiye şu bir vazifede hülâsa olunabilir: Tabiat-ı beşeriyeyi kâffe-i kuvvasıyla beraber, müsteid olduğu kemâlin en âli derecesine isal eylemeli, timsal-i ebedi-i kemliyyete mümkün merteye takrib etmelidir. Bu halde nasıl farz olunabilir ki ebnâ-yı nev'imizin muaveneti olmaksızın yalnız kendi kuvvetimizle, yalnız kendi aklımızla böyle bir hizmeti ifâyâ muvaffak oluruz? Çünkü bu vazifeyi hüsn-ü ifâ için bütün insanların mesai-i müctemiasıyla muavenet daima-i mukabeleleri bile kifâyet etmiyor. Beni beşerin

miktar-ı müşterekinden ibaret bulunan bu hedef-i müttehida ancak yekdiğerimize istinad eyleyerek, var kuvvetimizle, gayretimizle birbirimize muavenet ederek vasıl olabiliriz. İşte bir ailede bir kardeş diğer kardeşe karşı ne halde ise biz de şu arz üzerinde ebnâ-yı nev'imizden birine karşı tabîf ki o haldeyiz. Aynı menşe'den çıktık. Çünkü cümlemiz bir kadar mutlain sun'u kedretiyiz. Hissiyatımızın, temayülatımızın, efkârımızın, ihtiyacatımızın ayniyetiyle birleşmişiz. Zira aynı havas, aynı hasais ile halk buyurulduk. Hülasa aynı vazifenin ifâ ve kemâline memuruz. Sa'y ve cehd-i müşterekemizden aynı âmal ile perverdeyiz. O halde nasıl olur da bir aileden ibaret add olunamayız? Hele nasıl olur da aramızda uhuvvet hükümferma olmaz? Kâffe-i enbiya ve ulema ve fuzela tarafından tasdik buyurulan uhuvvet-i beşeriye vicdanında bir hakikat-ı bedihiyesidir. Uhuvvet-i beşeriyenin aklımızca bir esas olarak kabul edilmiş olması ve amak-ı kalbimizde mevcut bulunması kâfi değildir. Ef'alimizde tezahür eylemesi, gerek hayat-ı hususiyede ve gerek hayat-ı umumiyede olsun, ebnâ-yı nev'imizle aramızda cereyan [s.187] eden muamelatta bir kaide-i cavid hükümüne girmesi lazımdır. Mertebe, menşe',milliyet, mezhep bir taraf, vezâif-i beşeriyenin hüsn-ü ifâsı için bütün insanları var kuvvetleri, gayretleriyle, kuvve-i akliyelerinin bil-cümle tesiratıyla birbirlerine muavenet etmelidirler. Zaten bu vazifeler insanları birbirine rabt ederler. Aynı hedefe, aynı amele doğru sevk ederler. Fakat bu da kifâyet etmez. Çünkü bir ailede büyük kardeşler ile küçük kardeşler arasında nasıl ademi müsavat var ise beşeriyette dahi en zeki, en malumatlı, en kuvvetli, en mesud akvam ile henüz medeniyete girmeyen ve zaif-i vahşetten kurtulmayan kavimler arasında o adem-i müsavat mevcuttur. Benâbirin büyük kardeşlerin küçük kardeşler için himayet ve muavenet göstermesi nasıl icab ediyorsa akvam-ı müterakkiye ve mütemedenin de o geri kalan hemcinslerine muavenet ve delalette bulunması öylece lazım gelmez mi? Biz henüz vadi-i temeddüne girmeyen ebnâ-yı nev'imize fezâilimizi, envarimizi, refahiyetimizi ilkâ edemez isek onlar redâetlerini, hatalarını bize bulaştırırlar. Biz mesuliyet-i şahsiyenin tahmil ettiği derecede birbirimizin ef'alinden alakadarız. İka' eylediğimiz şer için nasıl muzdarip olursak icrasında muhaseme gösterdiğimiz hayır için de eziyet çekeriz.

Vezâif-i adliye, yani adaletten münbais vazifeler ile bunların müttemimi bulunan vezâif-i şefikiye, yani şefkatten münbais vazifeler hayat-ı içtimâiyede revenmundur. Hayat-ı içtimâiyede bir fikr-i cedid daha tezahür eyler. O da fikr-i hukuktur. Fil-hakika, cemiyette yalnız vezâif yoktur. Hukuk da vardır. Her şahıs diğerlerinin tarizinden masundur.

[s.188] Böylece vezâif-i muhtelif-i içtimâiye ile bunlara tekabül eden hukuk-u beşeriyenin tedkikine başlayarak ahlâk-ı amelinin esasına gireceğiz. Bâlâda dahi bir nebze bahs ettiğimiz vecihle evvela hayat-ı içtimâiyenin en umumi vezâif-i, yani devlet, millet gibi kuyudan âzade olarak, yani her insanın insan olmak mülasebesiyle diğerlerine karşı mükellef olduğu vazifeleri gözden geçireceğiz. Bu vezâif-i umumiye-i beşeriyeye bir Afrikalı ile bir Avrupalı arasında nasıl ise, iki İstanbullu, iki Londralı, iki Parisli arasında dahi öyledir. Bu vazifeler lisan, ırk vesaire kaydını kale almaksızın bütün insanları yekdiğerine rabt eylerler. Bundan sonra hayat-ı içtimâiyenin vezâif-i mahsusasını tedkik eyleyeceğiz:

Cemiyet-i beşeriye milel-i müte'dideye münkasımdır. Her millet de kezâ birçok cemiyet-i ibtidaiyeye, yani ailelere ayrılır. Bu cemiyetlerin her biri için müteaddid ve dakik vezâif-i mahsusa vardır ki sırası geldikçe arz olunacaktır. Fakat en umumi vezâif en zaruridir. Binâenaleyh en evvel müstelzem'ül beyandır. Bunun için umumiden bid'e ediyor, sonra hususiye geçiyoruz. Keza adalette şefkatten daha ziyade mecburi olduğu için evvel emirde vezâif-i adliyeye beyan eyleyerek bilahere vezâif-i şefikiyeyi tedkike alacağız:

Vezâif-i Adliye:- Adalet ile şefkat arasındaki farkı ahlâk-ı nazaride gördük. Vezâif-i adliye ile vezâif-i şefika arasındaki fark ise onun mümasilidir ki şunlardan ibarettir:

Vazife-i adalet ebnâ-yı nev'inden birinin hukuk-u mahsusasına tekâbül eder. Bu şahıs, kaideten, hak kazandığı bir şeyi cebren metâlibe [s.189] eyleyebilir. Vazife-i şefkat ise asla böyle hukuka mukabil değildir. Hatta, umumiyetle böyle bir vazifenin behemehal ifâsını metalibe eylemek caiz olamaz. Mamafih vezâif-i adliyedeki hakk-ı metalibe ile vezâif-i şefkatedeki adem-i metalibeye bir mana-yı mutlak vermemelidir. Bir taraftan bir cemiyet-i medeniyede intizam-ı umûmi asla müsaade eylemez ki insanlar bizzat icra-yı adalete kalkışsınlar. Kanun-u medeni ise kâffe-i hukuku muhafaza edemez. Diğer cihetten feza-yı bahrı, yangın, hülâsa her türlü tehlike-i mevt gibi ahvâl-i istisnaiyede muavenete mutlak muhtaç olanlara bu muaveneti ebnâ-yı cinsinden cebren talep etmeye müsaade olunabilir. Fakat şu şart ile ki bundan dolayı o muavenet eyleyecek zatı dahi öyle bir tehlikeye düşmesin. Hâsılı, bu bâbdaki kaide-i umumiye şundan ibarettir:

Vezâif-i adalet mahiyetleri itibariyle cebren metâlibe olunabilir. Vezâif-i şefkat ise böyle metalibe olunamazlar.

Bir vazife-i adliye-i mutlakanın ifâsı hiçbir kimseye bir vazife-i minnet tahmil eylemez. Bir fiil-i şefkat ise, bilakis daima böyle bir vazifeye netice verir.

Vezaif-i adliye tamamıyla mahdud ve muindirler. Filan şahıs falancaya şu kadar medyundur. Din mahduddur. Şefkat, bilakis, pek ziyade müphemdir. Şefkat hürdür, muhtardır. Herkes ulucenâbına göre bahş eyler. Meşhur misaldir: Mürüvete endaze olmaz.

Vezaif-i adalet, yekdiğerleriyle münasebette bulunan eşhasın [s.190] hal ve mevki-i mahsusalarını asla kale almaz. Edâ-yı din etmek bir zengin için nasıl zaruri ise bir fakir için de öyledir. Vezaif-i şefkat, bilakis, bu hal ve mevkie pek çok ziyade ehemmiyet verir. Çünkü bazı eşhasın diğèrlerinden muavenete muhtaç olduğu bu sayede anlaşılır.

Vezaif-i adalet daim ve kâimdir. Eda olununcaya kadar, yahut bu husustaki mecburiyet nizamen def' edilinceye değin paydar olur. Vezaif-i şefkat, bilakis zaman ve mevkiye göre tebdil eyler. Kendilerini tevlid eden esbab zail olduğu zaman sakıt olur.

Hülasa bu babdaki fark-ı esasi şundan ibarettir: Adaletin her türlü tecavüzü mutlaka bir mecburiyet-ı tazmine meydan verir. Şefkate kusur edenler için ise böyle bir mecburiyet mevcut değildir.

Vezaif-i adliyenin esası ve taksimatı:- Vezaif-i adliyenin esası ebnâ-yı nev'in hukuk-u mutlakasıdır. Bu hukuk-u vicdanda mahkum bir mevhibe-i rabbaniyedir ki insan için hayatından, şöhretinden semere-i sa'yinden müsterihane mütèn'im olabilmekten ibarettir. O halde adaletin insana tahmil eylediği mecburiyet ebnâ-yı nev'inin hukukuna hürmet eylemektir. Bu mecburiyet-i umumidir. Bütün insanlar hiç kimsenin hayatına, malına tasaddi etmemeye mecburdurlar. Fakat bu mecburiyet-i ibtidaiye diğèr mecburiyetleri tevlid eyler. Ebnâ-yı nev'inin hukukuna hürmet olunmadığı zaman adalet ister ki o tecavüze hedef olan zata tazminat verilsin ve o zat bu tecavüz-ü hukuka uğramayaydı, nasıl bir halde bulunacak idiyse yine o hale irca' edilsin. İşte tazmin ircâ'-ı mecburiyeti bundan neşet eyliyor.

[s.191] Bundan maada insan mâlik olduğu bazı hukuku bir şahs-ı diğere i'ta edebilir, yahut bunların itasına taahhüd ederek bu taahhüdü kendisinden metalibe eylemek hukukunu o şahsa verir. Bundan da adaletin üçüncü bir mecburiyeti tevellüd eder ki o da taahhüdata hürmettir. Bu taahhüdat ile insanlar mâlik oldukları hukuku birbirlerine devr ederler.

Böylece adalet üç nev'i mecburiyeti haizdir:

Ebnâ-yı nev'inin hukukuna hürmettir ki umumi bir mecburiyettir.

İrtikâb olunan haksızlıkların tazminidir ki o haksızlığı irtikâb edene mahsus olarak şahsi bir mecburiyettir.

Taahhüdata riayettir ki keza taht-ı taahhüde giren kimse için şahsi bir mecburiyettir.

Ebnâ-yı nev'inin hayatına hürmet:- Ahlâk-ı içtimâiyenin birinci vazifesi, adaletin birinci kaidesi şudur: “Asla fiil-i katli irtikâb etmemelisin” hayat-ı içtimâiyede bundan büyük bir cinayet yoktur. İhtiyarıyla ebnâ-yı nev'inden birini öldüren insan o maktülü ifâ-yı vezâiften, amal-i hukuktan mahrum ediyor demektir. Böyle bir hal ekseriya bir ailenin bir ab-ı müşfikten, vatanın bir hadim-i hakikatten, cemiyetin bir rûkn-ü nafiadan mehuriyetine netice verir. Bir de hiçbir şahıs hiçbir vakit kendi kendine icra-yı hükm-ü adalete kalkışmaz. Cenahların, cinayetlerin hasm ve faslı ancak hükêma aiddir. Mecburiyet haricinde bir katli, bir caniyi öldüren bile bir katli-ı irtikâb etmiş olur.

Yine aynı vecihle ebnâ-yı nev'inden birini yaralayan, yahut tahkir ve tezlileden insan o biçareye iras eylediği muzırrattan dolayı [s.192] kanunun pençe-i te'dibine uğrar. Fil-hakika bazı vezâifin ifâsı için feda-yı hayat lazımdır. Hayata pek bağlanmak caiz değildir. Bu fedakârlığı insan ancak kendi hayatı için icra etmelidir. Hayatı hakir görmek ahlâken bir ulviyeti mutazammın ise o da insan başkalarının hayatını değil, lakin kendi hayatını fedaya hazır bulunduğu içindir. Hatta bu hayatı bile öyle lüzumlu lüzumsuz feda etmek bir cürm-ü azimedir. Binâenaleyh hayat-ı beşeriyei ehemmiyetten düşürerek fiil-i katli ma'zur görmek iddiası vahiydir. Başkalarının hayatını hakir bulmak kadar büyük bir ahlâksızlık tasavvur olunamaz.

Bu cihetten hiçbir itiraza hedef olmamak için bu kaide-i esasiyeyi layık-ı vecihle izah etmelidir: Her birimiz varlığımıza nihayet derecede bir kıymet verdiğimizden dolayı değildir ki hayat-ı beşeriye muazzezdir. Keza temayülat-ı tabiyemizden en zarurisine, yani hıfz-ı cana muğayir olduğundan naşı değildir ki fiil-i katli bir zulm-ü sarihtir.

Fiili katlin hürmeti daha âli ve büsbütün ahlâk-ı esbaba mübtenidir. Bu sebepler ancak ikinci derecede gelmelidirler. Fil-i katli tahrir eden esbab-ı ahlâkiye vazih ve kat'idir.

Tasavvur ediniz ki bu fiil hüner yazane kanun-u umumi suretinde vaz' edilsin: O zaman kâffe-i ahlâk münhedim, adalet külliyyen nabedid olur. Herkes küçük bir vesile ile

bir diğèrinin hayatına kasd etmeye hakkı olduğunu iddiaya kalkışır. Böyle bir halde intizam-ı umumi, adalet-i cemiyet ne şekilde girer? Her ferd kendi davasının hâkimi oluyor, adaletin yerine nefret ve intikam hüküm sürüyor, medeniyetten vahşete düşüyor.

[s.193] Hele insanın hukuk-u esasiyesi kâmilen unutuluyor. Bir adamı mahv etmek o adama Cenâb-ı Hakk'ın tahsis ve ahlâkın teyid eylediği nasib-i ulviyi müntehayı fitriyi kökünden kesmek, kâffe-i vezâif-i beşeriyesini esasından kat' ederek bil-cümle hukukunu birden paymal etmek değil midir? Vücut-u insanı bir ebnâ-yı yezdani iken o ebnâ-yı tahrib ile sani'-i ezeliye karşı irtikâb-ı isyan eden mücâzat-ı dünyeviyeden halas olsa bile azap-ı uhreviden nasıl kurtulur? Hülâsa, bila-istisna kâffe-i akvam nezdinde fiil-i katl en büyük cerâimdendir. "Kimseyi öldürmemelisin" kaidesi nev'i beşerin bir kanun-u umumisidir.

Müdafaa-i nefis emr-i meşru':- Bu kâide-i evveliye-i adaletin hiçbir istisnası yok mudur? Bazı ahval olamaz mı ki bu hallerde katl mübah olsun, hatta bir vazife add olunsun? Mesela nahak yere bana hücum ettiler. Varlığımı tehlikeye koydular. Yaşamak başlıca vazife midir? O hücumu mukavemet etmek de en meşru-u hukukundandır. Böyle bir halde her türlü vesâit-i mukteziye ile nefsimi müdafaa edebilir. Ve etmeliyim de. Bil-farz bir adam bir yere gizlenir, silahını benden tarafa çevirir, üzerime sıkmak ister. Ben bunu görürüm, fakat men'e vakit bulamam. Hemen cebimden tabancamı çıkarır, kendisinden evvel boşaltır, onu fena halde yaralar, belki de öldürürüm. İşte müdafaa-i nefis emr-i meşruu buna derler. Mademki o hücumun mütecasırı en mukaddes hukukumdan birini paymal ediyor, artık nazarımda ihtiramdan düşüyor, kendi kendini kanun-u ahlâktan harice çıkarıyor demektir. Şurası da şayan-ı dikkattir ki bu müdafaa-i nefis emr-i meşruu fiil-i katlin hürmeti kaidesine [s.194] bir tenâkuz, bir istisna değildir. Belki bir mahal-i tatbik, bir netice-i mantıkiyedir. Gülünç olmaz mı ki şiddet ve hiddet erbabı hiçbir mukavemete tesadüf etmeksizin, ehl-i salahın keyfe ma yeşaa hayatına kasd etsinler? Dikkat ve rikkat ashabı ise bu nimetten mahrum olanların zulm ve tecavüzüne uğrasınlar? Böyle bir halde o zulmi medide-i mütevekkil, yalnız hamak ve belahat göstermiş olmaz. Belki denâet ve fıkdan-ı meziyet de irae etmiş olur. Çünkü şecaat ahlâken en âli hasaieldendir. Her şahs-ı şeciinde en birinci vazifesi herkes hukukuna riayet ettirmektir. Şu kadar ki bu müdafaa-i nefis emr-i meşruu mahduddur. Bu hakkı insan gayet dikkat ile ve lüzumu derecesinde isti'mal etmelidir. Aklın en hakiki hukukumun vikayesi için bile ğaliyane geldiği vakt-i hiddet, hiss-i intikam, bin

türlü hırs-ı şedid derunumda teheyyüce başlarlar, fikrimin sıdk ve safvetini halecana düşürürler. O halde vicdanen kendimi bir hâkim-i adil add edemem. Bir anda hem hâkim, hem müddei, olamam. İnsan kendi davası için fena bir hâkimdir. Fil-hakika lüzum-u kat'i tebeyyün ettiği halde müdafaa mı nihayete kadar götürmek, mehacime ölümle mukabele etmek hukukuna mâlik isem de bu hukuk bir lüzum-u hakikinin sevkıyla hayatımı kurtarmak içindir. Yoksa bir fiil-i adlin ifâsı için değildir. Beni katl etmek isteyen her ne vecihle olursa olsun isti'mal-i silahtan mahrum bırakabilirsem artık o şahısı öldürmeye hakkım yoktur. Kendi kendine icra-yı adle kalkışmak insan için asla mevafık olmaz.

Bu iddia-i vahşiyane hiçbir zaman garazdan azade değildir. O halde hayata zarar gelmemek şartıyla mehacimi hücumdan aciz bırakarak kanun-u [s.195] memlekete tevdi' eylemekle son derece sarf-ı mesai etmeliyim. Hülâsa, müdafaa-i nefis emr-i meşruunda bile lüzum-u mutlak olmayınca insan katle tasaddi etmemelidir. Tasaddi ederse bu babdaki hukukunu su'î isti'mal etmiş olur. Artık bu hukuk da kendisi için bir mazaret-i makbule olamaz. Bir de şuna dikkat etmeli ki tehlike mündefi' olduğu dakikadan itibaren müdafaa-i nefis emr-i meşruu zail olur.

Müdafaa-i nefis emr-i meşruun bir suret-i umumisi de muhaberede fiil-i katldır. Böyle bir fiil-i katl mazur görülmek şöyle dursun, hatta mecburidir. Bir askerin meydan-ı harbte düşmanı öldürmek için vesvese etmesi hiçbir yerde kabul olunabilen ahvalden değildir. Asker muharebe zamanında düşmandan, değil yalnız kendisine hücum edenleri hatta elinde silah bulunanları öldürmeye mecburidir. Çünkü bunlar o silahları gerek kendisine ve gerek arkadaşlarına karşı isti'mal eylemeye müheyyadılar. Fakat, cihad, müdafaa-i nefis emr-i meşruundan âd olunabilmek için fi sebililleh, yani din ve devletin saadet ve selameti yolunda olmalıdır. Böyle bir muhaberede cemiyet suretinde teşekkül eden insanlar cehd ve kudretlerini mezc ediyorlar, dinlerini, devletlerini, padişahlarını müdafaa eyliyorlar demektir. Mademki bir şahıs için bu hukukun müdafaası meşrudur, müşterek bir tehlikeye karşı müçtemian hareket eden birçok eşhas için de her türlü netâic-i zarurisiyle beraber meşru olmak iktiza eyler. Binâenaleyh devleti tehdit eden bir hücum-u müçtemia karşı silahla müdafaaya kalkışmak bir haktır, hatta bir vazifedir. Fakat bu hukukun da hududu vardır. Çünkü muharebede dahi silahsız, [s.196] müdafaasız düşmanları öldürmek, hastaları, yaralıları, ihtiyarları, kadınları, çocukları katl etmek sarih bir adaletsizlik, müdhiş bir zulmdür. Her ne zaman olursa olsun bir askerin vazifesi her nev'i muharabede cansiperane müdafaa

ve me hacime eylemektir. Asker-i mu haberenin esbabından mesul değildir. Evham-ı amirinin emrini icra etmelidir. Çünkü en birinci, en yegâne vazifesi itaattir. İtaat bir cemiyetin en hakiki şiraze-i saadeti, bir ordunun en büyük müsebbib selametidir. Cihanda bir asker için devletin, padişahının yoluna gazaya gitmek, muhabere etmek, feda-yı hayat eylemek, yahut gazi sıfat-ı maruzesiyle dönmek kadar şanlı ne vardır! Bu şanı kazanmak için iktiza eden esbabın azami ise itaattir. Muharebenin esası haksız bile olsa bir asker vazifesini tamamen ifâ ettikçe iktisab-ı fazilet eyler.

Çünkü kendisinden mesul olan bir şeyi varsa o da esbab-ı muharebe değil, fakat her ne türlü muharebe olursa olsun, vazife-i askeriye dir.

Ceza-yı idam: -“Ebnâ-yı nev’inin hayatına hürmet” kaidesinin istisnalarından biri de ceza-yı idamdır. Cemiyet, emniyet-i umumiye yi ihlal eden canileri idam etmeyi hukuk-u mahsusasından add eyler. Fakat bu ceza son derece şiddetinden dolayı pek çok mehazire mucibtir. Hele pek çok defalar vicdan-ı umumiye yi fevk’al-had mütesir, muzdarip eyleyecek bir surette mevki-i tatbik e konulmuştur. Bunun içindir ki bu meseleye dair ulema ve hükema arasında büyük büyük mübaheseler zuhur etmiştir.

[s.197] Ceza-yı idamın lehinde olarak söylenilecek şey pek açık, pek tabiidir. Zaten üdebedan biri diyor ki: “Ceza-yı idamın feshinden bahs olunuyor. Pek ala, pek güzel. Fakat evvel emirde bu feshe katiller başlasınlar, aralarından fiil-i katli büsbütün kaldırsınlar. Sonra sıra bize gelsin” Doğru söz. Bir katil kendi kendine kanundan harice çıkmıyor demektir. Farz ediniz ki fiil-i katli şiddetle men’ edilmesin, yahut hafifçe cezaya uğrasın, o zaman beka-yı cemiyet kabil midir? Hatta insaniyet bile paydar olabilir mi? Bir cani cemiyeti öyle bir tehlikeye sokar, fikr-i ahlâka öyle bir rahne iras eyler ki bu su-i kasdını kâffe-i hukukundan ihtiyari bir uzlet, bir intiza’ gibi add ve telakki etmek hakkına hemen mâlikiz denilebilir. Hakikat; böyle bir şahıs, cemiyetin esas, bünyanı bulunan kavaidi paymal eyledikten ve kâffe-i kavanini zir’ü zeber ettikten sonra nasıl himayet ve sahabet-i kanunu talep ve iddiaya kalkışabilir?

İşte buna binâen Kuran-ı Azimüş-şanda “Sizin için kıssasta hayat vardır.” Ayet-i celilesiyle idam ve kıssasın cemiyet-i medeniye için nef’-i azimi beyan ve “Ey iman edenler! öldürülenler hakkında size kıssas farz kılındı.” ve “Fitne öldürmekten daha ağırdır.”, “Allah ve Resulüne harp açanların cezası öldürmek, veya çaprazlama el ve ayak kesmek...” gibi ayet-i celile ile dahi kıssas ve idamın meşru’ olduğu ahval tayin buyurulmuştur.

Bazı filozoflar iddia ediyorlar ki katlin böylece hukukundan mahrum kaldığı farz olunmakla beraber mesele büsbütün halledilmiş olmaz. Çünkü cemiyet daima avf ve sükûnete meyyal olmalı ve kanunlarında âli bir hikmetten, [s.198] bir kemliyetten nişan göstermelidir. Binâenaleyh velev ki kâffe-i hukukunu kaybetmiş olsun, bir canıye bile mürüvvet, hikmet, insaniyet ile muamele etmek vezâif-i beşeriyedendir. Ceza-yı idamın aleyhinde beyan olunan esbab-ı müte'diddir: Evvela bu bir cezadır ki gayr-ı kabil-i telafidir. Böyle bir ceza hatadan masun olmayan hikam tarafından verilmelidir. Filhakika nadir ise de yine bu babda hata vaki' olmuştur. Her ne olursa olsun, bir masumun sehven ceza-yı idama düşürülmesi kalb-i insanı raşedar edecek ahvalden değil midir? Bundan maada bu cezada derece ve hudud yoktur. Halbûki müsebbibi bulunan vukuat-ı derecat-ı kesireye tabidir. Nihayet bu bir cezadır ki hiçbir şey telafi etmez, bir ceza ise mutlak mucib-i telafi olmalıdır.

Bu muehazir şayan-ı dikkat ise de selamet-i cemiyet ceza-yı idama ziyadesiyle ihtiyaç görmektedir. Bir iki masumu mesela sirkat, şekavet gibi fiil-i zenaatkârane için hun-i katl ile vahşicesine alude eden ve bu hali ihtiyar eyleyen bir sefil, cemiyet-i beşeriye için kangren olmuş bir uzuv demektir. Velev ki bais-i esef bir hal olsun, a'za-yı saire-i cemiyetin sıhhat ve selameti için o uzvu kat' etmek lazımdır. Bu gibi mahzurlara ceza-yı idamı ref' ile değil, idamı icrada dikkat ve itina eyleyerek fiil-i idamı mucib olan bir caninin esbab-ı muhaffife bulunduğu halde afuv ve cezasının tahfifiyle mukabele eylemelidir. Nitekim Kuran-ı Azimüş-şan'da kısas ve idam-ı meşru kalınmakla beraber afuv ve dikkat-i tavsiye buyurulmuş ve hele eziyet ve işkence külliyyen men' olunmuştur. Nakl olunan "Allah ve Resulüyle savaşılanların ancak cezaları..." nazm-ı celili eziyet [s.199] ve işkenceyi men' için nazil olmuştur. Yok, bir heyette ahlâk-ı kesb-i kemâl eyler, kemliyet hakikiye-i beşeriye tecelli etmeye başlayarak bu cezaya lüzum gösterecek ahval-i na bedid olursa ne saadet, ne nimet!!

Hasılı, şimdiki halde bile ceza-yı idamı sadeleştirmeye, azaltmaya çalışmak her cemiyet-i medeniyenin vezâif-i esasiyesindendir. Ezmine-i kadimede idama mahkum olanlara birçok işkenceler, eziyetler ediyorlar, zahmetler, meşakkatler veriyorlardı. Lehül-hamd zamanımızda böyle haller külliyyen ref' olundu. Bu sayede dahi hem vicdan-ı umumi sükûnet buldu, hem de cinayet eskisine nisbeten azaldı.

Canileri eziyetle, işkence ile idam etmek halka bir misal göstermek içindir denilemez. Çünkü bir adamın suret-i idamından bir misal çıkarmak o adamı diğerlerinin islahı, yahut emniyeti için bir vasıta gibi add etmektir ki buna da kaide-i ahlâk kâil

olmaz. O idam adeta aza-yı bedenden birinin kat'ı gibi zaruri, müdhiş, matem engiz bir hal olmalıdır. Bir de bir misal gibi telakki olunmak lazım gelse, idam cezaları mümkün merteye aleni olmalı ve herkes bu cezaların mahal-i ivrasına davet edilmelidir. İmdi bu hale asla cesaret olunamaz. Çünkü büyük büyük tehlikeden hali değildir. Bir hâkimin tuttuğu bir istatistiğe nazaran; idam cezalarının icrası umumi ve aleni olduğu bir zamanda canilerden laakal onda yadisi bu cezanın suret-i icrasını görenlerden zuhur eylemiştir. Hatta denilebilir ki bu temaşa belki nazarlarında idamın dehşetini taklil ederek bu ceza ile aralarında bir ünsiyet peda etmiştir. Binâenaleyh cemiyet-i hayatın adem-i ehemmiyetine dair böyle misaller gösterirse kabildir ki, [s.200] bizzat meylan-ı katılaneyi tamim ve tezyid etmek tehlikesine meydan versin yahut alenen icra ile mümkündür ki sefki dimain halk nazarındaki derece-i dehşetini takliye sebep olsun. Bu mesel-i ahlâktan ziyade intizam-ı umumiye aiddir. Emniyet-i cemiyetin bekası için ceza-yı mutlak lazım ise, ecra edilmeli, fakat mümkün merteye hafif, işkenceden, eziyetten âri olmalıdır. Yok, bu cezayı müdhişe ihtiyaç görülüyorsa ne âla.

Ceza-yı idam düvel-i mütemeddinenin hemen kâffesinde mer'ül icradır. Bir zaman isviçrede icra olunmuyordu. Katiller haps olunuyorlar, küreğe gönderiliyorlar, bazen de nezaret altında olarak ameliyat-ı nafiada kullanılıyorlardı. Bu mesaiden husule gelen istifade-i nakdiye dahi kendilerine sarf ediliyordu. Nihayet bunlardan ıslah-ı hal edenler büsbütün salıveriyorlardı. Fakat ahiren bu ceza oraca da kanuna idhal olundu, şimdi her tarafta, fakat hamd olsun, alel-husus memleketimizde, nadiren ve hafif bir surette mer'ül icradır.

Düello:- Düello da dahi fiil-i katl-i meşru, hiç olmazsa mazur gibi gösterilmekte ve hayata hürmet kaidesinin istisnalarından biri de bu olduğu iddia kılınmaktadır.

Bu istisna asla kabul olunamaz. Düello hiçbir vecihle meşru', hiçbir suretle mazur değildir. Hakikatte düello nedir? Tuhaf bir muaraza!. İki kişi arasında mühlik bir mücadeledir ki sarıh bir teâmmud ile bed' eyliyor ve evvelce tayin edilmiş kavaid ve şerâit dairesinde devam ediyor. Düello hakkında mevzuu bulunan bu usule, ba-husus şahitlerin vücuduna istinaden bu mübareze-i garbiyenin sadece bir fiil-i katlden ibaret değil; fakat muayyen, mübeccel [s.201] maruf bir vasıta, bir eser olduğu iddia ediliyor. Fil-hakika düellodaki fiil-i katl ile doğrudan doğruya bir katl arasında büyük fark vardır. Fakat bu farka ki aldanmamalıdır! Gülünç ve bisud bir maskaralıktan ibaret değilse, düello hakiki bir teşebbüs katldır. Ne o şerâit, ne o kavâid, ne de o usul bu hakikatı tebdil edemezler. Düello galebe olunursa bir fiil-i katl, aksi halinde bir intihardır. İnsan

düelloda rakibini öldürmek istiyor, bir fiil-i katle teşebbüs ediyor. Buna muvaffak olamazsa hayatını bile bile mevte ilkâ eyliyor. Bir nev'i intihara mütesaddi oluyor. Böyle bir adet hiçbir zaman kanun-u umumi suretinde vaz' olunamaz, kabul edilemez. Hakikate bakılırsa düello, tahkire uğrayan şahsın kendi kendine icra-yı adalete kalkışmasından ibaret bir iddia-ı vahşiyanedir.

Bir de kudret ve maharet-i mütecavizeden tarafa olursa ne yapılır? Hak hangi tarafta ise bunların etrafta tecelli edeceğine dair bir kaide var mıdır? Mesela farz ediniz ki ben haklıyım, nahak yere hakarete uğradım, düelloya müraaat ettim, ölürsem ne olur? Rakibimin zulmü tezayüd eder, hakaretine bir de cinayet inzimam eyler. Bana iras olunan zarar için ne garib bir telafi, ne acib bir tamir! Yahut, bilakis rakibimi öldürürsem, bu intikam hakaret-i vakia ile mütenasip midir? Bir tahkire mukabil, bir adamın hayatını mahv ve fena etmek fiili acaba vicdanı mı azaba düçar etmez mi? Buna da ne suretle telafi, iade, yahut tamir namı verilebilir.? Hudud-u adaletten harice çıkarmak bir tahkirin intikamını almak için ebnâ-yı nev'imden birini öldürmüş olmak esefine, tesirine mübtela [s.202] olursam bu hal benim için mucib- telafi midir? Bir de şu var ki bu tahkir, hakaret kelimeleri gayet müphemdir, su-i tefsire pek çok meydan verirler. Ekseriya “Şeref rahnedar oldu. Namusa leke geldi” denildiği zaman hangi şereften bahs olunur? Birtakım biganelerin, budalanın sizin hakkınızda peyda eylediği fikirden değil mi? Halbuki bu fikir bir merd-i salih için zerre kadar ehemmiyeti haiz olmamalıdır. Fil-hakika hüsn-ü şöhret büyük bir nimettir. Fakat bir insan-ı kâmil için iktiza eden şey o nimete kesb-i istihkak etmektir. Nail olup olmamak ehemmiyetten âridir. İlm-i ahlâk bize hüsn-ü şöhrete iktisab-ı istihkak etmek usulünü öğrettiği gibi hîn-i hacette o cihete ehemmiyet vermeyerek doğrudan doğruya vicdana ittiba' etmek lüzumunu da bildiriyor.

İlm-i ahlâkça şeref kelimesi ancak bir manayı haizdir: Şeref efkâr-ı nâsı kâle almayarak tamamı tamamına ifâ-yı vazife etmekten ibarettir. O halde kelimenin manayı hakikisine nazaran şerefimin temami-i muhafazası ancak kendi elimdedir. Hiçbir kimse bu şerefi gasb edemez, taklil ve tezyid eyleyemez. Yalnız ben o şerefi hatiatımla rahnedar ederim, yahut meziyetimle i'la eylerim. Eğer vezâifimi ifâ de kusur ettimse düello hatalarımdan hiç birini telafi etmez. Şeref-i zayimi iade eylemek şöyle dursun, seyyiatı mı tezyid eder, meziyeti mi büsbütün büryad eyler. Hele nasıl tasavvur olunur ki bir diğerine karşı birçok haksızlığı ihtiyar eden bir insan o tahkire düçar eylediği

şahıs ile mübareze-i seyfiyede bulunarak haksızlığını bir kat daha teksir eylemeyi şerefden mecbur olsun?

Böyle en basit kavâid-i adaleti unutturacak derecede ezhanı [s.203] tağlit eden bu yolda bir muhafaza-i şerefi fikri hakikaten pek acib, pek gülünç bir şeydir.

İşte bir merd-i salih kimseye tecavüz etmez. Kimseyi tahkir eylemez. Kimseyi de düelloya davet etmez. Bilmeyerek ve istemeyerek, birine iras-ı zarar eyledi ise hemen beyan-ı mazaret eyler. o zararı elden geldiği kadar tamir eyler. Denilebilir ki hiçbir kabahati olmadığı halde haksız yere düelloya davet olunmuş ise, yine haksız yere muhafaza etmek için her memleket-i mütemeddine de kavanin ve muhakim vardır. O zaman vezâif-i adalet hükümete müracaat etmektir. O adalet, düellodan bin kat emin bir surette intikamımızı alır. Ehl-i şer, erbab-ı taaruz düellodaki şu tali-i tehlikelerden ziyade hükümetin, kanunu pençe-i tedibinden korkarlar. Garbın bu itiyad-ı meşumu şarkta, alel-husus memleketimizde hiçbir zaman cari olmamıştır. Düello dahil cemiyette bir muharebe-i daimedir. Bir muhabarede ya zaferi yahud şanlı bir mevt istenilebilir. Bir düelloda dahi kavâid-i şeref ve namusa ittibaen ya galebe çalmak, ya ölmek istenilir. Bu kaideler muharebat-ı umumiyedeki hukuk-u beyn'el-milele tekabül ederler. Kurun-u vustada garb kısmen vahşet içinde idi. Avrupa muharebat-ı dahiliyeden kurtulamazdı. Hükümetler hukuk-u cemiyeti muhafazadan aciz idi. Nas ekseriya kendi kendine hakka kalkışırdı. İşte düello bu adat-ı seyiyenin bakıyesidir ki akvam-ı nasaraniyenin adeta hukuk-u umumiyesi sırasına geçmişti ve tarafeyn-i mutekeyyizandan olduğu halde bizzat krallık müsaadesiyle icra olunuyordu. Benabirin bu adat-ı [s.204] vahşiye-i esası, o iğtişaat-ı kadime-i dahiliyedir. Fakat bugün böyle bir adete hal-i içtimâi asla müsaade etmez. Ahlâk-ı hukuk ise düelloyu ibtidadan men' eyler.

Hâsılı “Kimseyi öldürmemelisin” kaidesine müdafa-i nefis emr-i meşruadan başka istisna yoktur. O da hakikat-ı halde bir istisna değil, belki bu kaidenin netice-i mıntıkası, mahal-i tatbikidir. Muharebe ise müdafaa-i nefis emr-i meşruanın bir vech-i umumi ve hakikisidir.

Ebnâ-yı nev'inin, kuvve-i akliyesine hürmet:- Ebnâ-yı nev'inin yalnız hayatına hürmet etmek kâfi değildir. Bil-cümle kuvva-yı maneviyesine de riayet etmelidir. Kuvve-i akliyeye hürmet eylemek herkesi serbestane taharri-i hakikatte mümtaz bırakarak hiçbir kimseyi aldatmak şöyle dursun hatta efkâr ve itikadımızda hiçbir ferde cebren ilkâ eylemekten tevakki etmek ve kuvve-i hissiyeye hürmet etmek dahi hiçbir şahsa mucib-i ızdırıp olacak ahvalde bulunmamak demektir.

Hakikat-ı kuvva-yı akliyenin mâl-i meşruudur. Her fikr-i hakikate kesbi vukuf etmek ister. Bu nimete nail olunca da ilkâyı hakaiki arzu eyler. İlm-i vezâif'ür-ruh bize gösteriyor ki insan tabiaten mütecessis hakikattir. Fıtraten neşr-i hakayika meyyaldır. Bir insanı, bir aklı tağlîte ve her ne suretle olursa olsun icbar ve iğfale kalkışarak o meyelan-ı tabiye hail olmak isteyen o şahsa manen büyük bir zarar iras eyler. Bir mahluk-u mütefekkirin, şahs-ı müdrîk olmak sıfatıyla hâiz olduğu, nasibe-i uhraya nailiyete mani' olur.

Kızb ve riya:- Yalan ki sahte olduğu bilinen bir şeyi sahih gibi [s.205] kabul ettirmek niyetiyle cidden nakl ve beyan etmekten ibarettir; hayat-ı içtimâiyece gayet büyük bir seyyiedir. Fil-hakika cemiyet esasen o itimad, yahut mukavele-i zımniye üzerine müessestir ki her ferd hakikatte ne düşünürse onu söylüyor, ne bilirse onu beyan ediyor. Hülâsa kelâmı ancak diğerleriyle kemâl-i sıdk ve muhasalat üzere ihtilat etmek için isti'mal eyliyor demektir. O halde yalan haddi zatında hayat-ı içtimâiyenin hakiki bir muharibidir.

Efkâr-ı kudemaya nazaran: Gençleri daima hakikatı söyleyecek bir surette terbiye etmek bir memlekete mesud bir istikbal hazırlamak için iktiza eden vesâitin en müessirlerindendir. Müverrih-i meşhur Kenufon'un rivayetine göre mukdema İran'da Şaban-ı Mâlîke en evvel iki şey öğretilabiliyordu: Biri ok atmak, diğeri hakikatı söylemek. ok atmayı bilmek o gençlere hariçteki düşmanlara karşı mülkü müdafaa edebilecek bir hale koyuyordu, hakikatı söylemek ise intizam-ı dahiliyenin ve müsâlemet-i umumiyenin en güzel bir kefilî add olunuyordu. Keza sıdk maısır-ı kadimde muazzez idi. En eski merkadlerin birinde bulunan bir mumyanın göğsünde şu basit kelimeleri muhtevi bir papirüs kağıdı muallak idi:

“Dünyayı terk ettim. O gün-ü fanide bulunduğum müddetçe her gün, hakikatı söyledim. Hakikat emr-i ilahidir.” Bu senin mezar ne kadar sade ise o kadar da güzeldir. O zat güzel bir hayat sürmüştür, buna da bi-hakkın kesb-i istihkak etmiştir.

Hükemadan biri diyor ki “Hakikatte yalan bir redâet-i mevhusedir. [s.206] Yalanın dehşet ve sıkletini tamamen bilsek bu fiil-i mekruhe sair redâetlerden daha ziyade nefret ve daha ziyade adavet gösteririz.” İnsaniyetimiz ve yekdiğerlerimizle irtibatımız ancak sıdk ile kâimdir.

Riyaya gelince: Bu da yalan kadar müstekrehtir. Hiçbir redâet yoktur ki riya kadar denâet ve süfliyet-i kalpten nişan versin. Böyle ihfâ-yı meram eyleyerek mahiyetini hakikatıyla göstermeye cesaret etmemek bir tavr-ı fasıkane ve

münafıkanedir. Her sözü irada, her zilleti ihtiyare nefsinde mecburiyet gören insan vazife söylememeye ve yapmamağa mecbur olduğu şeyleri söyler ve yapar. Hadis-i şerifte “Riya (gösteriş) amelleri ifsad eder.” vaki’ olmuştur. İmam Ali keremallahu veche “Yalancının mürüveti yoktur.” buyurmuştur. Kat’a-i Atiye bir riyakârın halini pek güzel surette tasavvur eyliyor:

“Yaşlı başlı kişiye ve zühdüne hayret ettim

Ateş (cehennem) ve ehvalini hep anar

Gümüş kaptan içmeyi hiç sevmez der

Ama gümüşü ele geçirirse gümüşü yer.”

Sıdk ve muhasalat fezâil-i sairenin esası ve kefilidir. Zira sıdk bir fazilet-i giranbehadır ki bil-cümle faziletleri muhafaza eyler. İtiyadat-ı kizb ve riya ile insan hîn-i hacette her türlü hatiati irtikâba müsteid ve meyyal olur ve hatasını ihfâ eylemeyi ümid eder. Fakat evvel emirde hiçbir şeyi saklamamayı kendisine vazife add eden adam hiçbir şey yapmaz ki herkesçe görülmüş olsun, hiçbir şey söylemez ki umumen işitilmemiş bulunsun. Bunun içindir ki bazı hükêma bir adam hakkında “Bu [s.207] zat doğru bir adam idi” vasf-ı basitinden daha belîğ bir sıfat-ı madiha bulamıyorlardı.

Yalan her türlü şekil ve suret alır. Böyle ihtifa eylediği ahvalde dahi kizb-i mezmum ve mekduhedir. Hakikatı tezyin ve telvin etmek hevesine mukavemet eyleyerek asla tağyir eylemeyen ve ba-husus her türlü mübalağattan ihtiraz eden adamlar pek nadirdir. Hırs ve heves ve tasavvur ve hayal ile ittisaf eyleyen tebayi-i şedide ve mühimmece ashabı için bu hal bil-hassa müşkildir. Memâlik-i cünübiye ahali bu hasletle pek ziyade müştehirdirler. Lakin bu iştihar doğru add edilemez. Efsus ki bu nakısa hiçbir cihete, hiçbir ırka münhasır değildir, umumidir. Nerede o zat ki gerek büyük ve gerek küçük her şeyde daima tamamı tamamına hakikatı söylesin. Sevk-i nezaket, sevk-i mülâtefet ile söylenilen yalanlar da nakduhtur. Söz söylerken vazife hakikatı beyan etmektir. Yoksa vâki’ olmayan hissiyatı arz eylemek değildir. Şüphe yok ki insan her bildiğini ve her düşündüğünü söylemekle daima mükellef değildir. Fakat bilmediğini ve düşünmediğini söylememekle her lahza mükelleftir. O halde latife suretiyle olsun yalan söylemek memnu’dur. Zira evvela insan emin olamaz ki böyle bir latife su-i netice vermesin. Saniyen işte ehemmiyet olsun olmasın, birine bir fikr-i kâzib ilkâ etmek fenadır. Salisen farz ediniz ki latife zahir olsun, yalan vazihen görülsün. Böyle bir halde insan fikrini diğerlerini aldatmak için yorarak kuvve-i zihniyesini ne adi bir surette su-i isti’mal etmiş olur! Diğerlerine karşı ibrâz-ı kıymet eylemek ve meziyet

ve marifet göstermek için hakikat suretinde nakl [s.208] ve tertib olunan vekâyi-i kâzibane gayet'ül-gaye adiliğinden ve eblehane bir mağrurluktan ve pek yabancı bir kötü beyenlikten neşet eyler. Mamafih bazı müehezat-ı müfritaya kapılarak hikayeleri “masalları” umumiyetle mülâhazat-ı edebiyeyi daire-i ahlâktan hariç add etmemelidir.

Saha-i fen başka bir meydandır. Bu nev'i asar-ı hayaliye güzel kaleme alınmışlar ise efkâr-ı kâzibe ilkâ etmek şöyle dursun bilakis, hassaten hakayık-ı ahlâkiyeyi neşr ve ifham ederler. Bilinmesi gayet nafi olan mesâilden biri de şudur: Deruğ-u muhtitane denilen ve sevk-i ihtiyat ile söylenilen yalanlar ahlâken mazur mudur? Böyle yalanlar icab-ı nezaketten münbais değildir. Fakat vazifeten, insaniyeten, ihtiyaten, merhameten tağyir olunan bazı hakayıktan müteşekkildir. Mesela fena bir hasta cidden hayatı tehlikede midir? Bize soruyor. Ne demeliyiz? Bu meseleye suret-i mutlakada cevap vermek pek müşkildir. En salim ve en emin tarik şudur ki mümkün mertebe kavâid-i esasiyeye riayet ederek vezâif-i muhtelifeyi en muvafik surette mezc etmelidir. O hasta taban metin ise ve hatime-i hayatına dair tedabirde bulunmak üzere hakikatı bilmek istiyorsa yine insaniyetin istilzam eylediği idare ve ihtiyat ile fikrimizi kendisine söylemeliyiz. Yok böyle değilse bu babda serd edilen bir muhasalat faidesiz bir hıyanettir, binâenaleyh bir hatadır.

İktisab-ı emniyet için böyle bir sualde bulunan ve tehlikenin tahkiki daha seri' ve daha mutlak bir surette mevtine sebebiyet vermesi melhuz görülen bir hastaya bu vecihle idare-i lisan etmekten ihtiraz eylemelidir. Benabirin bu hususta hiçbir kaide-i umumiye vaz' olunamaz. Hüsn-ü [s.209] niyet ve temyiz-i maslahat maharet ve mürüvvete iltihak ederse kaide yerine kâim olur; tehlikede bulunan oğlundan havadis soran bir valideye çocuğun vefatını selamüs-selam söylemek hubb-u hakikatı son derece-i ifrata götürmektir. İnsaniyet namına olsun böyle muamelat-ı vahşiyaneyi reva görmemelidir. Lakin bu nev'i bir istisnaya sebebiyet verecek ahval pek nadirdir. Zaten itiyad-ı ihfâ ile yed-i iktidarımızda oldukça diğerlerine ızdırap vermemek hiss-i tabisi bizi balada beyan olunan ifrat-ı muhalasata düşmekten men' eyler.

Kaideten asla yalan söylememek ve katiyen setr-i meram eylememek ve ne türlü esbaba mübteni olursa olsun hiçbir vakit hakikatı tağyir ve ifsad etmemek lazımdır.

Bazı vahşiler bu babda öyle misaller ibraz ederler ki bunlar biz medeniler tarafından taklide herhalde şayandır: İngiliz siyahilerine nazaran Hindistan-ı vasatideki dağlarda yaşayan (Kurubar) ve (Senetal) kabileleri sıdk ile müştahirdirler. Bir siyah diyor ki “Senatellerde cihanda tesadüf eylediğim insanların en hakikatperestirler” Bir

diğerinin rivayetine göre de Kurubarların daima hakikatı söylemeleri keyfiyeti darb-ı mesel hükmüne geçmiştir.

Kızbin en büyük kabaylı ve fevahişından olduğuna delalet etmez mi ki hadis-i şerifte : “Yalan, rızkı azaltır.” ve “Büyük hıyanettendir ki, kardeşine konuştuğunda o, seni konuştuğunda tasdiklerken sen ise ona konuştuğunla yalancısın.” buyurulmuştur. Yine kızbin şenâetine bühtan olmaz mı ki Cenâb-ı Rabb’ül Alemin kelam-ı kadiminde [s.210] “Yalanı, ancak Allah'ın ayetlerine inanmayanlar uydurur. İşte onlar, yalancılardan ta kendileridir.” buyurmuştur.

Efkâr-ı şahsiye ve mu'tekadat-ı vicdaniyenin taarruzundan masuniyeti:- Kuvve-i akliyyeye hürmet kaidelerinden biri de efkâr-ı şahsiye ve mu'tekadat-ı vicdaniyenin taarruzundan masuniyettir. Düvel-i islamiyede, ale'l-husus memalik-i mahrus-e osmaniyyede serbesti-i edyan kaidesine men'ül-kadim büyük bir riayet gösterilerek itikadat-ı daima taarruzundan masun tutulmuştur. Efkâr-ı şahsiye ve mu'tekadat-ı vicdaniyyeye riayet eylemek ebnâ-yı nev'inin vicdanına hürmet etmek demektir. Çünkü bunlar eser ve mahsül-ü vicdaniyedir.

Ebnâ-yı nev'in vicdanına karşı mükellef olduğumuz hürmetten infikakı badi görülen noktalar bir vech-i âti beyan olunur:

Gerek su-i misal ve gerek kubh-u nesayih ile diğerlerini fenalığa sevk etmektir. Böyle bir teşvik büyük bir günahdır. Çünkü o fenalığı işleyen kadar belki daha ziyade o biçareyi teşvik eden de mesuldür.

Ebnâ-yı nev'ini vicdanın kendilerine emr ettiği bir şeyi yapmaktan men': etmek, yahut vicdanın men' ettiği şeyi yapmaya icbar eylemektir.

Fakat şuna dikkat etmeli ki vicdan hatadan azade olmadığından insan vicdana riayet etmek vazifesiyle mükellef bulunmakla beraber bir suret-i mutlaka da her emr-i vicdaniyi alenen icra etmek hakkını diğerlerinden metalibeye kalkışamaz. Mesela ailesinin intikamını almak için vicdan-ı muhtisinin hükmüne itaat ederek birini öldürmeye kalkışan adamı kanun-u ceza bi-hakkın tedib eder, velev ki o zat vicdanen mesul olmasın, [s.211] belki de ind-i rabbanide mafuv görülsün. Keza vicdan-ı hetenagine ittibaen hizmet-i askeriyeden istinkaf edene kanun-u askeri mücâzat verir, velev ki fiil-i vâki' vicdana tabiiyeden neşet etsin.

Hükümet-i medeniye eşhasın hatiât-ı vicdaniyesine, yahut ötekinin berikinin yalan yanlış iddialarına kapılarak vazifesini terk ve ihmal etmez ve etmemelidir. Keza

ebeveynin etfale karşı hükm ve nüfuzu da böyledir. Böyle olmasa vicdana ittiba' vesileleriyle adem-i itaate sapmak daima mümkündür.

Mamafih bir sınıf-ı eşhas na-kabil galebe bir hatiye-i vicdaniyeye mübtela iseler, bunlara riyaset eden zat bu hali nazar-ı dikkat ve ehemmiyete almalı ve nizam ve menfaat-i umiye müsaid olduğu mertebede o muhitovicdanlara karşı refk ve mülâyemet göstermelidir.

Ebnâ-yı nev'inden birini bazı mevâid, yahut bazı mükâfat ile kendisince vicdana muhalif gördüğü hatta iyi bir şeyi yapmaya sevk etmek, yine serbesti-i vicdana adem-i riayettir. Bu hal mesâil-i diniyede vaki olursa şirk-i asgar denilen ve başlıca kebâirden ma'dud bulunan riyaya sebebiyet verir.

Ebnâ-yı nev'imizin vicdanına karşı vezâif-i mütediyemizde vardır. O vicdanı tenvir etmeli, hak ve hakikatı taharriye davet eylemeliyiz. Bundan maada yine ebnâ-yı nev'imizi ilkât-ı vicdaniyelerini icraya teşvik etmeliyiz. Bu vezâif-i mütenevvienin ifâsı için hazm ve ihtiyat, meharet, beni nev'ine hakiki bir muhabbet-i muktezidir. Mu'tekadat-ı vicdaniyeden başka ebnâ-yı cinsimizin efkâr ve itikadat-ı saire [s.212] riayet etmeliyiz. Şu şart ile ki o efkâr ve itikadat-ı ahlâka ve nizam-ı umumiye muhalif olmamalıdır.

Diğerlerinin mu'tekadatına müsaade etmek ve mübahesette sabr ve sükûnet göstermek fezâil-i memduhedendir. Mamafih bu müsaade mahdud olmalıdır. Hak ve hakikatı şiddetle müdafaadan hiçbir zaman feragat etmemek ve din ve ahlâka muğayir bulunan nazariyat-ı müstekreheye karşı infial göstermek herkes için büyük bir vazifedir.

Ahlâka ve doğrudan doğruya hissiyat-ı beşeriyeye aid bulunmayan mesâilde serbesti-i muaheze ve münakaşa kavâid-i külliyeyi mucibtir. İşte "Bârîka-i hakikat müsâdeme-i efkârdan çıkar" kavli-i meşhuru bu cihete ma'tuftur. Fakat her halde insanın hayat-ı uhreviyesine taalluk eden meselelerde her türlü münakaşattan tevakki etmelidir. Çünkü bu münakaşaların gayret-i ahlâkiyeye sekte vurması, vicdanı zulmete düşürmesi ihtimalden beid değildir. Hakayık-ı ahlâkiyenin bedahetini inkara kalkışanlardan büsbütün ihtiraz eylemelidir.

Eşhasın kuvve-i hissiyesine hürmet: Kuvve-i hissiyeye hürmet etmek ebnâ-yı nev'imizin ızdırabına, halecanına, nefretine badi olacak her türlü ahvalden bir dikkat-i muhterizane ile tevakki eylemektir. Hayat-ı su-i muamelat, zemâim, kadâih, tahkir-i ihtiyacat ve ezvak, içtimâiyece en büyük hatiatten, en büyük adaletsizliktendir.

Umumiyetle nezaket ikinci derecede ve nisbeten hemen ehemmiyetsizce bir vazife gibi telakki olunmaktadır. İşte bu hal bir gaflettir.

Nezaket:- Nezaket- en şamil manasıyla- hakikaten mütemeddin bir [s.213] şahsın, yani cemiyet-i medeniyede yaşamaya layık bir zatın sıfat-ı mahsusasıdır ki ebnâ-yı nev'imize, alel-husus ebnâ-yı nev'imizin ihtisaratına karşı bir hürmet göstermekten ibarettir. Nezaket diye ebnâ-yı cinsimizi iz'ac edecek hiçbir muamelede bulunmamak, kimsenin tarz-ı fikr ve maişetine dokunmamaya dikkat etmek ve herkese karşı kâffe-i vezâifimizi ifâ ve bil-cümle din-i hukuku eda eylediğimize delalet etmek üzere umum hakkında asar-ı hürmet göstermek husussatına derler. Bu da insanları bir insan, bir müntehi bir maksud gibi add ve telakki ederek kendilerine karşı mükellef olduğumuz ihtiramatı bir suret-i latife ve munise de irae eylemek demektir.

Nezaket ekseriyetle safvet-i kalpten münbeis olduğuna menba şefkate matufdur. Binâenaleyh pek ziyade sevimlidir. İşte bunun içindir ki hükêmadan biri:

“Hüsn ve an semaya nasıl renk veriyorsa, nezakette fikre öyle letafet verir. Nezaket safvet-i kalbin bir timsal-i munisi ve latifidir” demiş.

Mesela bigânelere, yabancılara karşı ne nazik, ne de mükerrem davranmamak hakkı gibi bazı hukuk-u zahiriye'nin feda edilmesini istilzam eylediğinden nezaket bir parça adalet-i mutlakadan hariç görünür. Fakat şuna dikkat etmeli ki kavâid-i nezaket paymal edilmesi hakiki bir adaletsizlikten pek baid değildir. Hukukunu bol boluna uzatmak ve hiçbir vecihle tenkis etmemek isteyen diğerlerinin hukukuna hemen tecavüz eylemek derecesine varır.

[s.214] Bilakis insan eşhas-ı saireye karşı iktiza ettiği vecihle davranır ve mükellef olduğu her şeyi, hatta bir parça da fazla olarak yapmaya hazır bulunur ise tabii bu hissiyatını ihtiramat-ı nâzikane ve tazimat-ı müteazıane ile arz ve ibraz eyler. İşte ebnâ-yı beşerin hukukuna temami-i riayet ve haysiyet-i beşeriyeye bi-hakkın hürmeti böyle olur.

Hülâsa oldukça hayırhah, oldukça adaletperver bir insan daima naziktir. Nazik olmayan ise adaletten bilakis kaide-i şefkat ve hayr-ı hevaiden nekül eder. Tariki adule dahi takrib eyler. Fil-hakika bazen nezaket kâmilin sathi ve zahiri, binâenaleyh her türlü kıymet-i ahlâkiyeden âri olabilir. Fakat her ne olursa olsun zahiren nazik görünmek vesvese ve dikkati dahilen hüsn-ü tesir hâsıl eyler.

(Ebnâ-yı nev'inin şeref ve şöhretine taaddi etmemek)

İftira ve bedgülek:- ebnâ-yı nev'imizin hayatından ve kuvva-yı muhtelifesinden maada şeref ve şöhretine dahi hürmet etmeliyiz. Bir insandan ihtiram-ı umumiye selb etmek için yapılan her şey o insanın hukukuna bir taarruz demektir. İftira ve bedgülek hatiat-ı azimedendir. Çünkü biri yalan ile tevemdir. Diğeri sahih olsa bile bir isnad-ı bedhuhaneden ibarettir. Binâenaleyh gerek iftira ve gerek bedgülek şahs-ı insanın hukuk-u esasiyesine bir tecavüz demektir. O insanın yaşadığı cemiyette izzet ve ihtirama mazhar olmalıdır. Hukuk böyle icab eder. Bir şöhrat-i hakike bir mal zi-kıymettir ki kimse o malı bizden ref' edemez. Ederse adaletsizlik olur. Ebnâ-yı nev'imizin hatiatını meydana koymak için ancak bir halde bize mesağ vadır; o da bera-yı şehadet [s.215] huzur-u hakime celb olduğumuz vakittir. Bu istisna haricinde olarak bedgülek avf olunmaz bir hatadır. İftira ise daima bir cinayettir.

Bahs-i mahsusunda, ale'l-husus düello faslında bil-münasebe dedik ki bir merd-i salih efkâr-ı umumiye hiç kâle almaz. Sükunet-i vicdaniyesiyle müsterih olur. Ahlâken iktiza eden şey hürmet-i umumiye nail olmak değil, belki o hürmete kesb-i istihkak etmektir. Şimdi de diyoruz ki hürmet-i umumiye insan için bir mal zi-kıymettir. Bu malı bizden gasba kalkışmak bir cinayettir. Bu iki fikir arasında tenakuz yok mudur? Hayır, hakikatte hiçbir tenakuz yoktur.

Efkâr-ı umumiyenin derece-i kıymetini tamamen takdir etmek, yani yaptığımız ve istediğimiz şeyin bizden metalibe eyledikleri şeye faik ve mürecceh olduğunu görmek bize aid bir keyfiyettir. Halkın dedikodusuna ehemmiyet vermemek ekseriya pek güzeldir. Bu nimette de fikr-i müstakil sahibi olanlar ve ahlâken bir derece-i aliyada bulunanlar mazhar olurlar. Bundan maada zemâim ve müfteriyata karşı galebe çalmak için bu hal-i ala bir vasıtaadır. Bu iftiralara, bu zemlere insan ne kadar nazar-ı hakaret ve bi-kaydı ile bakarsa o kadar kazanır. Üdebadan biri bunları o kışkırcılara benzetir ki birdenbire kuvvetle parlarlar; fakat üzerlerine doğru üflenmezse derhal sönüveriyorlar.

Efkâr-ı amme; saf ve hakiki ise asla nazar-ı kıymet ve ehemmiyetten dūr tutulmamalıdır. Biz de daima bu safvet ve hakikate kâni olmalıyız. Ebnâ-yı nev'imizin hüküm ve fikri için eser-i tazim göstermek o fikrin, o hükmün erbabına karşı ibraz-ı hürmet etmek demektir. O halde bu hürmete [s.216] bağlanmak, hem tabii, hem nafidir. O kadar ki kendileriyle beraber yaşadığımız zevatın takdirine müstehak olmak düşüncesi ekseriya vicdanımızın bazı tegaflatına karşı büyük bir istinadgahtır. Fil-hakika bu zevat ayrı ayrı nazar-ı temyize alınırsa görülür ki asla hatadan münezzeh değildirler. Belki bizden daha muhtidirler. Lakin fikirleri, reyleri hemen daima

mesleklerinden eder. Bu bir hakikattir ki bil-suhule tavzih olunabilir: İnsanlar hırs ve hevesat-ı muhtelifeye mâliktirler, fakat aklen müşterek ve müttehiddirler. Benabirin birbirleriyle birleşirse ukul-ü tezayüd eyler, teraküm der, en güzel efkâr-ı husule getirir. Halbuki hırs ve hevesat-ı tenakuz eder, azalır. Çünkü bu hırs ve hevesler ukul gibi müttehid ve müşterek değil, belki mütenakız ve mütenafirdir ki birleşince yekdiğerini nakz ve fesh ederler. İşte bunun içindir ki mesela tiyatrodâ muhtelit, en karışık bir umum huzurunda bile hissiyat-ı necibe ve hasene daime mazhar takdir olur, hissiyat-ı hissiye ve seyyie her halde tevbihe uğrar.

Binâenaleyh efkâr-ı umumiyyeye hürmet göstermek için esbab-ı cediye vardır. Ebnâ-yı nev'imizin hürmetini iktisab ve muhafaza etmek düşüncesi pek tabii ve bununla beraber ahlâken pek müstahsen bir histir. Şu şart ile ki hisset-i âmal ile alude olarak bozulmamalıdır. Kâffe-i ahlakiyyun bu reyde müttefiktirler. Diğerlerinin nazar-ı takdirinden düşmemek ve bilakis gittikçe hürmetlerini daha ziyade kazanmak iştilgal fikriyesine beyn'el-avam hiss-i şeref derler. Amelen bu hissini kıymet ve ehemmiyeti pek büyüktür. Ale'l-husus saha-i terbiyede hiss-i şeref büyük bir mevkiî işgal eyler. Bu histen mahrum olan bir çocuğun terbiyesinde pek ziyade müşkilat [s.217] çekilir. Müsabaka kâffe-i hissiyat ahlâkiyenin olmasa bile, ömrü müteallimanenin başlıca bir nazımı, bir muharrikidir ki diğerlerinin nazar-ı hürmetinde büyümek için birine yetişmek, yahud tefavvuk etmek arzusundan ibarettir.

Diğer bir manaya göre şeref, hürmet-i umumiyenin düşüncesi değil, fakat temlikidir.

İşte bu manaya istinaden diğerlerinin şerefine nakıse getirmek bir cinayettir deniliyor. Bu şeref bir mal-ı zi-kıymettir. Çünkü iktisab olunan hürmette hem a'mal-i hasenemizin mükâfatını buluyoruz, hem de hasenat-ı saireyi icra etmemize bir müşevvik görüyoruz. Hakkımızda ibraz olunan ihtiram ve itibarı kaybetmek değil, bilakis, tezyid eylemek istiyoruz. O halde bu itibar-ı gayret ve ihtimamızı çoğaltır. Benabirin bizi sükuttan, inhitattan muhafaza eyledikten maada vadi-i hayırda terakkiye dahi sevk eder. Müstehak olduğumuz hürmetten mahrumiyetimize sebebiyet veren hem elimizden bir mal-ı meşruamızı alıyor, hem de müsabakanın en hakiki bir muhafızını, en güzel bir menbainı bizden ref' eyliyor demektir. Hatta nail olduğumuz hürmete istihkakımız biraz meşkûk olsa bile yine o hürmet bize büyük bir hizmet eder. O hizmette diğerlerinin bizi vaz' eyledikleri dereceye bi-hakkın suude sa'y etmemizdir. Bir parça metin bir kalbe mâlik isek halkın bir hüsn-ü zannı bizim için bir taahhüd

mesabesine geçer ki o dereceyi bularak taahhüdümüzü yerine getirmedikçe mahcub, müteessir oluruz.

Bir kere insan hürmet-i umumiyeyi kaybeylerse, bir daha o hürmete [s.218] sühuletle nâil olamaz. Bunun için mesai-i musırta fevkalade ister ki bu da herkese müyesser değildir.

Bir sahib-i hayr daima salah-ı hal ile ittisaf eder, tabi-i hürmet-i umumiyeyi muhafaza eyleyecek meziyete her zaman mâlik olur. Her cihetten tahkire uğrayan insan ise nihayet meyus olur. Efkâr-ı umumiyeyi lehine çevirmekle uğraşacağı yere istihfafa, tezyife başlar. İşte bunun için bir insanın sükutunu seyyiatını velev teessüf ve telehhüf suretiyle olsun hemen ilan ve eşyaya kalkışmak o insana büyük bir fenalık etmektir. Çünkü böylelikle o yara na-kabil tedavi bir hale getirilir. Vukuuna güya beyan-ı teessüf olunan o fenalık teşdid edilir. Halbuki bir dereceye kadar mestur kalan hatalar tamir ve telafi olunabilir.

Ebnâ-yı nev'imizin ihtiram ve itibari ahlâken ne derece kıymettar ise maddeten dahi hemen yine o kadar haiz-i ehemmiyettir. Hüsn-ü şöhret büyük büyük servetlere bedeldir. Hayat-ı içtimâiyenin her faslında, her vechinde hüsn-ü şöhrete büyük bir ihtiyac vardır. Her nev'i teşebbüsatta muvaffakiyetin kefil-i hakikisi, hiç olmazsa şart-ı esasisi hüsn-ü şöhrettir. Zekaca bir derece-i mütevassıtada bulunan bir tacir itibar ve emniyet-i umumiyeye nail olmuş ise en mahir, fakat itimad-ı umumiden mahrum insanlardan daha emin bir surette karında muvaffak olur.

İftira:- Ebnâ-yı nev'inin şöhretine taaddi iftira ve bedgülek ile olur. İftira bir kizb-i hainanedir, esasen sahte bir isnaddan ibarettir ki ekseriya gizlice iras-ı mazaret eylemek niyet-i muzırrasıyla meydana konulur. Bazen de sadece saika-i hiffetle iftiraya düşülür. Çünkü iftira [s.219] ile bedgülek arasında bir mesafe vardır. Hatta bedgülektan tevakkıyi icab eden esbabın biri de budur. İnsan birnin hatiatını nakl ederken bis-suhule mübalağaya kapılır ve gafletle hakikatten kizbe geçer. Mağdurini tamamıyla perişan etmek için iftiranın almadığı renk yoktur. Ekseriya mahvına yürünülen adamın meziyet ve fezâilini etra ile işe başlanır. O adama mâlik olmadığı birçok mehasin atf olunur. Bu de bir bi-tarafılık süsü takınarak bu kuvvet ile o biçareye birçok hatiat ve redâet-i kâzibe isnad eylemek içindir. Zira iftira her türlü nikâba girer. Kendi icad eylediği bir seyyieyi teessüfle beyan etmek, hedef-i hetk ve taarruz eylediği eşhasın hayrını, hasenatını dilemek gibi sahte tavırlar alır. Meydana çıkmak istemeyen birinin hainanenin en

müstekreh suretlerini haizdir. Kezâlik, riyanın en kavisini havidir. İftirayı yılan benzettirler. O yılan ki gürültüsüzce yürür, fakat zehirle insanı öldürür.

Şunu da ilave etmeli ki bazen fenalık niyetiyle olmayarak esbab ve hevesat-ı beyhudeye istinaden iftiraya mücaseret ederler. Mesela huzzarın tahsinine mazhar olmakı musahabe esnasında bazı mazmunlar savurmak, güzel sözler söylemek gibi. Böyle adi vesilelerle birtakım masumların şöhret ve saadetine taarruz etmek de fıkdan-ı ahlâkın en büyük nişanelerindendir.

Bedgülek: Bit-tabii' iftiradan daha az çirkindir. Hatta hele-i ulada denilebilir ki bedgülek ne için çirkin olsun? Bedgülek, tarifine nazaran, hakikatı, vakayı neşr eylemektir. Böyle [s.220] neşriyat fenalığı icra edenlerin bir dereceye kadar mücâzat-ı layıkası add olunamaz mı? Her hatanın bilinmesi faideden hali midir? Bil-cümle hatiat bi-hakkın meydana dökülürse aded-i seyyiat tenakuz etmez mi? Gördük, bedgülek ile iftira arasında pek az bir mesafe vardır. İnsan bedgülek düşünce iftiraya doğru kayıverir, bu pek muhakkaktır. İşte bizi ebnâ-yı nev'imizin hatiatını ifşa etmeye sevk eden bu meyilden lüzum-u ihtiramımıza birinci sebep budur.

Bundan maada bedgüleği hadd-i zatında nazar- itibare alırsak görürüz ki bu haslet mahiyeti itibariyle fena olduğu gibi isti'mal eylediği vesâite nazaran da fenadır. Menbaı bulunan hissiyata göre de, müracaat eylediği hissiyata göre de fenadır. Hülasa, bais olduğu netâice nazaran da fenadır.

Bedgülek iftiradan daha hafifitir. Çünkü yalan ile alude değildir. Benabirin daha az ihtifaya meyyaldir, denâete daha az karibdir. Bazen zahirde en basit bir muhasalat ile mütecellidir. Fakat hakikatte fevkalhad mühliktir. Keza iftira gibi türlü renge, nikâba girer. Hatta müddehi bile alet eder. Takbihat vardır ki müddehtir. Takdirat olur ki bais-i zemdir. Bundan maada ince ince telmihler, şiddetli şiddetli ihyamlar bulunur ki doğrudan doğruya edilen istinadattan daha müessirdirler. Bedgülek etmek için bin türlü ihtiyata müracaat olunur. Çünkü bir fiil-i vicdanperstane de bulunmadığı o derece hiss olunur.

Bedgülek saf, vazıh, riya ve denâetten âri olamaz. Şayet olursa artık bedgülek namını almaz. Çünkü bir şahsın mesleği hakkında ne düşünebiliyorsa açıkça, hatta hîn-i iktizada yüzüne karşı bile [s.221] söylemek bedgülek etmek değildir. Belki o şahsın ef'ali hakkında bir mütalaa-i muhıkka beyan etmektir ki böyle bir mütaala ma'tuf-u aleyhini mülâhazaya, ıslah-ı fikre davet edebilir. Hâsılı, âtide serd edeceğimiz kuyuda

mutabakat şartıyla bu safvet-i şedide pek nafi' olabilir. Fakat bedgülek böyle değildir. Bedgülek büsbütün başkadır.

Menba'ı olan hissiyata nazaran fena olduğu müracaat eylediği hissiyata göre de bedgülek fenadır. Bu hal ne türlü hissiyattan neşet eyliyor ki ve nasıl hislere müracaat ediyor? Bu iki sorunun cevabı birdir. Zira insanı bedgülek sevk eden esbab ne ise bedgülek hüsn-ü kabul ettiren esbab yine odur. Ekseriya hiç olmazsa sevk-i gurur ile bedgülek ederiz. Muhataplarımızın da gururuna müracaat eyleriz. Kendilerine karşı bir itimad ibraz ediyor gibi görünüyor. Bu hal onları mağrur ve müfetehir eder. Sanırlar ki biz onları o takbih ettiğimiz ef'ali irtikâbdan münezzehtir add eyliyoruz. Zaten vicdanlarını havfa düşürmemek için iktiza ederse bedgüleğimizi mümkün merteye setretmekte gayret eyleriz. Şöhretini paymal ettiğimiz şahıs için saf bir hayırhahı besler gibi görünür ve o derece evsaf-ı hasene ile beraber böyle nekayısı da mâlik olmasına güya teessüf ederiz. Yahut söylediğimize pek ehemmiyet vermemek, bir parça da saikâ-i tesadüfle söz söylemek tavrını alırız. Hülâsa muhatabımızın mümaşanı kazanmak için her şeyi yaparız. Çünkü muhatap memnuniyetle havale-i sem' itibar etmezse bedgülek hemen intihâ bulur. Dinleyen olmazsa meydanda bedgü olmaz.

Bedgüleğin menbaı ve mercii bulunan hissiyattan biri de haseddir.

[s.222] Meşhur bir muharrir demiş ki:

“Cihanda bir hased vardır ki hafif hatvelerle her ciheti dolaşır. Buna bedgülek derler. Bedgülek vukuundan pek emin olmadığı bir fenalığı delicesine söyler, husulünü iyice bildiği bir hayra karşı da muhitane sükut eyler”

Şu da şayan-ı dikkattir ki gerek bedgülek edenler ve gerek bedgüleri memnuniyetle dinleyenler ekseriya su'î ahval ile muttasıf olanlardır. Kendilerinden ref'-i şehadet etmek için diğerlerini fasl eylerler. İnsan yalnız bedgülekten içtinâb ile iktifâ etmemelidir. Bedgüleri dinlemekten de külliyyen ihtiraz eylemelidir. Çünkü bir bedgüyü müşvikane dinlemek bizzat bedgülek etmekten belki daha muzır ve daha çirkindir.

Bedgülek netâyici itibariyle de fenadır. Bu neticeler, hem bedgülek eden için, hem hakkında bedgülek olunan için, hem de huzurunda bedgülek edilen için muzır, hatta mühliktir. Bedgülek herkes için calib-i muzırrattır. Zira bir tehim-i buğz ve gayzdır ki hissiyat-ı içtimâiyeyi tesmin eyler. Herkesin hatiatını meydana koymalı dememelidir. Kendi kendimizde aleme hâkim olmaya, icrâ-yı adalet etmeye kalkışmak vazifemiz değildir. Evvel emirde söylediklerimize dair malumatımız ekseriya pek nakıstır. Sehv ve hatadan münezzehtir olduğuna emin olan kimdir? Böyle hataların

ehemmiyet-i muzırratı ise ne büyüktür? Sâniyen böyle ahvalde ekseriya bize talluku olmayan şeylerden bahs ediyor; söylemesi vezâifimizden, binâenaleyh hukukumuzdan olmayan şeyleri söylüyoruz. Salisen bir cemiyet farz eyleyiniz ki bedgülek orada bir kanun-u umumi olsun, artık o cemiyetin iğtişasına [s.223] payan olur mu? Zira içimizde kim vardır ki meaibden külliyyen biri olsun ve az çok aff ve müsamahaya muhtaç olmasın?

Daha ileri gidelim, farz edelim ki kabahetten büsbütün muarız kâmilen masumuz. Lisanımıza düşen adam da hakikaten mücrimdir. Böyle bir halde böyle bedgülek mübah olmaz. Çünkü hakkında bedgülek ettiğimiz adamdan hürmet-i umumiyyeyi ref eyliyoruz. Bu ise aslen ve adaleten memnu'dur. Hatiatı meydana çıkınca o adam ıslah-ı nefis eder, binâenaleyh bu hataların izharıyla kendisine hizmet olunur diyemez. Çünkü malumdur, mücrimdir, bir hatayı ilan ve iâşe etmek o hataya düşen insana bir hizmet eylemek değildir. Bilakis bu hal fenalığı tezyid eder ve hiçbir şeyi de telafi eylemez.

Nice erbab-ı salah hatiata düştüler. Fakat bu hatalar umuma işaa olunmadığından yine kendi kendilerine terbiye-i nefis eylediler. Umumun vakıf olduğu bir hatadan ise teberi etmek na-kabildir. Bunun sebebini de yukarıda söyledik: İnsan ebnâ-yı nev'inin hürmetini kaybetince nefisine karşı emniyeti ve her türlü izzet ve haysiyeti de elden geçiriyor, büsbütün sükût ediyor.

Bedgülek, huzurunda edilen adam için de muzırdır. Çünkü kendisine öyle hissiyat-ı muhterize ilkâ olunuyor ki o adama artık medar-ı bahs olan şahsa karşı adilane ve müşfikâne davranamaz. Binâenaleyh ifâ-yı vazifede daha çok müşkilata uğrar. Bundan maada bedgülek de muhatabın hasis hissiyatına müracaat olunuyor, en fena damarları tahrik ediliyor. Benabirin ismet-i ahlâkı tehlikeye düşürebiliyor.

[s.224] Bir de bir fiili mezmumun hikayesi samiine su-i tesir eder. İnsan böyle hikayeleri işitince "Madem ki bu hata irtikâb olundu, artık o derece müstekreh değildir. Kim bilir belki kendi de öyle bir hatayı dahi mahirane davranmak ve asla sezdirmemek ümidiyle irtikâba kalkışır. Hülâsa bedgülek eylediği zaman insan kendi nefsinde, hem en fena bir surette, muzırrat eder.

Ebnâ-yı nev'ini kadr ve kıymetten düşürmek zevk-i mekruha ve zeliline terk-i nefis etmek ne büyük bir fıkdan-ı ahlâka delalet eyler. Çünkü hemcinsimize muhabbet ve muavenet göstermek en mukaddes vezâifimizdendir. Şöhretimize cüz'i bir taaddi vuku' bulsa ne kadar âlam ve ızdıraba düçar oluyoruz. O vazifeyi, o tecrübe-i nefsiyeyi

ayak altına alıp da diğerlerinin şöhretine karşı tadyat ve taarruzata kalışmak en çirkin ahvaldendir. Bundan maada bir insan bedgülek gibi bir sıfat-ı mekruhe ile şöhret bulursa ebnâ-yı cinsinin muhabbet ve emniyetini nasıl celb edebilir? Gevezelik ve bedzebanlık ile iktisâb olunan pek adi bir telezzüz için emniyet-i umumiyyeyi kaybetmek ise hiçbir aklın kârı değildir.

Hasılı bedgülek her halde makduhtur. Bu bir hakikattir ki asla cay-ı bahs olamaz. Fakat denilebilir ki eğer bedgülek eden insan muhalasat-ı vicdan ile beyan fikr eyliyorsa, bizi iğfalden vikaye için hemcinsinin hatiatını meydana koymaya bir vazife add ediyorsa, böyle bir halde yine şayan-ı müehize midir? Pek nadir olarak zuhur eden böyle bir halde bile o bedgülek eden zata şunu anlatmalı ki aff ve müsamaha ve hayırhahı her hususta öyle şiddet ve hiddetten daha iyidir.

[s.225] Ba-husus hayırhahlık hadd-i zatında ve netâic-i itibariyle hayat-ı içtimâiye için büyük bir fazilet olduğu gibi tekemmül-ü şahsiyemize hizmet eden şerâitin dahi en birincilerindedir. Hayırhahlık bir haslet-i cemiledir ki ahlâk-ı hasenenin miratı mesabesindedir. Hayırhahlık sayesinde ki ruhumuz daima ilkât-ı haseneye küşade kalır, bedhahlık ise bizi her türlü hasenattan mahrumiyete sevk eyler.

Ebnâ-yı nev'inin mal ve mülküne taaddi etmemek:- İnsanlar hayatça, kuvva-yı maneviyece, şeref ve şöhretçe taarruzdan masun oldukları gibi emval ve emlakça dahi taarruzdan masundurlar. Bir şahsın suret-i meşruada temellük eylediği her şeye mülk namı verilir. Mülk bir haktır. Sirkat-ki bu hakkın zıddıdır. Zira diğerinin malını haksız yere yenmesinden ibarettir,- sırasına göre bir cinayet, ya hata-yı azimdir.

Mülkü mukaddes ve taarruzdan masun add ettiren şudur ki mülk şahsiyet-i ahlâkiyemizin, yani ahlâken haiz olduğumuz nüfuz ve ehemmiyetin bir nev'i tevsii, bir alameti demektir.

Evvel emirde mülk hem ihtiyacımıza tekabül eyler, hem de bir sevk-i tabii-i cibilliyemize tevafuk eder. Bazı şeylerle temessül etmedikçe beka bulamayız. İnsanın taş eylediği mevad-ı nebatiye ve hayvaniye bir mülk-ü zaruridir. Çünkü bunları sarf ve istihlak etmedikçe hiçbir kimse temin-i hayat edemez.

Bu sarf ve istihlak, temellükün nişane-i mutlakıdır. Demek ki mülk evvel emirde ihtiyacat-ı maddiyemizi def'i hizmet eyliyor. Bundan maada ihtiyaç-ı maneviyemize de tetabuk eder. (İlm-i Vezâif'ür-ruh) da insanın [s.226] temâyülat-ı tabiyesi meyanında temellük için bir sevk-i tabii dahi mevcut olduğu beyan olunur. Fil-hakika hepimiz temellük ve tasarrufa meyl ve muhabbet ederiz. Bu meyelan bir çocukta bile

nümayandır. Bir çocuğa bir oyuncağı, keyf-i mâ-itifak bir şeyi âriyeten veriniz. O çocuk pek çok mahfuz olmaz. Fakat yine aynı şeyi büsbütün bahş ediniz, evveliniz yüz misli mahfuz olur. Çünkü o şey-i temellük etmek, keyfe mâ-yeşae tasarruf eylemek ister. Bu arzusuna tamamen nail olmak için elinden geleni yapar. Bir şey ki mülkümüz olur, eydi-i isti'malimize girer, fikrimiz o şeye güya mürtebit olur, tetâbuk eder. O şey zihnimizde la-yenkati' mevcuddur. Temayülatımızın kısm-ı mahsusu o cihete in'itaf eyler. İtiyad ile o şeye o derece kesb-i irtibat eyleriz ki artık o şey bizimle yekvücut olur, hayat-ı fikriyemize iştirak eyler. Binâenaleyh bizden o şeyi ref' etmek şahsiyetimize bir nev'i taarruz eylemek, bize bir zarar-ı maddi ile beraber ızdırap-ı manevi vermek demektir. Bu tafsilat ile temellükün mahiyeti tamamen anlaşılamiyor. Çünkü bununla temellük bir nev'i hukuk olmaktan ziyade bir mal gibi görünüyor. Mamafih ihtiyacatımıza tahsis ettiğimiz şey o zamana kadar hiçbir kimseye aid değil idiyse bu esastan ciddi bir hak meydana çıkarabiliriz. Bunun içindir ki mutasarrıf-ı evvelin hukuk dedikleri şey ehemmiyetten âri değildir. Mademki insan arzu ve ihtiyaca mâliktir, bu ihtiyacı ifâya müsteid bulunan her şeyi meşruen tasarruf edebilir. Şu şart ile ki bu şeyler kendi taht-ı temellüküne girmeden evvel hiçbir kimseye taalluk etmiş olmamalıdır.

Nehirlerin suyu herkes içindir. Binâenaleyh hiçbir kimseye aid [s.227] değildir. Fakat bu suyu takdir edersem benim malım olur. Çünkü kimsenin tasarrufunda olmayan bir şeyi kendime tahsis ediyorum demektir, insanlar ibtida-yı hilkatte hiçbir kimsenin işgal etmediği bir arz üzerinde ihrarane geziyorlardı. O zaman ağaçlar herkese aid idi. Fakat ilk önce bunlardan iktifat semerata başlayan bu ağaçları mal-ı meşruu add ediyordu. Buna da hakkı vardı. Nehirlerdeki balıklar kimsenin değildi. Çünkü herkesin idi. Lakin bunları tutabilen o balıklara tasarruf ediyordu. O zamanlardaki avlar dahi sıyd edebilenlerin malı oluyordu. Vakte ki insanlar bazı hayvanatı daire-i ehliyete soktular, meraların otu da oraya en evvel hayvanının olatmaya kim geldiyse onun tasarrufuna geçti. Görülüyor ki bu hal-i ibtidaide temellük ihtiyac ve sevk-i tabiden başka bir esasa müstenid değildi. Henüz kimsenin zir-i tasarruf ve iddiasına geçmemiş bulunan emval-i sevk-i ihtiyaç ile zata, nefse tahsis olunuyordu.

Hakikatte, temellükü mukaddes add ettiren, en vasi' manasıyla bir hak, hukuk-u mertebesine i'la eden şudur ki mülk-ü içtimad-ı mahsusun mahsülüdür, bir semere-i mesaidir. Nehirlerin suyuna tasarruf etmek için o suyu takdir etmelidir. Bu bir sa'ydir. Bahusus takdir ile iktifâ etmeyerek o suyu derelere, tepelere götürürsem o zaman benim için büsbütün bir mülk-ü hakiki olmaz mı? Ben bu suyu istediğime veririrm, fakat

kimse benden bunu hile ve gasb ile alamaz. Yine bu suyu balıkçının tuttuğu balıkla, yahut avcının sıyd eylediği avla mübadele edebilirim. O zaman balık ve av da benim mâl-ı meşrum olur. Çünkü onları da bil-vasita sa'y ve zahmet mukabilinde elde etmiş oluyorum.

[s.228] O halde mülk-ü meşruu gerek bil-vasita ve gerek bila-vasita sa'y ve içtihad mahsulü bulunan şeydir. İnsanın irade-i cüz'iyesinden, faaliyet-i zatiyesinden bir cüz'üdür. Benabirin o irade kadar muazzez ve mukaddestir. İmdi bir sa'y ile doğrudan doğruya iktisâb olunan emval-i menkuleye hak vermek müşkil değildir: Bir ameleyle bu günkü ücretinin, bir doğramacıya yaptığı eşyanın, bir çiftçiye de mahsulatının tasarruf ve temellükünü kabul etmemek kimsenin hatırına gelmez. Fakat bilhassa veraset suretiyle kazanılan emval ve hususuyla emval-i gayr-i menkule nazar-ı itibare alınırsa mesele daha müşkil olur.

Beşeriyetin ibtida-yı zuhurunda arz herkese aid idi; bugün, bilakis-hiç olmazsa memalik-i mütemennede—kâmilen taht-ı temellüğe girmiş, kâmilen işgal olunmuştur.

Ru-yı arzı iskan edenlerin kısm-ı azamı da bir karış toprağa mâlik değildir. Şimdiden sonra doğacakların ekserisi yine bu mahrumiyete – hem de daimi bir surette—uğrayacaklardır. Bu mesele birçok münakaşat ve mübahesatı mucib olmuştur. Evvela şunu bilmelidir ki temin-i hayat, istihsal-i saadet, hatta iktisab-ı servet için bir tarlaya mâlik olmak mutlak lazım değildir.

İlm-i servet diyor ki arazi ancak vesâit-i servetten biridir. Mamafih bu vesâitin en müfidi de değildir. Bundan maada tedkik edilirse görülür ki hâlihazır bil-hassa tabiaatten münbaistir ve mehazirden ziyade fevaidi câlib olmakla beraber salah ve muselleti ummiyye büyük büyük tehlikelere ilkâ etmeksizin de esasında tadil olunamaz. Farz edilse ki tahayyül olunan tadilat-ı mevki-i icraya konulabilsin, o halde yine bu [s.229] tadilat devam edemez ve o metalibi taksine tavl-ı müddet hizmet eyleyemez. İlk insanlar ki hal-i vahşetten halet-i sekene ve izraate geçerek arzı zer' etmeye başlamışlardır, şüphesiz büyük bir hakk-ı tasarrufa mâlik oldular. Binâenaleyh bu arziden husule gelen mahsulatın başkalarından ziyade onlara aid olması mukteza-yı adalettir. Çünkü bunların sa'y ve gayreti, ihtimam ve dikkati olmasaydı o mahsul asla hasıl olmazdı. Gayreti, ihtimam ve dikkati olmasaydı o mahsul asla hâsıl olmazdı. Bir de malumdurki arz birkaç sene zer' olunduktan sonra gittikçe daha ziyade münbit olur. O halde yine aynı insanlar hatalarının, hatta sa'y ve gayretlerinin ve hülasa bu sayede nail oldukları rahat ve asayiş ve refahiyetin icab ve mukteziyatı ile oralarda yerleşmek

isterlerse mesai-i vakıa neticesinden ve semere-i gayret ve ictihadları bulunan ezdiyad kuvve-i enbiyadan müstefid olmak herkesten ziyade onlara aiddir. İşte arz evvel emirde kimseye müteallik değil iken böylece yavaş yavaş kâmilen taht-ı tasarrufa geçti. Bu babda fütuhât ve mühacemat vesaire gibi esbab-ı feriyeyi hiç kâle almıyoruz. Çünkü bu günkü gün o ciheti fasl ve tashiha kalkışmak gülünç bir hayaldir. Binâenaleyh bu tafsilattan müsteban olur ki esas ve menşesine nazaran, yani müesses ve mutasarrıf olmalarına göre mülk-ü meşrudur. Şimdi bilmek lazımdır ki ne türlü şerâite ittibaen mülk ferağ olunur, ne vecihle irası olur. Hakk-ı veraset hangi esasa istinad eyler.

Bir insan bir şeye tamamen temellük ediyorsa o şeyi keyfine göre istediğine bahş eder. Çünkü temelluk kuru bir sözden ibaret değildir, belki bir şeye mutlak bir surette tasarruf eylemek hakkıdır.

[s.230] Fil-hakika bir mülk bana aid ise ben o mülkü istersem mahv ederim, istersem birine bahş eylerim. Bunu ölürken de yapabilirim, ölmeden on sene evvel de. Tabir-i ahirle ben bu mülkü istediğime vasiyet edebilirim. Benabirin hakk-ı hibe ve veraset suretiyle hak intikal, hakk-ı temellükün mukteziyatı ve netâici demektir. Keza kâffe-i süveriyle mübadele de böyledir. Siz bir tarlaya mâliksiniz. Benim bir miktar param vardır. Bu tarlayı bana satmaktan sizi adeleten nasıl men edebilirler? Yahut size bedelini verdikten sonra bu mülke tasarrufumu ne suretle inkar eyleyebilirler?

Bu beyanata göre hakk-ı veraset tevarüs edenden ziyade terk-i miras eyleyen aid bir haktır. Mirasta vacib-i riayet mevrus eliyle değil, fakat mevrustur. Belki mevrus-u ileyh bu servete müstehak olmak için hiçbir şey yapmamış veyahud pek bir şey yapmıştır.

Biz mutasarrıf-ı meşru' nazar-ı itibare alırız ki o mülkü sa'y-i ile iktisâb eylemiştir. Binâenaleyh kime isterse intikal ettirilebilir. Hâsılı miras haktır. Ayet-i kerimede: Estei'zübilleh- "Kan akrabaları birbirlerine (varis olmaya) daha lâyıktırlar." Hadis-i şerifte "Kişi babasının malında hakça öndedir." vakii olmuştur. Mamafih bazı kuyud vardır. Çünkü, bil-farz evladın bu babdaki hukukunu vikaye için kanun müdahale eder. Fakat hemen bil-cümle ahvalde pederin fikr ve muradı servetine evladına terk etmektir. Mukteza-yı tabiat, icab-ı vazife böyledir.

Tevarüsle elden ele geçen bir mülkte vacib'ür-riaye olan şey esasen o mülkü teşkil ve iktisab eden ve muhafaza ve tevsii eyleyen sa'yidir.

Şurası insan için müziçtir ki bazen büyük bir mülk zürriyetten [s.231] zürriyete geçerek ekseriya zerre kadar istihkakı olmayanların eline düşer. Bahusus sahib-i mülk

işsizliğin ve servet ve yesarın sevkıyla vadi-i redâete saparsa artık o mülkü semere-i mesai olduğuna ehemmiyet vermedikten başka böyle bir halde servetin suret-i tevziini gayr-ı muhak bulamaya da başlarız. Fakat bu seyyieye ne türlü deva bulunabilir ki hakk-ı temellükü ve cemiyetin bu haktan istihsal eylediği fevaidi rahnedar etmesin. Bu fevaid pek hakiki ve pek kıymettardır.

Bir peder mal ve mülkünü çocuklarına terk etmeyeceğini bilse kabil midir ki böyle gayret ve şecaetle ibraz-ı mesai etsin, şevk ile tasarruf ve iktisada riayet eylesin. His-i aile, bir cemiyetin başlıca kuvvetidir, hak intikal men' olunduğu gün varta-i tehlikeye uğrar. Bundan maada hakk-ı intikal men' etmek ezdiyad-ı servete sed çekmek ve servet-i umumiyenin menabı'ı cedidesini korkutmak demektir. Çünkü tekrar edelim: Bugün sa'y ve tasarrufu düstur-u hareket ittihaz eden zat semere-i mesai ve tasarrufatını sevdiklerine terk edemeyeceğini bilirse o derece müzaheme katlansın, öyle mahrumiyetleri ihtiyar etsin. Fakir ise az ile kanaat eder, zengin ise tezyid-i servete çaresini arayacağı yere eğlenceye koyulur. Mümkün mertebe ziyade kesb-i huzuz etmekten başka bir şey düşünmez. Binâenaleyh hakk-ı temellüğe nakisa vermek cemiyet-i beşeriye için muzırdır.

Her ne kadar bazen menabi' pek saf değilse de, hele bazen de mutasarrıfla haklarınca semere-i mesai olduğu hiç görülme de yine esbab-ı meşruhaya binâen temellük, hukuk-u ahlâkiyeden, hukuk-u mukaddesendir.

[s.232] Fevâid-i içtimâiye nokta-i nazarından dahi pek müfid bir tesis-i behinedir. Bir memlekette medeniyet ne kadar ilerlerse hakk-ı temellüğe riayet dahi o kadar artar. Hakk-ı mülkiyetin ne kadar muhazırı, nekayısı olursa olsun bu hal bu babda düşünülen çarelerin, tedbirlerin kâffesinden ahsendir, evladır.

Fakat şunu da ilave etmeliyiz ki emlak, ashabı için bazı mecburiyetleri dâidir. Mülk sahipleri daima biçarelerin imdadına yetişmelidirler. O evamir-i ilahiyeye itaat ederek mallarının zekatını vermelidirler. Bunu eda etmeyen zengin bir vazife-i hakikiyeyi ayakaltına alır, velev ki malını istediği gibi isti'male hakkı olsun. Şefkati uluvvücenâb ferman-ı rabbanidir: “Allah'ın yaratıklarına hürmet; Allah'ın işlerine hürmettir.”

Sirkat:- Madem ki temellük bir haktır, mülkü taarruzda bir cinayet demektir. Sirkat yerine göre bazen bir cinayettir, bazen bir hata-yı azimdir. Kanunun tayin ettiği gibi gasb ve muslihan hücum vesaire ile beraber ise bir cinayettir. Yok, hile ile başkalarının malına el uzatmaktan ibaret ise bir âdî cenahdır. Fakat her halde bir hata-yı

azimdir, sirkatin bir fiil-i makduh olduğunu taşrihat-i salife aynen irae eyler. Zaten bu fiilin mezelleti bir sarikin fisk ve hıyanetine, ihfâ-yı maksad ve niyete, iktiza ederse cebr ve şiddete meyili, mecburiyeti ile de sabittir. Ayet-i kerimede—esteî'zübilleh—“Hırsız erkek ile hırsız kadının ellerini kesin....” ve hadis-i şerifte: “On dirhemi çalanın elini kesin.” beyan buyurulmuştur. Sirkatin enva-ı muhtelifesi vardır. Fakat biz burada esasen envâ-ı sirkatten oldukları halde âmmece bu namı taşımayan ve daima lüzumundan [s.233] ziyade müsamahaya mazhar ola gelen sirkatlerden diğerlerine tercihen bahs edeceğiz: Bir malı tamamı tamamına vezn etmeyen bir tacir-i sâriktir. Bir kumaşı ölçerken – velev bir arşın kadar olsun- müşterisini aldatan sâriktir.

Me'külata ve meşrubata hile katan sâriktir. Sahib-i binanın gaybubetinden istifade ile az iş göreni yahut lüzumundan fazla istirahate koyulan amele sâriktir. O sahib-i benada işlerde ta'sib gösterir, hakkından ziyade metalibeye kalkışır, tediyeye ücrette adalete riayet etmezse sâriktir. Bir kaçakçı sâriktir. Her ne zaman birine aid bulunan bir şeye etale-i dest olunursa, yahut birnin hakkı tamamen eda olunmazsa irtikab-i sirkat edilir.

Bir nev'i sirkat daha vardır ki o da halkın daima, müsamaha ve müsaadesine uğramamıştır. Bu sirkat tesadüfen bulunan şeyleri hıfz ve zabt etmekten ibarettir. Pek çok kişiler tesadüfle ellerine giren şeyi tavan iade etmek istemezler. Halbuki bir insan bir şeyi bulur da sahibine iade etmez ise ihtiyar-ı sirkat etmiş olur. Bu hakikat ekseriya ayakaltına alınıyorsa da yine pek celi, pek bedihidir.

Hülasa, alenen denilebilir ki bir diğerinin malına el uzatan hırsızdır. Sirkat zelildir, müstekrehtir. Sebeb-i sirkat, mal-ı mesruk ne olursa olsun hırsızlığın büyüğü, küçüğü yoktur. Çünkü bunların kâffesini tevlid eden hiss-i denâet birdir. Binâenaleyh bu cihetçe kusur edenler ahlâk nokta-i nazarından asla mazur olamazlar. Bir dinin ifâsında tehir, bir mal-ı müstearın iadesinde müsamaha, hesabatta fikdan-ı istikamet, [s.234] sû-i isti'mal-i emniyet, âmdan iras olunan her türlü muzırrat aff olunamayacak hatiat-ı azimedendir. Yalnız bir şey bunları –büsbütün tamir etmezse de—bir parça tahfif eyler. O da iras olunan zarar ve ziyan serian ve tamamen tazmini, irtikâb edilen hatanın bila-ihtiyar tamiridir.

UKÛD VE MUKAVELÂTIN MUKADDESİYETİ-TA'HİDÂT-I TAHDIYE-ŞİFÂHIYE-ZİMNİYE-VAAD

Ukûd ve mukavelâtın mukaddesiyeti: - Verilen kavli encaz etmek, akd olunan şartnameyi tamamı tamamına, harfî harfine icra eylemek, her taahhüdü, her vaadi, yerine getirmek insan için mukayyed ve mutlak bir vazife-i adalettir. Hiçbir akidname yoktur ki tarafeynden her birinin hüsn-ü niyetine ve hulus-u fikrine müstenid olmasın. Tabiatı ve tarifi itibariyle bir mukavele tarafeyn-i akdini mutesaviyen tahtı irtibata alır: Bunlardan her birinin diğerinden o şerâite riayeti metalibeye hakkı vardır. Kavlimizi encaz etmemek, istediğimize nâil olduktan sonra vaad eylediğimizi ifâ eylememek niyeti hakiksiyle akd ettiğimiz bir muahedeye bu namı nasıl verebiliriz? Birbirlerine karşı akd-i ahd eden iki kişiden biri taahhüdünü ifâ eder, diğeri etmezse birinci ikincisine ahmakça aldanmış olmaz mı? O halde bu aldanan şahıs diğerinin zevki, keyfi için bir vasıta, bir alet makamında tutulmuş olur. Yok, her iki taraf da sözünde durmazsa iş büsbütün saçma olur. fikr-i muahede esasından paymal edilir. Nizam-ı cemiyete nakise verilir. Hiçbir cemiyet [s.235] yoktur ki kaide-i müesseseye müstenid olmasın: Her kavi-i mev'ud mukaddestir. Bu hakikat o derece bedihi, o kadar kadimdir ki akvam-ı kadimenin asar ve akval-i hükmiyesinde daima meşhurdur. İrlanda'nın hukuk-u kadimesine dair ahiren elde edilerek neşr olunan kitaplarda: "Muahedat-ı şifahîye taht-ı mecburiyetinde olmasaydı, dünya tarumar olurdu." "Üç türlü hal vardır ki alem için mühliktir: Veba ve harb-i umumi ve nakz-i uhud" sözleri nazar-ı dikkate tesadüf ediyor. Hadis-i şerifte "Münafığın alameti üçtür; konuştuğunda yalan konuşur, söz verdiğinde yerine getirmeyen ve kendisine emanet verildiğinde emanete hiyanet eder." hikmet-i garrası vaki olmuştur.

Menfaat-ı içtimâîye nazar-ı itibare alınmasa da yalnız hasiyet-i şahsiye düşünülse, kavlini encâz etmeyen ve yalan yere söz verip duran bir adamın ne kıymeti, ne ehemmiyeti olur! ahlâksızlığın bundan büyük nişanesi olur mu? Ahude karşı fıkdan-ı sadakatin esbabı ekseriya şecaatten mahrumiyettir. O halde encaz kavli etmemek şecaat gibi bir fazilet-i esasiyeden bi-nasib olmak demektir.

Hakikat! Nakz-ı ahd etmek her iki suretle cinayettir. Ekseriya sâika-i hiffete zir-i taahhüde gireriz. Çünkü bu taahhüdü red edecek kadar cesaret göstermeyiz. Halbuki bu babda ifâ-yı ahd edemeyeceğimizi, yahut etmek istemeyeceğimizi evvelden biliriz, bazen hulus-ü niyetle akd-i ahd ederiz. Fakat bilahere bu ahdi ifâ edebilecek metanet ibraz edemeyiz.

Bundan maada sözünde durmamak yalnız cinayeti değil, hoppalığı, yalancılığı da şamildir. Yapmayacağını pek ala bildiği halde filan şeyi [s.236] yapacağım diye alenen beyan etmek yalancılıktır. Bu kasdi yalan ekseriya fisk ve riyaya, hile ve hud'aya meydan verir. Çünkü insan akd-i ahud etmek ve sonra bunları eda eylememek itiyadını alırsa bit-tabi gide gide bütün bu redâetleri ihtiyar eyler.

İnsan bir taahhüd altına fil-hakika hulus-u niyet ile giriyorsa her şeyden evel o taahhüdü bi-hakkın eda edip edemeyeceğini düşünmelidir. Bu bir vazife-i ihtiyatkaridir.

Fezâil-i şahsiye bahsinde dahi bir nebze beyan olunduğu üzere taahhüdat üç nev'idir: Muharire, şifahiye, zımnıye.

Taahüdat-ı muharire:- Taahüdat-ı muharire hakiki mukavelâttan ibarettir. Bir mukaveleyi ayakaltına almak nisbeten müşkildir. Kanun bu türlü ahudun icrasına dikkat ve nezaret eyler. Mamafih bununla her mukavelenin labüd icra edildiğine ve bu hususta ahlâkın müdahalesine ihtiyaç olmadığına hükm etmelidir. Mahir, fakat insafsız bir adam için taahhüdatından, tarik-i kanuniye ile de kurtulmak çaresini bulmak pek kolaydır. Bu fikr-i fesadı, yani su-i niyetin bu tarz mahirane ve fakat müstekrihanesini takbih ve tevbih eylemek lazımdır. Taammüden aldatmak, kanunun su-i tefsirinden istifade ile hile etmek bir cürm-ü muzaaftır. Hatta bu cürm icab ederse cinayet namını alabilir.

Taahüdat-ı şifahiye:- Taahüdat-ı şifahiye yerine getirmemek daha kolay, daha kesir'ül vukuudur. Fransızca bir darb-ı meselde: "Yazı kalır, söz uçar gider." deniyor. Bundan maada diyorlar ki: "Herkesin bir taahüdat-ı şifahiye tamamı tamamına ifâ etmesini metalibe eylemek bir parça [s.237] ifrata sapmaktır. Hakikaten ciddi olan muahedat-ı tahriredir. Zaten muahedat-ı şifahiye ekseriya adem-i ehemmiyetle akd olunur" bu mazuriyetler asla kabul olunamaz. Bir merd-i salihin sözü bir mukaveleden daha büyüktür, daha mühimdir. Söz, sözde sebat, ahde vefa insan için miyar-ı meziyettir.

Fil-hakika bu fazilet bazen daîl mudirr. Bir merdi sahihin hüsn-ü niyeti pek çok acılara meydan verebilir, belki de o biçareyi birtakım insafsızların hilelerine hedef eder. Ahlâkiyyundan pek çoğu bu hususu nazar-ı dikkate almışlardır: "İçinde yaşadığımız cemiyetin her bila-istisna adil ve hakkaniyeti seviyor, icra ediyorsa artık böyle bir ferdi böyle bir cemiyette zerre kadar hüsn-ü niyetten ayrılmak asla şayan-ı kabul olamaz. Yok, kazıya böyle değilse, hainlere karşı kendimizi müdafaa etmeye, hile ve hud'ayaya ihtiyat ve adem ile mukabele eylemeye mecburuz." demişlerdir. Haydi böyle olsun. Lakin adem-i itimad vesilesiyle bizzat ihtiyar hayal etmek geryüsine düşmemelidir. İşte

bu meselede bu dereceyi takdir ve muhafaza eylemek müşkildir. Mesela siyasette muhalasat niyetin bais-i gaflet olduğu vesile edilerek kavâid-i ahlâk ne kadar ayak altına alınıyor!

Makyevel meşhur kitabında o dereceye kadar ileri gidiyor ki bâlâda beyan olunan vesileyi mahirane bir surette azam ederek her türlü hilekarlığa, desiseye cevaz veriyor.. “Eğer bu husus kendisi için mucib-i muzırrat olur ve o vadi icab eden esbab artık mündefi’ bulunur ise, bir diplomat ahdini ifâ ve vaadini icra edemez ve etmemelidir de! Fil-hakika bütün insanlar iyi olsa idi bu kaide [s.238] muvafık olamazdı. Fakat madem ki herkes öyle değildir, herkes sana karşı kavlini encaz, ahdini ifâ etmiyor, sen de onlara karşı öyle hareket etmelisin.” diyor.

Makyavel herkeste hıyaneti, ahde vefayı esas olarak kabul etmek istiyor. Bunda biraz hakikat olsa bile bu derece bedbinlik reva görülemez. Çünkü ekseriya bu hal taahhüdatımızdan kurtulmak için bir vesile oluyor. Karşımızdakilerin büsbütün fıkdan-ı hüsn-ü niyetlerine binâen ahdimizin ifâsı pek mecburi görülmeyen ahval zuhur etse bile bu haller pek nadirdir. Bu cihete aid hakikat-ı ahlâkiye ahlâkiyyundan biri tarafından bir vech-i ati beyan edilmiştir. Bu beyanet Makyavel’in kaide-i mühlikesine parlak bir cevap olabilir: “Farz ediniz ki hırsızlar sizi tuttular, bir mübelliğ-i maniin tediyesine dair söz aldıktan sonra saldırdılar. Böyle bir halde bir sahib-i fazilet tahlis-i nefis ettikten sonra da kavlini encaz ve mübelliğ-i mevudi te’diye etmelidir. Velev saika-i havf ile olsun, madem ki bir şey-i ahd ettim, o havf zail olunca da ahdimi yerine getirmeliyim. İrade ve arzu hilafında cebr ile söz vermiş olsam da yine o sözümde sebat etmeliyim.” Encâz-ı kavil faziletine kudema pek ziyade riayet ederlerdi. Rekülos’un ahde vefa edişi, bu yolda feda-yı an eyleyişi meşhurdur. Keza şuara-yı araptan Semu-el’in vefa yolunda oğlunu feda etmesi yine o kadar şöhretgirdir. Daha ziyade câlib-i dikkat şudur ki daima kendimizden pek çok hakir gördüğümüz kabâil-i vahşiye bu fazileti son derece-i takdise isal ediyorlar. Hindistan seyyahlarından bir İngiliz vak’a-i âtiyeyi hikaye eyliyor:

[s.239] (Sânetal)ların isyanı esnasında derdest olunan birtakım esirler bir müddet sonra azad edilirler ve ücret mukabilinde çalışmak üzere kendilerinden söz alınarak bir tarafa gönderilirler. Biraz sonra bu biçarelerin gittiği yerde kolera zuhur etti, bunları savaşmaya mecbur eyledi. Kâffesi bila-istisna avdet ettiler, ücretleri iade eylediler. İki yüz vahşi kemerlerinde para olduğu halde otuz fersah mesafeyi kat’ ederek tekraren tahtı esarete girdiler de sözlerinde sebat ve ahdlerinde vefa eylediler.”

Taahhüd-ü zımniye:- Taahhüdât-ı muharrire ve şifahiyyeden sonra taahhüdât-ı zımniyeyi zikr etmeliyiz. Bir taahhüd-ü zımni e'f'alden inbias eyler. Bu e'f'alın icrası insanı ondan münbais e'f'al-i sairenin icrasına da mecbur eder. Fil-hakika bazı şeyleri yapmak o şeylerin icra-yı netâici için de taht-ı taahhüde girmek demektir. Bazı teşebbüsler, bir kavlı-şifahi ve tahriri kadar muteberdirler, taahhüdattandırlar. İlm-i ahlâk hareket ve e'f'alimizin bil-cümle netâicinden mesuliyetimizi metalibe eder. Velev ki o e'f'al-i adem muhafaza ile ve sarf hopkalıkla ikâ edilmiş olsun, fiil-i vakinin netâici tahmin olunamadığı özr-ü vahisiyle böyle bir taahhüdden sıyrılmak kabil değildir. İhtiyatsızlık hayat-ı şahsiyede bile bir hata iken malumat-ı içtimâiyede hatiat-i azimeden madud olmaz mı?

Denilebilir ki böyle bir hatanın netâici, kabul olduğu zaman bu husus bazen akrabamız için mucib-i züll ve kudret olur. Evet, öyledir. Fakat bunu evvelce düşünmeli idi. İşte zahiren hafif görünen bir hatanın şiddet-i mucâzâtı bu cihettedir. Çünkü bu sebeple [s.240] a'malimizden münbais taahhüdattan yakamızı sıyıramayız ve insan için züll-ü hakiki e'f'alinin mesuliyetinden kaçmamaktadır. En büyük hata, en büyük namussuzluk budur ki bunun muzırratından evvel emirde akrabamızı muhafazaya cehd etmeliyiz.

Vaad:- Taahhüdât için bir vech-i bâlâ ne dedikse bunların kâffesi zahirede ehemmiyetsiz görünen vaadler içinde vakidir.

Va'd etmemekte hürüz, fakat vaad edersek ifâ eylemeliyiz. Bir tavr-ı hayırhahı besleyen bazı adamlar, bir şeyi istemeden vaad ederler. O vadi icra etmekteki niyetleri pek zaiftir. Hatta bu babdaki mevanîde hiç düşünmezler. Daha müşkilâtın ibtidaisi yüz gösterir göstermez vaadlerini unuturlar, mukayyed olduklarını hatıra bile getirmezler. Bu hal hem nefsine, hem de diğerlerine karşı hürmette kusur etmek demektir. Bir insanı bundan ziyade itibardan düşüren bir mezellet yoktur.

Bir hizmeti, bir metalibeyi red etmek bazen müşkildir. Mamafih bu husus, bedlacesine vaad etmekten daha hayırlıdır. Bizden talep olunan şey kabil ve muvafık ise sözümüzü yerine getirebileceğimize emin olduğumuz mertebede taht-ı taahhüde girebiliriz.

İnsan için ebnâ-yı nev'ine nâfi olmak daima lezizdir. Fakat çok vaad ederek hiç yapmamaktan ise az vaad ederek çok yapmak usulünü bilmeliyiz. Yok, bizden talep olunan şey muhal ve müstebid ise, bila-fasıla red etmeliyiz. Bunun için ciddiyet sahibi

hiçbir kimse bize darılmaz. Hatta bununla kendimize düşman peyda etsek bile ehemmiyeti yok.

[s.241] Çünkü muhasalat ve meziyet-i şahsiye ve metalibin zatına karşı mükellef olduğumuz hürmet-i kemâl muhasalatla hakikatı söylemeğe bizi mecbur eder. Ve ötekini, berikini âmal-i gayr-ı hakikiyeye sevk etmekten men' eyler ve nefsimizi vaad edip de vaadini yerine getirmeyen bir adamın menzelesine düşmekten muhafaza kılar.

Her türlü muamelât-ı içtimâiyede intizam ve hakikate riayet etmek vezâifini de bu mebhaste zikr etmeliyiz. Küçük küçük taahhüdleri ifâda kusur etmek sade bir fıkdan-ı nezaketten ibaret değildir. Bir dereceye kadar bir nev'i adaletsizliktir. Mesela başkalarının evkatına ehemmiyet vermemek, bir içtimada kendini beklettirme, bir meselenin hall ve faslını müsamaha ile ta'vik etmek başkalarına karşı ifâsıyla mükellef olduğumuz vezâifte kusur etmek demektir.

Hatta meşhur bir İngiliz filozofu: “Gayet fena bir yazı yazmak ebnâ-yı nev'imize karşı hürmetsizliktir. Çünkü bundan kendi vakit ve say'imize diğerlerinin evkat-i mesâisinden ziyade ehemmiyet verdiğimiz istidlal olunur.” demeye kadar varıyor.

Hülasa, adaleti kâmilen muhafaza etmek için, herkese daima hakkını vermeye cehd etmelidir. İnsanın taht-ı nezaretinde amele olsun, memur olsun, yahut sadece çocuklar olsun, herkese meziyyetine göre muamele etmeyi, mücâzat ve mükâfatı bir dikkat-i bi-tarafane ile tevzii eylemeyi düstur-u amel ittihaz etmelidir.

[s.242]

İHANET VE NİFAK VE FESAD-NANKÖRLÜK-İFŞA-YI RÂZ-MÜDAHENE—HESM

Adaletsizliğin envarı dürus sâlifede basit ve beyan olundu. Mamafih bunlardan bazıları tamamıyla tavzih ve tasrih edilmediğinden bir vech-i âti bir parça daha izahata girişerek ihanetin, nifak ve fesadın, nankörlüğün, ifşa-yı râzın, müdahenenin, hasedin kavâid-i adalet ve şefkatine ne kadar muğayir olduklarını gösterir.

İhanet ve nifak ve fesad: - İhanet ve nifak ve fesad bir taahhüd-ü zimniyenin ayakaltına alınmasından başka bir şey değildir. Çünkü bunlar ihfasına mecbur olduğumuz şeyleri ifşa etmekten ibarettir. Çocuklar münafıklığı büyük bir şeyn add ederler. Kavâid-i uhuvvete mugayir görerek takbih eylerler. Pek doğrudur: İhanet ve nifak kâide-i refakati paymal eder. Zira mademki arkadaşlardır, müttetikirler, etfal-i yekdiğerinden hüsn-ü niyet ve samimiyet beklemekte haklıdırlar.

Bazı hocaların münafıklığı bir vasıta-i terbiye gibi sıkılmaktan isti'male kalkışmalarına teessüf olunur. Çünkü bu vecihle biçare etfali su'î adeta giriftar ediyorlar. İtimad ve emniyetten, muhasalat ve şecaatten mahrum bırakıyorlar.

Nankörlük:- Nankörlük bir hizmet-i vakıa-i meşkureyi memnuniyetle telakki etmemekten ibarettir. Binâenaleyh bize hizmeti vukua gelenleri şayeste oldukları hürmetten nankörlük ile mahrum bırakıyoruz demektir. Bu vecihle nankörlük adaletsizliğe temas eyler. Çünkü başkalarının hakkını i'taya alışmayan bir fitrat-ı diniyeden nişan verir. Bir güzel [s.243] kalp sahibi kendi hakkında icra olunan bir iyiliği alenen beyan etmekten çekinmez. Zira fırsat düşerse onun yüz katını edaya müheyyadır. Mukabele edinceye kadar lütufkârının uluvvücenâbını her lahza avare-i zeban şükran eyler. Nankör ise bilakis hiçbir necabet-i kalbe mâlik olmadığından lütf-u vaki kadrine bir nakısa add eyler, hiç kâle almaz, yahut pek az ehemmiyetle telakki eder. Hatta bazı kere inkâra kadar varır. Binâenaleyh gördüğü lutfu karşı mukâbele etmemek, yahut daha fenası hayra şer ile mukâbele etmek birtakım âmal-i ihanetperestaneye nail olmak için ebnâ-yı nev'ini vesâit-i âdiye gibi telakki eylemektir. Böyle bir şahıs bir heyet-i içtimâiyede yaşamaya layık değildir.

İfşâ-yı esrar: - İfşâ-yı esrar, diğerlerinin esrarını ba-husus bunlardan bilhassa biz tevdii olunanları fâş etmekten ibaret ise bir taahhüd-ı zımniyenin ayakaltına alınması demektir. Mademki bir sır kabul olunur ise, demek ki o sırrı muhafaza için taahhüd altına girilir.

Fakat ifşâ-yı esrarın bir ikinci nev'i vardır ki aynı hatiat-ı azimedendir. O da mezmum bir merak ile bize taliki olmayan bir şeyi bilmek istemek, mesela bit-tesadüf ele geçen bir mektubu okumaya kalkışmaktır. Bu keyfiyet zahiren ehemmiyetsiz gibi görünüyorsa da hakikatte bir ihtiyatsızlık, bir adaletsizliktir. Evvela bilir ki bu mektupta bir insan için daima meçhul kalması icab eden bir şeye tesadüf olunur, bir şahsa karşı beslediğimiz hissiyatı tebdil eyleyecek bazı şeyler okunur. Bu hal, bhusus bir adaletsizliktir. Zira umumen Müslim [s.244] değil midir ki bir mektubun muhteviyatı mürsel-i ileyhten maadası için esrardandır. Böylece esrarını paymal eylediğimiz mektup belki mürselin en samimi, en hususi bir fikrini havidir. O halde hainane bu zat ile sırdaşının arasına gizlice giriyoruz demektir: Kapılardan dinlemek, anahtar deliklerinden bakmak yine aynı fezaîhdendir ki nefsine hürmet eden bir şahıs pek mucib istikrahtır.

Müdahene: - Müdahenede adaletsizliktir. Çünkü bir şahsa karşı gayr-ı samimi birtakım hissiyat-ı müfrite göstermekten ibarettir.

İmam Şafii bu makamda: “Kim arkadaşının yanında ikiyüzlüyse, Allah katında şerefli değildir.” beytini söylemiştir.

Hükemadan biri: “Müdahene bir ticaret-i zelilanedir ki ancak medahin için nafidir.” demiş.

Bir diğeri : “Müdahene ahz ve i'ta-yı ekâzibeden ibarettir. Bir taraftan menfaat, diğer cihetten gurur ve azimet üzerine müessestir” demiş.

Bir üçüncüsü de: “Her kim olursa olsun, her medâhin hain- ve müstekreh bir hayvandır” yolunda beyan-ı fikr eylemiş.

Bir nev'i âmiyane hayırhahlık ile herkese karşı hoş görünmek isteyenlerde zül-i müdaheden yakayı kurtaramazlar.

Müdahene insanın izzet-i nefsinin mahv eyler. Bir adam böyle en büyük meziyet-i şahsiyesini kaybederse artık düşünmeli, ne derekeye düşer!

Hased: - Hased bir diğerindenki nimetten, saadetten müteelim olarak o nimet ve saadetin zevalini dilemektir. Ahlâk-ı zemmiye kâffeten bed ise [s.245] en mühliki, en çirkini haseddir. Çünkü seyyie-i hased ile insan ebnâ-yı nev'inin saadetinde teallim ettiği gibi felaketinden de mahzuze olur. Fakat haset haddi zatında bir adaletsizlik olmaktan ziyade adaletsizliğin menşeidir. Hased kuvvada iken değil, fakat fiile geçince bir adaletsizlik olur. Hased, bil-cümle adaletsizliklerin en büyük bir menbaı olduğundan kâffe-i kavâid-i ahlâkiyeye muğayirdir. Evvel emirde izzet-i nefsenden, uluvvücenâbdan, şecaatten bir mahrumiyet demektir. Bir rekabet-i alicenâbane ile insaf eden, akıl ve gayreti sayesinde istikbalini ihzara çalışan insan ebnâ-yı nev'inden birinin kendine tefevvukunu alenen ilan eyler. Bu tefevvuk-behşayış-i ilahiden neşet ediyorsa bu behayış-i beşeriyete şeref verir. Her insan bundan mahzuz olmalıdır. Yok, sa'y ve gayret mahsülü ise insan namına şayan kim vardır ki böyle tefevvuku tebcil eylesin. Hülâsa, asıl ve esas ne olursa olsun ebnâ-yı cinsinden birinin tefevvuk ve rüchanı için müteellim olmak fikren küçüklük, kalben züğürtlük neticesidir. En zelilane bir surette kendini bedbaht etmektir.

Fil-hakika hasetten ziyade bedbaht kimse tasavvur olunmaz. Çünkü diğerlerinin saadeti biçarenin ezvakını talh eyler, âlam-i hakikisine bir ızdırıp-ı şediddaha ilave eder. Hadis-i şerifte : “Haset öyle bir hastalık ki, kime bulaşırsa helak olur.” vaki olmuştur.

Hükêmadan Aristo'ya "Hased niçin daima mükedder bulunur?" diye sormuşlar, "Biçarenin yükü ağırdır, bütün mes'udların gamını arkasında taşıyor" demiş.

Hâkimin biri de: [s.246] "Bizzat mesud olmayan bir insan hiç olmazsa ebnâ-yı nev'inin saadetiyle müteselli olur, hased insanı bu son çareden de mahrum eder. Binâenaleyh hasudun hali ne derece makduh ise o kadar da şâyan-ı merhamettir" demiş. O halde hased bir adaletsizlik olsa da bunun cezası kendisindedir.

İmam gazaliye göre esbâb-ı hased altıdır:

Adavet, na'zez, tekebbür, havf-ı fevt-i maksad, hubb-u riyaset, haps-i nefes

Haps-i nefes: - Bunların en şedid ve en şenidir. Haps-i nefes sahibi kendisine asla taliki olmayanların zeval-i ne'im ve saadetini kemâl-i hırs ile arzu eyler. İmam-ı Şafii'nin:

"De! Bana haset taşıyan
bana hasetlik yapana söyle ki,
Yaptığıyla Allah'ın işinde kötülük yaptığını der
Vaktaki bana verilene razı olmazsa."

Kıt'a-i garrasından me'huz bulunan:

"Hased bir manevi tarizdir Eltâf-ı Mevlâ'ya"

Kavl-i hakikisi ve cehle fiil-i rabbaniye bir nev'i itiraz demek olduğu için hased zemâimin eşiği add olunmuştur. Hasedin haline acınır, çünkü her cihetçe "Hasud kişi bir yere varmaz." mazmununun hakikatini meydana koyar. Hasedin en galiz bir vechi de:

[s.247]

"Yeryüzünün en zalimi hasut kişi ki

Allah'ın nimetlerinde yüzdüğü halde haset eder."

Beytinde beyan olduğu üzere küfran-ı ne'im ile alude olan nev'idir.

Elsine-i avamda ekseriya hased ile kıskançlığı karıştırırlar. Halbuki bu iki kelime müteradif değildir. Evvelen kıskanmak ekser ahvalde ancak tasarruf olunan bir şey için olur. Binâenaleyh böyle bir kıskançlık bir nev'i muhabbettir ki insanı o şeyin elden çıkmaması için takayyüdata sevk eder. Bunun hilafında olarak birini kıskanmak suretindeki kıskançlık bile hadd-i zatında hasedden ayrılırlar. Kıskanç başkalarındaki nimet-i saadetten müteessir olmakla o nimete bizzat nailiyeti arzu eyler. Lakin hased-i mahza saika-i kin ve buğz ile kendisine hiç fevâid ve münasebeti olmayan şeylere hased eder. Kıskançlığın vech-i meşruuna gıpta derler. Şu kadar ki aralarındaki fark pek dakik,

mesafe pek nazik olduğundan vakardan kibre ne kadar sühuletle düşülür ise gıbtadan hasede dahi öyle geçilir.

Şefkat: - Hayatı, saadeti, emval ve emlaki tahtı tehlikede bulunanların müdafaa ve muavenetine şitab eylemek mükellefiyetini, hasenat-ı fedakârı:- Vezâif-i adliyyeyi ikmâl eyledik. Vezâif-i şefkatiyede bir nebze gözden geçirdik. Şimdi şefkati iyice tedkik eyleyeceğiz:

Şefkat muhabbet demektir. Adalet-i kanunan hürmet ise şefkate kanuna muhabbetir. Bir şefkat-ı tamme ile muttasıf bir insan ebnâ-yı nev’i için bir muhabbet his eder. Öyle bir muhabbet ki na-mütenahidir, bütün insaniyete şamildir. Böyle bir zat hatta tanımadığı eşhası bile dost mesâbesinde add ve telakki [s.248] eyler. Yukarıda gördük: Adalet bizi başkalarına mazarrattan imtina eylemeye, kimsenin hukukuna zerre kadar tecavüz etmemeye davet eder. Fakat hukukumuzda tamamı tamamına sebat etmemiz ve o hukuka herkes bila-merhamet riayet ettirmemiz için yine bize müsaade eyler. Binâenaleyh bu kanun bir parça şiddetlidir. Kaide-i tekabüle tamamı tamamına mutabıktır. Fakat bu mutabakat-ı tammeden biraz münâferet tevellüd eyler. Böyle bir adalet-i müfritaya nazaran herkes daire-i hukuku dahilinde kalır, kesb-i takviyet eyler, nefesine nazaran herkes daire-i hukuk dahilinde kalır, kesb-i takviyet eyler, nefesine hasr-ı sa’y eder, diğerlerinin hukukuna tecavüz eylemez. Lakin kendi hukukundan zerre kaptıramaz.

Benabirin bir nev’i bir adalet; adaletsizliğe pek nefret eder. Daha leziz, daha insaniyetkârane bir tavır almasaydı, şefkat ve muhabbetle kesb-i itidal etmeseydi adalet heyet-i içtimâiye için muzır bir fazilet olurdu. Çünkü herkes hukukundan harice çıkmaz, bir nev’i inzivada kalır, kimse için bir şey yapmaz, ebnâ-yı saire-i beşerin hal ve ikbaline bigâne dururdu. Böyle bir fazilet ile ahlâkın bize irae eylediği kemliyyete vüsul kabil midir? Hakikat, yalnız şerden tevakki etmek kâfi değildir. Elden gelen her hayırda ifâ etmelidir. İnsan kendisine yapılmasını istemediği bir şeyi başkasına yapmamalıdır. Bu bir kaide-i hakikiyedir. Fakat bu kaide pek na-kafidir, pek kurudur. Çünkü insana kendisi için yapılmasını istediği bir şeyi, her türlü ahvalde, başkaları için de yapması lazımdır. Ahlâk böyle hükm eyler. Diğerlerinin hukukuna tecavüz etmemek kifâyet etmez. Kendi hukukundan hîn-i hacette bir şey terk etmek, bizden beklediklerinden, istediklerinden ziyade vermek, hülâsa [s.249] ebnâ-yı nev’imiz için fedakârlık, vefakârlık göstermek muktezidir. Göstermek muktezidir. Esasen adalet ancak bu faziletle tamam olur. Bir insan için tecavüz vukuunda hukukunu vakurane müdafaa

etmek ne kadar iyi ise, hîn-i iktizada ebnâ-yı cinse muhabbeten o hukuktan vazgeçmek, fi-sebililleh fedakârlık etmek yine o kadar leziz ve latif ve ahlâken o derece labüddür. Zaten esasa çıkacak olsak görürüz ki nahbe-i ahlâk ancak şu şart ile kemâl bulur: Bir insan o ebnâ-yı yezdaniyi bir vasıta, bir alet gibi telakki etmemelidir. İcab-ı fazilet böyle değildir. Fakat o mahlûk-u rabbâniyi bir münteha mesabesinde add ederek mukadderat-ı ulviyesini eda etmesi, emelinde zafer bulması için elden geleni yapmalıdır. Hisiyat-ı ahlâkiyenin gaye-i âmali budur.

Adalet ile şefkat arasındaki münasebetten derus-u sabıkada bahs ettik: Adalet şefkate tekaddüm etmelidir, bir nev’i temel olmalıdır. Vakıa adalet olmayınca muhabbet yanılabilir, heva ve hevesata kapılabilir. Hürmet üzerine müesses bulunmayan muhabbet-i bis-suhule muzır ve mühlik olur. Gayet şedid bir hiss-i şefkat saikasıyla rızaları hilafına olarak ötekine berikine iyilik etmeye kalkışmak ahkâm-ı ahlâktan harice çıkmaktır. Çünkü ahlâk her şeyden evvel adaleti, yani ihtiyar ve iradeye hürmeti emr eder. Fakat bir kere icab-ı adalet icra olunduktan sonra tevakkuf etmemeli, ileri gitmelidir. Çünkü bununla henüz hiçbir şey tahakkuk eylememiştir. Adalet ancak temeldir. Ahkâm-ı hakikiye-i ahlâkiye o temeli üzerine bina edilmelidir. Yalnız adil olmak, onu da diğeri diğeri, elifi elifine olmak hiçbir şey değildir. İnsan ebnâ-yı cinsini sevmeye, [s.250] hatalarını, tacavüzlerini aff etmeye, kemâl ve saadetlerini nahibe-i âmâl ittihaz eylemeye müsteid bulunmalıdır. Diğerlerine asla ehemmiyet vermeksizin her şahsın kendi kendine iktisab-ı kemâl-i ahlâk edebilmesini tasavvur eylemek bir ve mühimdir, hayaldir. İnsanlar beraber yaşamak için yaratılmıştır. Cemiyet-i lâzıme-i beşeriyettir. Bir cemiyetin kâffe-i efradı yekdiğeri merbuttur, alakadardır. Bir şahsın fezâili ancak hayat-ı içtimâiyede zirve-i feyze vasıl olabilir. Bir insan yalnız kendini düşünüyorsa ve hergün yaptığı şeyleri etrafındakilerin fezâilini takviye ve haysiyet ve saadetlerini tezyid için yapmıyorsa kemâle doğru ilerlemek o insan için muhaldir.

Binâenaleyh adalet ahlâkın ancak esası oluyor, bizzat fazilet olmaktan ziyade fazilet-i hakikiyenin müsnedidir. Fazilet onun üzerine tesis eyler. Fazilet esasen ayn-ı şefkattir. Yani en âli fitratı insaniyenin bir hiss-i vasii ma-bihi iltimayizidir. Yalnız haysiyet ve saadet-i zatiyemizle uğraşırsak ahlâken pek az terakki edebiliriz. Fakat umumiyetle beşeriyetin tealisine hasr-ı nefis edersek ve bizimle beraber ebnâ-yı nev’imizinde kemâl ve ikbâlini gözetirsek saha-i ahlâkta daha seri’, daha mükemmel kat’ı meratib eyleriz. Ebul Atahiye’nin:

“Nefse yönel nefsin faziletlerini tamamla
 Sen fiziki yapıyla değil faziletlerle insan olursun
 İnsanlara iyilik et kalblerini kazanırsın
 İnsan her zaman iyiliğin kölesidir.”

Kıt’ası bu mubaheste onutulmayacak bedayi hikmeyendir.

[s.251] Tafsilat-ı mebsutadan müsteyyan olduğuna göre şefkat bir aşktır, bir muhabbettir. Fakat bir nev muhabbettir ki hürmet ile kesb-i itidal ve intizam eyler. Hürmet yani ebnâ-yı nev’imize karşı riayet hissi yine onlar için kalbimizde meknuz bulunan temayülât ile imtizaç etmelidir. Öyle olmazsa muhabbet şefkat namına mazhar olmaz ve hiçbir kıymet-i ahlâkiyyeyi haiz bulunmaz. Âla bir fazilet olacak yerde aksi olur. Bunun içindir ki bütün kavâid-i şefkat bir kaide-i esasiyye üzerine müessestir: Hüs-n-ü niyet ne derece olursa olsun ve ne türlü iyilik edilirse edilsin, lutfi didelerin haysiyetine hâlel verecek, izzet-i nefsinde dokunacak bir harekette asla bulunmamalıdır. Bil-cümle ahlâkiyyun böyle beyan fikrederler. İmdadına şitap eylediği biçarenin izzet-i nefsinde yaralayan, haysiyetine hiç ehemmiyet vermeyen bir şefkatten ne umulur? Şefkat ancak bir şart ile kesb-i kıymet eyler, fazilet derecesine varır, o da ebnâ-yı cinsine karşı hürmet ile mümteziç bir muhabbetten mütehasıl olmaktır. Hürmetsiz bir aşk heva ve hevesten ibarettir, şefkat değildir. Muhabbetsiz bir hürmet de kuru bir adalet demektir. Hürmet şefkatin şerâit-i esasiyyesindedir. Şefkat için yalnız hürmet kâfi değildir. Fedakârlık da lazımdır. Yani hin-i hacette malımızı, nefsimizi hayır için, ebnâ-yı nev’imizin saadeti için feda etmeliyiz. Şefkat ve fedakârlık yekvücutturlar.

Şüphe yok ki bir şefkat-i vesia sahibi tabiatıyla fedakâr olur. Ruhu büsbütün hiss-i fedakârî ile muhat bulunur, fedakârlığın acısını asla duymaz, böyle bir şefkat bir kıymet ve letafet na-mütenahi ile mütecellidir. Lakin bu derece-i kemâl mülkiyete mahsustur. Beşeriyette tecelli [s.252] edemez. Biz asar-ı şefkat göstermek için pek büyük fedakârlıkta bulunmalıyız. Hâsılı, başkalarına bir hayırda bulunmak için bil-ihtiyar kendimize iras zarar eylemeliyiz.

Bir fiil-i şefkat nadir değildir. En hodperestimiz bile sırası düşünce ebnâ-yı nev’i için bir şey yapabilir. Asıl şefkat büsbütün vası’u müesser olur. Devam-ı tesiri için tertibatta bulunur. Bir hayr-ı hakiki husule getirmek üzere daimi fedakârlıklar ihtiyar eyler. O zaman bir fiil-i münferit yerine büyük büyük tesisat-ı hayriyyenin husule geldiğini, ebnâ-yı beşerin müzahemeti taklil için say-ü gayret edildiğini görürüz. Bil-farz hastahaneler, darü’l-acezeler, mektepler tesis olunur. Bir taraftan sefalet-i

beşeriyyenin tahfifine, diğer cihetten refahiyyet ve saadet-i ahlâkiyyenin tecellisine cehd eyleyebilir.

Ne kadar vezâif-i adalet varsa o kadar da vezâif-i şefkat vardır. Çünkü adaletin bizi ifâ-yı hak vazifeye davet eylediği her noktada şefkate bir diğer vazife gösterir, yalnız icra-yı hakla iktifâ etmeyerek kendi hakkımızdan da diğerleri için bir şey terk etmemizi emreyleyler.

Hayatı, saadeti, emvâlü emlakı taht-ı tehlikede, bulunanların muavenetine şitab etmek mükellefiyeti: Birinci vazife-i adalet katletmemek, ebnâ-yı nev'imizin hayatına hürmet etmektir.

Birinci vazife-i şefkat de varlığı tehdit edilenleri müdafaa eylemek, tehlikede bulunanların imdadına şitab etmek, hın-i hacette onların hayatını kurtarmak için hayatımızı feda kılmaktır.

[s.253] Ebnâ-yı nev'imizin kuvve-i hissiyesine hürmet etmek, meşakkat ve ızdırıp çekmelerine meydan vermemek basit bir vazife-i adalet idi. Fakat fikir ve muradımıza rağmen bunların düçar oldukları ızdırabatı tadil etmek ve her türlü vasıta ile saadetlerine hizmet eylemek bir vazife-i şefkattir. Diğerlerine karşı daima iyilikte bulunmak ve etrafımızda refahiyyet ve saadetin her lahza tecelli ve tealisini dilemek hakikaten ulviyyet-i kalpten nişanedir. Yazık o adama ki ebnâ-yı cinsinin mesudiyetine alakadar olmuyor. İnsanın nuhbe-i amali saadet-i şahsiyesi değildir. Belki saadet-i umumiyedir. Beşeriyetin meziyyetini bi-hakkın tecelli etmek istersek ebnâ-yı nev'imizin selamet ve saadetine candan çalışmalıyız. ızdırabatı ref' ve tadil etmeli, meserratını teşyit ve teşdid eylemeliyiz.

Adalet bizi iftiradan, bedkulluktan men eyler. Şefkat daha ileri gider. Hazır-ı bilmeclis olmayanları müfteriye karşı müdafaa etmemizi ve bedkulluğa asla meydan vermemizi talep eder. Fenalığa kolaylıkla inanmamalıdır. Hele neşr-ü ilanına kalkışmak şöyle dursun fenalığın intişarına set bile çekmelidir. Bedkulları asla dinlememeli, bhusus müfterilere hiç yüz vermemelidir. Çünkü bunlara karşı mülayim davranmak fiil mekduhlarına iştirak etmek demektir. Birisinin bedkullukta bulunduğu işitilirse hemen sözlerine delil istemeli. Bedkulluğu ihtiyar eden ekseri irad-ı bürhandan aciz kalır ve mahub olur. Ol emirde hazır bulunmayanlar için söylenen sözleri müfteriyattan ad etmeli ve şahs-ı gaibi müdafaa eylemelidir. Şecaatin en müesser tecelliyat nadiesinden biri de budur. Bu şecaatle kahramanane ittisaf etmek yalnız diğerleri için bir [s.254] iyilik etmek değildir. Meziyyet-i şahsiyemizi tevsi ve hakkımızdaki hürmet-i

umumiyyeyi tezyit eylemek için en emin vasıtalarından biridir. Fil-hakika bir bedkuya karşı evvela herkes bir hande-i iltifat gösterir. Fakat bir merd-i afif bedkulluğu meydana koyacak olursa o zaman yine herkes bedkunun aleyhine döner.

Hasenat fedakârı: Mal ve mülk hususunda ise sirkatten tevki etmek ol kaide-i adalettir. Zekât vazife-i şefkattir. Zekât vermek biçareganın imdadına yetişmektir ki hasenatın en hakikisidir. Hasenat iki türlü olur: Hasenat-ı fiiliyye, hasenat-ı nakdiyyedir. Hasenat-ı fiiliyye mesela bir hastaya bakmak gibi bir muavenet-i bedeniyyedir ki ikincisine bin kere fâiktir. Mamafih hasenat-ı nakdiyye dahi kıymet ve meziyetten arı değildir.

Sadaka hasenatın en kolay ve en müstamel bir suretidir. Sadaka bit-tesadüf fazla-i varidattan bir cüz-i kalilini vermekten ibarettir ki hem pek nakâfi, hem de beyhudedir. Bu nev’i atâya nadiren faide bahş olur. Hiçbir hayır mütemadiye bais değildir. Hatta bazen badi-i şerdir.

Lütf-ü hakiki düşkünlerin imdadına yetişmek ve bu suretle onları maişetlerini tekraren kendi kendilerine iktisab edebilecek ve istiklal ve haysiyetlerini yeniden kazanacak ve tezlil-i nefislerine badi bulunan tarik-i hayatı terk eyleyecek bir dereceye terfi kılmaktır.

Hükêma-yı kadimeden biri: “Hemnuuna yekûnu taşımakta değil, fakat yüklenmekte muavenet et” demiş. Bu söz bir parça ağırdır. Çünkü pek çok ahval vardır ki bunlar da ebnâ-yı nev’imize yalnız yüklerini [s.255] yüklenmekte değil, lakin o yükü taşımakta da muavenet etmeliyiz. Yalnız şurası hakikidir ki bir fakirin yed hakirine cüzî bir sadaka fırlatacağımız yere, bu fakire iş bulmalı ve ashâb haysiyet arasında bir mevki-i şeref peyda eylemek arzu ve vesâitini o biçarenin kalbine ilkâ ederek yakasını pençe-i sefaletten kurtarmalıyız.

Zekat için Cenâb-ı Hak Kurân-ı Kerim’de “Namazlarını dosdoğru kılarlar, zekatlarını verirler.” buyurmuştur. Hadis-i şerifte ise “Mallarınızın ûşrünü veriniz.” vaki olmuştur.

Sadaka için hadis-i şerifte: “Kim bir sadakayı sağ eliyle verdiğiinde sol eli görmeyecek gibi, gizli verirse bu onu ateşten korur.” buyrulmuştur.

“Sadakaları açıktan verirseniz ne güzel! Fakat onları gizleyerek fakirlere verirseniz bu, sizin için daha hayırlıdır...” ayet-i kerimesi sadakanın meziyet ve mahiyetini tamamen meydana koymuştur.

Ahitte vefa bir vazife-i adalettir; şefkat bize müvaademizin icrasında ulvicenâb göstererek derece-i matlubadan ileri gitmemizi emreyleyler ki bu da her şeyde mecburiyetten ziyade eda-yı vazife eylemekten ibarettir. İşte bu tahkir menfaat fikriyledir ki yalnız taahhüdât-ı şifahîyye ve tahririyyeyi değil, fakat akdolunduğu tahmin edilemeyen taahhüdâtı bile eda eylemelidir. Ama denilecek ki bil-ihtiyar taht-ı taahhüde girilmedi. Beis yok. Rûs-ı hal ve vekayı öyle icap ettiyse ve akval-ü harekâtımızı başkaları mevâid gibi telakki eyledilerse bu cihet zaruridir.

Hissiyatta şefkat-ı tâmme hasedin bil-küllîye zıddıdır ki ebnâ-yı nev'imizin mazhar oldukları hayra sevinmekten ve düşar oldukları şerre acıtmaktan [s.256] ve zevk ve elemelerine iştirak ederek hayatlarına alakadar olmaktan ibarettir.

Şefkat bahsine hitam vermeden evvel şunu da beyan edelim: Şefkatin ekseriya nankörlüğe netice verdiğiinden şikayet ediliyor. Bu şikayet pek zi-esas değildir. Velev ki öyle olsun bundan şefkat-i hakikiyyeye ne zarar var? Letafete hanel mi gelir? Yahut vazife-i nokta-i nazarından ehemmiyeti tenaküs mü eder?

Mükabilinde bir şey bekleyerek icra-yı şefkate kalkışmak, bu faziletin mahiyetini bi-hakkın takdir edememekten ileri gelir. Hadis-i şerifte: “İyilik ederseniz iyilik bulursunuz.” vakı olmuştur. Ne büyük söz. Bu emr-i celil-i nebevîyyenin meziyet-i ulviyesini tamamıyla anlayamayarak mefhum münifine iktiza etmeyenler tabiat-ı şefkati iyice bilmeyenlerdir. Bu fikirde bulunanlara karşı müteehhirinden biri diyor ki:

“Lutf-u ihsan, pek çok kimselerce bir sermayedir ki bu sermayeden istifade etmek isterler. Ekser ahvalde bir fiil-i hayrın ledünniyatı şöyle çıkar: Biri fazla-i varidattan bir cüzünü ihsan eder. Bununla muhtaç bir âdemin istiklalini satın almak ister. O halde nankörlüğe uğramak tabî değil midir? Kabahat o sahib-i ihsanın değil midir ki ihsan kisvesi altında birkaç mangır ile bir âdemin mesleğine, fikrine, kuluna, meziyetine, hatta vicdanına tahakküm etmek istiyor?”

Hakikaten müşfik bir insan ihsandidelerinin haysiyetine riayet eylemeği kendine düstur ittihaz eder. Binâenaleyh iltifata mukabil onlardan bir şey beklemez. Ne isterlerse yapsınlar. İsterlerse nankör olsunlar, hayrı [s.257] mahza hayr olduğu için icra eden zata o hayrı ifâ etmiş olmak lezzeti kâfi bir mükâfattır. Mamafih insan fevkalade hayırhah olmakla beraber yine ebnâ-yı nev'inin nankörlüğünden hasbeten lilleh mukadder olabilir, çünkü nankörlük hadd-i zatında bir mezimmet-i ahlâkiyedir.

VEZÂİF-İ MAHSUSA – VEZÂİF-İ AİLE – İZDİVAÇ – ŞERÂİT-İ İZDİVAÇ – ZEVCİNİN VEZÂİF-İ MUTENİ BAHASI – KUUD-U ZEVCAT VE TALAK – EVLİYA-YI AİLENİN VEZÂİF-İ MAHSUSASI – EVLADIN EVLİYAYA KARŞI VEZÂİFİ – EVLADIN YEKDİĞERE KARŞI VEZÂİFİ – HİSS-İ AİLE.

Vezâif-i Mahsusa: Hayat-ı içtimâiyyenin vezâif-i umumiyyesini kâmilen tedkik eyledik. Vezâif-i şefkiyyeyi, vezâif-i adliyyeyi gördük. Şimdi vezâif-i mahsusaya geçiyoruz. Vezâif-i mahsusadan maksat birtakım mecburiyetlerdir ki bunlar bazı cemiyât-ı mahdudenin âzasını birbirlerine daha sık bir surette rabt ederler. Mesela; vatan gibi, aile gibi.

Şu cemiyet-i azma-yı insaniyye daha küçük, fakat daha müttehit cemiyetlere inkisam eyler. Beşeriyet milletlerden müteşekkildir. Milletler ailelerden mürekkeptir. Bir memleketin efradından olmak mülabesesiyle vatandaşlarıma karşı evvela insanların umumiyetle yekdiğerine karşı mükellef oldukları mecburiyetlerle mükellefim. Saniyen bunlardan fazla olarak bazı mecburiyet-i cedide ve mahsusa ile de mükellefim. Keza akrabama ve efrad-ı aileme karşı da evvela ale'l-umum insanlara karşı ne ile mükellef isem onunla mükellefim. Saniyen vatandaşlarıma karşı neye mecbur isem onunla mükellefim. Salisen ailemi teşkil ettikleri için bunlardan fazla olarak kendilerine karşı bazı mecburiyetlerim daha vardır.

[s.258] Vezâif-i içtimâiyyenin tedrisine vezâif-i umumiyyeden bedi' ettik. Çünkü bu vazifeler âmdir. Bil-cümle münasebat içtimâiyyeye şamildir. Vezâif-i mahsusa gelir, bunlara iltihak eyler. Fakat asla sekte vermez. Vezâif-i umumiyye akdemdir, en mecburidir. Bazen vezâif-i mahsusanın tamamı edası için bunları ayakaltına alıyorlar. Fakat almamalıdır. Mesela esne-yı muharebede bir kumandan memleketin menfaati için millet-i muharebeye karşı büyük bir adaletsizlikte bulunmak istiyor. Kezâ bir aile reisi evladının saadeti için yabancı bir ailenin hukukuna hiç ehemmiyet vermemek hevesinde bulunuyor. Bu fitrat ne kadar tabîi olursa olsun ahlâk böyle şeyleri katiyyen reddeyler.

Vezâif-i Aile: Aile pederden, valideden, evlattan müteşekkil bir tesis-i tabîi, binâenaleyh bir lütf-u Rabbanidir. Fil-hakika insan hin-i tevellüdünde hayvanatın en zayıfıdır. İdame-i hayat için muavenet-i hariciyyeye her mahluktan ziyade muhtaçtır. Tahsil ve terbiyesi senelere mütevekkiftir. İmdi, tabiat peder ve validenin sinelerine o

hissiyat kaviyye-i muhabbeti vaz ederek bu ihtiyaca çare buldu. Bu sayede ebeveyn evladının ihtiyacatını ifaya daima şitabandılar.

Veẗâif-i umumiyye bahsinde bil-münasebe söyledik. Aile cemiyetin şart-ı evveli, binâenaleyh şekl-i iptidaisidir. İnsanın hayat-ı ahlâkiyyede attığı ilk hatve ailedir. Aile olmayınca insan için bu hayatta tefyiz ve terakki kabil değildir. Bil-farz bazı vahşilerde aile yoktur. Binâenaleyh adat ve ahlâk vahşetlere müstağriktir. Fakat vakte ki aile bünyan-ı hakikisi üzere teşkil eyler, hem hayat-ı hususiyyenin saadet ve meziyetini [s.259] ihzar eyler, hem de devletlerin muvaffakiyet ve selametini temin eden feẗâil aileyi tevlid eder. Aile bir neyr-i füyüzattır ki şevk ve şaşaaıyla etrafını müstağrik envar eyler. Tesis-i aile cemiyetin refahiyet-i maddiyesi için muktezi olduğu gibi mevcudiyet-i maneviyyesi için de lazımdır. Çünkü refahiyet-i beşeriyye sa'y üzerine müessesdir. Sa'y için de aileden daha müesser, daha nafiz bir saik, bir müşevvik yoktur. Cihanda en ziyade sevdiğimiz birkaç mahlukun saadetini temin etmek nuhbe-i amalimiz değil midir? Belki hubb-u şan-ü şeref, aşk-ı insaniyet gibi bazı hissiyat-ı aliye fikr-i ulvi ashâbı için iştiğalat-ı azime-i fikriyyenin, kahramanane fedakârlıkların ba'si olsunlar. Bu kabildir. Fakat en adi meşguliyetlere dalan ve ekseriyeti teşkil eden insanlar için saha maddi temayülat ile tahrik ve teşvik edilmek lüzumu daima mevcuttur. Bunlara, fedakârlıklarının mahsulünü, sa'ylerinin semeresini evlad-ü iyale, akrabaya bırakmak ümidi lazımdır. Netice-i hars ve emelleri nefislerinden dışarı çıkmakla beraber yine bir dereceye kadar şahsi olmalıdır. Zira evladımız biz demek değil miyiz? Güya eyyam-ı şibaba rücu etmişiz. İstikbali deraguş eylemişiz.

Aile bir mektep, bir üstattır ki biz bil-cümle vezâifimizi orada ve onunla öğreniriz. Evlat sıfatıyla bil-ihtiyar seve seve itaat etmek adetini, birader sıfatıyla müsavat ve rıfk ve fedakârı gibi hasaili, peder sıfatıyla hiss-i amiriyet ve mesuliyet elde ederiz. Hakikaten esdika-yı teba-yı padişahiden oluruz. Meziyet-i itaati bil-fiil tecrübe takdir ettiğimizden “Allah'a itaat edin. Peygamber'e itaat edin ve sizden olan ulu'l-emre (idarecilere) de.” emr-i celiline iktifâen o emr ü kavânini [s.260] menife-i devlete, alevhusus iradat-ı hikmet-i ayat sahib'üt-tac ves-saltanat can ve dilden mutii ve münkad oluruz. Şiddet-i âmiriyyetini rıfk-ı ebvet ile tadil etmekten öğrendiğimizden bir mevkii mütene-yı memuriyete çekersek hakkaniyet ve mülâyemetle ifâ-yı vazife eyleriz. Hülâsa aile bizi fikr-i itaat ve kemâl ve fedakârı ile muttasıf eyleyerek saltanat ve devlete bi-hakkın hizmet için iktiza eden hasâilden behradâr-ı feyz eyler. Aile tamam olduğu vakit

üç kısımdan mürekkebtir. Her ne kadar bu kısımlar yekdiğerinden gayr-ı kabil tefrik ise de yine temyiz olunabilir: Kısım-ı evvel izdivactan neşet eyler.

Zevc ile zevceden tereküb eden kısmı sani ebeveyn evladı birbirine rabt eyler. Kısım-ı salis evladı birbirine bend eder. Bu aksamdan her biri vezâif-i mahsusaya mâliktir, kavâid ve şerâit-i hususiyeye tabidir.

İzdivac:- Aile izdivac ile başlar. İzdivac bir erkek ile bir kadının şer'i kanun huzurunda birbirinin bil-cümle vazifelerine ve ezvak ve âlam-ı hayatlarına iştirak edeceklerine dair ahd ve peyman eylemeleri ve bit-tabi' ve'rırıza vücud ve maişetlerini yekdiğerine bağlamalarıdır. Bu ittihadta tarafeynin hiç biri diğere feda edilmiyor. Aynı hukuk, aynı vezâif ile her iki taraf birbirine irtibat ediyor.

İzdivaç aşk ve vazifenin bir imtizac-ı behinidir. Vazife ile kesbi safvet ve kudsiyet eylemiş bir aşktır. Aşkın kâffe-i letafet ve kuvvetiyle tezyin ve tecelli etmiş bir vazifedir. Yetûn vezâif izdivaç şu iki kelimedede hülâsa olunabilir: "Zevc ile zevce arasında meveddet-i mütekabile [s.261] ve sadakat-ı mütesaviye". İzdivaç bir emr-i ilahidir: "Size helal olan kadınlardan nikahlayın..." bir irade-i nebeviyedir: "Evleniniz çoğalımız sizinle en çok ümmeti olan olayım." Madem ki insan bir mahluk-u içtimâidir ve derece-i feyz ve kemâle ancak hayat-ı içtimâiyede vasıl olabilir, madem ki aile cemiyet-i beşeriyenin en birincisi, en tabisidir ve bil-cümle fezâilin en güzel mektebidir, aile teşkil etmek bir vazife gibi add olunmaz mı? İzdivac bir mecburiyet gibi görünmez mi? Bundan maada insana tarik-i hayatta sadık, fedakar, vefaperest bir refik lazımdır. İşte böyle bir refik-i daimiyi bize ancak izdivac tedarik eyler. İzdivac sayesinde bâr-ı hayat daha sühuletle taşınır; âlam ve meşâk buldukça hafifleşir, mesar ve ezvak ise iştirak olundukça tezaüf eder. Hüsn ubuvetde, zevciyette öyle hasais-i giranbahâ meknuzdur ki bazen en büyük lücce-i kahrı bir nevzad masumun, bir mahsul-ü ömrün küçük bir hendesi tarac eyler. İşte böyle mehasin-i adediye binâendir ki izdivaç için ayat-ı Kur'an'ıye ve "Size ahlakı ve dininden razı olduklarınızı geldiklerinde onları evlendirin." gibi ehadis-i nebeviye varid olmuştur.

Şerâit-i İzdivaç: Bu şerâitin birincisi bir sıhhat-ı tammeye mâlik olmaktır. Evlad-ü iyaline müdhiş hastalıklar ilkâ etmek bir cürm-ü azimdir. İkincisi bir ailenin ihtiyacatını temin edebilecek bir halde bulunmaktır. Hadis-i şerifte: "Ey gençler! Sizden güç getiren evlensin." vâki' olmuştur. Fakat bundan maksad bir servet-i azimeye mâlik olmak değildir. Sıhhat ve şacaat bir sahibu sa'y ve meziyet için servet yerine kâim olabilir. Hükêmadan biri: "Bir sefahat iki çocuk beslemekten daha ziyade masrafi

mevcuddur.” demiş. Bunlardan maada izdivaç için şer’an [s.262] kanunen rıza-yı tarafi lazımdır. Kadının arzu ve rızasına dikkat etmeli, ehemmiyet vermelidir: “Kadınları izinleri olmadan nikâh ettirmeyiniz.” Hadis-i şeriftir. Şerâit-i ahlâkiyeye gelince evvela zevc ile zevce arasında hürmet ve muhabbet-i müteakabile lazımdır. Saniyen lekesiz bir iffet ve ismet gerektir. Salisen tarafeynce mevkiyen muktezidir. Müsavat bir ailenin kanun-u refahiyetidir. Bunun içindir ki “Akranınla izdivaç et. Yoksa zevciyete değil, esarete girersin.” sözü bir hakikattir.

Zevc güzel bir terbiye görmüş, kuvva-yı maddiye ve maneviyesini ahen-i tam ile tevsii etmiş, hülâsa evladının talim ve terbiyesine muvaffak olabilmek için mezaya-yı insaniyeyi öğrenmiş olmalıdır.

Keza zevce de ne derece zengin olursa olsun bir haneyi idare etmek usulünü güzelce bilmeli, tasarruf, intizam, rıfk ve sadaka gibi hasail-i mümtazata mâlik bulunmalıdır. Evladının talim ve terbiyesine nezaret edecek ve zevcinin mesai-i fikriyesini anlayabilecek derecede ilm ve tahsil görmüş olmalıdır. Yoksa bir kadına öyle malumat vefire aramak pek mucib-i faide değildir. İdare-i beytiyesini muntazaman eda eden bir zevce her şeyi yüz üstü bırakıp da vakti roman okumak ve şiir ve kafiye tanzim ve taharri etmekle geçiren kadınlara müreccahtır. Bir zevcin veya zevcenin intihabına gelince: Bunda gayet dikkat ve mülâhaza ile hareket etmelidir. Çünkü ailenin saadet ve felaketi, şeref ve istikbâli buna bağlıdır.

Asla hatırdan çıkarmamalı ki bir memleketin umeran ve ikbali ekseriyetle o memlekette sakin bulunan ailelerden her birinin saadet ve ahenk ve müsâlemetine [s.263] tâbidir. Bir erkek intihab edeceği kızın namus sahibi bir aileden olmasına, bu ailenin kendi ailesiyle hem mertebe bulunmasına dikkat etmelidir. Çünkü namusun fıkdanı büyük seyyielere meydan vereceği gibi aileleri yekdiğeriyle adem-i tevafuku da türlü türlü mehatır tevlid eyler. Bundan maada evsâf ve ahlâk-ı zatiyeyi de ayrıca nazarı dikkate almalıdır. Bir müsrife ile izdivaç eden hanümanını harab eyler. Bir sarhoş ile tezvic eyleyen kadın da istikbalini mahv eder. Dünyaya, hastalıklı, yahud mecnun çocuklar getirir. Sevmediği bir kadını parası için alan erkek hem o kadını hem de kendini bedbaht eder. Kendinden pek küçük, yahud pek büyük bir kadınla izdivac eden adam da asla tavl-ı müddet refahiyet-i beytiye görmez. Hülâsa tezvic eyleyecek kadını sevebilmeli, ve ahlâkı, evsafı, seni aguş-u ailede hürmet ve muhabbet ve imtizacı peyda edecek mertebede bulunan bir kadını almalıdır. Bunun için de akrabamızın tarif ve müşahedetiyle ahval-i hariciyenin delalet ve muaveneti kifâyet eder.

Zevceynin Vezâif-i Mütakabilesi: Zevce ailenin reisidir, hanenin hâkimidir. Fakat hakimiyet rıfk ve melayimet ile inaf etmelidir. Zaten alel-umum taife-i nisaya karşı lutf ve nevaziş göstermelidir. Peygamber-i Zîşan (s.a.v.) Efendimiz Hazreti Ömer Faruk’a hitaben “Ziyet eşyası gibi hassas olan kadınlara şefkatli ol.” buyurmuşlardır. Kavarirden maksad zecac gibi rikkat ve nezaket-i beniyeye ile muttasıf bulunan nisvandır. Zevce zevcesine bir hizmetçi gibi değil, lakin bir refika-i hayat gibi muamale eylemelidir. Kadınlara arasındaki fark vezâifin ihtilafından ibarettir. Yoksa her ikisi de insandır, eşref-i mahluktur. Erkek ekseriya daha kuvvetli olduğundan mesai-i ailenin en

[s.264] ağırlarını eda etmelidir. Efrad-ı aileyi yar ve ağyara karşı müdafaa, muhafaza ve infak eylemelidir. Bunun içindir ki zevcenin minnet ve itaatine hak kazanır. Fil-hakika adaleten en çok mesuliyeti deruhde eden cihetin en çok hükm ve nüfuza mâlik olması lazım değil midir? Kadın hüsn-ü hulk ve dirayete mâlik ise zevcinin bu tefevvukunu seve seve tasdik eder. Her bir emrine sevine itaat eyler. Hadis-i şerifte: ”Bir kadın ki kocası kendisinden razı olduğu halette vefat ederse cennete girer.” buyurmuştur. Yok, bunun aksi olarak serkeşlikte bulunmak iseterse tabiat-ı mahsusanı, fitrat-ı zatiyesini, ihtiyacatını, gaye-i hakika-i halkını unutuyor demektir.

Bu gaflet saikasıyla zuhura gelen tezellümat ve şikayat kadar gülünç vasıf engiz bir şey yoktur. Hayat-ı dahiliyenin o sükunet ve sühuleti nerede, hayat-ı hariciyenin o meşak ve mezahimi nerede!

Vezâif-i hakikiyesini anlayan ve ifâ etmek isteyen her kadın hal ve mevkiini zevcinin haline müsavi ve o kadar muazziz görür. Çünkü kendinin hizmeti başka cihettedir. Bil-farz hizmet ve mükellefiyeti zevcininkiyle bir olsa idi bin türlü müşkilata tesadüf ederdi. Çünkü kadınlara erkeğin fitrat ve istidadı, hiç olmazsa aynı derecede bulunmaz. Bir kadın için kuvvet-i tabiye, maharet-i askeriyesi gibi hususatta erkeklerle müsabakata kalkışmak gülünç olur. Kadının yeri derûn hanededir. Erkek dışarıda çalışır, çabalar. Kadın içeride sa’y ve dirayet gösterir. İdare-i beytiyenin meşâğili, evladın terbiyeleri kadının vezâifidir. Bu vazifelerin adem-i letafetinden şikayet ederse meziyetelerini takdir etmemiş demektir. Zevcenin namına hürmet, akıl [s.265] ve kemâline itaat, tasarruf, intizam, rıfk ve meveddet, hüsn-ü mübaşeret fezâil-i mahsusa-i nisaiyedendir.

“Allah’tan başkasına secde etme caiz olsaydı kadın kocasına secde etmeyi emr ederdim.” hadis-i şerifi zevce karşı hürmet ve muhabbet ve itaatın bir zevce için ne kıymettar bir fazilet olduğunu irae eyler. Bir hanenin ümeran-ı saadetinden hatta saadet-

i maddiyesinden bile nısfını istihsal ve temin etmek kadının elindedir. Hiçbir servet yoktur ki bir kadın israfıyla, dikkatsizliğiyle rahnedar etmesin. Ne kadar cüzi olursa olsun, hiçbir sa'y-i halde yoktur ki müdebbir bir zevce tedbir ve tasarrufuyla servet ve refahiyete münkalib eylesin.

Meşhur Fenlun Terbiye-i Benat da diyor ki: Haneleri harap ve imar eden kadınlardır. Kâffe-i a'mal-i beytiyeyi fasl ve rüyet eden, binâenaleyh nev'i beşere bu derece taliki bulunan her şeye hükm eyleyen yine kadınlardır. Teavün-ü zevc ile zevce arasında katiyen muktezidir. Zaten ebnâ-yı adam yekdiğerine teavüne mecburdur. İzdivac ile bu mecburiyet, bir mükellefiyet kesb eyler. Her erkek refika-i hayatına daima bir nüfuz-u katisi vardır. Kadının da zevcine böyle bir tesiri olabilir. Maişetinde atâlet ve sefahat gösteren insan hanesini niza' ve hicab ve sefalet me'vi eyler. Tarafeynden biri vazifelerini ayakaltına alırsa diğèrinin de bu vesile ile onu taklid etmeye hakkı yoktur. Biri kabahat ederse ondan intikam almak için bizde mi kabahat etmeliyiz? Böyle ahvalde her iki taraftan hangisi daha salih ise onun şecaat ve fetanet ve uluvvücenâb göstermesi ve teraf-ı diğèrin yaptığı fenalığı setr ve tamir eylemesi iktiza [s.266] eyler. Lakin bu haslet merdane nadirdir. Umumiyetle vadi-i hataya düşen cihet cihet-i diğèrin kendisini takib eylediğini görüyor ve ettiğini buluyor. Çünkü bu hal onun için birinci mücâzattır.

Istrab: - "Erkekler kadınlar üzerinde koruyucudurlar." nass-ı celili büyük bir hakikattir. Terakkiyat-ı ahire-i fenniye bu hakikatı pek celi bir surette meydana koyuyor. Erkek ile kadın arasında tabiaten büyük fark vardır. Asr-ı hazrın en büyük edibelerinden biri bu farkı şöyle tefsir eyliyor: "Havass-ı fikr ve kalp esasen her iki taifede birdir. Yalnız mikdar ve münasebette fark vardır. Kuvva-yı insaniyenin bir kısmı mute'didedir. Bir kısmı lazımdır. Kuvva-yı lâzıme ile tesiratı bila-ihtiyar ahz ve kabul ederiz. Kuvva-yı mute'diye ile de fikr-i dikkatimizi bir cihete hasr ve sev eyleriz. Kadında birinci nev' kuvvetler ikincisine fâiktir. Erkekta bunun aksidir. Bundan şu netice hâsıl olur ki mesai-i kuvviye-i mütemadiyeye muhtaç olan şeylerde kadınlar erkeklerden geridir. Çünkü terkiib-i beniyeleri gayet mütèharriktir. Kuvve-i hissiyeleri ekseriya iradelerine galebe çalar. Fakat kadının müşahedat-ı evveliyesinden daha seri, daha dakik ne vardır? Kadında nüfuz fikri erkekten ziyadedir. Bu rikkat-i fikr taife-i nisada o derece vasidir ki bununla en dakik şeylere icra-yı hükm eder ve muamelât-ı kalbiyenin arz eylediği en hafif alamatı sezer. Kadının nazar-ı dikkatini celb eden bunlardır. Tefekkürat-ı kalıbye, temayülat-ı hafiye efkâr-ı nisayı en ziyade işgal eyler.

Güya ki alem-i gayb bir kadına mekşufdur. Hayret aver bir sevk-i tabii diğerlerinin tesiratından onu haberdar ve derakâb hissemend eyler. Henüz tekellüme muktedir olmayan ve daha [s.267] sahil-i tefekkürde çırpınıp duran bir çocuğun lisan-ı halini o anlar. Bedbahtların serair-i kalbine o vakıf olur. Kadının hasse-i mütemayizesi tabii ve vehbi bir nev’i selamet-i fikirdir, bir türlü istikamet-i nazardır ki hal-i bi-arafide kendisini daima en makul cihete sevk eyler... Kadınlar her şeyi daima derhal keşf ederler. Ekseriyada doğru keşf ederler. Fakat hükümleri kuvveden fiile çıkmadan evvel hade-i mülhazadan geçmelidir. Fikirlerinin bir kısmı kısm-ı diğerini beklemeyi adet edinmelidir.”

Tadad-ı Zevcat ve Talak: Şeriât-i İslamiye dörde kadar zevcata müsaade etmiştir. Bunun için Kur’an-ı Kerim’de “Size helâl olan (başka) kadınlardan ikişer, üçer, dörder olmak üzere nikâhlayın...” Nass-ı celili varid olmuştur. Fil-hakika tadad ve zevcata cevaz vermeyen memleketlerde zinanın kesret ve mebzuliyeti ve din-i mübin-i islamca zaninin recmi gibi noktalar nazar-ı dikkate alınırsa bu tadadın cihet-i cevazındaki hikmet anlaşılır. Kadının eyyam-ı mazaretinde bazı erkekler fitraten def’-i ihtiyaç-ı şehvaniye mecbur olur ki bu da tadad olmazsa zinadan başka bir şeyle kabil olmaz. Ahirette akıbeti, dünyada zillet ve mezemmeti mucib bir fiilin irtikâbından ise tadad-ı zevcatı kabul ve ihtiyar etmek bin kere daha hayırlıdır. İşte şeriât-ı gara-yı islamiyece tadad-ı zevcat bunun için makbûldür.

Mamafih şer’i şerifin bu emri cevazîdir. Birçok şerâite tabidir. Bu şerâiti tamamen ifâ ettikten sonra zevcelerin adedini teksir etmelidir. Zamanımızda ise şerâit adl ve müsavata riayet [s.268] edebilmek hemen muhaldir. O halde bir zevce ile iktifâ eylemelidir. Nestei’zubilleh “Eğer (o kadınlar arasında da) adaletli davranmayacağınızdan korkarsanız, o taktirde bir tane alın...” Böyle olmazsa ekseriya görüldüğü üzere iki zevceli haneler cehennem gibi olur. Erkek hayatından bıkar. Fesad ve nifak aileyi harab eder. Benabirin şeriâtın tayin eylediği şerâit-i adl ve müsavat ve refahiyyet hal ve istikbal temin olunmadıkça birden ziyade kadın almamalıdır.

Talak da şer’an ve aklen caizdir. Fil-hakika bazı ahval-i meşrua vardır ki ne kadar çirkin olursa olsun vicdan bile insanı ihtiyar-ı talaka icbar eyler. Milel-i nasraniyede evveleri talak yok idi. Fakat şimdi Avrupa kanunları bir mahkemenin hükmüyle nikâhın feshini kabul ediyorlar. Biz de talak-ı erkeğin yed-i ihtiyarında olmasına nazaran bu hakkı su-i isti’mal etmedikten maada büyük bir mecburiyet olmayınca hatıra bile getirmemek iktiza eder. Şer’i şerif talakı caiz görüyor. Lakin ef’al-

i makbuleden add etmiyor. Hadis-i şerifte: “Allah’ın en sevmediği helal boşamadır.” vaki’ olmuştur. İnsan iyice düşünmeli, vicdanen bir mecburiyet-i azimi görürse o zaman talakı ihtiyar etmelidir. Yoksa küçük küçük hatalar için bu vasıta-i mühlikeye müracaat eden vazifesini, vicdanını ayakaltına almış olur. Zevc zevcenin aslah-ı ihtilafına memurdur. Bu memuriyeti son dereceye kadar eda etmelidir. “(Dönüş yapılabilecek) boşama iki defadır. Sonrası, ya iyilikle geçinmek, ya da güzellikle bırakmaktır.” ayet-i kerimesinde talak ne mükemmel tahdid ve takyid buyurulmuştur. Talak bir ailede ebedi bir felaket izleri bırakır. Hele-i mutlaka ezeli bir bedbahttır.

Evlıya-yı Ailenin Vezâif-i Mahsusası: - Zevc zevce vezâifine [s.269] biraz sonra peder ve valide vezâifi de iltihak eder. Mukteza-yı tabiat böyledir. Evladımıza karşı mükellef olduğumuz vezâif-i tarih-i tevellüdlerinden itibaren değildir. Veladetlerinden akdemdir. Hayat-ı beşeriye-i hakika pek mukaddes bir şeydir. Fakat bize pek büyük vazifeler tahmil eyler. Bir biçareyi mâlik olduğu hayattan adl ve hukuk-u hilafında mahrum etmek nasıl bir sürm ise gaye-i hayata vüsul ve nefsinı muhafaza için delalet ve muavenette bulunmayarak mevlüdünü hüzn ve hicab ve sefalet içinde terk etmek de o kadar büyük bir cürmdür. Evladını terk eden vicdansız ebeveyni şer’i ve kanun tedib ediyor. Bir nevzad-ı masumu âlem-i hayata getirmek, fakat ruhani ve cismani infak ve iaşeden az çok mahrum bırakmak terk etmekle bir değil midir? Bir mahluk meşeri saha-i hayata davet etmek büyük bir taahhüd altına girmektir. Bu taahhüde göre o mahluk-u acizin tenmu ve tenefüz cismanisine ihtimam etmeli, kuvva-yı akliyesini tehzib eylemeli, ta ki istikbalde hayatın müzahemine tahammüle, vezâifini edaya muktedir, olsun. Kendi kendini idareye iktidar-ı kesb ederek evladımızın bizimle revabita hürmet ve minnetten başka bir alakası kalmayınca kadar bu muavenete devam etmeliyiz. Yoksa kanun-u ahlâk güzelce tenfik ve mümkün mertebe ilm ve tahsil ile tehzib ve terbiye edemeyerek cemiyet-i beşeriye nâfi’ül-vücut aza yetiştirmeyecek eşhası izdivaçtan men’ eyler. Bu vezâif-i mühimmeyi izdivaçtan, ubuvetden evvel düşünmeliyiz. Fakat bu düşünce gurur ve hırs ile alude olarak bizi daire-i ifrata sokmamalı ve bu vazifeleri a’zam ve eşkâl ederek izdivacımıza lüzumsuz yere mani olmamalıdır. Biz evladımıza bir servet vermeye ve hal-i maişetimize fâik bir maişet tedarik eylemeye mecbur değiliz.

[s.270] Mesela gayyur ve afif bir sahib-i sanatın, oğlunu güzelce büyüttükten sonra bir de ona sanatını öğretmesi kifâyet eder. Çünkü terbiye ile iffet ve gayret hâsıl olunca bu sanat bir aileyi i’la idare eyler.

(Ruh'ul-kavânin) Müellifi Monteskiyo: Bir peder evladını infak ve terbiye etmekle mükelleftir. Yoksa ona miras bırakmaya mecbur değildir. demiş, pek doğrudur.

Bize evladı ihsan eden vâhib-i kül, lehülhamd kalbimizde bir temayül ve teveddüd tevliid eyler. Bu sayede vezâif-i ebvet kesb-i sühulet eder. Mamafih ebeveyn bu temayülattan daima ihtiraz üzere bulunmalıdır. Çünkü bu bir aşktır. Aşk da ne türlü olursa olsun mutlak akıl ile tekayyüd edilmeye muhtaçtır. Ebeveynin bir vazifesi de şefkat-i kalbiyelerine mukavemet edebilmektir. Ebeveyne bazı kere, ne kadar zor olursa olsun evlada karşı şiddet göstermek lazımdır. Bazı defada zaaftan içtinâb etmek muktezidir. Ekseriya zaaf mucib-i mazarrattır. Aff ve müsaade ba-husus hayata karşı daima iyidir. Fakat bu müsamaha etfali bozacak ve şımartacak dereceye varmamalıdır. Evlat ne kadar müteaddid olursa olsun ebeveyn her birine aynı suretle muamele eylemelidir. Bi-tarafılık onlar için bir vazife-i esasiyedir. Çünkü onları evlada karşı mükellef eden kâffeten bir nev'idendir. Rûchan ve meyelan-ı deruni men' edilemez. Lakin hiç olmazsa fiilen bundan eser göstermemelidir. Bu yolda hiçbir rûchan esasen makbul değildir. Ba-husus fitraten en güzel tecelli edenlere daha ziyade meyl etmek büsbütün medhuldür, zalımanedir. Bilakis ebeveynin şefkati evledının letafet-i fitriye ile temeyyüz [s.271] etmelerine daha çabuk in'itaf etmelidir. Çünkü bunlar daha ziyade tekayyüde, muavenet ve hizmete muhtaçtır.

Evliyanın vezâif-i esasiyesi evladı ilbas ve infak ve eyva eylemek, haklarında su-i muameden tevakkid ile beraber mümkün mertebe ilm ve tahsillerine ve tehzib ve terbiyelerine çalışmak ve hülasa kelimenin her türlü şumulüyle adem etmektir. Hadis-i şerifte: “Çocuğun anne-baba üzerinde hakkı: Güzel isim takacak, güzel terbiye edecek ve neseb sahibi anne kendisine seçecektir.” varid olmuştur.

Ebeveyn ve vezâifi mümkün mertebe ifâda kusur ederse sırasına göre şer'i ve kanun müdahale eyler, icra-ı adl eder. Maruf ekseriya mektepte tahsil olunur. Bazı istisnalara bakılmazsa ilm ve irfan ancak mektepte mütekâmilen, muntazaman tedris edilir. Çocuk mektepte iken hoca ona ebeveyn yerine kâim olur. O suretle hükm eder. Kısmen vezâif-i übüvetle bulur. Binâenaleyh kısmen hukuk-u übüvetde mâliktir. Bunun içindir ki çocuk ebeveyne karşı mecbur olduğu hürmet ve itaati hocasına karşı göstermeye mecburdur. Bir mekteb-i çocuğun birinci vazifesi budur.

Terbiye-i Asliyeye Gelince: Tabii mekteplerde buna mümkün mertebe hizmet etmelidir. Fakat hakiki mahal-i terbiye ağuş-u ailedir. Evliya-yı etfal bu vazifeyi başka birine tahmil edebileceklerini asla kani' olmamalıdır. Terbiye-i asliye neden ibarettir?

Terbiye ahlâk ve seyyiatın ve hasais-i bedene ve akliye ve maneviyenin tezhibi demektir. Bu tariftan anlaşılır ki çocuk mektebe tevdi' olunmadan çok evvel vazife-i terbiye başlar. Mektebe başlayıncaya kadar [s.272] ailesinin tesiri nüfuzuna maruzdur. Mektebe başladıktan sonra yine bu tesire uğrar. Çünkü akşamlarını ailesiyle geçirir. Bu tesir fena ise hoca netâic-i muzırrasını izâle etmek için pek çok zahmet çeker. Binâenaleyh terbiye hususunda vazife-i esasiye evliya-yı etfale aiddir. Terbiye beşikten başlar. Fil-hakika çocuğun temayülat-ı tabiyesi de beşikte iken his ve derk olunur. Bilatehir bu temayülatı teftiş ve takib eylemelidir. İyilerini teşvik etmeli, fenalarının önünü almalıdır. Etfalın hissiyatını en küçük yaştan tahrik ederek efkârına hasais-i alicenâbane ve hevesat-ı ulviye ilkâ etmelidir. Kavlı ile, ba-husus misal ile fasl-ı hayatın en birinci deminde bir çocuğa hesapsız tesir-i nüfuz edilir.

Ba-husus misal ile dedik, fil-hakika bir çocuğun önünde söylenen sözleri ne kadar dikkatle söylemek lazım olursa olsun huzurunda yapılan şeylere daha çok dikkat ve ehemmiyet vermek muktezidir. Çocuk söylenen sözü bir meyil-i tabii ile, kanun ve kaide gibi telakki eder, mesleğine bir mi'yar ittihaz eyler. Lakin önünde yapılan şeyi hiç şüphe yok ki o da yapar. Ba-husus bu misal ebeveyni gibi cihanda en ziyade sevdiği, hürmet ve perestiş ettiği mahluklardan sadır olursa! Peder bir sabi-i masum için bir mahluk-u kudsidir, bir timsal-i emeldir ki o sabi daima bu timsale benzemeye tahayyül eder, durur. Valide bir küçücük dehter pakize için cihanda en ulvi, en mükemmel, en ziyade şayan-ı taklid ne varsa işte odur. Mamafih arkadaşlardan, komşulardan, hizmetçilerden sudur eden [s.273] misallerin de adem-i ehemmiyetine kâni olmamalıdır. Çocuğun merakı hayr olsun, şer olsun her şeyi ekseriya körü körüne taklid etmektir. Binâenaleyh çocuğu saf, ciddi bir alemde büyütmeli ki ancak temayülat-ı memduhası feyz bulsun. Etfale bu derece dikkat ve riayetın sebebi şudur ki en küçük misaller bir çocuğa külli tesir ederler. Bir tıfl-ı pakın önünde irtikâb olunan bir hata o masumun ruhu pür-fütuhunu soldurur, istikbaline gayr-ı kabil telafi bir surette su-i tesir eyler. Hâsılı evliyanın etfale karşı tekayyüdü daimi olmalıdır. Lakin ne müz'acâne ne de müezzyane olmamalıdır. Çünkü öyle olmazsa hüsn-ü netice vermez.

Terbiye-i ahlâkiyenin maksud-u hakikisi nedir? Çocuk da her şeyden evvel his-i mesuliyeti tevsî' ve tehzib etmektir. En güzel terbiye bir çocuğu kendi kendini idare edebilecek bir hale koyandır. O halde etfal pek ziyade revabıt-ı kayd ve esaret altına alan bir tekayyüd mutaasıbane maksad-ı hakikiye pek münafi olur. Muttasıl yedekle yürümeye alışan çocuk yalnız başına yürümeyi hiç bilmez. Tabi evvel emirde çocuğun

ismetini muhafaza etmek, kalbini hevesat-ı muzırradan mümkün mertebe masun tutmak gayet lazımdır. Fakat çocuk daima nezaret ve muhafaza altında bulunmak itiyadını alır. Fenalık yapmaya muktedir olamadığı için masum kalırsa terbiye-i matluba hiç husul bulmamış olur. Bir çocuk ne zaman kendi kendini idare ve muhafaza etmeyi bilir ve şerden saika-i havf ve cehaletle değil, fakat akli ve izzet ve hürmet-i nefsiyesiyle tevakki eylerse o zaman terbiye-i matluba hasıl olmuş demektir. Binâenaleyh evliyanın nezaret-i müdakkikasını etfalı kâide-i hakikiye-i hayata alıştırmak için bir [s.274] vasıtai rehber demektir. Hedef-i maksud çocuğu bu kaide-i ciddeyi kendi kendine seve seve takib edebilecek iradeye getirmektir. Tayidat pederane ve maderane git gide ehemmiyetten sakıt olmaya, çocuk emniyet ve itimad kazandıkça azalmaya özenmelidir.

Terbiye-i vezâif evliyanın en mühimidir. Terbiye edeb-i hüsnün menbaı, ilm ve irfanın menşeidir. Evladına böyle bir defîne-i cihan-baha bahş eden ebeveyn bahtiyardır. “Bir anne babanın evladına güzel terbiyeden daha güzel bir miras bırakmamışlardır.” hadisi nebevidir.

Evladı böyle bir vech-i matlub büyüterek sağlam bir vücut, mühezzeb bir zeka, güzel bir kalp, doğru bir haslet ile muttasıf ve mütecellî kıldıktan sonra kâffe-i vezâif übüvet ifâ ve ikmâl edilmiş ad olunur. Çocuklar bu derece-i kemâli buldukları halde mutlak mazhar-ı saadet olurlar. Mamafih bazı memalikte kanun ebeveyni servetin kısm-ı azamı evladına terk etmeye icbar eyler. Binâenaleyh hakk-ı vasiyeti tağyir kılar. Bundan maada evlad-ı müteaddid ise miras-ı pederin aralarındaki mümkün mertebe mütesaviyen taksimini de emr eder.

Bu meseleye dair büyük büyük mübaheset hudus etmiştir. Mesela İngiltere gibi bazı memleketlerde ebeveyn hakkı vasiyete keyfe ma-yeşeâ mâliktirler, kâffe-i vezâif übüveti ifâ eyledikten sonra isterlerse çocuklarına hiçbir şey bırakmazlar. Şüphe yoktur ki ebeveynin servetlerini böyle büsbütün serbest tasarruf edebilmelerinde evladın miras-ı valideyne istinad edememelerinde fevâid-i içtimâiye vardır. Çocuk bununla sa’de daha müdavim, daha cesur, kendi kendine mesleğini tayin etmeye daha [s.275] haris olur. Fikri ve re’y-i teşebbüskârisi tevsi’ eder. Umurunu yalnız başına idare etmek itibarını alır. Ulema-yı ilm-i servete göre reis-i aile ashâb-ı ticaretten olursa bu suretle mağazasını yahut fabrikasını inkısamdan masun bırakmış olur. Bunda da faide-i diğer vardır: İkbâl-i ticaret daha ziyade emniyet kesb eyler. Sahib-i mülk hemen değişmemiş gibi add olunacağından aynı sermaye ilâni-haye kâr vakıa masruf kalır. Bu da mesarif-i istihsaliyeyi tenkıs ederek emtianın daha ucuz satılmasına hizmet eder.

Meselenin Cihet-i Ahlâkiyesine Gelince: Bir gün mutlak yed-i tasarrufuna geçecek mirası daha evvelden hesap ederek çocuğun kablet-tevarüs tebzire dalmasında, boçlara girmesinde, belki ailesini lekedar eylemesinde valideynine karşı vezâifinden hiç birini eda etmediği halde ihtimal ki büyük bir zahmet ve külfet ile iktisab olunan bir servete mutlak be mutlak dest-i zin miras olmasında ahlâka mugayerat yok mudur? İşte bu esbaba binâendirki bazı memalik-i garibede efkâr-ı umumiye birkaç defa hak ve saytın lehinde ve miras-ı pederin evlad arasında mütesaviyen taksimi aleyhinde bulunmaya başladı.

Fakat bu fikre muarız bulunanlar diyorlar ki bu delail sathidir. Hakikat bunun aksidir. Çocuk valideynin keyfinden heva ve hevesinden nahak ve nareva tercihatından muhafaza ve vikaye olunmalıdır. Ekseriya görülüyor mu ki evladından en ziyade sevilenler muhabbet-i ebeveynine en az müstehak olanlardır. Böyle evlad arasında mekruh bir rekabet yüz gösteren çocuklar ebeveynin mefharetini mucib olmak ve hüsn-ü tevcihine istihkak kesb etmek için [s.276] değil, lakin hırs ve hevesine hoş görünmek her ne ise vasita ile olursa olsun, rüchani kazanmak için çalışırlar, çabalarlarsa ne büyük bir mahzur, ahlâken ne azim bir tehlike meydana çıkar!! Bu hal fısk ve rıyanın ve kardeşlar arasında nifak ve şikâkın bir menbaı olmaz mı?

Nerede müsavat-ı vezâif varsa orada müsavat-ı hukuk da bulunmak lazım gelir. Madem ki kâffe-i evladın evliyaya karşı vezâifi birdir, müsavidir, evliyanın da kâffe-i evlada karşı vezâifi keza müsavidir, birdir. O halde evlad kâffeten aynı hukuka mâliktir. Bunun içindir ki peder ve validenin yalnız müddet-i hayatlarında çocuklarına karşı bil-cümle vazifelerini ifâ etmiş olmaları kifâyet etmez. Eğer sahib-i nakd ve servet iseler çocuklarının hepsini o servetten hissedar eylemeleri iktiza eder. Ta ki bunlara kendileri için halleri ve mazileri mütenâsib bir mevki-i maişet tedarik edebilsinler. Binâenaleyh servet-i peder münhal kalırsa evlad arasında mütesaviyen taksir olunur. Hakikat! Bu servete evladan ziyade müstehak kim vardır? Bunların gördükleri talim ve terbiye kendilerinde birtakım ihtiyacata mütekâbile vücuda getirdi. Bu ihtiyacatın def'i de o servete tevarüs ve temlik ile olur. Benabirin şayed ebeveyn vasiyet bırakmaksızın vefat ederlerse hükümet mal ve mülklerini evlad arasında mütesaviyen taksimini emr eder, fıkdan ve saytı böyle tefsir eyler. Yok, bir vasiyetname varsa bu da ancak bazı şerâit ile kâim ve muteberdir. Valideyn servetlerinin sade bir kısım cüz'isini evladın gayriye, yahut fazla olarak evladan birine vasiyet edebilirler. Şer'i şerif mirasın [s.277] evlat

arasında mütesaviyen taksimini emr eder. Hadis-i şerifte: “Varise vasiyet gerekmez” varid olmuştur.

Evlattan birinin tercihi caiz değildir: “Vermede çocuklarınızın arasında eşit davranın.” hadis-i nebevidir. Evlattan birini tercihen olmayıp da haricden birine, ya bir fiil-i hayra olursa mâlik-i sülüs miktarı vasiyet edilebilir. Mamafih aile muhtaç ise bu sülüs de haramdır. Sahabeden biri Risalet-penah Efendimize gelmiş, “Malımı fukaraya vasiyet etmek isterim” demiş. Peygamberi Zîşan Efendimiz: “Malını elinde tut. Aileni zengin bırakmak insanlara dilenecek fakir bırakmaktan daha hatırlıdır.” buyurmuşlardır. Hakk-ı vasiyet ve miras valideyn için ahsen mesalikte budur ki günden güne düvel-i mütemeddine bu mesleği hak ve hakikate daha muvafık görerek bu cihete yaklaşıyorlar. Ez-cümle Fransız kavanini şer’i şerifin vasiyet hakkındaki hükm-ü menfine kâmilten mutabıktır. Şu kadar ki şeriât-ı gara-yı islamiye sülüs- mâlik evlattan birine tercihan vasiyetini men’ eylediği halde Fransız kanunu buna cevaz veriyor. Fakat esasen bâlâda teşrih olunduğu vecihle evlattan birinin tercihi ahlâken mazarrat-ı adideyi dâi olduğu hükema-yı garibece de müsellemler bulduğundan tabii bu cihetçe de rüchan, ahkâm-ı islamiyededir.

Evladın Evliyaya Karşı Vezâifi: Evliyanın vezâifini beyan eyledik. Evliyanın hukuk da bu vazifelerden neşet eyler. Vezâif-i evliya bu hukuka dair bir fikir vermiştir. Vezâif-i evlad ise o hukuku kâmilten ifham eder.

Çocuğun birinci vazifesi peder ve validesinin hükm ve nüfuzuna hürmet [s.278] ve emrine itaattir. Hadis-i şerifte: “Sen (evlat) ve malın anne ve babanınsın.” buyurulmuştur. Ebeveyne hürmet ve itaat evlad için farz-ı mahzdır. Zaten bu hürmet ve itaat olmazsa valideyn çocuklarını ne suretle bi-hakkın terbiye ve tehzib edebilir? Çocuk bir şey bilmez. Kendi kendini idare etmekten acizdir. Böyle bir iddiaya kalkışırsa hata eder, hamakat eder. Fil-hakika evladı için bu derece fikr-i hayr ve muhabbet besleyen o tecrübekâr, o hayırhah ebeveyni, o muazzez rehberleri takib etmemek eser-i belahet değil midir? Valideynin en büyük emeli evladını mesud görmek ve son dereceye kadar bu saadete çalışmaktır.

Valideynimiz Cenâb-ı Hakk-ın bize bahş ettiği en hakiki surette sadıklardır. Onların fikr ve arzuları akilane ve adilanedir. Bu cihet bizim için rîyb ve gümandan azade olmalıdır.

Bazıları derler ki itaat tenzil-i nefsi mucib olur, ihtiyar idareyi selb eyler. Bu fikir hatadır. Evliyaya, evvel emirde, bizim için büyük büyük mesuliyetleri deruhde

eden büyüklerimize, hülâsa bizden daha âkil, daha fâzıl zevata itaat etmek haysiyetimize zerre kadar hâlel vermez. Bu itaat vazifeperverlikten, hakşinaslıktan ileri gelir, edeb ve akıl ve terbiyeden neşet eder.

Aradan seneler geçince çocuk kendi kendini idareye muktedir olur. O zaman ebeveyne karşı itaate mecbur olmasa da yine tazim ve hürmete mecburdur. Kuran-ı Kerim’de-nestei’uzubilleh- “Rabbin, kendisinden başkasına asla ibadet etmemenizi, anaya babaya iyi davranmanızı kesin olarak emretti. Eğer onlardan biri, ya da her ikisi senin yanında ihtiyarlık çağına ulaşırsa, sakın onlara "öf!" bile deme; onları azarlama; onlara tatlı ve güzel söz söyle.” buyurulmuştur.

[s.279] İnsan sinnen terakki ettikçe ebeveynine hürmet ve riayeti arttırmalıdır. Arzularına mümaşaat etmeli, emirlerini yerine getirmelidir. Hadis-i şerifte: “Allah’ın rızası anne babanın rızasında, gazabı da onların gazabındadır.” varid olmuştur. Her sene de yine rıza-yı ebeveyni mutlaka tahsil etmelidir. Mesela sinn-i büluğa vasıl olan çocuk şer’an ebeveynin izni olmaksızın izdivac edebilir. Fakat iradetine nail olmak daha iyidir. Şayed ebeveynimiz müsaade etmezlerse ne yaparsak yapmalı, o müsaadenin istihsaline çalışmalı ve hiç olmazsa evvel emirde evlada düşen bil-cümle vezâif-i hürmet tazimiyeyi eda etmeliyiz.

Validemiz sinn-i şühuhata girince onlar bizi nasıl dünyaya getirmiş, büyütmüş ise biz de o zaman onlara öylece bakmalı, hizmet etmeli ve vukuf-u vücud eylemeliyiz. Ta ki vüsat ve refahiyet içinde yaşasınlar. Bu vazifede kusur edersek kanun bize cebr eder. Lakin o cebre meydan vermeksizin biz seve seve ebeveynimizin saadet ve istirahatine çalışmalıyız. Bizde memnun olsunlar, ömürleri fahr ve meserret içinde geçsin.

Eflatun diyor ki: “İhmal senin altında iki büklüm olmuş bir pederden, bir valideden ziyade takdis ve perestişe uhra ne vardır? Her şahıs âkil ebeveynine hürmet ve muhabbet eder. Hele sinin vefireyi bu gelmiş olduğu halde hatime-i şeyhuhata kadar yaşayan âba ve ecdada mâlik olmak ashab-ı hayır için bir define-i saadettir”

Bir çocuk ağıuşu ailede böyle şan-ı şühuhat için gayret ve terkimi ve bir kadın nenenin o beyaz saçlarına hürmet-i tazimi [s.280] öğrenirse artık o çocuk bütün eşhas-ı müsenneye ihtiram ile muamele etmeye daima müheyyadır.

Her tarafta hüsn-ü terbiye görmüş gençler ihtiyarlara karşı gösterdikleri dikkat ve hürmet, tazim ve riayet ile belli olur. Hele senin sütütuna, meziyet-i fitriye ve hüdemat-ı vakıanın tesiri de inzimam ederse erbab-ı şühuhata karşı bu vazife-i hürmet

daha vasi', daha mecburi olur. Şüyuha hürmet, şüyuha ikram bir fazilettir, bir nimettir. Hadisi şerifte: “Yaşından ötürü bir yaşlıya ikram eden bir gence, Cenâbı Allah o, genç ihtiyarlandığında ona ikram eder.” varid olmuştur.

Evladın Yekdiğerine Karşı Vezâifi: İnsan temenni etmeli ki efrad-ı ailesi teksir etsin. Çünkü o zaman çocuklar umumiyetle daha güzel terbiye görürler. Valideyn derece-i mesuliyetlerini daha mükemmel bir surette his ederler. Vazifelerini unutmak tehlikesine daha az düşerler. Talim ve terbiye daha muktezi, binâenaleyh daha metin olur. Çocuklar hiss-i müsavat ve intizamı daha çabuk idrak ederler.

Biraderler ve hemşeriler aynı nizama tebiyyeten beraberce büyürler. Aynı vezâifi, aynı hukuka mâlik olurlar. Aynı muhabbete cilvegahtırlar. Böyle müştereken usul-i hayatı talim ederler. Bir pederin zir-i saye-i şefkatinde böyle didarane yaşadıkları için birbirlerine adl ve rıfk ve muhabbet ile muamele etmeleri ve hatta mütekâbilen yekdiğerini muhafaza, müdafaa, vikaye eylemeleri tabii değil midir? Uhuvvet, beşeriyetin büyük bir zinetidir. Gaye-i ahlâk bir aile efradı beyninde, bir huva her ile birader arasında tecelli eden hiss-i temayülü ve teavünün bir memleketin kâffe-i erkanı, hatta küre-i arzın bil-cümle sekânı [s.281] meyanında tamim etmesi ve uhuvvetin alel-umum ebnâ-yı ademe bir sıfat-ı müştereke olmasıdır: “Mümin mümine nazaran bir binanın kerpiçleri gibidirler.” işte bu hiss-in menbaı, mürebbisi, müşevviki hayat-ı ailedir.

Vezâif-i uhuvvet evlad için hiç dai-i müşkilat değildir. Meveddet-i tabiye itiyadat-ı hasene ve hüsn-ü terbiye ile imtizac edince bütün bu vazifelerin ifâsını teshil eyler. Aynı aileden olmak, aynı memeden süt içmek, aynı yerlerde oynayarak büyümek, aynı temâyülata, aynı hatıratâ mâlik bulunmak, aynı meserratı, aynı âlamı görmek, his etmek iki kardeşi madem'ül hayat yekdiğerine rabt eden alakalardan değil midir? İnsanın cihanda bir dadır-i ekberden daha muazzez hangi muini vardır? Bir adam küçük, zaif bir biraderinin, bir hemşiresinin imdadına şıtab etmez, saadetine feda-yı nefis eylemezse kime eder?

Fakat bunun için muhabbet kifâyet etmez. Muhabbet ile beraber arada bir gayret ve hürmet-i mütekabile de olmalıdır. Birbirinin zevkine, arzusuna riayet etmelidir. Bu cihet iki kardeş arasında münasebet-i uhuvvete bir lezzet ve letafet bir emniyet ve selamet verir.

Çocuklar sinn-i selamete ermeden evvel yetim kalırlarsa büyükler valideynin küçüklere karşı olan vezâifine ve hukukuna tevarüs ederler. Ebeveynin niyeti tabii

cümle evlada bir muhabbet, bir dikkat göstermekti. Fakat zaman eman vermedi. Büyükler bu dikkat ve muhabbete daha uzun bir müddet mazhar oldular. Benabirin güya hisselerinden ziyade o nimetten ahz eylediler. O halde bunlar ellerinden geleni yapmalıdır. Taa ki hisselerini tamamen almayanlar ebeveynin vefatına behengamından mümkün mertebe az ızdırap çeksinler.

[s.282] Kendi kendini idareye, işe muktadir olmayan evvel bir pederi, bir valideyi ebeden kaybetmek bir çocuk için felaketlerin en büyüğüdür. Sa'y ve küsbe kadar bir dader-i şefik yetim kardeşlerinin imdadına sevine sevine şitab eyler. Çünkü dar-ı fanide o biçareler için yegâne istinadgah odur.

Bu haslet-i fedakâri nadir değildir. Herkes daima görmüş, hayran olmuştur. Ne necib gençler vardırki hemen sabavetten kurtulur kurtulmaz kendilerini riyaset-i ailede bulurlar. Birçok bikeslerin bâr-ı maişetini yüklenirler. Şikâyet etmek şöyle dursun meserret ve minnete bu vezâif-i müşkileyi eda ederler.

İşitmez, görmezmiyiz ki filan genç servet olarak yalnız iki kolundan başka bir müstenidi olmadığı halde birkaç birader ve hemşireyi terbiye ediyor, büyütüyor. Hatta bazen alil ve aciz bir ihtiyarın, bir büyük pederin, bir büyük validenin maişetini de temin ediyor.

Tabii değil midir ki böyle ahvalde o küçük kardeşleri o dader-i ekbere bir peder gibi hürmet ve muhabbet ve itaat etmesinler. Bunda kusur etmek ancak fıktan-ı kalb ve zeka ile, belahet ve mezelletle kabil olabilir. “Büyüğe saygı göstermeyen, küçüğe şefkat etmeyen bizden değildir.” hadis-i şerifi kibar ve sağâr-ı evladın vezâifini pek güzel tayin ediyor.

Büyükler mademki mesuliyet-i ebeveyni deruhde ediyorlar, o halde o makama mahsus nüfuz ve hürmete de mazhar olmalıdırlar. Bil-cümle evlad-ı reis aile makamını alan en büyüklerinin itrafına toplanmalıdır. Güya pederleri [s.283] bir hayat imiş gibi aheng-i enis ve intizaç ile yaşmalıdır, hiss-i aile her birinin kalbinde nazar-ı riba goncalar açmalıdır.

Hiss-i Aile:- Hiss-i aile nedir? Hiss-i aile bir vech-i bâlâ tadad eylediğimiz bil-cümle vezâifi istiab eyledikten maada daha başka fezâili de şamildir. Hiss-i aile revâbit-ı dem ile bize iltisak edenlerin menafini muhafaza-i müdafaa için kalpte meknuz bir gayret-i mahsusadır. Şanı aileyi ihya için hayr ve hasenatta bir daiyeyi tesabıktır. Efradı ailemizden her birini ağyara karşı son derece şiddetle vikaye etmektir. Hâsılı hiss-i aile en makbul, en memduh ve fakat en şedid tarzıyla fikir ve gayret-i cinsiyettir.

Vakıa bu his bazen tehlikeden hali değildir. Bizi ağyara karşı adaletsizliğe, akrabamıza karşı da taraftarlığa sevk eder. Fakat hadd-i zatında uluvvücenâb eseridir. Ne olursa olsun fiil-i hayırda bulunmamıza delalet eyler. Zaten bütün hissiyat-ı şedide ve kaviye az çok bir cihet-i vahideye münhasırdırlar. Böyle olmazsa o kuvveti haiz olamaz. Mesela vatanperverlikte böyledir. Ancak bu şart ile kâimdir: Bir Osmanlı milletini, devletini candan sever, başka devletleri ise hiç düşünmez. Mamafih bu muhabbetin, bu hissini ahlâk-ı umumiye için fevâid-i adiyesi görülmüştür. Ve hala da görülüyor. Hiss-i aile ifrata düşse bile mazur ve ma'fuv tutulmalıdır. Bu hissini bir çoklukta tamamıyla tecelli ve tealisi için elden ne gelirse yapılmalıdır.

Bu bahse hitam vermeden evvel aileye aid bazı nekatı daha basit edelim. Evvela ezmine-i kadimde uşaklar, köleler, cariyeler âza-yı [s.284] aileden madud idi. Aile kelimesi bir çatı altında yaşayan efradın cümlesine şamildir. Adat-ı islamiye bu fikir hissini hala muhafaza eylemiştir. Hadis-i şerifte: “Köleleriniz kardeşlerinizdir. Allah onları ellerinizin altına vermiştir. Eli altında kimin kardeşi varsa yediğinden yedirsin, giydiğinden giydirsin ve onların güç getiremeyeceği işleri yaptırmasın.” vârid olmuştur.

Fil-hakika hizmetçiler efrad-ı ailedendir: Çünkü ailenin kâffe-i esrarına vakıftırlar. Bizce bunların afif, ketum, terbiyeli olması gayetül gaye lazımdır. Bunun için de en emin çare onlara bir emniyet-i tamme göstermek rıfk ve mürüvvetle muamele etmektir. Adem-i itimad ve azimet barede o biçareler için ağır ve muhker görülmekten sarfi nazar-ı efendilerine karşı adavet ve nefretlerini de mucib olur. İşte o zaman evin içinde böyle yabancı düşmanlar bulunacağı için aile selamet-i intizam ve ittihaddan mahrum kalır. Hadis-i şerfite: “Kötü huylu seyyid cennete girmez.” buyurulmuştur.

Bilakis iyi efendiler hüsn-ü muamele ile hizmetçilerini sıdk ve sadakate sevk ederler. Sadık bir hizmetçi bir ev için hazinelere bedeldir. Ahbada bir dereceye kadar erkân-ı aileden maduddur. Hanemize dostlarımız kendi evlerine girer gibi girmelidirler. Teklifsiz ve fakat samimi bir surette kabul olunmalıdır. Vücutları efrad-ı aile meyanında bir sevince, bir meserrete bais olduğunu his eylemelidirler. Hakiki bir dost pek nadir, pek muazziz bir mahluk-u âlikadardır. Böyle bir dosta karşı muhabbet ve hürmet-i kalbiyeyi izhar etmek için hiçbir fırsatı kaçırmamalıdır. Kemâl-i ahlâk tamamıyla tecelli ettiği zaman ebnâ-yı ademin [s.285] birbirlerine münasebeti ne suretle saf, samimi olmak lazım gelirse iki dostun yekdiğerine karşı muamelâtı öyle olmalıdır. Dostluk beşeriyetin timsal-i zübdet'ülâmalidir.

Hakiki dosta pek nadir rast gelindiği için şüara-yı araptan biri:

“İnsanlar dost hakkında soru sordum

Bana buna imkân yolu yoktur

İmkânın varsa salih arkadaş tut

Çünkü salih arkadaş dünyada azdır.”

Demiş. Diğer biri bu mübalağada daha ileri giderek:

“Her gün dostundan korun

Sırlarını ona açma

Düşmanından emin kalmışsın

Güvendiğine dikkat etmişsen.”

Diyor. Biz ise bunları şâirane bir ifrat add ederek insan, cidden meziyet-i ahlâkiye sahibi olurda ebnâ-yı nev’ine karşı bil-cümle vezâifini ifâ ederse hakikaten cihan değer dostlara mâlik olabilir. Dünya bir dar-ı imtihandır. Dünyada ne kadar batıl varsa o kadar da hak vardır. Ne kadar fena varsa o kadar da iyi vardır. Hülâsa ne kadar düşman varsa o kadar da dost vardır. Batılın vücuduna inanıp Hakk’ın künhü kâni’ olmamak mahiyet-i hilkatî anlamamaktan ileri gelir.

[s.286]

VEZÂİF-İ MEDENİYE

MÜLK VE DEVLET- EHL-İ MEMLEKETİN VEZÂİFİ-KAVÂNİN-İ MEMLEKETE İTAAT—VERGİ—HİZMET-İ ASKERİYE

Mülk ve Devlet: Devlet birçok ailelerden yahut tesadüfen birleşmiş birtakım eşhaslardan mürekkeb bir heyet demek değildir. Hatta iştiğalat ve ihtiyacatın ittihadıyla daimi bir surette yekdiğerine irtibat etmiş efraddan müteşekkil bir cemiyet demek de değildir. Devlet bir cism-i zi-ruhtur ki aynı hayat ile kâimdir, aynı a’mal ile müntesafittir. Bir cemiyet-i müttehidedir ki aynı kavanine, aynı iradatai aynı hâkime tabidir. Mesela şu mülk muazzez-i osmaninin kâffe-i sekinesi bir şehriyar-ı adilin evamir ve iradatına mutidir. Emelen, hayaten müttefik, müttehiddir. Binâenaleyh bu bir devlettir Devlet-i Osmaniye. Ecdadımız bu mülkte doğdular, büyüdüler. Biz de yine bu mülkte doğuyor, büyüyoruz. Bu mülkü severiz. Ezvak, yakın nerede bulunsak daima hatırlarız. Mülkümüzün toprağı ecdadımızın bekasıyla muhammerdir. Hatırat-ı kadimesi kalplerimizde aynı ahnek, aynı salabet, aynı imtizaç ile yerleşmiştir. Benabirin bir mülkün kâffe-i efradı arasında hüsn-ü muaşeret ve muhabbeti ihzar ve idame eden esbab müteaddiddir. İnsanda taa çocukluğundan beri gördüğü şeylere karşı bir meyl-i tabii, bir hiss-i meveddetkârî husule gelir. Evimizi, köyümüzü diğer evlerden, köylerden

ziyade severiz. Çünkü onlar bizde daha samimi, daha munis hayat uyandırırılar. Biz hangi simayı, hangi zemini temaşa ediyor, seviyor isek vatandaşlarımızda o semayı, o zemini temaşa ediyorlar, [s.287] seviyorlar. Bu bir kaide-i tabiyedir. Hiss-i müşterek. Muhabbet-i mütekâbile tevliid eyler. O halde tabiidir ki mülkün efradı, bir memleketin halkı birbirlerine karşı hissiyat-ı mütekâbile-i meveddet besler. Bu meveddet ve muhabbet sayesinde efrad-ı memleket yekdiğerine o derece itimad ederler ki şahs-ı vahid hükmüne girerler. Menfaattei zararda, muhabbette, nefrette müttehiddirler. Mamafih bu ittihad menafi ve meveddet, bu imtizac-ı makasdı ve muhabbet o halkın esbab-ı saadet ve selametini ihzar edemez. O ittihad ve imtizacın daima tecelli ve tealisi ve mülkün her cihetçe temin-i hal ve atisi için bir devlet-i kavi'üş-şevketin cenah-ı emin ve meîddetine sığınmak lüzumu mutlaktır. Devletin timsal-i müşahhası ise hükümdardır, hâkimdir, hükümettir.

Ehl-i Memleketin Vezâifi:- Cenâb-ı Vâcib'ül Vücut Kur'an-ı Kerim'de: "Allah'a itaat edin. Peygamber'e itaat edin ve sizden olan ulu'l-emre (idarecilere) de." buyurmuştur. Ehl-i memleketin en birinci vazifesi bu kavli-i celil-i ilahi mucibince emri evveli'l ömre itaattır ki bu itaat ferâiz-i diniyenin başlıcalarındandır. Beşeriyet cemiyet ile kâimdir. İnsan bir hayvan-ı medeni, bir hayvan-ı içtimâidir. Cenâb-ı Nazım'ul Âlim insanı yaşamak için nasıl cemiyete muhtaç eylediyse her cemiyeti de irade-i ezeliye ve rabbaniyesiyle bir veli'emrin, bir hâkim-i mutlakın hükm ve irade-i adilane ve pederanasine tevdi' eylemiştir. Cihana ne kadar cemiyet gelmiş ise cümlesi ancak bu şart ile daim olmuş, emn-ü aman görmüştür. Çünkü intizam cemiyeti temin ederek gerek yegân yegân bil-cümle efradın, gerek heyet-i müctemiânın kâffe-i hukukunu muhafaza ve menafi-i âmmeyi himaye eyleyen hâkim cemiyettir. Mülkü hâricen tesallut-u a'dadan [s.288] ve dahilen her nev'i şureş ve şekavetten vikaye ile beraber makasıd ve temayülât-ı efradı heyet-i müctemiânın fevâidini câlib bir nokta-i âliyaya sevk eden hakim cemiyettir. Alel-umum ahkâm-ı kavânin-i şer'iyeye ve mülkiye ve askeriyeyi kemahiye hakkuha icrâ ile devletin zaruriyat-ı medeniye ve levâzım-ı intizamisini ifâ eyleyen hakim cemiyettir. Hülasa herhangi cihetten bakılırsa bakılsın her cemiyet beka ve selamet ve saadeti için bir hâkime, bir reise, bir hükümdara eşedd-i ihtiyaç ile muhtaçtır. Hükümdar kuvva-yı memleketin merkezi, mecmuu, devletin kalbi, ruhu demektir ki bir nimet-i rabbaniyedir. Nestei'zubilleh: "Allah'ın, üzerinizdeki nimetini hatırlayın. Hani içinizden peygamberler çıkarmıştı. Sizi hükümdarlar kılmıştı" ayet-i kerimedir. Hükümdara itaat ve tebiyyet ve caib-i nakliye ve akliyenin evveli,

vezâif-i diniye ve medeniye'nin akdemidir. Hadis-i şerifte: "Kim Emir'e itaat ederse bana itaat etmiştir." vârid olmuştur.

Kavânin-i Memlekete İtaat: - Ehl-i memleketin vezâif-i esasiyesinden biri de kavânin-i memlekete itaattir. Kavânin-i iradat seniye-i padişahı ile mezuu ve meridir. Emr-i zıll-i ilahiye inkıyad nasıl feriza-i zimmetimiz ise evâmirin bir vech-i diğeri demek olan kanuna itaat ve riayette aynıyla borcumuzdur. İttihad-ı ümmetin tabi' olduğu şerâitten biri de budur. Bu şerâite cüzice hâlel gelse şiraze-i ittihad bozulur.

Kavânin iki kısımdır. Kavânin-i siyasiye, kavânin-i medeniye. Kavânin-i siyasiye usul ve idare-i devleti tayin eyler. Kavânin-i medeniye temelluk, veraset, münasebet-i aile ... gibi umuru fasıl eder. Her iki kısım kavânini de aynı derecede riayet-i muktezidir.

Kanuna riayet etmemek hükümet-i memlekete münafi olmakla beraber menafi'-i [s.289] cemiyeti de muhaldır. Çünkü her ferd bu mesleğe süluk ederse cemiyet herc-ü merc olur.

Kanun-u memlekete itaati fazilet derecesine götürmemelidir: Bunun için meşhur filozof Sokrat gözümüzün önünde ebedi bir misaldir. Bu misal karinelerden biri payidar oluyor. İlel-ebette olur. Çünkü fazilet ezeldir. İnsan bu kubbede bir hoş sada bırakır. Ruh-u merciine gider, çürür. Fakat bu dehr-i fanide o hoş sada asırlarca beka bulur. Vaktiyle Mısır'da Bonapartın Kumandanı Kaleberi Süleyman El-Halebi isminde bir kasap öldürdü. Ba'del-muhakeme memleketin kanunu mucibince katilin silah-ı katli kullanan kulunu dirseğe kadar yakmaya karar verdiler. Ateş yandı, Süleyman o kolu ateşe uzattı. Kol cayır cayır yanıyordu. Fakat Süleyman'ın lebinden bir ahh tesir çıkmıyordu. Vakta ki kanunun hükm ettiği yerden, yani dirseğinden yukarıya bir kıvılcım sıçradı. Süleyman feryada başladı. Çünkü hükm-ü kanuna tecavüz edilmişti. Kanuna böyle merdane itaat kimden sudur ederse etsin yine bir fazilettir.

Vergi: -Devletin bize karşı ifâ eylediği hıdemat-ı cesime-i umumiye mesarif-i külliye ile husule gelir. Madem ki o hidemattan istifade ediyoruz. Bu mesarifi de vermeliyiz. Binâenaleyh vergi, devlete aid umur-u cesimiyenin ve müessesat-ı nafia-i azime ve levâzım-ı sairenin idare ve idamesi için ehl-i memleketten her birinin varidatından ifraz ve ita' eylediği hissedir." diye tarif olunur. Devlet şahsımızı, emvâlimizi himaye ediyor, haricen ordularla, vesâit-i siyasiye ile dâhilen hakimlerle memurin-i inzıbatıye ile sulh ve salahı temin eyliyor.

[s.290] Tahsil ve terbiyemiz için mürebbiler, muallimler yetiştiriyor, yolları, kanalları, limanları muhafaza ve günden güne teksir ediyor, şimendiferler yapıyor, yaptırıyor, mülkün bir başından diğer başına kadar postalar, telgraflar vaz' ederek her ne tarafta olsak yekdiğerimizle muhaberatomızda teshil, tesri' eyliyor. Hülasa bize nakâbil tadad hizmetlerde bulunuyor.

Bütün bu fevâide karşı biz de bir şey vermeliyiz. Çünkü ilm-i servetçe kavâid-i bedihiyedendir ki hıdemat, hıdemat ile mübadele olunur. Mamafih bize ettiği lutf ve ihsana karşı devlete verdiğimiz şey pek cüz'idir. Acaba biz kendi kendimize olsak o para ile bu kadar fevâid istihsal edebilir miyiz? Ne mümkün! Binâenaleyh vergi lazım ve müfiddir. Fakat şu şart ile ki ârâ-yı ümmet ile olmalıdır. Zat-ı akdes zıll-ı ilahi daima menafi-i mülk ve devleti ve fevâid-i efrad-ı memleketi behemehal terviç buyurdıklarından irade-i seniyeleleriyle tarh olunmuş bir vergi de mutlak devlet ve memleketçe fevâidi câlibdir. Hisseye isabet eden vergiyi günü gününe vermek memleketin her bir ferdi için bir vazifedir. Vergiye hile katmak aff olunmaz bir hatadır. Fil-hakika vergiden kurtulmak için irtikâb-ı kizb eden şahıs evvel emirde devletini ve saniyen vatandaşlarını aldatıyor, her ikisinin de hakkını sirkat ediyor demektir.

Hastalar, aliller, hizmet-i askeriyeden muafırlar. Fakat bu muafiyete hakları olduğu için değil, belki bunların askerlerinden devlet hiçbir faide tasavvur etmediği için muafırlar.

[s.291] Hizmet-i askeriyede hilekârlık ve vergideki hilekârlıktan daha mezmumdur. Bazı adamlar vardır ki korkak deseniz pür hiddet olurlar. Muharebede cebaneti, askerlikten firarı bir zillet add ederler. Mamafih vazife-i askeriyeden kurtulmak için ellerinden geleni yapmaktan çekinmezler. Bazı yerlerde gençler yalandan hasta olurlar, alil olurlar, bin türlü hile ile askerden kurtulmak isterler, büyükleri de bu zilleti hoş görürler. Fakat lehülhamd satvet ve adaletle kanun-u memleket ahlâk-ı milliyeyi ifsad eden bu adet-i mekruhenin gittikçe önünü alıyor.

Firara gelince:- Askerlikten firar bir denâettir. Büyük bir ihanettir. Çünkü ârâ-yı ümmet ile mevzuu bir kanunun davetine adem-i icabet demektir ki her zaman en mekruh mezelletlerden add olunmuştur. Bir merd-i salih, hele bir Osmanlı için cihanda en büyük saadet padişah ve devlet uğrunda, feda-yı nefis etmek iken böyle bir vazife-i mukaddeseden kaçmak şeref-i insaniyetten kâmilan intiza' etmek ve hayvanlık derekesine inmektir.

Şurası da şayan-ı dikkattir ki her ne kadar hizmet-i askeriye ile mükellef değil iseler de yine bu cihetçe vazifeleri büyüktür.

Kadınlar bu yolda fedâkarlık göstermelidir ki erkekler de onlardan ibret alsınlar, gayrete gelsinler. Muharebeye giden oğluna sevine sevine bir kalkanla bir kılıç veren ve “Oğlum! Ya gazi, ya şehit gel” diyen valideye hayran oluruz. Validenin vazifesi budur. Fakat oğlunun kurası çıktığı için üstünü, başını bularak çirkin çirkin feryad eden bedbahta da nefret ederiz. Bu bir denâettir. Hâsılı kadınların bu hususta tesirleri azimdir. Binâenaleyh vazifeleri büyüktür.

[s.292]

HÂTİME

Mekâtib-i idadiye için mearif-i nezaret-i celilesince vaz’ olunan program mucibince ilm-i ahlâk bu bahs ile hitam buluyor. Esas taksimata göre ilm-i ahlâkın ikmâli için vezâif-i diniye ile vezâif-i beynelmilelden de bahs etmek lazım geliyorsa da mekteplerimizin her bir sınıfında mükemmelen tedris olunan ilm-i akaid-i vezâif-i diniyenin her kısmından tamamen bahs eylediği cihetle artık bu derste o mebhase hâcet kalmamış ve vezâif-i beynelmilel dahi kavânin dersine etrafiyla idhal olunduğundan ilm-i ahlâkta tekrarına lüzum görülmemiştir.

Bu kitap mekâtib-i idadiye-i mülkiyenin yedinci sene şakirdanı gibi ulum-u adidede iktisab-ı füyuzat eylemiş gençler için terettüb edildiğinden suret-i tahrirde en sade bir tarz-ı beyana riayet olunmakla beraber bahsin ehemmiyetine göre zaman zaman bir parça yüksek bir üslub-u edebi ihtiyar edildi. Mesela ibhas-ı muhtelifede bazı ayat-ı kerime ve ehadis-i şerife zikr olundu. Tabiidir ki ezkiya-yı talab bu ibaret-i ulviye ve kudsiyeyi, mu’lemin-i kiramın da delaleti evvelince, tamamıyla idrak ederler. İlm-i ahlâk ile tevağğul edenler bilirler ki kâffe-i mübahis-i ahlâkiyenin bünyanı ayat-ı Kur’an’ıye ve ehadis-i nebeviyedir. Bil-cümle hakayık-ı şununat gibi her bir hakikat-i ahlâkiyede kitabullahta hayret âza bir vecihle irad buyurulmuş, ehadis-i nebeviye ise bunları tefsir eylemiştir.

İlm-i hadis bir deryadır. Ben kitabım için bu deryadan derece-i kudretime [s.293] göre bir katre ile feyizyab olmak istedim. Muvaffak oldumsa dünyada ve ukbada ne saadet! Tasavvur olunsun: Kendinde olmayan bir şeyi göstermek insan için bir mezemmet olduğuna dair uzun uzadıya söz söyleyen bir ilm-i ahlâk muallimi birdenbire (“Allah tembel kulu sevmez.”) kavı-i nebevisini bulursa ne kadar sevinir, bahsi ne güzel kazanır!! İlmin bir fariza-i islamiye olduğunu iddia eden bir mümin-i müstakir (“İlim

talep etmek her müslümana farzdır.”) beyan-ı âlisini görünce müddeasına ne parlak bir bürhan bulmuş olur!!

Dinin çirkinliğinden bahs olunurken “Şehide kul hakkı hariç tüm günahları af olunur.” hadis-i şerifi zikr edilirse karine ne derece tesir eyler! İlmî küçüklükte tahsil etmelidir, büyüyünce tahsil güç olur, muhal olur desek bir hakikat söylemiş oluruz. Lakin bu hakikatı “Küçüklüğünde ilim öğrenenler taşta yazı yazmış gibidirler. Büyüklüğünde ilmi öğrenenler suya yazı yazanlar gibidirler.” hikmet-i nebevisiyle tezyin eylessek sözumüze ne kadar kuvvet veririz.!

İnsan sanatla meşgul olmalıdır, maişetini alnının teriyle, elinin emeğiyle kazanmalıdır deriz. “Kişini en güzel kazancı el emeğidir.” hükm-ü şerifini irad eylessek bu nasihatimiz ne derece müessir olur!

Ehâdis-i nebeviye öyle mu’ciz hikmetlerle lebâlebtir ki her hangi bahs-i ahlâkiyi olursa olsun böyle bir kavli-i şerif ile tezyin edebiliriz. Uhuvvet-i beşeriye faslı yazarken “Kul, kardeşinin yardımında olduğu müddetçe Allah da onun yardımındadır.” icazını bulamadımdı. Şimdi bu nimete mazhar oldum. Bundan ebleğ söz olur mu?

[s.294] Ehâdis-i nebeviye için Buhari-i Şerif ile Cami’üs-Sağir’e çok müracaat ettimse de ehadis-i mevzuayı ayırmak için İmam-ı Suyuti’nin kitab-ı meşhur’unu da gözden geçirdim: Mesela Harabat mukaddimesinde:

“Şanında buyurdu hâlık-ı pak

“Ya Muhammed sen olmasaydın kâinatı yaratmazdım.”

Suretiyle zikr olunan “Ya Muhammed sen olmasaydın kâinatı yaratmazdım.” hadis-i kudsisinin mevzuadan olduğunu gördüm. Keza iman bahsinde dahi “Haya imandandır.” ve “İnsanların en kâmil iman edeni ahlâkça en güzel olanıdır.” ehâdis-i şerifesini buldumsa da “Vatanın sevgisi imandandır.” kavlinin de hadis-i mevzu’u olduğunu anladım. Hülâsa ancak ehadis-i sahiha-i nebeviyeden istifade etmeye vusûmca cehd eyledim. Bu mebahis-i günahiyenin tevsiinde ise pekçok hakimiyet-i islamiyeyi tetebbu’ etmekle beraber kütüb-ü ahlâkiye-i garibeye de baktım. Hatta bu garb-ı asarından fezâil-i diniye ve ahlâkiyemize muvaffak gördüklerimi aldım. Dareynde bâis-i fevz ve necâtımız ve nahbe-i âmal-i hayatımız şefi’ül ümem, kudsiyiş-şeym Peygamber-i Zişanımız (s.a.v.) Efendimiz “Hikmet müminin yitiğidir. Nerde bulursa alsın.” buyurmuş. Artık bu kavli-i celil-i nebevi üzerine garbda olsun, şarkta olsun nerde hikmet görülürse alınmak lazım gelmez mi?

Bu hatimeye hâtime vermeden evvel şunu da arz edeyim: ilm-i ahlâk bir ilm-i âlidir ki biz de henüz tedvin olunmaya başladı. Tabii bir acizin böyle bir ilme dair yazacağı kitap hatadan hali olamaz. Fakat insan fitraten hata ile teveümdür. Deha ve zekilerine âlemi hayran eden ulema bile:

[s.295] “Allah içimizde olanı kaza etti
 Tamamladı ve hukemanın hikmetini zayi’ etti
 Kişinin ilmi faydalı değilse
 Ve kötülüğü def’ etmiyorsa âlimler hüsrandır.”

diyorlar. Onlar böyle dedikten sonra biz pek uzak kalırız. Beni bu emre sevk eden ise:

“Genç yirmi yaşa erişince
 Kibirlik taslamazsa ona özür yoktur
 Ne zaman ilk hata yaptı
 Sonunda ona yardım beklenmez.”

gibi müehhizatın ikazatı oldu. Umarım ki bu safvet-i niyet beni de aybımı da, hatiatımı da aff ettirir.

SON

HALEP

[s.296]

**BAZI YERLERE İLAVE OLUNACAK AYAT VE EHADİS
VE EŞ'AR VE FUKARATI ARABIYE**

Ameli hayrda:

“Uzun zaman üstünden geçse de hayır baki kalır.

Şer birikimlerin en kötüsüdür”

Diğer:

“Hayr işleyen sevabından mahrum olmaz

İyilik Allah ve insanlar nezdinde kayb olmaz”

Cemaat ile yaşamak hakkında hadis:

(“Cemaate ilzam edin; çünkü kurt, sürüden ayrılan koyunu kapar.”)

Zulüm bahsinde:

“Zulüm kıyamet gününün karanlığıdır.”

Mualaya irtikâ etmek isteyip yolunu bilmeyenler hakkında şair:

“Yüksekleri istiyorlar yolundan gitmiyorlar

Gemi karada yürümez.”

[s.297]

FİHRİST-İ KİTAB

İLM-İ AHLÂK

KISM-I EVVEL: AHLÂK NAZARI

7- MEDHUL.- İLM-İ AHLÂK'IN TARİF VE MEVZUU.- İLM-İ VEZÂİF'ÜR-
RUH İLE MÜNASEBETİ.- FENN-İ TERBİYE-İ ETFAL İLE MÜNASEBETİ.-
GAYETİ

BİRİNCİ BAB

16- VİCDAN AHLÂKI.- VİCDANIN HAKİMİYETİ VE HATAYA
KABİLİYETİ.- HÂTİAT-I VİCDANİYE. – ŞÜBEHÂT-I VİCDANİYE.- VİCDANIN
MEHÂSİN- VE NEKÂİSİ.

29- HAYR VE ŞERRİN HİSS-İ TEMYİZİ.- BU HİSLERİN TERBİYE İLE
TERAKKİSİ.

36- MES'ULİYET-İ AHLÂKİYE.- ŞERÂİT-İ MES'ULİYET.- DERECÂT VE
HUDUDU.-NİYET

55- VEZÂİF-İ AHLÂKİYE

59- KANUN-U AHLÂKIN EVSÂF-I MÜMEYYİZESİ.

İKİNCİ BÂB

66- KÂİDE-İ AHLÂKIN TAYİNİ. – TAHARRİ-İ ZEVK.- TAHARRİ-İ
SAADET.-[s.298] TAHARRİ-İ MENFAAT-I UMUMİYE.- HİSSİYATA TEBİYYET.
-HAYR VE VAZİFE-İ NAZİFE.- ŞAHS-I İNSANIN HAYSİYET-İ ZATİYESİ

99 - HUKUK VE VEZÂİF BEYNELRİNDEKİ MÜNASEBATI

104- ENVÂ-I VEZÂİF.- ADALET VE ŞEFKAT.

108- FAZİLET.

110- SAADET.

116- AHLÂKIN KUVVE-İ TE'YİDİYESİ. - KUVVA-YI TEYİDİYE-İ
İÇTİMÂİYE.- KUVVA-YI TE'YİDİYE-İ ŞAHSİYE.-ZEVK-İ VİCDANİ, AZAB-I
VİCDANİ.-KUVVA-YI TEYİDİYE-İ DİNİYE.- MÜKÂFAT-I UHREVİYE.

KISM-I SÂNİ: AHLÂK-I AMELÎ

133- MEDHUL. – AHLÂK-I AMELİNİN MEVZUU.- AHLÂK-I AMELİNİN
TAKSİMATI.- AKSÂM-I VEZÂİF.

BİRİNCİ BAB

136- VEZÂİF-İ ŞAHSİYE.- VEZÂİF-İ ŞAHSİYENİN TAKSİMATI.-
VEZÂİF-İ ŞAHSİYENİN ENVAİ

137- MUHAFAZA-İ NEFS VE VAZİFESİ, İNTİHAR.

142- FEZÂİLİ ŞAHSİYYE: KUVVE-İ HİSSİYEYE MÜTEÂLİK VEZÂİF.-
İTİDAL.

149- KUVVE-İ AKLİYEYE AİD VEZÂİF, HÜSN-Ü TEDBİR.

152- İRADE-İ CÜZ'İYEYE MÜTEALLİK VEZÂİF.- ŞECAAT.

154- SIDK.- ENCÂZ-I KAVL VE VAAD.- ŞEREF-İ ZÂTİ.

162- HAYAT.

[s.299]

165- SA'Y.

172- İNSANIN TABİAT İLE MÜNASEBETİ.- ZEVIYİL ERVAHA-
NEBATATA VE HAYVANATA KARŞI VEZÂİF.

İKİNCİ BAB

179- VEZÂİF-İ İÇTİMÂİYE-İ UMUMİYE.- EŞHÂS BEYNİNDEKİ
MÜNASEBAT. – VEZÂİF-İ ADLİYE.

191- EBNÂ-YI NEV'İNİN HAYATINA HÜRMET VE FİİL-İ KATLİN
HÜRMETİ.- MÜDAFAA-İ NEFS EMR-İ MEŞRU'U.- MUHAREBE.- CEZA-YI
İDAM.- DÜELLO.-

204- EBNÂ-YI NEV'İNİN KUVVE-İ AKLİYESİNE HÜRMET.- KIZB VE
RİYA.-EFKÂR-I ŞAHSİYE VE MU'TEKADAT-I VİCDANİYENİN
TAARRUZUNDAN MASUNİYETİ.-

212- EŞHASIN KUVVE-İ HİSSİYESİNE HÜRMET. – NEZAKET.

214- EBNÂ-YI NEV'İNİN ŞEREF VE ŞÖHRETİNE TAADDİ ETMEMEK.-
İFTİRA.- BEDGÜLEK.

225- EBNÂ-YI NEV'İNİN MAL VE MÜLKÜNE TAADDİ ETMEMEK.-
TEMELLUK.-SİRKAT.

234- UKUD VE MUKAVELATIN MUKADDESİYETİ.- TAAHHÜDAT-I
TAHRİRE.- TAAHHÜDAT-I ŞİFAHİYE.- TAAHHÜDAT-I ZİMNİYE.

242- İHANET VE NİFAK VE FESAD.- NANKÖRLÜK.- İFŞA-YI RÂZ.
MÜDÂHENE.- HASED.

247- ŞEFKAT.- HAYATI, SAADETİ, EMVAL VE EMLAKI TAHT-I TEHLİKEDA BULUNANLARIN MÜDAAFA VE MUAVENETE ŞİTAB EYLEMEK MÜKELLEFİYETİ.- HASENAT-I FEDAKÂRİ.

[s.300]

ÜÇÜNCÜ BAB

VEZÂİF-İ İÇTİMÂİYE-İ MAHSUSA

257- VEZÂİF-İ BEYTIYE YAHUT VEZÂİF-İ AİLE.- İZDİVAÇ.- ŞERÂİT-İ İZDİVAÇ.- ZEVCİYETİN VEZÂİF-İ MÜTEKÂBİLESİ.- TÂ'DAD-I ZEVCAT VE TALAK.- EVLİYA-YI AİLENİN VEZÂİF-İ MAHSUSASI.- EVLADIN EVLİYAYA KARŞI VEZÂİFİ.- EVLADIN YEKDİĞERİNE KARŞI VEZÂİFİ.- HİSS-İ AİLE.

286- VEZÂİF-İ MEDENİYE.- MÜLK VE DEVLET.- EHL-İ MEMLEKETİN VEZÂİFİ.- KAVÂNİN-İ MEMLEKETE İTAAT.- HİZMET-İ ASKERİYE.

292- HÂTİME.

SONUÇ

Osmanlı son döneminde ahlak terbiyesi alanında yazılan Osmanlıca eserler günümüz eğitim çalışmalarına kaynaklık edebilecek büyük bir miras konumundadır. Günümüz toplumunda İslam ahlak terbiyesinin öğrenci ve gençlere benimsetilmesinin oldukça güç hale geldiği görülmektedir.

Günümüzde ahlaki anlamda bir takım problemler ortaya çıkıyorsa bu durum dinimizin ahlaki eğitimlerden yoksun olduğundan değil İslami ahlaki değerler eğitimin yeteri kadar kalplere nakşedilmemesi veya teori-den pratik hayata yansımamasından dolayıdır.

Bu noktada Ali Kemal'in "İlm-i Ahlak" eserinde anlatım yöntemi, konuları ayet ve hadislerle temellendirme, ahlaki kaidelerin dinî, dünyevi ve uhrevî sebep-sonuçları ile birlikte açıklanarak benimsetilmeye çalışılması, gerekli kaidelerde ise felsefi tartışmalar yapılması, muhatabın seviyesine uygun darb-ı meseller bulunması gibi, yöntemler günümüz ahlak terbiyesine ışık tutacak niteliktedir. Müellifin insanı kâmil olma duyarlılığı şeklinde özetlediği ahlak terbiyesi müellifin de belirttiği gibi, ancak din temelli bir ahlak eğitimiyle mümkündür.

İslam ahlakının insan hayatının tüm yönlerine tesir eden sistemli yapısını Ali Kemal'in İlm-i Ahlak eserinde de görmek mümkündür. Ona göre medeniyetin kaynağı güzel ahlak, güzel ahlakın kaynağı ise insanın iradesine malik olması iledir. İnsan âlim bile olsa ahlaki değerleri zayıfsa kemal-i âdem olamaz. Eserinde medeni bir toplumu oluşturacak ahlaki nitelikler sebep sonuç ilişkisi içerisinde anlatılmaya çalışılmıştır.

Öte yandan Ali Kemal'in bu kitabında din ve akıl kavramlarına çokça vurgu yapılması üzerinde önemle durulmalıdır. İslam literatüründe de belirtildiği gibi, "dince ve akılca farz olduğu" şeklinde ifade edilerek din ve akıl bir arada zikredilmiştir. Çocuklara kazandırılacak olanlar tamamıyla ahlaki/manevî davranışlar olmasına karşın, bunların hemen hepsine "dince ve akılca farz, uygun, önemli, gerekli gibi," güçlendirici ve çift yönden meşrulaştırıcı vurguların yapılmış olması da önemlidir. Belki de ilk defa bir ahlâk kitabında akla ve içtimai denetime böylesine bir vurgu yapılmaktadır.

İslam ahlakı yaratıcıya kulluk, yaratıklara şefkat ilkesi, aile ahlakından sosyal ahlaka, iş ve ticaret ahlâkına kadar her türlü beşeri ilişkileri ve hatta hayvanlar ve tabii çevreye karşı gösterilecek her türlü davranışları kapsar. Ahlak, Allah ve ahiret inancı ile

görünür hale gelir. Düşünürümüz eserini sosyal ahlak ve sosyal denetim konusuyla bitirmiştir.

BİBLİYOGRAFYA

KUR'AN-I KERİM.

ABDURRAHMAN ŞEREF, Ahlak İlmi, Çev. Mevlüt Uyanık-Aygün Akyol, Ankara 2012.

ABDÜLKERİM KUŞEYRİ, Kuşeyri Risalesi (Sufilerin İnanç ve Ahlakı), Ter. Dilaver Selvi, İstanbul 2013.

AHMET RIFAT, Tasvir-i Ahlak, Tercüman 1001 Temel Eser (62).

AKSEKİ, Ahmet Hamdi, Ahlak Dersleri (Ahlak İlmi ve İslam Ahlakı), Sad. Ali Arslan Aydın, İstanbul 2006.

AKSEKİ, Ahmet Hamdi, İslam Dini, Ankara 1977.

AKŞİN, Sina, Jön Türkler ve İttihat ve Terakki, Ankara 2009.

AKŞİN, Sina-Koçak, Cemil (VE BŞKL), Türkiye Tarihi 4: Çağdaş Türkiye 1908-1980, Yay. Yön., Sina Akşin, İstanbul 2005.

ALİ KEMAL, İlm-i Ahlâk, İstanbul 1912.

ALİ KEMAL, Makaleler, Haz. Hülya Pala, İstanbul 1997.

ALİ KEMAL, Ömrüm, Haz. M. Kayahan Özgül, Ankara 2004.

ALİ KEMAL, Sorbonne Dârülfünûnu'nda Edebiyat-ı Hakikiye Dersleri, Haz. Bahriye Çeri, Ankara 2007.

ALİ ZAKHERİ, İbn Miskeveyh'in Ahlak Felsefesi, İstanbul 1997.

ALPER, Ömer Mahir, İbn Sina, İstanbul 2010.

ARİSTOTELES, Nikomakhos'a Etik, Çev. Saffet Babür, Ankara 2012.

ATATÜRK, Mustafa Kemal, Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, Der. Nimet Arsan, Ankara 1961.

ATATÜRK, Mustafa Kemal, Nutuk, İstanbul 2004.

AYDINLI, Yaşar, Farabi, İstanbul 2008.

AYDIN, Mehmet, İslam Dini İlmihali, Konya 1984.

AYDIN, Mehmet S., Tanrı-Ahlak İlişkisi, Ankara 1991.

BAYRAKTAR, Mehmet, "İbn Miskeveyh", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, C. 20, TDV Yayınları, İstanbul 1988.

BİLMEN, Ömer Nasuhi, Yüksek İslam Ahlâkı, İstanbul 1949.

Büyük Larousse Sözlük ve Ansiklopedisi, C.I, İstanbul 1986.

CEVİZCİ, Ahmet, Paradigma Felsefe Sözlüğü, İstanbul 2010.

- ÇAĞRICI, Mustafa, Gazali'ye Göre İslam Ahlakı, İstanbul 2013.
- ÇUBUKÇU, İ. Agah, İslam'da Ahlak ve Manevi Vazifeler, Ankara 1974.
- DEMİREL, Seher, Kant'ın Ahlak Felsefesi, (Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi), Kocaeli 2006.
- DURAK, Nejdet, Aristoteles ve Farabi'de Etik, Isparta 2009.
- DURAK, Nejdet, Platon ve Farabi Felsefesinde Erdem Kavramı, Isparta 2009.
- EBU TALİB EL-MEKKİ, Kutu'l Kulub, Ter. Dilaver Selvi-Ali Kaya, C. 4, İstanbul 2011.
- EMİL, Birol, Türk Kültür ve Edebiyatından-2- Şahsiyetler, Ankara 1997.
- ERDEM, Hüsameddin, Ahlak Felsefesi, Konya 2009.
- FIĞLALI, Ethem Ruhi, Günümüz İslam Mezhepleri, İzmir 2008.
- GEZGİN, Faruk, Ali Kemal: Bir Muhalifin Hikâyesi, İstanbul 2010.
- GÖLCÜK, Şerafeddin, Kelam Tarihi, Konya 2009.
- GÜNGÖR, Erol, Ahlak Psikolojisi ve Sosyal Ahlak, İstanbul 2000.
- HANÇERLİOĞLU, Orhan, Felsefe Ansiklopedisi, C. 1, İstanbul 1993.
- HARİS EL-MUHASEBİ, Ahlak ve Arınma, Ter., Rukiye Karaköse, İstanbul 2010.
- IMMANUEL KANT, Ahlak Metafiziğinin Temellendirilmesi, Çev. İoanna Kuçuradi, Ankara 2009.
- IMMANUEL KANT, Etik Üzerine Dersler 1, Çev. Oğuz Özgül, İstanbul 1994.
- İBN-İ HAZM, Ahlak ve Davranış Tarzları Nefislerdeki Ahlaki Hastalıkların Tedavisi, Çev. M. Çağrı, Ankara 2012.
- İBN MİSKEVEYH, Ahlakı Olgunlaştıma, Çev., Abdulkadir Şener-İsmet Kayaoğlu-Cihad Tunç, Ankara 1983.
- İBN-İ SİNA, Mutluluk ve İnsan Nefsinin Cevher Olduğuna İlişkin On Delil, Çev. Fatih Toktaş, Ankara 2011.
- CANAN, İbrahim, Hadis Ansiklopeisi (Kütüb-i Sitte), C. 7.
- İMAM-I GAZALİ, İhyau Ulumi'd-Din, Ter. Mehmed A. Müftüoğlu, C. 1 ve 3, İstanbul 1993.
- KARAMAN, Hüseyin, Ebu Bekir Razi'nin Ahlak Felsefesi, İstanbul 2004.
- KARAVELİ, Orhan, Ali Kemal, İstanbul 2009.
- KAYA, Umut, Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Osmanlı'da Ahlak Eğitimi, İstanbul 2013.

- KILIÇ, Ahmet Fikret, Ali Kemal'in Gazete ve Mecmualardaki Kültür-Edebiyat-Sanat Yazıları, (Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Erzurum 1989.
- KILIÇ, Recep, Ahlakın Dini Temeli, Ankara 2009.
- KILIÇ, Recep, Ayet ve Hadislerin Işığında İnsan ve Ahlak, Ankara 2010.
- KINALIZADE ALİ ÇELEBİ, Ahlak-ı Ala'i, Haz. Mustafa Koç, İstanbul 2012.
- KOMİSYON, Dini Kavramlar Sözlüğü, Ankara 2006.
- KÖYLÜ, Mustafa, Dünya Dinlerinde Ahlak, İstanbul 2012.
- KUTLUER, İlhan, İslam Felsefesi Tarihinde Ahlak İlminin Teşekkülü, (M. Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi), İstanbul 1989.
- NASİRÜDDİN TUSİ, Ahlak-ı Nasiri, Çev. Anar Gafarov-Zaur Şükürov, İstanbul 2007.
- OZANKAYA, Özer, Cumhuriyet Çınarı, Ankara 1995.
- ÖREN, Enver (ve Heyeti), Dini Terimler Sözlüğü, C.1.
- ÖZDEMİR, Metin, İslam Düşüncesinde Kötülük Problemi, İstanbul 2001.
- ÖZGEN, Mehmet Kasım, Farabi'de Mutluluk ve Ahlak İlişkisi, İstanbul 1997.
- ÖZSOY, Osman, Gazetecinin İnfazı, İstanbul 1997.
- ÖZSOY, Ömer (ve İlhami Güler), Konularına Göre Kur'an, Ankara 2005.
- SELEK, Sabahattin, Anadolu İhtilali, İstanbul 1965.
- ŞENTÜRK Lütfi - YAZICI Seyfettin, İslam İlmihali, Ankara 2009.
- TOKMAKÇIOĞLU, Erdoğan, Ünlü Türk Hainleri, Ankara 2011.
- Türk Ansiklopedisi, C.II, Ankara 1948.
- UZUN, Mustafa, "Ali Kemal", DİA, C.II, İstanbul 1989.
- ÜLKEN, Hilmi Ziya, Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi, İstanbul 2011.
- ÜZÜM, Ayşe, İbn Miskeveyh'de Ahlak Fesefesi, (Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Konya 2002.
- YAHYA KEMAL, Siyasi ve Edebi Portreler, İstanbul 1986.
- YALÇIN, Hüseyin Cahit, Edebiyat Anıları, Haz., Rauf Mutluay, İstanbul 1975.
- YARAN, Cafer Sadık, Ahlak ve Etik, İstanbul 2010.
- YARDIM, Ali, Şihab'ül - Ahbar Tercümesi, İstanbul 1999.
- YAZIR, Elmalı M. Hamdi, Hak Dini Kur'an Dili, Sad. İsmail Karaçam-Emin Işık-Nusrettin Bolelli-Abdullah Yücel, C. 2.

EKLER

Ek 1. Orijinallik Raporu

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

YÜKSEK LİSANS TEZ ÇALIŞMASI ORJİNALLİK RAPORU

ÖĞRENCİ BİLGİLERİ	
Adı-Soyadı	Rasım ÇELİK
Öğrenci Numarası	112205110
Enstitü Anabilim Dalı	Felsefe ve Din Bilimleri
Programı	Din Felsefesi
Danışmanın Unvanı, Adı-Soyadı	Dr. Öğr. Üyesi. Haydar DÖLEK
Tez Başlığı (Türkçe)	Ali Kemal'in İlm-i Ahlak Adlı Eserinin Latin Harflerine Aktarılması ve Değerlendirilmesi

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜ'NE

Yukarıda başlığı belirtilen tez çalışmanın a) Kapak sayfası, b) Giriş, c) Ana bölümler ve d) Sonuç kısımlarından oluşan toplam ...267..... sayfalık kısmına ilişkin, ...09../...07../...2018..... tarihinde şahsım/tez danışmanım tarafından Turnitin adlı intihal tespit programından aşağıda belirtilen filtrelemeler uygulanarak alınmış olan orijinallik raporuna göre, tezin benzerlik oranı % .....13 .....'tir.

Uygulanan filtrelemeler:

- 1- Kabul/Onay ve Bildirim sayfaları hariç.
- 2- Kaynakça hariç
- 3- Alıntılar hariç/dâhil
- 4- 5 kelimeden daha az örtüşme içeren metin kısımları hariç

Yukarıda bilgileri verilen öğrencinin doktora tezi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yönetim Kurulu tarafından belirlenen azami benzerlik oranlarını aşmadığını ve tez çalışmanın herhangi bir intihal içermediğini; aksinin tespit edileceği muhtemel durumda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi ve yukarıda vermiş olduğum bilgilerin doğru olduğunu beyan ederim.

Gereğini saygılarımla arz ederim.

Dr. Öğr. Üyesi. Haydar DÖLEK
Danışmanın Adı-Soyadı
(İmzası)

Prof. Dr. Sami KILIÇ
Anabilim Dalı Başkanı
(İmzası)

Lisansüstü tezler, savunma öncesinde intihal program raporu ile birlikte enstitüye teslim edilir.

İntihal raporu ile ilgili olarak etik kurallar dâhilindeki benzerlik oranları ilgili Enstitü Yönetim Kurulu tarafından belirlenir. (Enstitü Yönetim Kurulu tarafından tezin, intihal kapsamı dışında değerlendirilmesi için TURNITIN'den alınan raporda "benzerlik oranı"nın, "alıntılar hariç" en fazla %10, "alıntılar dâhil" % 30'u geçmemesi şeldinde kabul edilmiştir).

ÖZ GEÇMİŞ

Rasim ÇELİK, 1988 yılında Elazığ/Palu ilçesinin Beydoğan Köyünde dünyaya geldi. İlk ve ortaöğrenimini Elazığ/Merkez’de tamamladı. 2007 yılında Adana Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi’nde lisans eğitimine başladı. 2008 yılında Elazığ Fırat Üniversitesine yatay geçiş yaparak 2011’de bu üniversiteden mezun oldu. 2012 yılında Elazığ/Kovancılar ilçesine Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Öğretmeni olarak atandı. 2017 yılında Bingöl/Merkez İMKB Mustafa Kemal Paşa İlköğretim okuluna tayini çıktı. Halen bekâr olup aynı okulda görevine devam etmektedir.

